

श्रीसर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः

अनुवादक अने प्रकाशकः
स्वामी रेवानन्दगिरि
श्रीपरमहंससंन्यासाश्रम.
मु. साणंद.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૧૩૭ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ સર્વલોકોપદેશિકાન્તાસારસંગ્રહ

વિષય ૪૬૬૨૧૪

॥ तत्सत्परमात्मने नमः ॥

श्रीमज्जगद्गुरुआद्यश्रीशंकराचार्यविरचितः
श्रीसर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः

:: अनुवादक अने प्रकाशक ::

स्वामी रेवानन्दगिरिः

मु. साणंद.

संशोधक :

श्रीमद्-यतिमुकुन्दाश्रमजी

(व्याख्यानवाचस्पतिः) खंभात.

मलवानुं ठेकाणुं :

स्वामीश्री रेवानन्दजीमहाराज

श्रीपरमहंससंन्यासाश्रम.

मु. साणंद.

मूल्य १-४-०

सं. १९८७

::

इ. १९३१

आवृत्ति १.

::

प्रत १०००

प्रकाशकने वर्ष स्वामिन हे.

मुद्रक : चिमनलाल डशरलाल महेता, मुद्रणस्थान : 'वसंत' मुद्रणालय
घांकांटा रोड, सिव्हीलहोस्पिटल सामे :: अ म दा वा द.

श्रीसर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहकर्ता—

॥ भगवत्पूज्यपादश्रीमिदाद्यशंकराचार्याः स शिष्याः ॥

श्रीशंकराचार्यमथास्य पञ्चपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।

तं त्रोटकं वार्त्तिककारमन्योनस्मद्गुरुभ्यस्ततमानतोऽस्मि ॥

॥ तत्सत्परमात्मने नमः ॥

उपपत्रिका

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य-पदवाक्य-
मनियमसन्प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाख्यष्टांग-

योगानुष्ठाननिष्ठागरिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाथविच्छिन्नगुरुपरंपरा
प्राप्तषड् दर्शन संस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहा-

सनाधीश्वरसकलवेदार्थप्रकाशक सांख्यत्रयी
प्रतिपादकसकलनिगमागमसारहय

वैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतंत्रस्वतंत्र

श्रीमद्राजाधिराजजगद्गुरुभु-

मंडलाचार्यश्रीमच्छंकर-

राचार्यस्वामिच-

रणकम

लेखु

અસ્થિલ આર્યાવર્તે બૌદ્ધાછાન્ન હતો, વેદબાહ્યની અર્હિસા-
નો નાદ વિશ્વપોષક યજ્ઞ-કર્મમર્યાદાનો ભંગ કરવા ગુંજતો હતો.
અધિકારને અલગો રાखी ગમે તેને માટે તત્ત્વજ્ઞાનનાં દ્વાર
સ્કોલી નાસ્ત્રવામાં આવ્યાં હતાં. વર્ણાશ્રમ મર્યાદાનો ભંગ થતાં
ગમે તે રાજા બની બેઠા. તેથી ધર્મમાં, ગૃહમાં, સમાજમાં,
રાજ્યમાં સર્વત્ર અવ્યવસ્થા પ્રસરી હતી. જેથી ધર્મપ્રાણ ભારતનો
અન્ત આવવાની તૈયારી હતી. તેજ વચ્ચે શ્રીશિવસ્વરૂપ શંકર
ભગવાન પ્રગટ થયા. અને અધિકારને મોઢે રાखी અદ્વૈત
સિદ્ધાન્તને આધારે પામરથી જ્ઞાની અને રૈયતથી રાજા સુધી
સર્વના જીવનની સુવ્યવસ્થા કરી શ્રીસનાતનધર્મના સેતુને
સુદૃઢ કર્યો. એવા શ્રીમજ્જગદ્ગુરુ આદ્ય શંકરાચાર્ય મહારાજની
વિમલ વાણી (શ્રીસર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્ત સારસંગ્રહરૂપ)માં મારી
અશુદ્ધ ભાષાને દૃઢાવી શુદ્ધ કરી એજ શબ્દપુષ્પાંજલિ નમ્ર
ભાવે અર્પણ કરું છું. ॐ.

સં. ૧૯૮૦ મહાશિવરાત્રિ
મુ. સાળંદ.
શ્રી પરમહંસ સન્યાસાશ્રમ.

અર્પનાર હું છું
સદૈવ આચાર્ય ચરણકમલમક-
રંદનો અભિલાષી
સ્વામી રેવાનન્દગિરિ:

तत्सत्परमात्मने नमः

निवेदन

‘ ॐकारप्रभवा वेदाः ’ । अर्थात् सर्व वेदोनुं मूल प्रणव (ॐ) छे तेमज ‘ वेदे सर्वे प्रतिष्ठितम् ’ आ समग्र विश्व वेदमां प्रतिष्ठित छे. श्री वेद भगवान् अनन्त ज्ञानविज्ञानरूप समृद्धियोनुं आलय छे. श्री वेद रहस्य निगूढतम छे. संसारा-मक्त जीवो तेमां निमज्जन करी सार काढवा समर्थ नथी. वेदना साररूप दिव्य आधार विना, प्रमादमां पढी स्वस्वरूप भूलेला मंदप्रज्ञ जीवो अन्य प्रकारे अज्ञान अंधकारमांथी नी-कळी शके तेम नथी. तेवा जीवोनो उद्धार करवा अधिकारा-नुसार निष्काम कर्म, निष्काम उपासना अने ज्ञानद्वारा, मल विक्षेप अने आवरणना नाशनो उपाय योजी “ परमा-नन्दनी प्राप्ति तथा अनर्थनी निवृत्तिरूप ” मोक्षद्वारनी अ-मूल्य चावी आपवा माटे त्रिनेत्र चन्द्रभूषण ज्ञानस्वरूप श्री सदाशिवे, घोर पापमय कलियुगमां कलिमलयस्त जीवोपर दया करी अवतार धारण कर्यो. तेज श्री अद्वैताचार्य श्रीसना-तन धर्मोद्धारक आद्य श्रीमच्छंकराचार्य महाराज !

શ્રીમજ્જગદ્ગુરુ આચ શંકરાચાર્ય શિવાવતાર છે. એ વાત અમે અમારી કલ્પનાથી કહેતા નથી પણ તેમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણો છે યથા—

કૂર્મપુરાણે—

ભવિષ્યત્યવતારેણ, શંકરો નીલલોહિતઃ
 શ્રૌતસ્માર્તપ્રતિષ્ઠાર્થ, ભક્તાનાં હિતકામ્યયા ॥
 ઉપદેક્ષ્યતિ તજ્ઞાનં, શિષ્યાણાં બ્રહ્મસંમિતમ્ ।
 એતદ્વિપ્રા નિષેવન્તે, સંન્યાસેનોપચારતઃ ।
 વિસૃજ્ય કલિજાન્ દોષાન્, યાન્તિ તે પરમંબદમ્ ॥

સ્કંદપુરાણે—

તતોઽહં યતિરૂપેણ, તીર્થાન્નારદસંજ્ઞિકાન્ ।
 ઉદ્ધૃત્ય સ્થાપયિષ્યામિ, મૂર્તિં લોક હિતેચ્છયા ॥

વાયુપુરાણે—

ચતુર્ભિઃસહ શિષ્યૈસ્તુ, શંકરોઽવતરિષ્યતિ ।
 વ્યાકુર્વન્ વ્યાસસૂત્રાર્થ, શ્રુતેરર્થ યથોચિવાન્ ॥

અલ્પાન્દાનન્દસ્વરૂપ પરમપ્રકાશપરબ્રહ્મ શ્રીમન્નારાયણ,
 પદ્મભવ, (બ્રહ્મા)શ્રી વશિષ્ઠ, શ્રીશક્તિમુનિ, મહર્ષિશ્રી પરાશર,

શ્રીવેદવ્યાસ ભગવાન, શ્રીશુકમુનિ, શ્રીગાંધારી, શ્રી-
મદ્ભોવિન્દપાદાચાર્ય, પરમપૂજ્ય પ્રાતઃસ્મરણીય, સ્વનામ ધન્ય
શ્રીમદ્ આચ્યશંકરાચાર્ય મહારાજ એ પ્રકારે આચાર્ય
પરંપરા ગત કૈવલ્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ છે.

પોતે સ્થાપિત કરેલ અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત સુસ્થિત રહે તેટલા
માટે ભારતવર્ષમાં દિગ્વિજય કરી; પોતાના અંશાવતાર રૂપ ચ-
તુર્વ્યુહાત્મક ચાર શિષ્યોને ચારે દિશામાં મઠની સ્થાપના કરી
આચાર્ય તરીકે સ્થાપ્યા.(૧)પૂર્વમાં ગોવર્ધન મઠ તેના આચાર્ય
પૂ. શ્રીપદ્મપાદને સ્થાપ્યા(૨)ઉત્તરમાં ઝપોતિર્મઠ તેના અધિ-
ષ્ઠાતા પૂ.શ્રી તોટકને નિમ્યા.(૩)પશ્ચિમમાં શારદામઠ તેના
નિયામક શ્રીસુરેશ્વરાચાર્યને બનાવ્યા (૪) દક્ષિણમાં શ્રંગેરી
મઠ તેના અધિકારી પૂ. શ્રી હસ્તામલકાચાર્યને નિયુક્ત કર્યા.

શ્રીઉપનિષદ્, શ્રીવ્યાસમૂત્ર અને શ્રીભગવદ્ગીતા એ પ્રસ્થાન
ત્રયનું ભાષ્ય કરી, પોતાના શિષ્યોને હસ્તામલકવત્ અધ્યયન
કરાવી, ભારતવર્ષમાં ભેદવાદને પરાસ્ત કરી અભેદવાદનું સામ્રા-
જ્ય સ્થાપ્યું. અને અદ્વૈતાનન્દના અમોઘ તરંગને ભારતવાસી
સર્વ જનોના હૃદયમાં આંદોલિત કર્યો. અસ્તુ. ૐ

પૂજ્યપાદ આચાર્ય પ્રવર શ્રીમદ્શંકરાચાર્ય પ્રણીત
ગ્રંથોમાં એક પ્રકરણ ગ્રંથ છે. તેમાં મંદ બુદ્ધિના જિજ્ઞાસુ
ઓને સહજે અદ્વૈત બોધ થાય તેવો “ સર્વવેદાન્ત
સિદ્ધાન્ત સાર સંગ્રહ ” નામક નિબંધ છે. તેની ભાષા

સરલ છે. અને સમગ્ર વેદાન્તની પ્રક્રિયા સારરુપે વર્ણન કરેલ છે. તેની શ્લોક સંખ્યા ૧૦૦૬ ની છે તેની ટીકા કરવાની અન્તઃ કરણમાં ઇચ્છા થઈ. તેથી આચાર્યશ્રીનાં પાપ નાશક પાદપદ્મનું ધ્યાન કરી તેમણે પ્રેરણા કરી તે પ્રમાણે, મંદ જિજ્ઞાસુને સરલપડે તેવીરીતે ગુજરાતી ભાષામાં શ્લોકના અર્થ કર્યા છે. જ્યાં જ્યાં અર્થની સ્પષ્ટતા થઈ છે ત્યાં ત્યાં આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાનો પ્રસાદ સમજવો. અને જે સ્થલે ત્રુટિ હોય ત્યાં મારો પ્રમાદ માની મુજો “ જ્યેં બાલાક કહૈ તોતરી બાતા ” એ ન્યાયે સાર ગ્રહણ કરી આનન્દ અનુભવશે એવી નમ્ર અભ્યર્થના છે.

સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) માં બિરાજતા પરમ કૃપાલુ “ વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ ”યતિ શ્રીમુકુન્દાશ્રમજી મહારાજે આ ગ્રંથનું સાદ્યંત અવલોકન કરી યથા શક્તિ સંશોધન કર્યું છે. આ રીતે આ ગ્રંથને પ્રસિદ્ધ કરવાના કાર્યમાં મદદ કરી પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપ્યો છે. તેથી હું તો તેમાં મારા ઉપર દયાજ સમજું છું, પણ તેની સાથે અધિકારીઓ ઉપર પરીપકાર કરવાની તેમની વૃત્તિ હૂપાતી નથી. આથી મારા મનમાં અત્યન્ત આહ્વાદ થાય છે. અને સાચા મનથી તેઓને સહસ્રશઃ ધન્યવાદ આપું છું.

મારા સંન્યસ પદને અનુરૂપ હું વાચક વર્ગને મારો પરિચય આપું તો તે અયોગ્ય ન હિજ ગણાય—કચ્છ અને કાઠીઆવાડમાં પોતાના સાધુ પદના પ્રભાવથી સુપ્રસિદ્ધ થયેલ પરીપકાર પરાયણ, જીવન પર્યાન્ત સંતસમાજની સેવા

કરનાર. પરમ પૂજ્ય પ્રાતઃસ્મરણીય શ્રીમત્સ્વામી શ્રીદયા-
નંદજી મહારાજ (મુંડીયાબાવા) મંડલેશ્વરજી મહારાજ સાથે
નિવાસ કરી તેઓ શ્રીના સત્સંગનો કેટલોક લાભ લીધો
(તેઓશ્રી જે વરસ થયા સમાધિસ્થ થયા છે. તેમની ગાદી
પર હાલમાં શ્રીમત્સ્વામી શ્રી ગોવિન્દાનન્દજી મહારાજ છે)

પર્યટન કરતાં દૈવ ઇચ્છાથી સં, ૧૯૬૪ ના આશ્વિન
માસમાં સાનન્દ ગ્રામમાં મારું આગમન થયું. શ્રી નીલકંઠ
મહાદેવમાં મુકામ રાખ્યો. ત્યાં કથા પ્રસંગ ચલાવ્યો એ
રીતે ત્યાં રહેતાં કેટલાં એક ચાતુર્માસ ત્યાં વ્યતીત
કર્યાં.

એક વખતે અમદાવાદના સદ્ગૃહસ્થો તરફથી ચાતુ-
ર્માસ કરવાનું આમંત્રણ થયું. હું ત્યાં ગયો. પાછળથી
સાણુદના સર્વે સત્સંગી મંડલે એવો નિશ્ચય કર્યા કે આપણે
સ્વામીશ્રીને ચાતુર્માસ માટે અત્રે પાછા લાવીએ. તેથી મુખ્ય
કાર્ય કર્તા શ્રીમાન્ સદ્ગુણ સંપન્ન પટેલ ઈશ્વરદાસ આત્મા-
રામદાસ તથા બીજા જે ગૃહસ્થો આવ્યા અને અતિ આગ્રહ
કરી અષાઢ શુ. ૧૪ ની રાત્રીએ મને સાણુંદ લાવ્યા. સાણુંદ
આવ્યા પછી રા. ઈશ્વરસાધના અંતઃકરણમાં એવી પ્રભુ
પ્રેરણા થઈ કે આશાલે મારે ઘેર મારે ખર્ચે સ્વામીજીનું
ચોમાસું કરાવવું. મને તે વાત પ્રદર્શિત કરી અને પોતાને
ત્યાંજ જે વખતની કથા શરૂ કરાવી. તેમાં વધારે રસ પડ-
વાથી બીજે વરસે પણ તેજ રીતે બન્દોબસ્ત કર્યો. છેવટે
સમય જતાં સર્વના મનમાં એ વિચાર આવ્યો કે આ જ્ઞાન

પ્રવાહ ચાલુ રહે તેવું સ્થાન થાય તો ઠીક. એ સંકલ્પ સિદ્ધ થવાનો સમય ઇશ્વર ઇચ્છાથી જલદી આવ્યો. તેજ દિવસે પટેલ ઇશ્વરભાઈ આત્મારામદાસ અને પંચાલ ફકીરચંદભાઈ તરફથી દ્રવ્ય પ્રદાન થયું. ત્યાર પછી તે બન્ને પુરુષોના મહાન્ પ્રયત્નથી અને અન્યગૃસ્થોની સહાયતાથી દ્રવ્યની સારી રકમ એકત્ર થઈ ત્યાર પછી ગૌ બ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ નામદાર સાણુંદ ઠાકોર સાહેબ શ્રી જયવંતસિંહ સાહેબ અને તેમનાં માતૃશ્રી ગંગાસ્વરૂપ રાજ માતા શ્રી હીરાબા સાહેબ એ બોની પૂર્ણ સહાયતાથી ને પૂર્ણ પ્રેમથી મેં જ્યાં કહ્યું ત્યાં મને જેટલી જોઈએ તેટલી પડતર ભૂમિ આશ્રમ કરવા સારું મંજુર કરી આપી.

આશ્રમનું ખાત મૃદુર્ત રા. રા. ભટ્ટ સાહેબ શ્રી ધીરુભાઈ કૃપાશંકરભાઈ સાણુંદ તાલુકા મહાલકારી અને સાણુંદ તથા કોઠસ્ટેટના મેનેજર સાહેબ રા. રા. દુર્લભરામજી જેઠા-રામભાઈ એ બેડે અમલદારોના શુભ હસ્તે થયું. પટેલ ઇશ્વરભાઈ અને ફકીરચંદ ભાઈ એ કટિબદ્ધ થઈ કાર્યને ચલાવ્યું ઇશ્વર કૃપાથી થોડા માસમાં બાંધકામ પૂર્ણ થયું. શુભ મૃદુર્તમાં તેમાં મારો નિવાસ કરાવ્યો. અને તેજ દિવસથી શ્રી પરમહંસ સંન્યસ્તાશ્રમ ” એવું તે સ્થાનનું નામ રાખવામાં આવ્યું. તેમાં પરમહંસ સંન્યાસીઓ તેમજ અન્ય હરકોઈ સંપ્રદાયના સુયોગ્ય મહાત્માઓ નિવાસ કરી શકે છે. તેઓનો ભોજનાદિ પ્રબન્ધ હાલ પણ ચાલે છે. અને આતુર્ભાસમાં કથા પ્રસંગ પણ ચાલ્યા કરે છે.

સંતોના અન્નની સુયોગ્ય વ્યવસ્થા ચાતુર્માસની કથા પ્રસંગ નિમિત્તેજ સારી રીતે થઈ જાય છે. આ સંન્યસ્તા-શ્રમમાં અન્ય કંઈ પણ નિયમીત આવક અથવા ક્ષેત્ર વીગેરે નથી પરંતુ વિશ્વંભર પ્રભુની કૃપાથી મહાત્માઓનું ભરણપોષણ થયા કરે છે.

(મોજનાચ્છાદને ચિન્તા વૃથા કૃર્વન્તિ વૃણવાઃ)
એ વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને પ્રભુસ્મરણમાં સદા નિમગ્ન રહીએ છયે.

તેમ હાલ સુધીમાં આશ્રમની સેવામાં મદદરૂપ કોઈ પણ શિષ્ય કયો નથી. ખરી રીતે શિષ્યાદિકોમાં સુખની ઇચ્છા રાખવી તે પણ ઠીક નથી. છતાં જેનો સંસ્કાર મારા સાથે હશે તે અહીં રહીને સેવા કરશે.

કડવા પાટીદારની જ્ઞાતિમાં પટેલ આત્મારામ ઓધવ-જી નામે પુણ્યશાલી પુરૂષ થયા તેમના સુપુત્રો ત્રણ થયા [૧] પટેલ ઇશ્વરભાઈ (૨) પટેલ વેણીરામભાઈ (૩) પટેલ ભાઈલાલભાઈ. પા. ઇશ્વરભાઈના [૧] કાલોદાસભાઈ [૨] ત્રજલાલભાઈ એ જે સુપુત્રો છે. પા. વેણીરામભાઈને [૧] ભાઈ રતીલાલ. (૨) ભાઈ ઝળદેવ એ જે સુપુત્રો છે. પા. ભાઈ-લાલભાઈને ભાઈ ગોવર્ધનલાલ (૨) ભાઈ ભોગીલાલ (૩) ભાઈ અંબાલાલ એ ત્રણ પુત્રરત્નો છે. પા. આત્મારામનો વંશ ઉપર મુજબ છે. તે સર્વ ધન અને આમરૂ વાળો હોઈ સુખી છે. આ સંસારમાં સુખની પ્રાપ્તિ એ પુણ્યનું ફલ છે. ધન., ધાન્ય, પ્રતિષ્ઠા છતાં ધર્મ ભાવના થવી એ ઉત્તમ પુન્યની નિશાની છે. એવા પુણ્યના પ્રભાવથી સંત સમાગમનો ઉત્તમ લાવો લઈ સંવત ૧૯૭૭ ભાદરવા સુદી ૧૧ ને દીવસે વેણી-

રામભાઈએ સ્વર્ગનો માર્ગ લીધો. તેમજ સંવત ૧૯૮૧ અષાઢ
કૃ. ૫ ને દીવસે ઇશ્વરભાઈએ પરમાર્થનું ભાતું ભરી પરલોક
(મોક્ષ)નો રસ્તો પકડ્યો. સદ્ગત બનને ભાઈપોનો આત્મા
પૂર્ણ વ્યાપક અલેહ સ્વરૂપમાં નિમગ્ન હો એવો અમારો
આશીર્વાદ છે.

સર્વથી નાના ભાઈ ભાઈલાલભાઈ પોતાના સ્વર્ગવાસી
બન્ધુઓના સર્વ પુત્રોમાં પ્રેમપૂર્વક એકતા રાખી, સર્વને
પોતાના પુત્રો ગણી વ્યવહારનાં સર્વ કાર્ય કરે છે અને
“ જહાં સંપ તહાં સંપત્તિનાના ” એ શ્રી. તુલસીદાસના
અપૂર્વ વચનનો અનુભવ કરતાં, પોતાના વડીલ બન્ધુ પા.
ઇશ્વરભાઈએ નક્કી કરેલ પરોપકારના પંથ પર રહી સહ-
કૃત્ય આશ્રમની સેવામાં પ્રથમના જેવો જ ભાગ લીધો
કરે છે. તે સર્વ કૃત્ય પ્રતિ મારા હાર્દિક આશીર્વાદ
પૂર્વક ધન્યવાદ છે.

પંચાલ ફકીરચન્દ જેઠાભાઈ જેઓ પરમ વિવેકી
અને પરોપકાર પરાયણ છે તેમની પા. ઇશ્વરભાઈ સાથે
ગાઢ મૈત્રી હતી. ભિન્ન જ્ઞાતિના છતાં તેમનું વિચાર ઔદ્રય
લોકાતીત હતું. આદીથી અન્ત સુધી તે તેવું જ રહ્યું.
આનું જ નામ નિસૂકારણ સ્વાર્થ શુન્ય નિર્મલ નેહ છે.
વ્યવહારમાં વિહરતા પુરૂષોને આ આદર્શ દ્રષ્ટિ આગળ
રાખવા યોગ્ય છે. ફકીરચન્દભાઈને ભાઈ અંબાલાલ નામે
પુત્ર રત્ન છે. પરમાત્મા તેમને સન્મતિ આપો એવી પર-
માત્મા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. તેઓ પોતાના પુજ્ય પિતાજીને
પગલે ચાલી તેમના પિતાએ જે ધર્મ સંસ્કારનાં બીજ
રોપ્યાં છે તેને પોષી નવપલ્લવ બનાવે એવો મારો આશીર્વાદ

છે. રા. ફકીરચન્દલાઈને તેમના પુત્ર સાથે અનેક ધન્ય-
વાદ છે.

જે જે હરિજનોને અમારો અંગત સમાગમ થયો
છે તે સર્વનાં નામ લખતાં ગ્રંથ વધે માટે તેમ ન કરતાં
સર્વનો એક સાથે જ ધન્યવાદ માનીએ છીએ. એજ
ૐ શમ.

લી.

સ્વામી રેવાનન્દગિરિના

નારાયણ સ્મરણ.

ॐ

तत्सत्परमात्मने नमः

उपोद्घात.

પૂજ્યપાદ લગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય મહારાજ વિર-
ચિત આ “ સર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્તસારસંગ્રહ ” નામક
ગ્રંથ ગુજરાતી ટીકા સહિત આજ દિવસ સુધીમાં
પ્રસિદ્ધ થયો હોય તેવું જાણવામાં નથી. તેમ જ કાંઝી
વરમ્ (શિવકાંચી) અને પુનાથી શ્રીશંકર ગ્રંથાવલિ
પ્રસિદ્ધ થયા પહેલાં આ તરફ સદરહુ ગ્રંથનો વિશેષ પ્રચાર
પણ નહોતો. શ્રી અદ્વૈતાચાર્યની અમૃતમય અલૌકિક વા-
ણીનું તેઓશ્રીના બીજા ગ્રંથોદ્ધાર પાન કરી જેમણે આનંદ
અનુભવ્યો છે તેમને આ ગ્રંથથી અવશ્ય અધિક આનંદ
પ્રાપ્ત થશે. કારણકે આ ગ્રંથમાં વેદાન્ત સિદ્ધાન્તની પ્રાય-
શઃ સર્વ વાતોનું કથન કરવામાં આવેલ છે. જેને દુઃખમય
સંસારમાંથી મુક્ત થવાને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ હોય તેણે ખાસ
કરી વેદાન્તનું જ શરણ લેવું જોઈએ.

આ વિશાલ પ્રદ્માંડમાં વ્યાકુલ થએલા અનેક જીવો
ઘટીયંત્રની પેઠે, દેવ મનુષ્ય અને તિર્યક્ વિગેરે ભિન્ન
ભિન્ન યોનિયોમાં વારંવાર લગ્યા જ કરે છે. દેહાભિમાની
જીવને શરીર ધારણ કર્યા પછી શારીરિક, માનસિક, અને
દૈવી દુઃખથી મુક્તિ મળતી નથી. કીટ પતંગથી લઈને
હિરણ્યગર્ભ સુધી સર્વને ન્યુનાધિક સુખ દુઃખે જકડી

રાખેલ છે. પ્રાણી ત્રિતાપથી બળતો હોવાથી તેને દુર કરવા અનેક ઉપાયો કરે છે. પરંતુ મોહાન્ધ જીવ સુખના વાસ્તવિક ઉપાયને સમજતો નથી. તેથી ચંદન, હાર, સ્ત્રી, પુત્ર, સત્તા, સંપત્તિ, પ્રતિષ્ઠા આદિ સૃષ્ટિના વિષયો પ્રાપ્ત કરી તે વડે દુઃખ દૂર કરવા અને સુખ મેળવવા ઇચ્છે છે. પણ ઉક્ત ઉપાયથી સુખનું સ્વપ્ન પણ આવતું નથી. પ્રત્યુત દુઃખ વૃદ્ધિ થાય છે આલો પ્રકાર હોવાથી વિચાર-શીલ પુરૂષો વિષયનાં સુખોમાંથી વૃત્તિને પાછી વાળી, શાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપાયોનું અવલંબન કરે છે કેમકે શાસ્ત્રીય ઉપાયજ દુઃખને દુર કરવામાં તથા સુખને મેળવી આપવામાં અમોઘ હેતુ છે. તેથી અત્રે એ બાબતનો વિચાર કરીએ કે અખંડ સુખ મેળવવાને શાસ્ત્ર કેવા પ્રકારના ઉપાયો બતાવે છે.

સંસારમાં જન્મ ધારણ કરનાર દરેક જીવાત્માના અંતઃકરણમાં (૧) મલ (૨) વિક્ષેપ (૩) આવરણ એ ત્રણ પ્રકારના દોષો રહે છે. તેને દુર કરવા વેદમાં ત્રણ ઉપાયો બતાવ્યા છે. (૧) કર્મ (૨) ઉપાસના (૩) જ્ઞાન. નિષ્કામ કર્મ કરવાથી મલ-પાપ-નાશ પામે છે. ઉપાસનાથી ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે. કર્મ અને ઉપાસનાથી નિર્મળ તથા એકાગ્ર થએલું મન દૃઢ હોય છે. તેમાં જ્ઞાનના સંસ્કાર નાખવાથી આવરણ-અજ્ઞાન-નો નાશ થાય છે. આ રીતે શાસ્ત્ર પ્રબોધિત ઉપાયોનું ટુંકમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું પણ સામાન્ય જીવો તેને સ્પષ્ટ સમજી શકતા નથી. માટે અત્રે તેનું વિવરણ કરીએતો અસ્થાને ગણાશે નહિ.

વેદાન્ત શ્રવણનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવામાં વિવેકદિ સાધનો (જેનું સ્પષ્ટ વર્ણન આ ગ્રન્થમાં કરવામાં આવેલ છે.) ની જરૂર જ છે તેની પ્રાપ્તિનો ઉપાય બતાવતાં ભારતવર્ષના ઉદ્ધારક વેદાન્તાચાર્ય ભગવાન્ ભાષ્યકાર શ્રીશંકરપ્રભુ કહે છે કે—

સ્વવર્ણશ્રમ ધર્મેણ, તપસા હરિ તોષણાત્ ।
સાધનં પ્રભવેત્ પુંસામ્, વૈરાગ્યાદિચતુષ્ટયમ્ ॥

“ પોતાના વર્ણશ્રમ ધર્મેનું પાલન કરવારૂપ તપથી હરિ સંતોષ પામે છે તેથી વૈરાગ્યાદિ ચારે સાધનો પુરૂષને મળે છે. ” ટુંકામાં સાધન પ્રાપ્તિનું સાધન ધર્મ છે. ધર્મજ મનુષ્યને પવિત્ર બનાવી સુખનો અધિકારી કરે છે. માટે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા પણ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં કહે છે કે—

યજ્ઞદાનતપઃ કર્મ, ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।
યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ, પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥

યજ્ઞ, દાન, અને તપરૂપ કર્મો ત્યાગવા યોગ્ય નથી પણ કર્તવ્યરૂપ—કરવા જેવાં છે. કેમકે યજ્ઞ, દાન અને તપ વિચારકોને પણ પાવન કરનારાં છે.

મલ અથવા પાપ નામક દોષનો નાશ કરનાર કર્મ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે તો અત્રે પ્રથમ કર્મનો વિચાર કરીએ. અત્રે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે ધર્મ—કર્મનો અર્થ એક જ છે. ધર્મમાં પ્રકૃતિની સુખ્યતા હોય ત્યારે

ધર્મ કર્મરૂપ કહેવાય છે. જ્યારે ધર્મમાં પ્રેમભાવના મુખ્ય હોય ત્યારે ધર્મ ઉપાસના કહેવાય છે. અને તેમાં જ્ઞાન—વિચાર ભાવના મુખ્ય હોય ત્યારે ધર્મ—જ્ઞાન કહેવાય છે. કર્મમાં મુખ્યતા યજ્ઞની છે. વેદમાં યજ્ઞ બહુ પ્રકારના કહેલા છે, જેવા કે—બ્રહ્મસ્પતિ યજ્ઞ, અશ્વમેધ યજ્ઞ, સોમયજ્ઞ, દર્શચાત્રીયજ્ઞ, દર્શપૌર્ણીમાસયજ્ઞ, રાજસુયયજ્ઞ વગેરે તેમજ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં—દ્રવ્યયજ્ઞ, તપયજ્ઞ, યોગયજ્ઞ, સ્વાધ્યાયયજ્ઞ, સંચમયજ્ઞ, પ્રાણયજ્ઞ ઇત્યાદિ કહેલ છે. તેમાંથી પોતાના અધિકાર પ્રમાણે યજ્ઞકર્મને ગ્રહણ કરી તે કર્મને શ્રદ્ધાભક્તિ પુર્વક યથાવિધિ કરી શ્રી પરમાત્માને અર્પણ કરવું. એ રીતે નિષ્કામ ભાવનાથી કર્મ કરવાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે.

દાન પણ ચિત્તશુદ્ધિમાં ઉપકારક છે. દાનના પ્રકાર પણ બહુ છે. વિદ્યાદાન, પુસ્તકદાન, અન્નદાન, દ્રવ્યદાન, ગોદાન, ભૂદાન, કનકદાન, કન્યાદાન આદિ છે. દેશ, કાળ, પાત્રનો વિચાર કરી યથાશક્તિ દાન આપવાથી મમતા શિથિલ થાય છે. સર્વ દાનોમાં પદ્મ અન્નનું દાન કરવાનું કામ સરલ છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે વૈશ્વદેવ થઈ ગયા પછી જે અતિથિ આવે તેને વિષ્ણુસ્વરૂપ સમજી ભોજન આપવું. માટે ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ એ કર્મમાં તત્પર રહેવું.

પ્રાચીન મુનિયોએ હજારો વર્ષ તપ કર્યાની વાતો આપણે પુરાણોમાંથી શ્રવણ કરીએ છીએ. એ વાત બીજા મુગોની છે. કલિયુગમાં મનુષ્યનું થોડું જીવન છે. તો તેને અનુસરી

તપ કરવું જોઈએ. સ્વવર્ણશ્રમ ધર્મ પાલન એ તપ છે. જીવાત્મા જે વર્ણ અથવા આશ્રમમાં હોય તે વર્ણશ્રમધર્મનું પાલન કરતાં જ્યાં જ્યાં ધર્મને માટે સ્વાર્થનો ભોગ આપવાનો પ્રસંગ આવે, ત્યાં અડગ રહી ભોગ આપવો. તેમ કરતાં લાભ, હાનિ, સુખ, દુઃખ, માન, અપમાન વગેરે જે આવી પડે તેને વેઠીને ધીરજથી ધર્મને વળગી રહેવું. કદિ પ્રાણ-પરિત્યાગનો પ્રસંગ આવે તો પણ હસ્તે મુખે તે પ્રસંગને અપનાવવો એ એક પ્રકારનું તપ છે.

શ્રી ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ પણ ત્રણ પ્રકારનાં તપ કહેલ છે—દેવ દ્વિજ ગુરુ પ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ ।
 બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥ અર્થ—દેવનું, દ્વિજનું, ગુરૂનું અને જ્ઞાનીનું પૂજન કરવું, પવિત્રતા (શરીરની) રાખવી, સરલતા અને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું તથા અહિંસક રહેવું એ શારીરિક અથવા કાયિક તપ કહેવાય છે.

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ । સ્વાધ્યાયા-
 મ્યસનં ચૈવ શાઙ્ગમયં તપ ઉચ્યતે ॥ અર્થ—કોઈને ઉદ્વેગ ન કરે. તેવું સત્ય, પ્રિય અને હિતકારી વચન બોલવું, તેમજ નિત્યસ્વાધ્યાય કરવો અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ કર્તવ્યમાં ગ્રેરીને જોડી રાખે એવા સદ્વ્યંથોનું પઠન પાઠન કરવું એને વાચિક અથવા વાણીનું તપ કહે છે.

મનઃ પ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ । ભાવસંશુ-
 દ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥ અર્થ—મનની પ્રસન્નતા, શાન્ત

સ્વભાવ, મૌન, મન અને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ તથા ભાવનાની શુદ્ધિ એ માનસ તપ કહેવાય છે.

એ સિવાય કૃત્ત્યચાન્દ્રાયણ, પંચાગ્નિતાપવા, ઋતુના પ્રભાવો સહન કરવા, વાનપ્રસ્થઅવસ્થા જ તપરૂપ છે, એકાન્તમાં બેસી વેદાન્ત ગ્રંથનો વિચાર કરવો એ પણ તપ છે. અને વૈરાગ્ય એ પરમ તપ છે.

ઉપરોક્ત યજ્ઞ, દાન અને તપ મનુષ્યને પાવન કરનાર ચિત્તની શુદ્ધિ કરનાર છે. સર્વ કર્મની જ્ઞાનમાં સમાપ્તિ થાય છે. સર્વ દાનોમાં અભયદાન (જન્મમરણનો ભય ટાળનાર ભોક્ષદાન) ઉત્તમોત્તમ છે. અને જ્ઞાન એ જ પરમ તપ છે અર્થાત્ યજ્ઞ, દાન અને તપની પરાકાષ્ટા જ્ઞાન જ છે.

યજ્ઞાદિ કર્મથી મનને નિર્મળ બનાવી શકાય છે તેમ ઉપાસના દ્વારા મનની એકાગ્રતા સિદ્ધ થાય છે. જેમ ચાલતા દર્પણમાં પોતાનું પ્રતિબિમ્બ સ્પષ્ટ જોઈ શકાતું નથી. તેમ ગંચળ ચિત્તમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ વિચારો ઠરી શકતા નથી. માટે મનને એકાગ્ર કરવાની પરમ આવશ્યકતા છે. મનને એકાગ્ર કરવાનું સર્વોત્તમ સાધન ‘પ્રભુપ્રેમ’ પરમાત્મભક્તિ છે. વ્યવહારમાં રહેનારને એ અનુભવ છે કે મનમાં જે વસ્તુ પ્રિય હોય તેનું મન વારંવાર સ્મરણ કરે છે. મન જેનું પ્રેમપૂર્વક વા દ્વેષપૂર્વક વારંવાર સ્મરણ કરે છે તેના સંસ્કાર અંતઃકરણમાં દૃઢ થાય છે એટલે કેટલોક સમય જતાં સ્વાભાવિક જ તે વાત વારંવાર યાદ આવ્યા કરે છે. આ રીતે મન એક જ વસ્તુ ઉપર ઘણા સમય સુધી રમ્યા કરે

અને બીજી કોઈ વાત સ્ફુરે તેને એકાગ્રતા કહે છે. મન સંસારના વિષયોમાં રમ્યા કરે છે. તેમાંથી પાછું હઠાવી તેને પરમાત્મામાં રમતું કરવા યત્ન કરવો એજ ઇશ્વર ભક્તિ છે. પ્રભુ ભક્તિ ઉપર મનને ચડાવવાનો ઉપાય અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ મુખ્ય છે. ઉત્સાહ રૂપ પ્રયત્નસ્ય પુનઃ પુનરનુષ્ઠાનત્વ મમ્યાસત્વમ્ ॥ ઉત્સાહ રૂપ પ્રયત્નનું વારંવાર અનુષ્ઠાન કરવું એ અભ્યાસ છે. એટલે પ્રેમ પૂર્વક મનને પરમાત્માભિમુખ કરવું એ અભ્યાસ છે, માનવનું મન નિત્ય નુતન રૂપ માયામાં ભટકતું હોવાથી તેને હમેશાં નવું નવું જાણવાની અને જોવાની ટેવ પડી છે. તેથી તે ભૂતની પેઠે ભમતું રહે છે. તેને પરમાત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિર કરવા તેની આસપાસ વૈરાગ્યની વાડ કરવાની અનિવાર્ય અગત્ય છે વિષયવૈતૃષ્ણં વૈરાગ્યમ્ ॥ વિષયની તૃષ્ણાનો ત્યાગ એજ વૈરાગ્ય. વૈરાગ્યનો નાશ કરનાર કામ છે માટે પરમાત્માની સહાયથી તેનો નાશ કરવો જોઈએ. કામનો નાશ કરનાર અમોઘ શસ્ત્ર “ અસંગ ” છે અસંગ રહેવાનો આરંભનો ઉપાય સંસારના પદાર્થોનું દોષ દર્શન છે. પદાર્થોમાં દોષ દર્શન કેવીરીતે કરવું ? એમ જિજ્ઞાસા થાય તો તેની તૃપ્તિને માટે આ ગ્રંથમાં શ્લોક ૨૪ થી ૮૯ સુધી શ્રીમન્મળગદ્ ગુરુએ બતાવેલ છે તેનું વારંવાર શ્રવણ મનન કરવાથી અંતઃકરણસ્થ કામ ભાવના શિથિલ લઈ વૈરાગ્ય ભાવના દઢ થાય છે કદિ લાંબો સમય ન મળે તો હમેશાં ૨૭ થી ૪૦ શ્લોકનો પાઠ પણ ઉપકારક છે. એ રીતે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય થી મનની બહારની ગતિનો નિરોધ કરી શકાય છે.

વર્તમાન સમયમાં મુખ્યતા યંત્રોની છે. મુસાફરી કરવા વાળા લોકોની વૃત્તિનું અવલોકન કરીએ તો સમજાશે કે તેઓ પગે ચાલીને મુસાફરી કરવા કરતાં ગાડીમાં બેસી મુસાફરી કરવાનું જરૂર પ્રસન્ન કરે છે. ગાડીમાં પણ બળદ ગાડી કરતાં ઘોડાગાડીને ઇચ્છે છે. તેનાથી ઉતાવળા રેલવેને ચાહે છે તેમાં પણ લોકલ કરતાં ફાસ્ટ અને તે કરતાં પણ મેલ ગાડીમાં મુસાફરી કરવાનું પ્રસન્ન કરે છે. તેનાથી ઉતાવળાની મતિ મોટર સુધી પહોંચે છે. તેનાથી ઉતાવળા વિમાનમાં બેસી જલદિ પહોંચવાની આશા રાખે છે તેવીજ રીતે ઇશ્વરપર પ્રેમ કરવામાં અથવા સંસારના પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય કરવામાં પણ બે મનુષ્ય પોતાની ઉતાવળ અને અધીરતાને આગળ કરે છે તો ઘણે ભાગે કામ સુધારવાને બદલે બગડે છે માટે આરંભ ધીરજ રાખીને કરવો જોઈએ. તોજ લાલ થાય છે કારણ કે મુસાફરી કરનારને ઉતાવળનું કામ હોવાથી તે તો છેવટની એટલે વિમાનનીજ મુસાફરી કરવા ઇચ્છે છે પણ એ ઇચ્છાને પૂર્ણ કરનાર નાણાં છે જો તેનાં ઠેકાણાં ન હોય તો ઉતાવળી વૃત્તિને દાબી પોતાની સંપત્તિ પ્રમાણે ગાડીની કે પગની મુસાફરી કરવી પડે છે. તેમ પ્રભુ લકિતમાં પણ દૈવી સંપત્તિ રૂપ ધન જેટલું હોય તેના પ્રમાણમાં જ મનનો વેગ થાય છે. દૈવી સંપત્તિ મેળવવાનો ઉપાય તુલસીદાસજી મહારાજ દુઃકમાં બતાવે છે કે—

જનની જનક બન્ધુ સુત દારા

તનુ ધન ભવન સુદદ પરિવાર ॥

સબકે મમતા તાગ બટોરી.

મમ પદ મનહિં બાંધ બટી હોરી ॥

સમદર્શી ઇચ્છા કલુ નાહીં

હર્ષ શોક ભય નહિ મન માંહિં ॥

સો સજ્જન મમ ડર બશ કૈસે,

લોભી હૃદય બસત ધન જૈસે ॥

અર્થ—માતા, પિતા. ભાઈ, પુત્ર, સ્ત્રી, શરીર, ધન, ઘર, મિત્ર કુટુંબ એ સર્વ પરના મમતા રૂપ તારો એકત્ર કરીને તેની દોરી બનાવી તે દોરીથી મનને પરમાત્માના ચરણમાં બાંધી દેવું જેનું મન પરમાત્મસ્વરૂપમાં સંલગ્ન છે તે ભક્ત સર્વત્ર સમ જોનાર હોય છે. કોઈના ઉપર તેને રાગ દ્વેષ હોતા નથી. તેમ પ્રભુ પ્રેમ સિવાય તેના મનમાં બીજી કશી ઇચ્છા હોતી નથી ભક્તની જ્યાં જ્યાં દષ્ટિ જાય ત્યાં ત્યાં શ્રીહરિને જ જુએ છે, તેથી તેના મનમાં હર્ષ, શોક કે ભય થતો નથી. આવી સ્થિતિ જેને પ્રાપ્ત થઈ છે તે ભક્ત, પ્રભુના અંતઃકરણમાં જેમ લોભીના હૃદયમાં સદાય ધન વસે છે. તેમ સદા નિવાસ કરે છે.

ઉપર બતાવેલ અથવા અન્ય પ્રકાર કોઈ મહાત્મા પાસેથી સમજી પ્રભુ ભક્તિ અંતઃકરણમાં સ્થિર થાય એવો પ્રથમ ચત્ન કરવો. તે અભ્યાસ દઢ થતાં મન એકાગ્ર થાય છે. નિર્મળ તથા એકાગ્ર મન ઉપર જ્ઞાનનો પ્રકાશ પડતા વાર લાગતી નથી. મનમાં જ્ઞાન પ્રકાશ પડતાં જ આવરણનો ભંગ થાય છે. એટલે જ્ઞાન દઢ થયું કહેવાય.

એવા પ્રકારના જ્ઞાનથી અખંડ આનંદનો અનુભવ થાય છે

ૐ

શ્રીમન્નગદ ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજે “ શ્રી વેદાન્તસિદ્ધાન્તસારસંગ્રહ ” નામક ગ્રંથ શ્રદ્ધાળુ જિજ્ઞાસુઓ માટે જ નિર્માણ કર્યો છે જે કે વિદ્વાનો પોતાના પાંડિત્યથી અનેક પ્રકારના વિકલ્પો કરી ગંભીર શાસ્ત્રાર્થો ઉપજાવી શકે તેવો આમાં અવકાશ છે કારણ કે વિષય તો વેદાન્તનોજ છે, આવા શાસ્ત્રાર્થ જેમાં બુદ્ધિ ગુલાંટો ખાય છે તેનો ઉપયોગ તર્કોને શમાવવામાં કરવાનો છે. પણ જે મુમુક્ષુ શ્રદ્ધાળુ હોઈ તર્કમાં અથડાવા ઇચ્છતો નથી તે તો પોતાનું જે ધ્યેય સત્ય તેને જ પહોંચવા ઇચ્છે છે. અને તેમ કરવામાં તે સુત્ર અને શ્રુતિનું શરણ લે છે, બ્રહ્મસુત્રમાં મહર્ષિ વ્યાસ કહે છે કે તર્કપ્રતિષ્ઠાનાત્ ॥ તર્કની સ્થિરતા નથી. તેમજ શ્રુતિ નૈષાતર્કેણ મતિરાપનેયા તર્ક વડે બ્રહ્મ બુદ્ધિને ખગાડવી નહિ, તેવાજ જિજ્ઞાસુ તરફ ધ્યાન રાખીને પ્ર. પ્ર. સ્વામીશ્રી રેવાનંદજી મહારાજે આ ગ્રંથની ગુજરાતી ભાષામાં સરલ અને સુંદર ટીકા કરી છે તેનો જિજ્ઞાસુએ જરૂર લાભ લેવો જોઈએ, તેમ કરવાથી અર્થાત્ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરી અખંડ સુખમાં નિમગ્ન થવું. અસ્તુ.

વેદાન્ત તાત્પર્ય એ છે કે—આ સૃષ્ટિમાં સર્વ પદાર્થો એક સત્યની જ સત્તાથી ચાલી રહેલા છે. સર્વ વસ્તુઓ તેમાં જ અધ્યસ્ત છે—આરોપિત અથવા કલ્પિત છે. જીવ

અદ્વિતીય સત્ત્વરૂપ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. આ તત્ત્વનું નામ અદ્વૈત છે, એને જ અદ્વૈતવાદ કહેવામાં આવે છે. દ્વૈતવાદીઓ જીવ તથા બ્રહ્મનો ભેદ માની જગત્ને સત્ય કહે છે પણ એ વાત વિચાર કરતાં બરાબર જણાતી નથી, કેમકે વેદાન્તનું તાત્પર્ય અદ્વૈત પ્રતિપાદનમાં છે. કારણ કે અજ્ઞાતજ્ઞાપકત્વં શાસ્ત્રત્વમ્ ॥ “ જે અજ્ઞાત વિષયને સમજાવે તે શાસ્ત્ર, જીવ અને બ્રહ્મનો જે અભેદ તેને વેદાન્ત-શાસ્ત્ર સમજાવે છે. કારણ કે સંસારી જીવોને તેની બરાબર નથી. તેમજ જગત્ મિથ્યા છે એ પણ વેદાન્ત જ પ્રબોધે છે. માટે વેદાન્ત શાસ્ત્ર છે. જીવ બ્રહ્મના ભેદની અને જગત્ની સત્યતાની વાત તો સર્વ જીવ જાણે જ છે. એજ વાત જે વેદાન્ત કહે તો તેતો ચર્વિત ચર્વણ કર્યું કહેવાય. એ સ્થિતિમાં તો વેદાન્ત જે સર્વોપરી છે તે શાસ્ત્ર નામને પણ લાયક રહેતું નથી. તેમજ બીજી વિશેષ વાત એ છે કે — નેહ નાનાઽસ્તિ કિંચન । આ સંસારમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી અર્થાત્ અભેદ છે. સર્વત્ર એક જ આત્માની સત્તા વિલસી રહી છે છતાં મૃત્યોઃ સ મૃત્યુમાન્નો તિયદ્દ નાનેષ પદ્યતિ । “ આ સંસારમાં જે ભેદ જીવો તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામે છે. અર્થાત્ ભેદ ભાવથી વારંવાર જન્મ મરણ રૂપ સંસાર ચક્રમાં ભ્રમણ કર્યા કરે છે. “ આ પ્રમાણે શ્રુતિ સ્વયં ભેદનો નિષેધ કરી. ભેદવાદીની નિંદા કરે છે પરંતુ વેદાન્તમાં અભેદ વાદની નિંદા જોવામાં આવતી નથી. માટે વેદાન્તનું તાત્પર્ય અદ્વૈતમાં છે. એ સહજ સમજાય છે. શ્રુતિઓમાં જ્યાં જીવ અને ઈશ્વરના

લેહનું વર્ણન છે. તે ઉપાધિને લઈને છે. જેમ ચન્દ્ર એક છતાં જૂદાં જૂદાં પાત્રોની ઉપાધિથી અનેક રૂપે દેખાય છે. વસ્તુતઃ અંદ્રમામાં લેઃ નથી. તેમ જીવ અદ્વિતીય બ્રહ્મ-સ્વરૂપ છે પણ અંતઃકરણ રૂપ ઉપાધિના લેહથી નાનારૂપે પ્રતીત થાય છે. વસ્તુતઃ અખંડ ચૈતન્ય એકજ છે.

જે લોકો દ્વૈતવાદને સત્યમાની બીજીને તેનો ઉપદેશ કરે છે તેના ઉપર અમે દોષારોપણ કરતા નથી. કારણ કે તેમાં પણ અમને આત્માજ દેખાય છે. અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત બહુ જ ગહન છે શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા સ્વમુખે કહે છે કે આશ્ચર્યવત્પશ્યતિ કશ્ચિદેનમાશ્ચર્યવ દ્વદતિ તિથિવ ચાન્યઃ । માશ્ચર્યવચ્ચૈનમન્યઃ શ્રુણોતિ શ્રૃત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ અર્થ—કોઈક-સાધન સંપન્ન મુમુક્ષુજ એ આત્માને જાણે છે. તેમજ એવો કોઈક સાક્ષાત્કાર કરનાર તેને આશ્ચર્યની પેઠે કહી શકે છે. તથા સાચો સાધક જ એને આશ્ચર્ય જેવો સાંભળે છે બીજા કેટલા એક તો સાંભળવા છતાં સમજી શકતા નથી. તેથી આરંભમાં ચિત્તૈકાગ્ર દ્વારા અધિકાર કરવા માટે દ્વૈતવાદ પણ ઉપકારક છે નિર્મલ આકાશમાં બાલકો જેમ મલિનતાની કલ્પના કરી તેવું માને છે તેમ અનાદિકાળના અધ્યાસથી લેહ માનનારાઓ પણ અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં જીવ અને જગત્ની કલ્પના કરી તેને સત્ય માને છે. આવી રીતે લેહ સમજતાં છતાં તે લોકો સ્વવર્ણાશ્રમનાં કર્મ અને ઉપાસના-ભક્તિ જે શ્રદ્ધાપૂર્વક તથા પ્રેમપૂર્વક કરશે તો અંતઃકરણ નિર્મળ અને એકાગ્ર બનતાં અદ્વૈત વાદનું રહસ્ય અવશ્ય સમજી શકશે. અસ્તુ.

શ્રીમદ્ ભગવાન્ વ્યાસ અદ્વૈતવાદી છે, મહર્ષિ જૈમિનિ. મહર્ષિ ગૌતમ, મહર્ષિ કત્વણ્ણક. મહર્ષિ કપિલ અને મહર્ષિ પતંજલિ પોત પોતાનાં દર્શનમાં શ્રીવેદવ્યાસને અદ્વૈતવાદી કહે છે. આ કારક ઠાટીના પ્રાચીન મુનિઓનાં વચન કરતાં બીજાં કોઈનાં વચન વિશેષ શ્રદ્ધેય હોઈ સકે નહિ માટે એ મુનીશ્વરની સાક્ષીથી ભગવાન્ બાહરાયણ સિદ્ધાન્ત અદ્વૈત છે એ નિર્વિવાદ છે. અદ્વૈતજ્ઞાનનેજ અભેદજ્ઞાન અથવા તત્ત્વજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. એ જ્ઞાન જ મુક્તિનો માર્ગ છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “જ્ઞાન વિના મુક્તિ નથી.” તેજ તત્ત્વજ્ઞાનનું ભગવાન્ શ્રીશંકરાચાર્ય મહારાજે શ્રીવેદાન્ત સાર સંગ્રહમાં સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે. ગ્રંથની લેખનશૈલી સુંદર ચમત્કારમયી છે સ્તોત્રો કાવ્યની પેઠે અતિ મધુર છે આ ગ્રંથના અભ્યાસથી બહુધા વેદાન્તનું રહસ્ય સારી રીતે તે સમજવામાં આવી જાય છે. જે મુમુક્ષુ શારીરક લાભ્ય, ઉપનિષદ્લાભ્ય આદિ કઠિન ગ્રંથોને સમજી શકતા નથી તેને માટે આ ગ્રંથનો ઉપયોગ કરી સ્વામીજીના શ્રમને સફળ કરશે. સ્વામીજીનું વેદાન્તચિંતન તો ચાલે જ છે. પણ તે ચિંતન પુનઃ બીજા પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થાય એવો તેમનો ઉત્સાહ વધે માટે ગ્રંથને ખરીદ કરી બ્રહ્મ-વિદ્યાની પૂજાનો અપૂર્વ લાભ લેશે. એવી સૂચનાપૂર્વક આ ઉપોદ્ધાતને પૂર્ણ કરવામાં આવે છે. ઓં ઇતિશમ્.

ખંભાત.

ચન્દનલક્ષ્મી પાઠશાળા.
સં. ૧૯૮૭ પોષ વદિ ૧૧
ને બુધવાર-ઉત્તરાયણ.

લિ.

યતિ મુકુન્દાશ્રમ.
વ્યાખ્યાન વાચસ્પતિ.

॥ विषयाक्रमणिक ॥

विषयः	पृष्ठः
ग्रंथकारकृत मंगलाचरणम्	२
अनुबंध चतुष्टयः	३
साधन चतुष्टयः	६
नित्यानित्य वस्तु विवेकः	८
विषयदोष दर्शनपूर्वक वैराग्यम्	१०
कामना दोषो... ..	२६
कामने जीतवाना साधनो	३३
धनना दोषो... ..	३७
वैराग्यनुं फल	४४
शमादिसाधननिरूपणम्	४९
मनः प्रसन्न थवानां साधनो	५४
अढार साधनोनुं विशेषरूपे कथन	५५
दमकथन	६६
तितिक्षा कथन	७१
अय संन्यास कथनम्	७७
अथ अद्धा	१०१
अथ समाधानम्	१०४
मुमुक्षुत्वम्	१०७
मुमुक्षुताना चार प्रकार अने तेना लक्षणो	१०८

વિષય:	પૃષ્ઠ:
મુમુક્ષા વૃદ્ધિનાં કારણો ...	૧૧૫
શ્રીસદ્ગુરુલક્ષણ-વા મહિમા ...	૧૧૭
ગુરુ પ્રસાદ સંપાદન પ્રકાર: ...	૧૧૯
ગુરુલાભ પ્રશંસા અને તીવ્ર મુમુક્ષા નિવેદનમ્ ...	૧૨૦
આત્મ અનાત્મ વિવેક: ...	૧૩૬
અધ્યારોપ: ...	૧૩૭
અજ્ઞાન કયનમ્ ...	૧૩૮
સત્ અસત્ લક્ષણમ્ ...	૧૩૮
અજ્ઞાનનું અનિર્વચનીયત્વ ...	૧૪૦
અજ્ઞાનમાં પ્રમાણ ...	૧૪૦
અજ્ઞાનના બે પ્રકાર ...	૧૪૧
માયા ઉપહિત ईશ્વર: ...	૧૪૩
અવિદ્યા ઉપહિત જીવ: ...	૧૪૬
પ્રાજ્ઞ સ્વરૂપમ્ ...	૧૪૭
જગત્સૃષ્ટિ ક્રમ: ...	૧૪૯
અભિન્ન નિમિત્તોપાદાનપણું ...	૧૫૦
પાંચ મૂતોની ઉત્પત્તિ ...	૧૫૨
લિંગ શરીરમ્ ...	૧૫૩
જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણમ્ ...	૧૫૪
ચતુર્વિધ અન્તઃકરણમ્ ...	૧૫૫
વિજ્ઞાન મયકોશ: ...	૧૫૭
મનોમય કોશ: ...	૧૫૯
ચિત્ત પ્રસાદનાં સાધનો ...	૧૬૪
સત્સ્વગુણવધારનાર સાધનો ...	૧૬૬
પ્રાણમય કોશ: ...	૧૬૯
પંચી કરણમ્ ...	૧૭૫
જ્ઞાન કર્મેન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય કયન ...	૧૮૦

विषयः	पृष्ठः
आत्मानुं कोशादिकोथी असंगणुं ...	१८३
ब्रह्मांड सृष्टिः ...	१८६
अन्नमय कोशः ...	१९०
आत्म स्वरूपम् ...	१९४
आत्म अनात्माध्यासः ...	१९५
अविद्यानी त्रिशक्तिः ...	२०४
आवरण शक्तिः ...	२०४
विक्षेप शक्तिः ...	२०५
आवरण शक्ति कार्यम् ...	२०६
विक्षेप शक्ति कार्यम् ...	२०७
अध्यासयी संसारोत्पत्तिः ...	२०८
अज्ञान नाशक्रमः ...	२१२
पुत्रात्मवादः ...	२१५
पुत्रात्म वादीमत खंडनं देहात्मवादीमत कथनम्	२१७
इन्द्रियात्मवादः ...	२१९
प्राणाऽऽत्मवादः ...	२२१
मन आत्मवादः ...	२२३
बुद्ध्यात्मवादः ...	२२४
अज्ञानात्मवादः ...	२२६
ज्ञानाज्ञानात्मवादः ...	२२८
शुन्यात्मवादः ...	२३०
आत्मा सद्भावमां प्रमाणो ...	२४२
आत्मानुं सच्चिदानन्दरूपत्व ...	२४४
आत्मानुं आनन्दरूपत्व ...	२५९
आत्मानुं अद्वितीयत्व ...	२६४
आरोपित प्रपञ्चनो अपवाद ...	२६५

विषयः

पृष्ठः

तत्त्वं पदार्थ विषय प्रश्न	२७३
तत्पदवाच्यार्थः	२७६
त्वंपदवाच्यर्थः	२७९
लक्षणा अंगीकारः	२८२
जहल्लक्षणा निरासः	२८५
अजहल्लक्षणानिरासः	२८७
भागत्यागलक्षणाभ्युपगमः	२९१
तत्त्वंपदलक्ष्यार्थस्वरूपम्	२९२
वाक्यार्थविरोधाभावः	२९३
अखंडार्थोपदेशः	२९५
अथ केवलबोधपंचकम्	२९९
अथ तत्त्वमसिपंचकम्	३०३
अधिकारिभेदाः	३०६
मुख्याधिकारीः	”
मुख्याधिकारीने बोधप्राप्तिः	३०७
गौणाधिकारीयोने मननादि अपेक्षा	३१०
मननस्वरूपम्	३११
ध्यानस्वरूपम्	”
समाधिद्विविधा	३१३
सविकल्पसमाधिः	”
निर्विकल्पसमाधिः	३१४
सविकल्पसमाधिद्विविधा	३१५
दृश्यानुविद्धः स० समाधिः	”
ज्ञाननिष्ठामां कर्पनो अनुपयोग	३२३
शब्दानुविद्धः स० समाधिः	३२८
निर्विकल्प समाधिः	३३०

विषयः

पृष्ठः

वाङ्मय समाधि प्रकारः	३३१
सम्यग्बोधपर्यंत समाधिषट्काभ्यासः	३३८
योगस्तदंगानि च	३४१
सप्तज्ञान भूमिकाः	३४८
(१) शुभेच्छानुं लक्षण	३४९
(२) विचारणानुं ल०	३५०
(३) तनुमानसीनुं ल०	"
(४) सत्त्वापत्तिनुं ल०	"
(५) असंसक्तनुं ल०	३५१
(६) पदार्थाभाविनीनुं ल०	"
(७) तुर्यगानुं ल०	३५२
(१) जाग्रज्जाग्रत	"
(२) जाग्रत्स्वप्नः	"
(३) जाग्रत्सुषुप्तिः	३५३
(४) स्वप्नजाग्रत	"
(५) स्वप्नस्वप्नः	"
(६) स्वप्नसुषुप्तिः	३५४
(७) सुप्तिजाग्रत	"
(८) सुप्ति स्वप्नः	"
(९) सुप्ति सुप्तिः	३५५
(१०) तुर्याख्या	"
जीवन मुक्तिः	३५७
विदेह मुक्ति स्वरूपम्	३६१
शिष्याचार्य संवादोपसंहारः	३६७
ग्रंथ समाप्तिः	३६८

॥ ३ द्विपत्रम् ॥

पृष्ठांकः	पंक्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
१	१४	श्री	श्री
३	१६	तदिहोच्यते	तदिहोच्यते
६	१८	सिद्धिर्नान्यस्य	सिद्धिर्नान्यस्य
११	११	किञ्चिर्नादूनस्य	किञ्चिदूनस्य
७	५	साधना	साधनो
११	६	साधननो	साधनोनो
११	१३	प्रदृश्यते	प्रदृश्यते
१२	५	अन्तर्महारोगवती	अन्तर्महारोगवती
१४	१३	निषेद्धरूपे	निषेधरूपे
१६	७	खांसा	खांसी
११	१२	जबाब	जबाब
१९	४	देवपदना	देवपदनी
२०	२	सत्कर्म	सत्कर्म
२४	१७	गृहस्पृहा	गृहस्पृहा
११	१९	भूर्यशनिहि	भूर्यशनिर्हि
२६	१८	मलाभिपूण	मलाभिपूर्ण
३२	९	जंतोध्रुव	जंतोध्रुव

पृष्ठांकः	पंक्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
३४	१	तेना	तेनो
"	१२	कासंकल्प	कामसंकल्प
"	१३	वृक्ष नथी	वृक्ष थतुं नथी
"	१४	पण ना थाय छे	पण नाश थाय छे
"	१५	संक नाशथी	संकल्प नाशथी
३९	१६	पुनर्जम	पुनर्जन्म
"	"	पुनर्जन्मय छे	पुनर्जन्म थाय छे
"	१७	अनर्थनीद्ध	अनर्थनी वृद्धि
"	१८	दुःखदह	दुःखद होवाथी
"	१९	तेम	तेमां
"	२१	गतिथी	गतिनथी
४२	३	धनना	धननो
"	१९	सदाकुलमति भीत	सदाकुलमति भीत
५०	२	थथी	नथी
५५	१६	प्रातिः	प्रीतिः
७९	१५	क्रियानं	क्रियानुं
८२	१०	निर्गग	निर्गुण
"	१८	निर्कर्म	निष्कर्म
९३	७	वक्तु	वस्तु
९६	१९	१९	१९९
९९	२	करमां	करवामां

पृष्ठांकः	पंक्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
९९	११	गाण	गौण
"	११	प्रकारना	प्रकारनी
१०२	१९	शास्त्र	शास्त्र
१०३	५	वाक्योः	वाक्ययोः
१०६	१४	बलवद्	बलवद्
"	१५	शमादिषट्कं	शमादिषट्क
१०९	९	सर्वकार्यः	सर्वकार्यः
"	२०	सप्पाति	सैपाति
११०	१३	संसृति	संसृति
१११	१९	तदेतन्नि	तदेतान्नि
११४	१६	व अन्तर न्वनथी	अन्तर बन्धनथी
११६	१८	गुरु	गुरुं
११९	१४	शुश्रूषया	शुश्रूषया
१२०	९	अन	अने
"	१६	वर्दन	वर्दन
"	१९	मोह मुगात	मोहं मुगतिं
१२२	१५	त	तं
१२१	९	शृणुष्व	शृणुष्व
१२६	७	वस्तुनस्तत्त	वस्तुनस्तत्त्व
१३९	११	अमत्थी	असत्थी

शृङ्गः	पंक्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
१४२	४	नदीपस्य	न दीपस्य
१४६	६	अविद्या उपाहत	अविद्या उषहित
१४८	१८	ना भेदो	नो भेदो
१५१	१८	सवस्य	सर्वस्य
१५२	२१	प्रधानत्व	प्रधानत्वं
१५३	१२	सूक्ष्म भूतेभ्यः	सूक्ष्म भूतेभ्यः
१५४	५	चव	चैव
१५५	१०	प्रकाशकत्व	प्रकाशकत्वं
१५८	१६	तदुत्पन्न फल	तदुत्पन्न फलं
"	"	विशिष्ट	विशिष्टं
१६०	५	कामायते	कामयते
१६४	१२	चोरीन	चोरिन
"	१८	कांक्षया	कांक्षया
१६७	२२	याय छे	थाय छे
१६८	५	हजमां	सहजमां
१७९	११	अनेनोद्भूतगुणकं	अनेनोद्भूतगुणकं
१८१	१५	इन्द्रिय भूदिनो	इन्द्रिय भूमिनो
१८४	९	भोक्तृना	भोक्तृता
१९६	१६	आत्माना	अनात्माना
२१७	४	दषण	दूषण

पृष्ठांकः	पंक्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
२३६	१३	नाशित्वा, प्रतिक्षणम्	नाशित्वात्प्रतिक्षणम्
„	१४	५९	५५९
२३४	१६	छिन्धि	छिन्धि
२४१	२	आत्मानो	आत्माने
२४३	१०	श्रुतिनो	श्रुतिनो
२४८	११	सूर्यादिप्रभावा	सूर्यादिप्रभया
२५२	१६	सर्वस्मा	सर्वस्मा
२५४	९	निधि	निधिं
„	१०	दाटला	दाटेल
२५८	१२	दुःखं	दुःखं
२५९	१९	निर्भय	निर्भय
२६४	१	३६४	२६४
२६७	१६	विमद्यते	विभिद्यते
२७०	१०	ब्रह्मा	ब्रह्मा
२७४	११	अथ	अर्थ
„	१५	वाक्या थ श्रुति	वाक्यार्थ श्रुति
२७५	१९	तत्त्वमसी	तत्त्वमसी
२७८	११	वाक्कार्थो	वाक्यार्थो
२८१	११	ब्रह्मणोऽतै	ब्रह्मणोऽद्वैत
२८५	८	घोषना	घोषना

पृष्ठांकः	पंक्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
„	१२	सव	सर्व
२८८	१८	नाहल्लक्षणा	नाजहल्लक्षणा
२९५	७	७३४	७६४
३०४	१२	ब्रह्मैवा	ब्रह्मैवा
„	१३	ब्रह्मणि	ब्रह्मणि
३१३	१७	सत्त्व वस्तुनं	सत्य वस्तुनं
३२४	८	स्थित	स्थिता
३१५	१३	द्विविधा	द्विविधा
३२३	१२	कर्मोप	कर्मोप
३२५	१२	मृदी	मृदा
३३६	८	अद्वितीय	अद्वितीय
३४५	१९	स्वरूप	स्वरूप
३४७	„	यथारापित	यथारोपित
३४९	१४	बुद्धैः	बुधैः
„	२२	जाइये	जोइये
३५०	१३	तेनं	तनं
३५४	३	विद्वान्	विद्वन्

॥ इति शुद्धिपत्रम् ॥

श्री वेदान्तसिद्धान्तसार संग्रहः

श्री मन्स्वामी रेवानन्दगिरि महाराज.

टि परमहंस सन्यास आश्रम.

मु साणन्द.

तत्सत्परमात्मने नमः

श्रीमदाद्यशंकराऽऽचार्यविरचितः

सर्ववेदान्तसिद्धान्तसार संग्रहः

टीकाकारकृतमंगलम्

दोहा

सच्चित् आनन्दरूपविभु, गो मति ज्ञान-अतीत
नामरूपजग ज्यां नहीं, ते हुं शुद्ध अजित ॥१॥
शंभु गिरा गुरु गजवदन, श्रीपति दिनपति देव ॥
वन्दन करुं कर जोडी द्वय, सफल करो मम सेव ॥२॥
भाष्यकार श्रीशंकरे, रच्यो जे ग्रंथ अनूप ।
वेदान्तसार संग्रहतणी, टीका करुं अनुरूप ॥३॥

आमुख—श्रीसनातनधर्मधुरंधर भगवान्भाष्यकार
श्रीमज्जगद्गुरु आद्य श्रीशंकराचार्य महाराजे अद्वैत सिद्धान्तने सरल रीते स्पष्ट करवा सारु, श्रीवेदान्तसिद्धान्तना

સારરૂપ સંસ્કૃત ભાષામાં અનુપમ ગ્રંથ બનાવેલો છે પણ સંસ્કૃતનો જેને અભ્યાસ નથી તેવા મુમુક્ષુ પુરુષો તેનો લાભ લઈ શકે નહીં તે માટે તથા ‘ તત્કથનમ્ ’ એ શ્રુતિ આજ્ઞાને અનુસરી નિશ્ચય કરેલ સિદ્ધાન્તને ‘ સ્થૂળા સ્વનન ’ ન્યાયે દૃઢ કરવા સારુ, સરલ અને શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં ટીકા કરું છું ॥

અથ ગ્રંથકારકૃતમંગલાચરણમ્

અઘંડાઽઽનન્દસંવોધો-વન્દનાઘસ્ય જાયતે ।

ગોવિન્દં તમહં વન્દે, ચિદાનન્દતનું ગુરુમ્ ॥૧॥

ટીકા—જે સદ્ગુરુને નમસ્કાર કરવાથી અઘંડાનન્દ બ્રહ્મસ્વરૂપનું અપરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાન થાય છે, તેવા સાક્ષાત્ ચિદાનન્દસ્વરૂપ શ્રીમદ્ ગોવિન્દપાદાચાર્ય શ્રીસદ્ગુરુને હું (શ્રીશંકરાચાર્ય) વંદન-નમસ્કાર કરું છું ॥૧॥

વસ્તુનિર્દેશાત્મકમંગલમ્

અઘણં સચ્ચિદાનન્દ-મવાહ્નમનસગોચરમ્ ।

આત્માનમઃખિલાઽઽધાર-માશ્રયેઽભીષ્ટસિદ્ધયે ॥૨॥

ટીકા—અઘંડસચ્ચિદાનન્દબ્રહ્મ જેને મન, વાણી અને ઇન્દ્રિયો જાણી શકતી નથી. અને સમગ્ર માયાકલ્પિત પ્રપંચનું જે અધિષ્ઠાન છે. તે સર્વાત્મરૂપ આનન્દબ્રહ્મનો ઇચ્છિત ફલ-મોક્ષ-ની સિદ્ધિ માટે આશ્રય કરું છું ॥૨॥

વિઘ્નહરમંગલમ્

યદા લંબોદરં હન્તિ, સતાં પ્રત્યૂહસંભવમ્ ।

તદાઽઽલમ્બે દયાઽઽલંબં, લમ્બોદરપદાઽમ્બુજમ્ ॥૩॥

ટીકા—જે ગજાનન-ગણેશનો આશ્રય, કામ ક્રોધાદિ વિઘ્નોથી ઉત્પન્ન થનારા સત્પુરુષોના ભયને હણે છે, એવા દયાનાઆધારરૂપ શ્રીગણેશના ચરણકમલનો હું આશ્રય કરું છું ॥૩॥

ગ્રન્થપ્રતિજ્ઞા

વેદાન્તશાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત-સાર સંગ્રહ ઉચ્યતે ।

પ્રેક્ષાવતાં મુમુક્ષુણાં, સુખબોધોપપત્તયે ॥ ૪ ॥

ટીકા—શુદ્ધબુદ્ધિવાળા મુમુક્ષુઓને સુખપૂર્વક અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે ‘સર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્તસારસંગ્રહ’ નામે ગ્રંથનું કથન કરાય છે ॥૪॥

અનુબન્ધચતુષ્ટયમ્

અસ્ય શાસ્ત્રાઽનુસારિત્વા-દનુબન્ધચતુષ્ટયમ્ ।

યદેવ મૂલં શાસ્ત્રસ્ય, નિર્દિષ્ટં તદિહોચ્યત ॥૫॥

ટીકા—જે અનુબન્ધચતુષ્ટયને શાસ્ત્રનું મૂલ કહેલ છે. આ ગ્રન્થપણ શાસ્ત્રાનુસાર હોવાથી અનુબન્ધનું સ્વરૂપ આદિમાં ગ્રન્થકાર કહે છે. ॥૫॥

અધિકારી ચ વિષયઃ, સમ્બન્ધશ્ચ પ્રયોજનમ્ ।
શાસ્ત્રાઽઽરંભફલંપ્રાહુ-રનુબન્ધચતુષ્ટયમ્ ॥ ૬ ॥

ટીકા—(૧) અધિકારી, (૨) વિષય, (૩) સમ્બન્ધ, (૪) પ્રયોજન, એ ચાર અનુબન્ધો શાસ્ત્રારંભનું ફલ છે. એમ પ્રાચીન ઋષિયો કહે છે. અર્થાત્ ચાર અનુબન્ધ ગ્રંથારંભના હેતુભૂત છે. બુદ્ધિમાન્ પુરુષો અનુબન્ધને જાણ્યાવિના ગ્રંથમાં પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. જેમ ગૃહારંભ પહેલાં તેના પાયાની મજબુતી કરવામાં આવે છે. કારણકે ગૃહની દીર્ઘકાલસુધી જે સ્થિરતા તેનો આધાર પાયાની દૃઢતા ઉપર છે. તેમ ગ્રંથની મહત્તા અને માન્યતાનો આધાર પણ અનુબન્ધ ઉપર છે. ॥૬॥

(૧) અધિકારી

ચતુર્ભિઃસાધનૈઃસમ્ય-ક્સંપન્નોયુક્તિદક્ષિણઃ ।

મેધાવી પુરુષો વિદ્વા-નધિકાર્યત્ર સંમતઃ ॥ ૭ ॥

ટીકા—વિવેકાદિ ચારસાધન સંપન્ન, યુક્તિનિપુણ, મેધાવી-પ્રકૃત વિષયને ધારણ કરવાના બુદ્ધિવાળો, ચતુર, વિદ્વાન એવા લક્ષણવાળો જે પુરુષ તે આ ગ્રંથનો અધિકારી છે. ॥ ૭ ॥

(૨) વિષય

વિષયઃ શુદ્ધચૈતન્યં, જીવબ્રહ્મૈક્યલક્ષણમ્ ।

યત્રૈવ દૃશ્યતે સર્વ-વેદાન્તાનાં સમન્વયઃ ॥ ૮ ॥

ટીકા—શુદ્ધ, નિર્વિકાર ચૈતન્યકૂટસ્થ, (અવસ્થાત્રણનો સાક્ષી-જીવ) તથા સચ્ચિદાનન્દબ્રહ્મ, તે બેડની એકતા એ આ ગ્રંથનો વિષય છે. કારણકે જીવ બ્રહ્મના અભેદમાં જ સર્વ વેદાન્ત-અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રનો સમન્વય છે ।૮।

(૩) સમ્બન્ધ

एतदैक्यप्रमेयस्य, प्रमाणस्यापि च श्रुतेः ।

सम्बन्धः कथ्यते सद्भि-बोध्यबोधकलक्षणः ॥९॥

ટીકા—જીવબ્રહ્મના એક્યરૂપ જે પ્રમેય અને ઉપનિષદ-રૂપ પ્રમાણ તે બન્નેનો સત્પુરુષોયે બોધ્યબોધકભાવ સમ્બન્ધ કહેલો છે. બ્રહ્મ અને આત્માનું એક્ય એ પ્રમેય-બોધ્ય-જાણવા-યોગ્ય છે અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તેનું બોધક એટલે જણાવનાર છે તેથી પ્રમેય-વિષય-અને ગ્રંથનો બોધ્યબોધકભાવ સમ્બન્ધ છે. વિચારદ્વારા પ્રમેય-જન્ય-ઉત્પન્નથવાને યોગ્ય છે અને પ્રમાણરૂપગ્રંથ જનક-ઉત્પન્ન કરનાર છે માટે વિષય અને ગ્રંથનો જન્યજનકભાવ સંબન્ધ છે, અધિકારી પ્રાપક-પ્રાપ્ત કરનાર અને વિષય પ્રાપ્ય-પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય છે માટે તેનો પ્રાપ્યપ્રાપકભાવ સમ્બન્ધ છે. વિચાર અને અધિકારીનો કર્તૃકર્તવ્યભાવ સમ્બન્ધ છે. અધિકારી વિચારનો કર્તા છે ને વિચાર કરવા યોગ્ય છે. આ રીતે અન્ય પણ સમજી લેવા ॥ ૯ ॥

પ્રયોજન

બ્રહ્માઽઽત્મૈકત્વવિજ્ઞાનં, સન્તઃ પ્રાહુઃ પ્રયોજનમ્ ।
યેન નિઃશેષસંસાર-બન્ધાત્સયઃ પ્રમુચ્યતે ॥૧૦॥

પ્રયોજનં સંપ્રવૃત્તેઃ, કારણં ફલલક્ષણમ્ ।

પ્રયોજનમનુદિશ્ય, ન મન્દોઽપિ પ્રવર્તતે ॥૧૧॥

ટીકા—બ્રહ્મ અને આત્માના અભેદનું વિજ્ઞાન-અપરોક્ષ જ્ઞાન એજ આ ગ્રંથનું પરમ પ્રયોજન છે. જે પરમ પ્રયોજન-વડે કાર્ય કારણરૂપ સમગ્ર સંસારથી-બન્ધમાંથી-તત્કાલ મુક્ત થવાય છે. કેમકે ગ્રંથમાં સારી રીતે પ્રવૃત્ત થવાનું કારણ એ પરમ પ્રયોજનજ છે. મંદ-બુદ્ધિનીમંદતાવાળો-પુરુષ પણ પ્રયોજન વિના કોઈ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. માટે જ્યાં જ્યાં પ્રવૃત્તિ ત્યાં ત્યાં પ્રયોજન હોયજ. તેજ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં મુમુક્ષુની પ્રવૃત્તિ થાય તેટલા સારુ ‘કારણસહિત અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ, એજ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે એ નક્કી કરવામાં આવેલ છે. ॥૧૦-૧૧॥

સાધનચતુષ્ટય

સાધનચતુષ્ટયસંપત્તિ-ર્યસ્યાઽસ્તિ ધીમતઃ પુંસઃ ।
તસ્યૈવૈતત્ફલસિદ્ધિન્યસ્ય કિંચિર્નાદૂનસ્ય ॥૧૨॥

ટીકા—આગલ કહેવામાં આવશે એવી સાધન સંપત્તિ જે બુદ્ધિમાન પુરુષમાં હોય તેજ પુરુષને ફલસિદ્ધિ-મોક્ષ-પ્રાપ્ત

થાય છે. જો તે સાધનમાં થોડીપણ ન્યૂનતા હોય તો પુરુષને
બ્રહ્માત્મૈક્યજ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી ॥૧૨॥

ચત્ત્વારિ સાધનાન્યત્ર, વદન્તિ પરમર્ષયઃ ।
મુક્તિર્યેષાં તુ સદ્ભાવે, નાઽભાવે સિધ્યતિ ધ્રુવમ્ ॥૧૩॥

ટીકા—તે વેદાન્તશાસ્ત્રમાં સાધનો ચાર પ્રકારનાં છે
એમ પ્રાચીન મુનિયો કહે છે. તે સાધનનો સદ્ભાવ હોય છે તો
મુક્તિ થાય છે અને તેના અભાવમાં (ન હોવાથી) નિશ્ચય મો-
ક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી ॥૧૩॥

આયં નિત્યાઽનિત્યવસ્તુ—વિવેકઃ સાધનં મતમ્ ।
ઇહાઽમુત્રાર્થફલભોગવિરાગો દ્વિતીયકમ્ ॥૧૪॥
શમાદિષટ્કસંપત્તિ—સ્તૃતીયં સાધનં મતમ્ ।
તુરીયં તુ મુમુક્ષુત્વં, સાધનં શાસ્ત્રસંમતમ્ ॥૧૫॥

ટીકા—નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક તે પ્રથમ
સાધન માન્યું છે. આલોક તથા પરલોકનાં વિષયફલ ભોગ-
વવામાં દોષ દૃષ્ટિ અર્થાત્ તેના પરિત્યાગની ઇચ્છા તે વૈરાગ્ય-
નામક બીજું સાધન છે. શમાદિ છસંપત્તિ એ ત્રીજું સાધન છે.
શાસ્ત્રોએ માન્ય કરેલ મુમુક્ષુતા (મોક્ષની ઇચ્છા) તે
ચોથું સાધન છે ॥ ૧૪-૧૫ ॥

નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ

બ્રહ્મૈવ નિત્યમન્યત્તુ, હ્યનિત્યમિતિ વેદનમ્ ।

સોઽયં નિત્યાઽનિત્યવસ્તુ-વિવેક ઇતિ કથ્યતે ॥૧૬

ટીકા—સાક્ષાત્ બ્રહ્મવસ્તુ ત્રણેકાલમાં નિત્ય-સત્ય-છે. બ્રહ્મથી અન્ય સમગ્ર અવિદ્યાજાલ અનિત્ય છે. એવો નિશ્ચય તેને નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક કહેવાય છે ॥૧૬॥

મૃદાદિકારણં નિત્યં, ત્રિષુ કાલેષુ દર્શનાત્ ।

ઘટાઽઽચનિત્યં તત્કાર્યં, યતસ્તન્નાશ ઈક્ષ્યતે ॥૧૭॥

ટીકા—ત્રણે કાલ (ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય)માં ઘટશરાવાદિનું કારણ મૃતિકા નિત્ય છે. મૃતિકાનાં કાર્ય ઘટાદિ સદા અનિત્ય છે. તેથી કાર્યનો સદા નાશ થતો દેખાય છે અર્થાત્ કારણરૂપે મૃતિકા સત્ય-નિત્ય-છે ને ઘટાદિ કાર્યરૂપે અનિત્ય છે. ॥૧૭॥

તથૈવૈતજગત્સર્વ-મનિત્યં બ્રહ્મકાર્યતઃ ।

તત્કારણં પરં બ્રહ્મ ભવેન્નિત્યં મૃદાદિવત્ ॥૧૮॥

ટીકા—માયાસહ બ્રહ્મનું કાર્ય હોવાથી તે પ્રમાણે (દૃષ્ટાન્તમાં કહ્યા મુજબ) આ જગત્ પ્રપંચ અનિત્ય છે. ને શબલ બ્રહ્મ મૃતિકાની પેઠે સર્વદા નિત્ય છે. અર્થાત્ કાર્ય-રૂપ જગત્ અનિત્ય અને કારણરૂપ બ્રહ્મ નિત્ય છે ॥૧૮॥

સર્ગ વક્ત્યસ્ય તસ્માદ્વાં, એતસ્માદિત્યપિશ્રુતિઃ ।
સકાશાદ્બ્રહ્મણસ્તસ્મા—દનિત્યત્વે ન સંશયઃ ॥૧૯॥

ટીકા—દશ્ય જગત્ અનિત્ય છે એમ શ્રુતિ ભગવતી સ્વયં કહે છે. “તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સંભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ । અગ્નેરાપઃ । અદ્ભ્યઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા ઓષધયઃ । ઓષધીભ્યોઽન્નમ્ । અન્નાદ્રેતઃ । રેતસઃ પુરુષઃ ” ॥ અર્થ—તે આ માયાવિશિષ્ટ બ્રહ્મથી આકાશ, આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી આપ-જલ, જલથી પૃથિવી, પૃથિવીથી ઓષધિઓ, ઓષધિમાંથી અન્ન, અન્નથી રેત, રેતમાંથી-વીર્યથી-પુરુષ. આ પ્રકારે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે. માટે કાર્યરૂપ જગત્ અનિત્ય છે. એમ કહે છે માટે તેમાં સંશય નથી. ॥૧૯॥

સર્વસ્યાઽનિત્યત્વે, સાવયવત્વેન સર્વતઃસિદ્ધે ।
વૈકુણ્ઠાદિષુ નિત્યત્વ—મતિર્ભ્રમ એવ મૂઢબુદ્ધીનામ્ ॥

ટીકા—આ જગત્ સાવયવ (આકારવાલું) હોવાથી અનિત્ય છે એ સિદ્ધ છે. તેમ પ્રમાણો પણ તેવીજ સાક્ષી પૂરે છે. છતાં મૂઢબુદ્ધિવાળા પુરુષો વૈકુણ્ઠાદિમાં નિત્યબુદ્ધિ રાखે છે. એ તેમની ભ્રાન્ત બુદ્ધિનુંજ પરિણામ છે. કારણકે માયાનું કાર્ય સમગ્રબ્રહ્માણ્ડ છે તેના કોઈ એક ભાગમાં વૈકુણ્ઠાદિલોકની કલ્પના ભેદવાદિયો કરે છે. પણ જ્યાં સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડ

અનિત્ય છે ત્યાં તેની અંદર રહેલ વૈકુણ્ઠાદિલોક નિત્ય કેમ
હોઈ શકે? માટે તે પણ અનિત્યજ છે । અનિત્યમાં નિત્યબુદ્ધિ
એ ભ્રમ-ભ્રાન્તિજ કહેવાય ॥૨૦॥

અનિત્યત્વં ચ નિત્યત્વ-મેવં યચ્છ્રુતિયુક્તિભિઃ ।

વિવેચનં નિત્યાનિત્ય-વિવેક ઇતિ કથ્યતે ॥૨૧॥

ટીકા—એ પ્રમાણે શ્રુતિયો અને યુક્તિયોવડે અનિત્ય
રૂપ તથા નિત્યસ્વરૂપનું સારી રીતે વિવેચન કરવું તે નિત્યા-
નિત્ય વિવેક કહેવાય. અધિકારીઓએ નિત્યાનિત્ય વિવેકનું
વારંવાર મનન કરી સાક્ષાત્ વિવેકના સ્વરૂપમાં તદ્રૂપ થવું.
એજ રીતે પ્રથમ વિવેક સાધન પ્રાપ્ત કરવું. પ્રથમ સાધન સિદ્ધ
થાય ત્યાર પછીજ વીજા સાધનના અભ્યાસનો આરંભ કરવો.
જો પ્રથમના સાધનમાં કંચાશ-ન્યૂનતા હોય છે તો તે પછીનાં
ત્રણ સાધનોમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી ॥ ઇતિવિવેક કથનમ્.

વિષયદોષદર્શનપૂર્વકવૈરાગ્યમ્

ऐहिकाऽऽमुष्मिकाऽर्थेषु, ह्यनित्यत्वेन निश्चयात् ।

नैःस्पृहां तुच्छबुद्ध्या, यत्तद्वૈરાગ્યમિતીર્યતે ॥૨૨॥

ટીકા—આલોકના તથા પરલોકના ભોગોને વિષે અનિ-
ત્યપણાનો નિશ્ચય થવાથી તે તુચ્છ છે એવી બુદ્ધિવડે જે નિઃ-
સ્પૃહતા-ઇચ્છારહિતપણુ-તે વૈરાગ્ય. એમ સત્પુરુષો કહે છે. ॥૨૨॥

નિત્યાઽનિત્યપદાર્થ—

વિવેકાત્પુરુષસ્ય જાયતે સઘઃ ।

સ્રક્ચન્દનવનિતાદૌ,

સર્વત્રાઽનિત્યવસ્તુનિ વિરક્તિઃ ॥૨૩॥

ટીકા—અધિકારી પુરુષને નિત્યાનિત્યપદાર્થના બિવે-
કથી, પુષ્પની માલા, ચન્દનાદિસુગંધી પદાર્થ. તથા સ્ત્રી
વિગેરે સંસારના ભોગોમાં તત્કાલ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે.
સર્વ પદાર્થો સાતિશ્યાદિ દોષવાળા છે, એમ વિવેક
જ્ઞાનથી જ્યારે જાણવામાં આવે છે ત્યારે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય
છે. ॥ ૨૩ ॥

કાકસ્ય વિષ્ટાવદસહ્યબુદ્ધિ—

ભોગ્યેષુ સા તીવ્રવિરક્તિરિષ્યતે ।

પ્રદ્રશ્યતે વસ્તુનિ યત્ર દોષો—

ન તત્ર પુંસોઽસ્તિ પુનઃપ્રવૃત્તિઃ ॥ ૨૪ ॥

ટીકા—ભોગ્ય પદાર્થોમાં કાગડાની વિષ્ટા સમાન અસ-
હ્યબુદ્ધિ તેનું નામ તીવ્ર વૈરાગ્ય કહેવાય છે. કહેવાનો હેતુ એ
છે કે પક્ષિચાંડાલ કાકની વિષ્ટામાં કોઈપણ અન્યપ્રાણીની
ગ્રાહ્યબુદ્ધિ થતી નથી તો પછી મનુષ્ય તેને ગ્રાહ્ય ગણેજ શી
રીતે ! જ્યારે બ્રહ્માના ભોગથી તે સ્થાવરના ભોગ સુધી
અત્યંત ગ્લાનીપૂર્વક ત્યાગની ઇચ્છા થાય તેને શાસ્ત્રકારો વૈરાગ્ય
કહે છે. જે પદાર્થમાં સુજ્ઞ પુરુષને દોષ દૃષ્ટિ થાય છે તેમાં
તેની પુનઃ કદાપિ પ્રવૃત્તિ થતી નથી માટે વિચારશીલે જેમ

બને તેમ માયોક પદાર્થોમાં દોષ દૃષ્ટિ કરવી જેથી વૈરાગ્યવૃત્તિ
દૃઢ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

વિરક્તિતીવ્રત્વનિદાનમાહુ—

ભોગ્યેષુ દોષેક્ષણમેવ સન્તઃ ।

અન્તર્મહારોગવતી વિજાન—

ન્કો નામ વેશ્યામપિ રૂપિણીં વ્રજેત ૨૫

ટીકા—ભોગ્ય પદાર્થોને વિષે અતિદોષ દૃષ્ટિ થયો તેને
સંતપુરુષો તીવ્ર વૈરાગ્યનું નિદાન--‘કારણ’--કહે છે. જેમ અતિ-
રૂપવતી વેશ્યા સ્ત્રીને અંતર અંગમાં કોઈ મહારોગ થયો છે એવું
જાણ્યા પછી, કામો પુરુષ તેના અનેક પ્રકારના હાવભાવ
જુવે છતાં તેના સંસર્ગની ઇચ્છા કરતો નથી. તેમ સંસારના
સર્વ ભોગો ઉપરથી સુંદર દેશ્વાય છતાં અન્તરમાં મહારોગ
(જન્મ મરણરૂપ) યુક્ત છે ‘ભોગે રોગભયમ્’ એવું આપ્ત પુરુષનું
વચન છે. એ જાણ્યા પછી કયો બુદ્ધિમાન્ પુરુષ ભોગ માટે
પ્રવૃત્તિ કરે ? કોઈ ન જ કરે. માટે જિજ્ઞાસુર વિષયોમાં દોષ
દૃષ્ટિ કરતા રહેવું. ॥ ૨૫ ॥

અત્રાઽપિ ચાઽન્યત્ર ચ વિદ્યમાન—

પદાર્થસંમર્શનમેવ કાર્યમ્ ।

યથાપ્રકારાઽર્થગુણાઽભિમર્શનં

સંદર્શયત્યેવ તદીયદોષમ્ ॥ ૨૬ ॥

ટીપ—આ લોકને વિષે અથવા અન્ય લોકને વિષે રહેલા પદાર્થોમાં, નિત્ય અને અનિત્યપણાનો વિચાર અધિકારીઓએ જરૂર કરવો. યથાર્થરીતે પદાર્થોમાં ગુણદોષનો વિચાર કરવો. એ વિચાર પદાર્થોમાં દોષદૃષ્ટિ દૃઢ કરી દોષોને દેખાડે છે માટે વારંવાર વિચારપરાયણ થવું તેજ શ્રેયસ્કર છે.
॥ ૨૬ ॥

કુક્ષૌ સ્વમાતુર્મલમૂત્રમધ્યે,

સ્થિતિં તદા વિટ્ક્રિમિદંશનં ચ ॥

તદીયકૌક્ષેયકવહ્નિદાહં,

વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૨૭॥

ટીકા— ગર્ભાવસ્થામાં પોતાની માતાના ગર્ભાશયમાં, મલમૂત્રની મધ્યે, ફકડાઈને રહેવું તદુપરાંત તેમાં રહેલા વિષ્ટાના કીડાઓના દંશથી દુઃખ ભોગવવું, બીજી બાજુ જઠરાગ્નિના તાપથી તપવું. એ સર્વ દુઃખોનો વિચાર કરીને કોણ વૈરાગ્યને નથી પામતું ? જવાબ એ દુઃખના વિચારથી સર્વને વૈરાગ્ય થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

સ્વકીય વિષ્ણુમૂત્રવિસર્જનં ત—

ચોત્તાનગત્યા શયનં તદા યત્ ।

વાલગ્રહાઽઽધ્યાહતિભાવચ શૈશવં

વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૨૮॥

ટીકા—જન્મ થયા પછી માતાની અસાવધાનતાથી પોતાનાં જ વિષ્ટામૂત્રથી સ્વરૂપાળા રહેવું ગમે તેવા આસનમાં છતાં સુઈ રહેવું. બાલગ્રહ (ઢાકીની, શાકીની) વિગેરેથી પીડાવું વિગેરે બાલ અવસ્થાનાં દુઃખોનો વિચાર કરવાથી કયા સુઙ્ગ પુરુષને વૈરાગ્ય નથી થતો ? અર્થાત્ સુઙ્ગને વિરાગ થાયજ છે. ॥ ૨૮ ॥

સ્વીયૈઃ પરૈસ્તાડનમજ્ઞભાવ—

મત્યન્તચાપલ્યમસત્ક્રિયાં ચ ।

કુમારભાવે પ્રતિષિદ્ધવૃત્તિં

વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૨૯॥

ટીકા—પોતાનાં અને પારકાં માણસોથી થતું તાડન, તેથી થનારું દુઃખ, તથા અત્યન્ત જડભાવ, અતિ ચપલતા, તથા અસત્ક્રિયાઓ, કુમારભાવમાં નિપેદ્ધરૂપે થતી આર્જાવિકા આદિ કુમાર અવસ્થાનાં દુઃખોનો વિચાર કરીને કોણ વૈરાગ્ય નથી પામતું : વિચારશીલને વૈરાગ્ય થાય છે. ॥ ૨૯ ॥

મદોદ્ધતિં માન્યતિરસ્કૃતિં ચ,

કામાઽઽતુરત્વં સમયાઽતિલંઘનમ્ ।

તાં તાં યુવત્યોદિતદુષ્ટચેષ્ટાં

વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૩૦॥

ટીકા—યુવાઅવસ્થામાં રૂપ, ધન, વિગેરે અનેક પ્રકારના મદની ઉદ્ધતાઈ ભરી છે. માન અને અપમાન થવાથી તેના વેગને સહન કરી શકાતો નથી. અતિ કામાતુર થવાથી સમયનો પળ વિચાર કરાતો નથી. અતિ રૂપવાન્ એવી યુવતીઓની તે તે દુષ્ટ ચેષ્ટાઓનો વિચાર કરીને કોળ વૈરાગ્યને નથી પામતું ? બુદ્ધિમાનને વૈરાગ્ય થાયજ છે.

વિરૂપતાં સર્વજનાદવજ્ઞાં.

સર્વત્ર દૈન્યં નિજબુદ્ધિહૈન્યમ્ ॥

વૃદ્ધત્વ સંભાવિતદુર્દશાં તાં

વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૩૧॥

ટીકા—વૃદ્ધા અવસ્થામાં ગમે તેવો રૂપવાન્ પુરુષ વિરૂપ-બેડોલ બની જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાનું વર્ણન કરતાં પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રી કહે છે—“અંગં ગલિતં પલિતં મુઠ્ઠં, દશન વિહીનં જાતં તુણ્ડમ્ । વૃદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા દણ્ડં, તદપિ ન મુંચત્યાશા પિણ્ડમ્ ॥” અર્થ—શરીર જર્જરીભૂત થઈ—ગલી જાય છે. માથા પરના કેશ સફેદ થઈ જાય છે, મુઠ્ઠમાંથી દાંત પડી જાય છે. વૃદ્ધપણાથી શરીર દુર્બલ થતાં હાથમાં લાકડી પકડીને ચાલે છે. તો પણ આશારૂપ પિંડનો ત્યાગ કરતો નથી. એવી વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં ઇન્દ્રિયો પણ શિથિલ થઈ જાય છે. આવી અનેક પ્રકારની દુર્દશા કરનાર વૃદ્ધાવસ્થાનો વિચાર કરીને કોને વૈરાગ્ય ન થાય ! અર્થાત્ વૈરાગ્યવાનને તો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય. ॥ ૩૧ ॥

पित्तज्वराऽर्शः क्षयगुल्मश्चूल—

श्लेष्माऽऽदिरोगोदिततीव्रदुःखम् ।

दुर्गन्धमस्वास्थ्यमनूनचिन्तां,

विचार्य को वा विरतिं न याति ॥३२॥

टीका—वृद्धावस्थायां रोगो ण प्रकटी नीकले छे जेमके पित्तना प्रकोपथी ज्वर (ताब) आववो. अर्श, -दृश, -मसा, राजरोग-क्षयनी खांसा थवी. पांच प्रकारना गुल्म पेटमां देखावा, अंगोमां शूल नीकलवां, कफनी वृद्धि थतां कंठनुं रुंधावुं. केटलाएक रोगोने लइ शरीरमांथी दुर्गन्ध नीकलवो. शरीरना दुःखने लइ मननुं अस्वस्थ थवुं अनं अनेक प्रकारनी चिन्ताओ. आवा प्रकारना रोगोनो विचार करे तो कोने वैराग्य न थाय ? जवाव जिज्ञासुने जरूर वैराग्य थाय. ॥३२॥

यमाऽवलोकोदितभीतिकम्प—

मर्मव्यथोच्छ्वासगतीश्च वेदनाम् ।

प्राणप्रयाणे परिदृश्यमानां,

विचार्य को वा विरतिं न याति ॥३३॥

टीका—ज्यारे मृत्यु आवे छे त्यारे पोतानां अनन्त पापोना प्रभावथी यमदूतो देखाय छे. तेओनां भयंकर रूपो

જોતાંજ ભય લાગે છે. તેથી શરીર થરથર કંપવા લાગે છે. યમદૂતોના આઘાતથી મર્મસ્થાનમાં અત્યંત વ્યથા (પીડા) થવા લાગે છે. છેલ્લી ઘડીની ઉર્ધ્વશ્વાસની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. મૃત્યુ વચ્ચે અત્યન્ત વેદના થતાં સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન લોપ થવા લાગે છે. આવી પ્રાણપ્રયાણની સ્થિતિના દુઃસ્વનો વિચાર કરતાં વૈરાગ્ય કોને ન થાય ? બુદ્ધિમાનને થાયજ. ॥ ૩૩ ॥

અંગારનદ્યાં તપને ચ કુંભી—

પાકેઽપિ વીચ્યામસિપત્રકાનને ।

દૂતૈર્યમસ્ય ક્રિયમાણવાધાં,

વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૩૪॥

ટીકા—તે યમદૂતો કાલપાશથી પાપી પુરુષને બાંધી નરકના અંગારાઓની નદીમાં નાંચે છે. તેમજ તપ્તકુંડ નામક નરકની, તેમજ કુંભીપાકનરકની, અસિપત્રવન નામક નરકની તેમજ વિચીઆદિ અનેક નરકોની યાતના ભોગવાવે છે. યમનાદૂતો કરેલી નરકોની પીડાનો વિચાર કરવાથી કોણ વૈરાગ્ય ન પામે ? ॥ ૩૪ ॥

પુણ્યક્ષયે પુણ્યકૃતો નભઃસ્થૈ—

નિપાત્યમાનાન્શિથિલીકૃતાઽજ્ઞાન્ ।

નક્ષત્રરૂપેણ દિવશ્ચ્યુતાંસ્તા—

નિવિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૩૫॥

ટીકા—જેમ પાપી મનુષ્યો પાપફલ ભોગવવાને નર્કમાં જાય છે તેમ પુણ્યશાલી જીવો પુણ્યફલ ભોગવવાને સ્વર્ગમાં જાય છે ત્યાં અનેક પ્રકારનાં સુખો ભોગવે છે. સુખ ભોગવતાં પુણ્યનો ક્ષય-નાશ થાય છે. એટલે તેમને મૃત્યુલોકમાં પાછું આવવું પડે છે. ‘ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ’ એ ન્યાયે જેના અંગો શિથિલ થઈ ગયાં છે એવો પુરુષ નક્ષત્રરૂપે આકાશમાંથી ચ્યુત થઈ નાંચે પડે છે. પુણ્યવાન પુરુષનો પણ અથ્થ-પાત-નીચે પડવાપણું-થાય છે એમ વિચાર કરી વૈરાગ્યને કોણ ન ણમે. ॥ ૩૫ ॥

વાય્વર્કવહ્નીન્દ્રમુખાન્સુરેન્દ્રા—

નીશોઘ્રભીત્યા પ્રથિતાન્તરઙ્ગાન્ ।

વિપક્ષલોકૈઃ પરિદૂયમાના—

ન્વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૩૬॥

ટીકા—વાયુ, સૂર્ય, અગ્નિ અને ઇન્દ્ર એ સર્વ મહાન્ દેવો અન્યો અન્ય સમ્બન્ધવડે ગુંથાયેલા છે. સૃષ્ટિની સર્વવ્યવસ્થા ચલાવે છે. એ સર્વ દેવો, વ્યાપક ईશ્વરના ભયથી પોતપોતાના કાર્યમાં તત્પર રહે છે. તેની સાક્ષી પૂરે છે. ‘भीपास्माद्वायुः पवते.’ भीपो દેતિ સૂર્યઃ भीपास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचमः ॥’ અર્થ—એ ईશ્વરના ભયથી વાયુ વાય છે. એનાજ ભયથી સૂર્ય ઉદય પામે છે. એનાજ ભયથી અગ્નિ તથા ઇન્દ્ર અને પાંચમા યમ. એ સર્વ

પોતપોતાનાકાર્યમાં પ્રવૃત્તિકરીરહ્યાછે. તે સર્વ દેવના શત્રુઓ તેમને પીડા આપે છે. ટુંકામાં સર્વ દેવો પળ નિર્ભય-તાથી રહી શકતા નથી. આ રીતે દેવાદિ યોનિમાં પળ પશ-ધીનતાનો વિચાર કરો દેવપદના ઇચ્છામાં પળ કોને વૈરાગ્ય ન થાય ॥૩૬॥

શ્રુત્યા નિરુક્તં સુખતારતમ્યં,

બ્રહ્માન્તમારભ્ય મહીમહેશમ્ ।

ઔપાધિકં તત્તુ ન વાસ્તવં ચે-

દાલોચ્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ

ટીકા—પૃથ્વીના ચક્રવર્તી રાજાથી આરંભીને બ્રહ્મા-સુર્યાના સુખમાં શ્રુતિ ભગવતી તારતમ્યતા (ન્યૂનાધીકતા) કથન કરે છે, એ આનન્દ-સુખ-વધતો ઓછો દેશાય છે. તે ઉપાધિના સમ્બન્ધથી ભાસે છે. વસ્તુતઃ તે સર્વસુખો સુખરૂપ નથી પણ ઊલટાં દુઃખનો સ્વાણો છે માટે આવો વિચાર કરીને કોણ વૈરાગ્ય ન પામે ॥૩૭॥

સાલોક્યસામીપ્યસરૂપતાદિ-

ભેદસ્તુ સત્કર્મવિશેષસિદ્ધઃ ।

ન કર્મસિદ્ધસ્ય તુ નિત્યતેતિ,

વિચાર્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૩૮॥

ટીકા—શાસ્ત્રમાં કહેલ સાલોક્ય, સામીપ્ય, સારૂપ્ય, વિગેરે મુક્તિયોના ભેદો સત્કમવિશેષથી સિદ્ધ થનાર છે. તે અનિત્ય છે, કારણ કે જે જે ફલ કર્મસિદ્ધ હોય છે તે અનિત્યજ્ઞ હોય છે. કેમકે જય, વિજય, વૈકુણ્ઠને પામ્યા છતાં પાછા પડ્યા માટે સાલોક્યાદિ અનિત્ય છે. સાલોક્યાદિ કોને કહે છે ? વૈકુણ્ઠાદિ લોકોમાં રહેવું તે સાલોક્ય, ईश्वरની સમીપમાં રહેવું તે સામીપ્ય, ईश्वरના સમાનરૂપવાલા થવું તે સારૂપ્ય, ईश्वर સાથે જોડાઈ જવું તે સાયુજ્ય, ઉક્ત મુક્તિનાં સર્વ ભેદો કર્મજન્ય છે જ્ઞાનરૂપ નથી તેથીજ તેમના સ્વરૂપમાં તારતમ્યતા છે. જ્ઞાન થતાં સર્વનો મોક્ષ એકજ પ્રકારનો થાય છે, માટે તેમાં ફેરફાર નથી. ટુંકામાં કહેવાનું એજ છે કે અગ્નિદેવમુક્તિ—કૈવલ્યમુક્તિ જ્ઞાનવિના થતી નથી એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. (કૃતે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ) જ્ઞાન વિના મોક્ષ થતો નથી. માટે શુભ કર્મોથી આનંદરૂપ મોક્ષ થતો નથી. આ પ્રમાણે કર્મ પ્રાપ્ય વસ્તુઓ અનિત્ય છે. એવો વિચાર કરીને કોણ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થતું નથી ? ॥ ૩૮ ॥

યત્રાસ્તિ લોકે ગતિતારતમ્ય—

મુચ્ચાવચત્વાઽન્વિતમત્ર તત્કૃતમ્ ।

યથેહ તદ્વત્ખલુ દુઃખમસ્તી—

ત્યાલોચ્ય કો વા વિરતિં ન યાતિ ॥૩૯॥

૧. ટીકા—જે જે લોકોને વિષે ઉચ્ચ અથવા નીચ ગતિયોનું

તારતમ્ય (અધીક ન્યૂન) પણું છે તે આ લોકમાં કરેલાં કર્મો-
નાજ ફલ છે. જેમ આ દેહમાં પૂર્વજન્મનાં કરેલા કર્મોનું ફલ
(સુખ દુઃખ) મનુષ્યો ભોગવે છે. તેમ પરલોકમાં પણ કર્મફલ
જ ભોગવવાનાં હોય છે. એટલે ત્યાં પણ દુઃખ હોયજ છે. એ
રીતે કર્મફલનો વિચાર કરીને કોને વૈગમ્ય થાય નહિ ?

॥ ૩૯ ॥

કો નામ લોકે પુરુષો વિવેકી,
વિનશ્વરે તુચ્છસુખે ગૃહાદૌ ।
કુર્યાદ્રિતિં નિત્યમવેક્ષ માણો—

વૃથૈવ મોહાન્મિયમાણજન્તૂન્ ॥ ૪૦ ॥

ટીકા—નાશવાન્સ્વભાવવાલા અને તુચ્છ સુખ છે જેમાં
એવા ગૃહાદિમાં કયો વિવેકી પુરુષ પ્રીતિ કરે ? મરણધર્મવાલા
પ્રાણીમાત્રને જોતાં છતાં તેમાં નિત્યપણું સમજીને વૃથા પ્રીતિ
કરે તેનેજ અવિવેકી પુરુષ સમજવો. બુદ્ધિમાને અનિત્ય પદા-
ર્થોમાં પ્રેમાસક્તિ કરવી નહિ. ॥ ૪૦ ॥

સુખં કિમસ્ત્યત્ર વિચાર્યમાણે,
ગૃહેऽપિ વા યોષિતિ વા પદાર્થે ।
માયાતમોઽન્ધીકૃતચક્ષુષો યે,

ત એવ મુહ્યન્તિ વિવેકશૂન્યાઃ ॥ ૪૧ ॥

ટીકા—વિચાર કરીને જોઈએ તો આલોકને વિષે

અથવા આ શરીરને વિષે, ઘરમાં, સ્ત્રીમાં, અથવા પદાર્થમાં શું સુખ છે ? વિચાર દૃષ્ટિથી જોતાં દુઃખમય છે. માયારૂપ અન્ધ-કારથી જેનાં અન્તર ચક્ષુ અંધ થયાં છે એવા વિવેકશૂન્ય પુરુષો અનિત્ય પદાર્થોમાં મોહ પામે છે. વિવેકી પુરુષ કદિ મોહ પામે નહિ ॥ ૪૧ ॥

અવિચારિતરમણીયં,

સર્વમુદુમ્બરફલોપમં ભોગ્યમ્ ।

અજ્ઞાનામુપભોગ્યં,

ન તુ તજ્ઞાનાં યોષિતિ વા પદાર્થે ॥૪૨॥

ટીકા—ઉપરથી રમણીય દેખાતું ઇંબરડાનું ફલ જેમ અંદરથી નઠારું અને તુચ્છ જન્તુઓથી ભરેલું હોય છે તેવીજ રીતે વિચારથી રહિત પુરુષો આ સંસારના ભોગ્ય પદાર્થોને રમણીય દેખે છે. જ્ઞાની પુરુષોને સ્ત્રીઓને વિષે તથા અન્ય પદાર્થોને વિષે રમણીયતા લાગતી નથી. કેમકે તે પદાર્થો અજ્ઞાનીઓના ઉપભોગ્ય છે. જ્ઞાનીઓને માટે નથી. ॥ ૪૨ ॥

ગતેऽપિ તોયે સુષિરં કુલીરો—

હાતું હ્યશક્તો મ્રિયતે વિમોહાત્ ।

યથા તથા ગેહસુખાનુષક્તો,

વિનાશમાયાતિ નરો ઋમેણ ॥૪૩॥

ટીકા—જેમ જલાશયમાંથી જલ સૂકાઈ જવાથી કુલીર (કરચલો) નામક જલજન્તુ મોહવશ થતાં પોતાના રહેવાના સ્થાનને છોડવા શક્તિવાન થતો નથી, જેથી ત્યાં ને ત્યાં નાશ પામે છે, તેમજ મોહાન્ધ પુરુષ ગૃહાદિના સુખોમાં આસક્ત થઈ ભ્રાન્તિથી નાશ પામે છે. વારંવાર જન્મમરણને પામે છે. અર્થાત્ મોક્ષ થતો નથી ॥ ૪૩ ॥

કોશકૃમિસ્તંતુભિરાત્મદેહ—

માવેષ્ટ્ય ચાવેષ્ટ્ય ચ ગુપ્તિમિચ્છન્ ।

સ્વયં વિનિર્ગન્તુમશક્ત એવ,

સંસ્તતસ્તદન્તે મ્રિયતે ચ લગ્નઃ ॥ ૪૪ ॥

ટીકા—જેમ કોશકૃમિ (કોસેટો) પોતાને ગુપ્ત રાખવા સારુ પોતાનાજ તંતુઓ વડે નિજ શરીરને વારંવાર લપેટી લપેટીને બન્ધન કરે છે. તે તંતુબન્ધનથી વહાર નીકળવાને અશક્ત થતાં તેમાંજ સંલગ્ન થઈ અન્તે તેમાંજ મરણ પામે છે. ॥ ૪૪ ॥

યથા તથા પુત્રકલત્રમિત્ર—

સ્નેહાઽનુબન્ધૈર્ગ્રથિતો ગૃહસ્થઃ ।

કદાઽપિ વા તાન્પરિમુચ્ય ગેહા—

દ્રન્તું ન શક્તો મ્રિયતે મુધૈવ ॥૪૫॥

ટીકા—તેવી રીતે પુત્ર, કલત્ર (સ્ત્રી) મિત્ર વિગેરેના સ્નેહાનુબન્ધવડે ગુંથાઈ ગયેલો ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ ક્યારેય પણ તેઓનો ત્યાગ કરીને ગૃહથી છૂટો થઈ શકતો નથી. છેવટે તથા મૃત્યુને પામે છે. પણ વૈરાગ્યને પામતો નથી. ॥ ૪૫ ॥

કારાગૃહસ્થાઽસ્ય ચ કો વિશેષઃ

પ્રદૃશ્યતે સાધુ વિચાર્યમાણે ।

મુક્તેઃ પ્રતીપત્વમિહાઽપિ પુંસઃ

કાન્તાસુખાઽભ્યુત્થિતમોહપાશૈઃ ॥૪૬॥

ટીકા—સારી રીતે વિચાર કરવાથી સમજાશે કે આ સંસારગૃહમાં અને કારાગૃહ (જેલખાના) માં શું ફેર છે ? બન્ને સરખાં છે. કારાગૃહમાં કેદીઓને બન્ધન કરવાને બેડીઓ વિગેરે હોય છે તેમ ગૃહકારાગારમાં પણ કાન્તા (સ્ત્રી) વિગેરેના મોહપાશવડે પુરુષને વિરુદ્ધ પ્રતિબન્ધો હોય છે. કેદખાનામાં પડેલો પુરુષ તો તેની અવધિ આવતાં (મુદત પૂરી થતાં) છૂટે છે. પણ ગૃહકેદખાનામાંથી પુરુષ જન્મજન્માન્તરમાં પણ છૂટી શકતો નથી. માટે સંસારકારાગૃહ અતિ બલવાન છે ॥ ૪૬ ॥

ગહસ્પૃહા પાદનિવદ્ધશંખલા,

કાન્તાસુતાશા પટુકળ્ઠપાશઃ ।

શીર્ષે પતદ્ભૂર્યશનિહિ સાક્ષા—

ત્પ્રાણાન્તહેતુઃપ્રબલા ધનાશા ॥ ૪૭ ॥

ટીકા—ગૃહની-ઘરના પદાર્થોની ઘણીજ ઇચ્છા તે પગમાં જહેલી લોઢાની મજબુત બેડી—સાંકળ છે. અર્થાત્ શુભ સાધનમાં નહિ જવા દેનારી લોહની બેડી છે. સ્ત્રી તથા પુત્રની આશારૂપ કંઠમાં ફાંસી છે. જેમ કંઠમાં નાંખેલ ફાંસો શ્વાસ રુંધન કરી અકલાવે છે તેમ સ્ત્રી પુત્રનો પ્રેમ પળ ગલાનો રોધ કરે છે. અને ધન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવલ આશા તેતો સાક્ષાત્ પ્રાણનાશ કરનાર વજ્ર જાણવું. વજ્રના મારથી જેમ મસ્તકમાં પીડા થાય છે તેમ ધનાશા પળ પીડા કરનાર છે. ટુંકામાં કારાગૃહથી છૂટી શકાય છે પણ સંસારકારાગૃહથી છૂટવું અશક્ય છે. ॥ ૪૭ ॥

આશાપાશશતેન પાશિતપદો નોત્થાતુમેવ ક્ષમઃ
કામક્રોધમદાદિભિઃપ્રતિભટૈઃસંરક્ષ્યમાણોઽનિશમ્
સંમોહાવરણેન ગોપનવતઃ સંસારકારાગ્રહા—
ન્નિર્ગન્તું ત્રિવિધેષણાપરવશઃકઃશત્રુનુયાદ્રાગિષુ ૪૮

ટીકા—સેંકડો આશારૂપ પાશથી પગ બંધાણા હોવાથી જે ઊઠવાને શક્તિમાન નથી. અર્થાત્ શુભસાધનોમાં જે પ્રવૃત્ત થઈશકતો નથી અને કામ, ક્રોધ, મદ વિગેરે પ્રતિ-
ભટો (પહેરો ભરનારા) રાત્રિ દિવસ જેનું રક્ષણ કરે છે. અર્થાત્ કામાદિક જેને રાત્રિ દિવસ એકલો મૂકતા નથી. મોહરૂપ આવરણે કરી ચોતરફથી ઘેરાણ્ણો અને પુત્રેષણા, વિત્તેષણા,

તથા લોકેષણા, એ ત્રિવિધ ઇષણાઓથી પરવશ થયેલો, રાગાદિને વિષે નિમગ્ન એવો પુરુષ આ સંસારકારાગ્રહથી વહાર નીકલવાને કેમ સમર્થ થાય ? નજ થાય. આવા પ્રકારના સંસાર બન્ધનથી મુક્ત થવું એ મહાન્પુણ્યનો પરિપાક હોય તો જ બને છે. ॥ ૪૮ ॥

કામના દોષો.

કામાન્ધકારેણ નિરુદ્ધદૃષ્ટિ—

મુહ્યત્યસત્યપ્યવલાસ્વરૂપે ।

નહ્યન્ધદૃષ્ટેરસતઃસતો વા,

સુખત્વદુઃખત્વવિચારણાસ્તિ ॥ ૪૯ ॥

ટીકા—કામના અન્ધકારથી જેની દૃષ્ટિ—નજર—અટકી ગઈ છે એવો પુરુષ, અસત્ય સ્ત્રીના સ્વરૂપને જોઈને મોહ પામે છે. પછી કામાન્ધ દૃષ્ટિ પુરુષને મુખની અથવા દુઃખની વિચાર-શક્તિ રહેતી નથી. અને સત્ તથા અસતનું પણ જ્ઞાન રહેતું નથી. તેથીજ કામી પુરુષને શાસ્ત્રકારોએ કામાન્ધ એવું વિશેષણ આપ્યું છે. ॥ ૪૯ ॥

શ્લેષ્મોદ્ગારિ મુખંસ્રવન્મલવતી નાસાશ્રુમલ્લોચનં,

સ્વેદસ્રાવિ મલાભિપૂર્ણમભિતો દુર્ગન્ધદુષ્ટંત્રયુઃ।

અન્યદ્વક્તુમશક્યમેવ મનસા મન્તું ક્વચિન્નાર્હતિ

સ્ત્રીરૂપં કથમીદૃશં સુમનસાં પાત્રીભવેન્નેત્રયોઃ૫૦

ટીકા—જેનું મુખ કફ તથા લાઝવાલું છે, જેની નાસિકા મલવાળી છે—નાકમાં લીંટ છે, જેની આંખો આંસુવાળી છે, જેમાંથી પરસેવો નીકળે છે તથા મલથી ભરેલું અને દુર્ગંધીવાળું શરીર છે. એવી સ્ત્રી કે જે બીજાં અંગોનું અપવિત્રપણું તો વાળીથી કહી શકાય તેમ નથી. તેમજ મનથી પણ વિચારી શકાય તેમ નથી. એવું અત્યન્ત અશુચિ શરીર તેનાપર કયા બુદ્ધિમાનને મોહ થાય ? કયા પુરુષના નેત્રના પાત્રરૂપ બને ? વૈરાગ્યવાન પુરુષની દૃષ્ટિ તો તે સ્ત્રી તરફ ન જાય પણ કામાન્ધ પુરુષો સ્ત્રીના રૂપમાં મોહ પામે છે. ॥ ૫૦ ॥

દૂરાદવેક્ષ્યાઽગ્નિશિખાં પતન્નો—

રમ્યત્વબુદ્ધયા વિનિપત્ય નશ્યતિ ।

યથા તથા નષ્ટદૃગેષ સૂક્ષ્મં,

કથં નિરીક્ષેત વિમુક્તિમાર્ગમ્ ॥ ૫૧ ॥

ટીકા—જેમ પતંગ પ્રજ્વલોત—સઝગેલ—અગ્નિ શિખાને જોડેને રમણીય બુદ્ધિથી તેમાં પડીને નાશ પામે છે, તેમ પતંગ જેવો કામી પુરુષ સ્ત્રીરૂપ અગ્નિને જોડેને તેમાં પડી અન્ધ બને છે તેને અતિ સૂક્ષ્મ એવો મુક્તિમાર્ગ શી રીતે સુઝે ? અર્થાત્ અન્ધતાને વશ થઈને પુરુષ જોઈ શકે નહિ. ॥ ૫૧ ॥

કામેન કાન્તાં પરિગૃહ્ય તદ્—

ઝનોપ્યયં નશ્યતિ નષ્ટદૃષ્ટિઃ ।

માંસાઽસ્થિમજ્જામલમૂત્રપાત્રં—

સ્ત્રિયં સ્વયં રમ્યતયૈવ પश्यति ॥ ૫૨ ॥

ટીકા—પતંગની પેટે કામવડે જેની દૃષ્ટિ નાશ પામી ગઈ છે તેવો કામી પુરુષ પોતે માંસ, અસ્થિ-હાડકાં, મજ્જા-હાડકા-ની અંદર વહેતો એક પ્રકારનો રસ, અને મલ તથા મૂત્રના પાત્રરૂપ-સ્થાનરૂપ સ્ત્રીને રમણીય જુએ છે. તેથી વારંવાર નાશ પામે છે. અર્થાત્ જન્મ મરણના ચક્રમાં અથડાયાજ કરે છે. ॥ ૫૨ ॥

કામ એવ યમઃ સાક્ષાત્કાન્તા વૈતરણી નદી ।

વિવેકિનાં મુમુક્ષૂણાં નિલયસ્તુ યમાઽલયઃ ॥ ૫૩ ॥

ટીકા—કામ જ સાક્ષાત્ યમરાજાનું સ્વરૂપ છે. સ્ત્રી વૈતરણી નદી છે. જે વિવેકી અને મોક્ષની ઇચ્છાવાળા પુરુષો છે તેને ગૃહ વ્યવહાર સાક્ષાત્ યમલોક સમાન છે. વૈતરણીમાં તળાવો નારકી જીવ કર્મપરિપાક થતાં કાલે કરી વહાર નીકળે છે. પણ સ્ત્રીરૂપ નદીમાં તળાવો પુરુષ કેમે કરી વહાર નીકળી શકતો નથી. યમલોકમાં અનેક પ્રકારની યમયાતના-ઓ હોય છે તેમાં નાસ્તી પાપી જીવને શિક્ષા કરવામાં આવે છે. તેમ ગૃહવ્યવહારમાં પણ અનેક પ્રકારનાં નરકના જેવાં દુઃખો ભોગવવાના પ્રસંગો આવી મળે છે માટે ગૃહને યમલોક સમાન કહ્યું છે. ॥ ૫૩ ॥

યમાઽઽલયે વાઽપિ ગૃહેઽપિ નો નૃણાં,

તાપત્રયક્લેશનિવૃત્તિરસ્તિ ।

કિંચિત્સમાલોક્ય તુ તદ્વિરામં,

સુખાઽઽત્મના પश्यति मूढलोकः ॥ ૫૪ ॥

ટીકા—પુરુષોના અધ્યાત્મ, અધિદૈવ, અને અધિભૂત, એ ત્રણ પ્રકારના તાપરૂપ ક્લેશોની; યમલોકમાં અગર ગૃહમાં-ઘરમાં નિવૃત્તિ થતી નથી. અર્થાત્ યમલોકમાં જનાર પાપી જીવાત્માને તેનાં ભિન્ન ભિન્ન કર્મ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં સર્વ દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. તેમ વ્યવહારમાં પણ પુરુષને સદા ત્રિવિધ તાપનો અનુભવ કરવોજ પડે છે. છતાં ક્વચિત્ વ્યવહારમાં કિંચિત્-જરાક-વિરામ-સુખાભાસ-મળે છે તેથી મૂઢ પુરુષ દુઃખમાં સુખ બુદ્ધિ કરી પોતાને સુખી માને છે. પરંતુ એ સુખ શરીરમાં-પામા-સ્વસ-થડ્ હોય પછી ચેલ-સુજલી આવતાં સ્વજવાલીએ તે વચ્ચે સારું લાગે છે પણ પાછળથી આગવલે ત્યારે દુઃખ થાય છે તેવોજ પ્રકાર ગૃહવ્યવહારમાં છે અર્થાત્ તે દુઃખાગાર છે. ॥ ૫૪ ॥

यमस्य कामस्य च तारतम्यं,

विचार्यमाणे महदस्ति लोके ।

हितं करोत्यस्य यमोऽप्रियः स—

नकामस्त्वनर्थं कुरुते प्रियः सन् ॥ ૫૫ ॥

ટીકા—અત્યંત વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે યમદેવમાં અને કામદેવમાં મોટું તારતમ્ય—ફેરફાર—છે. યમરાજ સર્વને અપ્રિય છતાં સર્વનું હિત કરે છે. અર્થાત્ પાપીઓને દુઃખ ભોગવાવીને પાપરહિત કરે છે. કામદેવ સર્વને પ્રિય લાગે છે તોપણ સર્વ પ્રાણીઓનું અહિત કરે છે. ઇટલે કામ તો પાપી બનાવી દુઃખને માર્ગે દોરે છે, માટે યમદેવ તથા કામદેવ માં મોટું અંતર સમજવું ॥ ૫૫ ॥

યમોઽસતામેવ કરોત્યનર્થ,

સતાં તુ સૌખ્યં કુરુતે હિતઃસન્ ।

કામઃસતામેવ ગતિં નિરુન્ધ—

નકરોત્યનર્થં હ્યસતાં નુ કા કથા ॥૫૬॥

ટીકા—યમદેવ પાપી પુરુષોનું અહિત કરે છે પણ પુણ્ય-વાન્પુરુષોનું તો હિત કરી તેમને સુખી કરે છે. જે વગ્ધતે પાપી પુરુષને યમદુતો લેવા આવે છે તે સમયે ભયંકર સ્વરૂપ બતાવે છે અને પુણ્યવાનને તો સત્કારપૂર્વક સોમ્ય સ્વરૂપે સ્વર્ગમાં લઈ જઈ વિવિધ સુખોનો અનુભવ કરાવે છે. કામ-દેવ તો પુણ્યશાલી પુરુષોના પુણ્યનો નાશ કરતો છતો અનેક પ્રકારના અનર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે જ્યારે પુણ્યશાલીના આવા હાલ કરે છે તો પાપી પુરુષની મહા અધોગતિ કરે તેમાં તો કહેવાનું જ શું ? માટે સર્વ પ્રકારે યમરાજ કરતાં કામદેવ વધારે ખયાનક છે. ॥ ૫૬ ॥

વિશ્વસ્ય વૃદ્ધિં સ્વયમેવ કાંક્ષન્,

પ્રવર્તકં કામિજનં સસર્જ ।

તેનૈવ લોકઃ પરિમુહ્યમાનઃ,—

પ્રવર્ધતે ચન્દ્રમસેવ ચાઽભિઃ ॥ ૫૭ ॥

ટીકા—અન્તર્યામીએ પોતે જ વિશ્વની-જગતની વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છા કરતાં પ્રવૃત્તિ કરનાર કામીજનોને ઉત્પન્ન કર્યા. શ્રીગીતામાં શ્રીમુખે કહે છે કે “ ધર્માવિરુદ્ધો ભૂતેષુ કામોઽસ્મિ ભરતર્ષભ ?” “ અર્થ—હે અર્જુન ! પ્રાણી માત્રમાં ધર્મથી અવિરુદ્ધ એવો કામ તે હું છું” આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પ્રજાની ઉત્પત્તિના સાધનરૂપ જે કામ તે પરમાત્મરૂપ છે. તેજ કામદેવ જગત્ માત્રને મોહ પમાડીને જગત્ની વૃદ્ધિ કરે છે. તે સાથે પોતે પણ વૃદ્ધિ પામે છે. જેમ ચન્દ્ર વડે સમુદ્ર વૃદ્ધિ પામે છે તેમ. માટે કામવૃદ્ધિ દુઃસાધ્ય છે. ॥ ૫૭ ॥

કામો નામ મહાહ્રગદ્ભ્રમચિતા સ્થિત્વાન્તરજ્ઞેસ્વયં,

સ્ત્રીપુંસાવિતરેતરાંગકગુણૈર્હાસૈશ્ચ ભાવૈઃસ્ફુટમ્ ।

અન્યોઽન્યં પરિમોહ્ય નૈજતમસા પ્રેમાઽનુબન્ધેન તૌ,

વદ્ધા ભ્રામયતિ પ્રપંચરચનાં સંવર્ધયન્બહ્વહા ॥ ૫૮ ॥

ટીકા—કામ નામે મહાપુરુષ સૌના અન્તરમાં સ્થિતિ કરીને જગત્ માત્રને ભ્રમણ કરાવે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ એ

બન્નેના પરસ્પરનાં અંગોના ગુણે કરી, હાસ્યે કરી, અને સ્પષ્ટ
 હાવભાવે કરી, એકબીજાંને વહુ મોહ પમાડે છે, પોતાના અજ્ઞાન
 વડે ગાઢ બન્ધનથી સ્ત્રી પુરુષને પ્રેમપાશમાં ફકડીને, પ્રપંચની
 વૃદ્ધિ કરાવતો સંસારમાં અનન્ત યોનિમાં અથડાવે છે. માટે
 કામને બ્રહ્મહા-બ્રહ્મઘાતક-સ્વસ્વરૂપમૃલાવનાર કહેલ છે.

॥ ૫૮ ॥

અતોऽન્તરઙ્ગસ્થિતકામવેગા—

દ્વોગ્યે પ્રવૃત્તિઃ સ્વત એવ સિદ્ધા ।

સર્વસ્ય જંતોઽધ્રુવમન્યથા ચે—

દ્વોધિતાર્થેષુ કથં પ્રવૃત્તિઃ ॥ ૫૯ ॥

ટીકા—(કામ સર્વને મમાવે છે) એથી સર્વ જંતુની અંદર
 રહેલ કામનાના વેગથી માત્ર ભોગ્ય પદાર્થને વિષે સ્વતઃ (પો-
 તાની-મેલે) જ પ્રવૃત્તિ થયા કરે છે. કદાપિ એમ ન હોય તો
 અજ્ઞાત પદાર્થોને વિષે નહીં પ્રવૃત્તિ કયા પ્રકારે થાય ? અર્થાત્
 અજ્ઞાત પદાર્થમાં કદિ પણ પ્રવૃત્તિ બને નહિ. માટે પ્રવૃત્તિયુક્ત
 પ્રાણી માત્રના અંતરમાં કામની સ્થિતિ રહે છે ॥૫૯॥

તેનૈવ સર્વજંતૂનાં કામના બલવત્તરા ।

જીર્યત્યપિ ચ દેહેઽસ્મિન્, કામના નૈવ જીર્યતે ॥૬૦॥

ટીકા—તેનાથી (કામથી) સર્વ જંતુઓની કામના બલ-
 વાન્ થતી જાય છે, આ પંચભૂતોનું બનેલું શરીર જીર્ણ થાય

છે. ઘસાડ જાય છે. પણ કામ-ભોગવાસના જીર્ણ થતી નથી. પણ ઝલટી બલવાન થાય છે. રાજર્ષિ મત્તહરિ કહે છે કે “તૃષ્ણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણા:” તૃષ્ણા જીર્ણ ન થઈ પણ અમે જીર્ણ થઈ ગયા. અર્થાત્ તૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તૃષ્ણા નાશ થતી નથી. ॥૬૦॥

કામવિજયનાં સાધનો

અવેક્ષ્ય વિષયે દોષં, બુદ્ધિયુક્તો વિચક્ષણઃ ।

કામપાશેન યોમુક્તઃ, સ મુક્તેઃ પથિ ગોચરઃ॥૬૧॥

ટીકા—દૈવી બુદ્ધિવાલો વિચક્ષણ-ચતુર જે પુરુષ વિષયમાં દોષ જોડેને, કામના પાશમાંથી છુટીને મુક્ત થાય છે, તે પુરુષ મુક્તિના માર્ગને જાણનારો થાય છે. જીવાત્મા જ્યાં સુધી વિષયોમાં દોષ દૃષ્ટિ કરતો નથી ત્યાં સુધી તે મુક્તિ-માર્ગના રહસ્યને સમજી શકતો નથી, તો માર્ગ પર ચાલવાની કથાજ શી કરવો ? ॥૬૧॥

કામસ્ય વિજયોપાયં, સૂક્ષ્મં વક્ષ્યામ્યહં સતામ્ ।

સંકલ્પસ્ય પરિત્યાગ-ઉપાયઃ સુલભોમતઃ ॥૬૨॥

ટીકા—કામને જીતવાનો સત્પુરુષરૂપ અધિકારીઓને કહું છું. તે સાંભલો. અંતઃકરણમાં પદાર્થોનું વારંવાર ચિંતન કરવું તેને સંકલ્પ કહે છે. તે સંકલ્પનો અત્યંત ત્યાગ કરવો તે કામ જીતવાનો સુલભ ઉપાય માન્યો

છે. જ્યારે જ્યારે સંકલ્પ ઉઠે ત્યારે ત્યારે તેના ત્યાગ કરવો.
અથવા દોષોનો વિચાર કરવો, ॥૬૨॥

શ્રુતે દૃષ્ટેऽપિ વા ભોગ્યે, યસ્મિન્કસ્મિન્શ્ચ વસ્તુનિ ।
સમીચીનત્વધીત્યાગાત્, કામો નોદેતિ કર્હિંચિત્ ॥૬૩

ટીકા—સાંભળેલા તથા જોયેલા ભોગ્ય પદાર્થોને વિષે
અથવા હરકોઈ વસ્તુમાં સારાપણાનો ત્યાગ કરવાથી, કદાપિ
કામ ઉદય પામતો નથી. વસ્તુમાં સારાપણાનો બુદ્ધિ કરવાથી
મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે સારાપણાની બુદ્ધિનો ત્યાગ એજ
શ્રેષ્ઠ છે. ॥ ૬૩ ॥

કામસ્ય બીજં સંકલ્પઃ, સંકલ્પાદેવ જાયતે ।
બીજે નષ્ટેઽદ્ધુર ઇવ, તસ્મિન્નષ્ટે વિનશ્યતિ ॥૬૪॥

ટીકા—કામની ઉત્પત્તિનું બીજ સંકલ્પ છે. ક સંક-
લ્પથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ બીજનો નાશ થવાથી વૃક્ષ થતું
નથી. તેમ સંકલ્પનો નાશ થવાથી કામનો પણ નાશ થાય છે.
માટે સંકલ્પજ જગતનું મૂળ કારણ છે. સંકલ્પના નાશથી
જગતનો નાશ થાય છે. ॥૬૪॥

ન કોઽપિ સમ્યક્ત્વધિયા વિનૈવ,

ભોગ્યં નરઃ કામયિતું સમર્થઃ ।

યતસ્તતઃ કામજયેચ્છુરેતાં,

સમ્યક્ત્વબુદ્ધિં વિષયે નિહન્યાત્ ॥૬૫॥

ટીકા—કોઈ પણ પુરુષ સમીચીનબુદ્ધિ વિના ભોગ્ય વિષયને વિષે ઇચ્છા કરવાને સમર્થ થતો નથી. એજ કારણ-થી કામને જય કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે વિષયમાં શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિનો નાશ કરી નાશવો. અર્થાત્ જગત્ના સમગ્ર પદાર્થમાં સારાપણાની બુદ્ધિ ત્યજી દેવી. ॥ ૬૫ ॥

ભોગ્યે નરઃ કામજયેચ્છુરેતાં,

સુખત્વબુદ્ધિં વિષયે નિહન્યાત્ ।

યાવત્સુખત્વભ્રમધીઃ પદાર્થે,

તાવન્ન જેતું પ્રભવેદ્ધિ કામમ્ ॥ ૬૬ ॥

ટીકા—કામને જીતવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ભોગ્ય વિષ-યોમાં સુખબુદ્ધિ છે તેનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. જ્યાં સુધી પદાર્થમાં સુખભ્રાન્તિયુક્ત બુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી પુરુષ કામને જીતવાને સમર્થ થતો નથી. માટે મિથ્યા પદાર્થમાંથી સુખ બુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો એજ કામને જીતવાની કલા છે. ॥૬૬॥

સંકલ્પાનુદયે હેતુ—યથા ભૂતાર્થદર્શનમ્ ।

અનર્થચિન્તનં ચાભ્યાં, નાઽવકાશોઽસ્ય વિદ્યતે ।૬૭।

ટીકા—જગતના પદાર્થોનું અન્તરથી બરાબર નિરીક્ષણ કરવું. પદાર્થો નાશ પામનારા છે એમ સમજવું; તથા સર્વ પદાર્થો અનર્થના કરનારા છે. આ બે હેતુઓ સંકલ્પને ઉદય ન થવા દેવામાં મુખ્ય છે. આ બે કારણોના બલથી કામ સંકલ્પને

અવકાશ મલતો નથી. માટે જિજ્ઞાસુએ ઉક્ત બે લક્ષણોને સાધ્ય કરવાં જોઈએ ॥ ૬૭ ॥

રત્ને યદિ શિલાબુદ્ધિ-ર્જાયતે વા ભયં તતઃ ।
સમીચીનત્વધીર્નેતિ, નોપાદેયત્વધીરપિ ॥૬૮॥

ટીકા-રત્નમાં પુરુષને જ્યારે પત્થરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા કોઈ કારણને લઈને ભયબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. એ બે કારણોને લઈ તેમાંથી સમીચીનપણાની બુદ્ધિ તથા તેને ગ્રહણ કરવાની બુદ્ધિ શમી જાય છે. અર્થાત્ પત્થર બુદ્ધિ રત્નના સમીચીનપણાને દૂર કરે છે અને ભય બુદ્ધિ તેને ગ્રહણ કરવાની વૃત્તિને દૂર કરે છે. માટે પદાર્થમાં પણ દોષ દર્શન કરવાથી સંકલ્પ શાન્ત થાય છે. ॥૬૮॥

યથાર્થદર્શનં વસ્તુ-ન્યનર્થસ્યાઽપિ ચિંતનમ્ ।
સંકલ્પસ્યાઽપિ કામસ્ય, તદ્વધોપાય ઇષ્યતે ॥૬૯॥

ટીકા-વસ્તુના સ્વરા સ્વરૂપને સમજવું અને પદાર્થમાં અનર્થનું ચિંતન કરવું. એ બે સંકલ્પનો અને કામનો નાશ કરવાનો ઉપાય છે. એમ શાસ્ત્રવેદા કહે છે. પદાર્થો વિગેરે કેવા સ્વભાવ વાળા છે. અન્તમાં કેવું પરિણામ આવશે. કેવા કેવા અનર્થો થશે. એવા અનેક વિચારો કરવાથી સંકલ્પનો તેમજ તેના કાર્યભૂત કામનો તત્કાલ નાશ થાય છે ॥ ૬૯ ॥

ધનના દોષો.

ધનં ભયનિબન્ધનં, સતતદુઃખસંવર્ધનં,
 પ્રચण્ડતરકર્દનં સ્ફુટિતવન્ધુસંવર્ધનમ્ ।
 વિશિષ્ટગુણવાધનં કૃપણધોસમારાધનં,
 નમુક્તિગતિસાધનં ભવતિ નાઽપિહ્વચ્છોધનમ્ ॥૭૦॥

ટીકા—ધન એ ભયનું કારણ છે, હમેશાં દુઃખની વૃદ્ધિ કરનાર છે, પ્રચંડ શોકને વધારનાર છે. જુદા થયેલા બન્ધુઓ ને વધારનાર, અર્થાત્ ધનવાનના સર્વ સગાં થાય છે. ઉત્તમ ગુણો—દૈવી સંપત્તિને નાશ કરનાર, કૃપણ બુદ્ધિને વધારનાર એવા અનેક અનર્થને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ધન મુક્તિની ગતિનું સાધન નથી. તેમ અંતઃકરણને શુદ્ધ પણ થવા દેતું નથી માટે ધનમાં બહુજ દોષો છે. ॥૭૦॥

રાજ્ઞો ભયં ચોરભયં પ્રમાદાત્,
 ભયં તથા જ્ઞાતિભયં ચ વસ્તુતઃ ।
 ધનં ભયગ્રસ્તમનર્થમૂલં,

યતઃ સતાં નૈવ સુખાય કલ્પતે ॥૭૧॥

ટીકા—રાજાર્થી ભય, ચોરથી ભય, પ્રમાદ—મૂલ કરવાથી ભય, જ્ઞાતિના લોકોથી પણ ભય, વસ્તુતાએ ધન ભયગ્રસ્ત છે. માટે જ ધન અનર્થનું મૂલ છે. માટે ધન સત્પુરુષોના સુખને માટે

નથી ! તેથી વિચારશીલે ધનસંગ્રહની ઇચ્છા કરવી નહિ.
॥ ૭૧ ॥

अर्जने रक्षणे दाने, व्यये वाऽपि च वस्तुतः ।
दुःखमेव सदा नृणां, न धनं सुखसाधनम् ॥ ७२ ॥

ટીકા—ધનને પ્રાપ્ત કરવામાં મદાકષ્ટ છે. પ્રાપ્ત થયા પછી રક્ષણ કરવામાં વઢી અતિ દુઃખ છે. કારણકે કોઈનો વિશ્વાસ આવતો નથી, રાત્રીમાં પૂરી નિદ્રા પળ આવતી નથી. દાન કરતી વચ્ચે પળ સંકટનો પાર નથી. કેમકે મનની કૃપણતાને લીધે દાનમાં ધન આપવાની બીલકુલ ઇચ્છા થતીજ નથી. કદિ કોઈના દવાળથી પરાળે દાન કરવું પડે તો તેમાં પળ પાર વિનાની પીડા થાય છે. વ્યવહારના કાર્યમાં ચર્ચવું પડે તો પળ મનમાં ચટકે છે. ટુંકામાં ધનરૂપ વસ્તુમાં પુરુષોને સદા દુઃખજ છે. જ્યારે ત્રણે કાલમાં વિચાર દૃષ્ટિથી ધન દુઃખ દેનાર છે તો પછી તેમાં સુખ સમજવું એ અજ્ઞાન નહિ તો વીજું શું ? ॥ ૭૨ ॥

सतामपि पदार्थस्य, लाभाल्लोभः प्रवर्धते ।
विवेको लुप्यते लोभा-त्तस्मिँल्लुप्तं विनश्यति ॥ ७३ ॥

ટીકા—પદાર્થોનો એવો સ્વભાવ છે કે તેના લાભથી સત્પુરુષોનો પળ લોભ વૃદ્ધિ પામે છે. લોભ વધવાથી વિવેકનો લોપ થાય છે. વિવેકનો લોપ થવાથી દૈવી સંપત્તિ નાશ

પામે છે. અર્થાત્ લોભ સર્વ સદ્ગુણોનો નાશ કરે છે. રાજર્ષિ ભર્તૃહરી કહે છે કે “લોભ શ્વેદગુણેન કિમ્” જો મનુષ્યના મનમાં લોભ હોય તો પછી બીજા દુર્ગુણોનું શું કામ છે? સર્વ દુર્ગુણરૂપ લોભજ છે. ॥૭૩॥

દહત્યલાભે નિઃસ્વત્વં, લાભેલોભો દહત્યમુમ્ ।

તસ્માત્સંતાપકં વિક્તં, નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥૭૪॥

ટીકા—ધનનો લાભ ન થાય તો અન્તઃકરણને બાળે છે. ધનનો જ્યારે લાભ થાય છે ત્યારે લોભ પુરુષને બાળે છે. તેથી વિક્તો સદા સંતાપ કરનારજ છે. એવું સંકટ દાયક ધન કોને સુખ આપે છે ? કોઈને નહિ. ॥ ૭૪ ॥

ભોગેન મત્તતા જન્તો—દાનેન પુનરુદ્ભવઃ ।

વૃથૈવોભયથા વિક્તં, કસ્ય સૌરવ્યં પ્રયચ્છતિ ॥૭૫॥

ટીકા—ધનનો ભોગ ભોગવવાથી મદ ઉત્પન્ન થાય છે. મદથી અનન્ત કુકર્મો થાય છે. તેનાથી પાપ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ધનનો ભોગ જરા પણ સુખ આપતો નથી. ધનનું દાન કરવાથી જીવનો, કરેલ પુણ્યનાં ફલ ભોગવવા પુનર્જ મ થાય છે. ત્યાં વિપુલ ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેનાથી અનર્થનો દ્વંદ્વ થઈ પાપ પોષાય છે. એ રીતે ઉભય પ્રકારે દ્રવ્ય દુઃખદ હ વ તેમાં સુખ નથીજ. અર્થાત્ ધનનો દુઃખ અને પાપ વિના અન્ય ગતિ નથી. ॥ ૭૫ ॥

ધનેન મદવૃદ્ધિઃ સ્યાન્, મદેન સ્મૃતિનાશનમ્ ।
સ્મૃતિનાશાદ્વૃદ્ધિનાશો-બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥૭૬॥

ટીકા—ધન વડે મદ વધે છે, મદ વડે જ્ઞાનસ્મૃતિ નાશ પામે છે. સ્મૃતિ નષ્ટ થવાથી શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, બુદ્ધિ બગડવાથી પુરુષનો નાશ થાય છે. એવી રીતે પરંપરા સમ્બન્ધથી ધન કેવલ હાનિ કરનાર છે. ટુંકામાં ધન વડે આદિથી અંતપર્યંત અનર્થનીજ ઉત્પત્તિ છે. ॥૭૬॥

સુખયતિ ધનમેવેત્યન્તરાશાપિશાચ્યા,
દૃઢતરમુપગૂઢો મૂઢલોકો જડાત્મા ।
નિવસતિ તદુપાન્તે સંતતં પ્રેક્ષમાણો,
વ્રજતિ તદપિ પશ્ચાત્પ્રાણમેતસ્ય હૃત્વા ॥૭૭॥

ટીકા—આન્તરીક ધનની આશારૂપ પિશાચિણીએ જેને અત્યન્ત દૃઢ આલિંગન કર્યું છે એવો જડાત્મા મૂઢપુરુષ ધનમાં જ સુખ છે એમ સમજે છે. હંમેશાં ધનનેજ જોતો તેની સમીપ-માં જઈને નિવાસ કરે છે. છતાં જ્યારે ધન નાશ પામે છે ત્યારે તેનાં પ્રાણ હરણ કરીને જાય છે માટે ધન દુઃસ્વનું નિદાન છે. ॥૭૭॥

સંપન્નોઽન્ધવદેવ કિંચિદપરં નો વીક્ષતે ચક્ષુષા,
સન્નિર્વર્જિતમાર્ગે એવ ચરતિ પ્રોત્સારિતો બાલિશૈઃ ।

તસ્મિન્નેવ મુહુઃ સ્વલન્પ્રતિપદં ગત્વાઽન્ધકૂપે પત-
ત્યસ્યાઽન્ધત્વનિવર્તકૌષધમિદં દારિદ્ર્યમેવાજ્ઞનમ્ ૭૮

ટીકા—ધનવાન્ પુરુષ આંધલાની પેઠે ધન સિવાય
બીજા કોઈ પદાર્થને, આંખો છતાં દેખતો નથી. મૂર્ખાઓ
ચઢાવ્યાથી, જે માર્ગનો સજ્જનોએ ત્યાગ કર્યો છે તે રસ્તા
પર પગલે પગલે વારંવાર ભૂલો કરતો ચાલીને અન્તમાં અંધારા
કુવા સમાન વિપત્તિરૂપ ગર્ત—ઘાટમાં જઈને પડે છે. આ રીતે
ધનના મદથી અંધ થયેલા પુરુષનું અંધત્વ મટાડનાર દારિદ્ર્ય
જ ઉત્તમોત્તમ અંજન છે. ॥ ૭૮ ॥

લોભઃ ક્રોધશ્ચ દમ્ભશ્ચ, મદો મત્સર એવ ચ ।

વર્ધતે વિત્તસંપ્રાપ્ત્યા, કથં તચ્ચિત્તશોધનમ્ ॥૭૯॥

ટીકા—ધન પ્રાપ્તિથી લોભ, ક્રોધ, દંભ, મદ, મત્સર
એ સર્વ દુર્ગુણો વૃદ્ધિ પામે છે. અતિ ધન મેળવવાની ઇચ્છા તે
લોભ, ધન પ્રાપ્તિ કરતાં જે પ્રતિબંધ કરે તેના પર જે દ્વેષ આવે
તે ક્રોધ, ઉપરથી જૂદો દેખાવ કરી મનમાં અન્ય વિચાર
રાખવો તે દંભ, ધનથી ઉપજતી અહંતા તે મદ, પરોત્કર્ષ મહન
ન થઈ શકે તે મત્સર, इत्यादि दोषો ધનની સાથે સ્વાભાવિક
આવે છે. માટે એવા દોષોવાળું ધન તે ચિત્ત શુદ્ધ કરવામાં
સાધનભૂત કેવી રીતે થાય ? થાયજ નહિ. ॥૭૯॥

અલાભાદ્વાદ્વિગુણં દુઃખં, વિક્તસ્ય વ્યયસંભવે ।

તતોઽપિ ત્રિગુણં દુઃખં, દુર્વ્યયે વિદુષામપિ ॥૮૦॥

ટીકા—ધનનો જોડે તેવો લાભ ન થાય એ પ્રથમ દુઃખ છે. જ્યારે વિક્ત વાપરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે દ્વિગુણ-વેવડું દુઃખ થાય છે. અને વિદ્વાન પુરુષોને ધનનો દુર્વ્યય થતો જોડે ત્રણ ગુણું દુઃખ થાય છે. વિદ્વાનને જ્યારે ધન કષ્ટ આપે છે. તો પછી અજ્ઞાનીને સંપત્તિ સંતાપ કરાવે એમાં કહેવું જ શું ? ॥ ૮૦ ॥

નિત્યાઽહિતેન વિક્તેન, ભયચિન્તાઽનપાયિના ।

ચિત્ત-સ્વાસ્થ્યં કુતોજન્તો-ગૃહસ્થેનાઽહિના યથા ॥૮૧॥

ટીકા—જેમ પોતાના રહેવાના ગૃહમાં મોટો વિપથર સર્પ રહેતો હોય, તેના ભયથી જેમ ઘરમાં રહેનારને સ્થિરતા અથવા નિર્ભયતા હોય નહિ. તેમ સદા બુરું કરનાર, તથા અઘંડ ભય અને ચિંતાને વધારનાર ધનમાં પણ ચિત્તની સ્થિરતા અથવા શાન્તિ ક્યાંથી હોય ? નજ હોય. ॥ ૮૧ ॥

કાન્તારે વિજને વને જનપદે સેતૌ નિરીતૌ ચ વા,
ચોરૈર્વાપિ તથેતરૈર્નરવરૈર્યુક્તો વિયુક્તોઽપિ વા ।

નિઃસ્વઃસ્વસ્થતયાસુખેનવસતિહ્યાદ્રીયમાણોજનૈઃ,
ક્લિશ્માત્યેવ ધની સદાકુલમતિભીતશ્ચપુત્રાદપિ ।૮૨॥

ટીકા—દુર્ગમ એવા નિર્જન વનમાં, અથવા મનુષ્યથી ભરેલા નગરમાં, ગામમાં કે દેશમાં, સેતુમાં—નદીના પુલ ઉપર, નિરુપદ્રવ સ્થાનમાં, ચોરોથી અગર બીજા પુરુષોથી વા શ્રેષ્ઠ પુરુષોથી વાસ કરાયેલા સ્થાનમાં અથવા જ્યાં કોઈ ન હોય તેવા સ્થાનમાં ધનરહિત પુરુષ સ્વસ્થતા પૂર્વક સુખથી રહે છે. ત્યારે ધનવાન માણસ, સર્વજનો તેને માન આપે છે તો પણ આકુલ બુદ્ધિથી પુત્રાદિકથી ભય પામીને મહાન્ ક્લેશ વેઠે છે. ટુંકામાં ધનીપુરુષ રાજા, ચોર ને પોતાના પુત્રથી પણ ડરતો રહે છે. એ રીતે કેવલ ક્લેશમયજીવન વિતાડે છે. ॥ ૮૨ ॥

તસ્માદનર્થસ્ય નિદાનમર્થઃ,

પુમર્થસિદ્ધિર્ન ભવત્યનેન ।

તતો વનાન્તે નિવસન્તિ સન્તઃ,

સંન્યસ્ય સર્વં પ્રતિકૂલમર્થમ્ ॥ ૮૩ ॥

ટીકા—તેથી દ્રવ્ય એ અનર્થનું મૂલ નિદાન—કારણ છે. તેવા ધન વડે પુરુષની મોક્ષરૂપ સિદ્ધિ થતી નથી. તેજ કારણથી મોક્ષને ઇચ્છનાર વિચારવાન પુરુષ, ધનાદિકને મોક્ષ માર્ગમાં પ્રતિબંધક જાણીને, સર્વ પ્રકારના ધનનો અન્તરથી ત્યાગ કરી નિર્જન વનમાં નિવાસ કરે છે. ॥ ૮૩ ॥

વૈરાગ્યનું ફલ.

શ્રદ્ધાભક્તિમતીં સતીં ગુણવતીં પુત્રાન્ શ્રુતાન્સંમતા-
 નક્ષય્યં વસુધાનુભોગવિભવૈઃ શ્રીસુન્દરં મન્દિરમ્ ।
 સર્વં નશ્વરમિત્યવેત્ય કવયઃ શ્રુત્યુક્તિભિર્યુક્તિભિઃ,
 સંન્યસ્યન્ત્યપરે તુ તત્સુખમિતિ શ્રામ્યન્તિ દુઃખાઽ-
 ણ્વે ॥ ૮૪ ॥

ટીકા—શ્રદ્ધા તથા ભક્તિવાળી, શુભગુણ સંપન્ન એવી
 પતિવ્રતા સ્ત્રીને, વિદ્વાન્ અને અનુકૂળ પુત્રોને, પૃથ્વી વિગેરે
 અસ્તુત વૈભવોના ભોગને, તથા સુંદર મન્દિરને, ટુંકામાં સર્વ
 પદાર્થોને વેદનાં વચનો વડે, તથા યુક્તિ વડે, નાશવાન સમ-
 જીને ઢાહ્યો વિવેકી—તત્ત્વદર્શી પण्डित, સર્વ વિષયોની આસ-
 ક્તિનો પરિત્યાગ કરે છે. આનું નામ યથાર્થ સંન્યાસ છે.
 પરંતુ જે અજ્ઞાનો પુરુષ છે તે સંસારની આસક્તિથી; નાશવાન્,
 અન્તમાં જુદા પડનારા તથા મહાદુઃખ દેવાવાળા પદાર્થોને
 સુખનાં સાધન માનીને નિરન્તર દુઃખ સાગરમાં ગોથાં સ્વાય
 છે અર્થાત્ સંસારસમુદ્રમાં જન્મમરણના ચક્રમાં ભમ્યાજ
 વ છે. ॥૮૪॥

સુખમિતિ મલરાશૌ યે રમન્તેઽત્ર ગેહે,
 ક્રિમય ઇવ કલત્રક્ષેત્રપુત્રાનુષક્ત્યા ।

સુરપદ ઇવ તેષાં નૈવ મોક્ષપ્રસન્ન—

સ્ત્વપિ તુ નિરયગર્ભવાસદુઃખપ્રવાહઃ ॥૮૫॥

ટીકા—આ મલના સમૂહરૂપ ઘરને સ્વર્ગની સમાન સુખદાયક માનીને જે પુરુષો સ્ત્રી, પુત્ર, ક્ષેત્ર, વિગેરેમાં આસક્ત થઈને કોઢાની પેઠે વિષયોમાં રમતા રહે છે; તેઓને મોક્ષ પ્રસંગ તો પ્રાપ્ત થતો નથી. પણ વારંવાર નરક અને ગર્ભમાં નિવાસ કરવાથી દુઃખ પ્રવાહ ચાલ્યા જ કરે છે. ॥૮૫॥

યેષામાશા નિરાશા સ્યા-દ્વારાઽપત્ય ધનાદિષુ ।

તેષાં સિદ્ધયતિ નાઽન્યેષાં, મોક્ષાઽઽશાભિમુખી

ગતિઃ ॥૮૬॥

ટીકા—પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, વિગેરેમાં જેઓની આશા નિરાશારૂપે થઈ છે. તેઓની મોક્ષ આશા તરફ ગતિ સિદ્ધ થઈ છે. અન્ય અજ્ઞાનીઓ વિષયોમાં આસક્તિવાળા હોવાથી મોક્ષ માર્ગને અનુસરી શકતા નથી. મહર્ષિ પણ કહે છે કે “ આશા હિ પરમંદુઃખં નૈરાશ્યં પરમં સુખમ્ ” આશાજ પરમ દુઃખ છે અને નિરાશા એ પરમસુખ છે. ॥૮૬॥

સત્કર્મક્ષયપાપ્મનાં શ્રુતિમતાં સિદ્ધાઽત્મનાં ધીમતાં,
નિત્યાઽનિત્યપદાર્થશોધનમિદંચુક્ત્યા મુહુઃકુર્વતામ્ ।

તસ્માદુત્થમહાવિરક્ત્યસિમતાં મોક્ષૈકકાંક્ષાવતાં,
ધન્યાનાં સુલભં સ્ત્રિયાદિવિષયેષ્વાશાલતાચ્છેદ-

નમ્ ॥ ૮૭ ॥

ટીકા—સત્કર્મોં કરવાથી જેનાં પૂર્વ જન્મનાં તથા આ જન્મના પાપો ક્ષય-નાશ પામી ગયાં છે. જેને વેદનું અધ્યયન કરેલું છે. તથા જેમણે પ્રાણાયામાદિ યોગ ક્રિયાથી અથવા જ્ઞાનાભ્યાસથી મનને વશ કર્યું છે. તેમજ નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થોનું યુક્તિઓ વડે શોધન કર્યું છે. નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિવેકથી તીવ્ર વૈરાગ્ય રૂપા તલવાર સદા ઉચ્ચાણલી રહે છે. તથા જેને એક મોક્ષનીજ અભિલાષા છે. તેવા ભાગ્યશાળી ભદ્ર પુરુષોને સ્ત્રી, પુત્ર, આદિ વિષયોરૂપલતાને કાપવાનું સુગમ થાય છે. અર્થાત્ ઉપર કહેલાં સાધનોથી સંપન્ન જે પુરુષો છે તેજ સંસારના પાશો તોડવામાં સશક્ત છે. સાધનહીન પામર પુરુષો સંસાર બન્ધનને છેદી શક્તા નથી. ॥૮૭॥

સંસારમૃત્યોર્વાલિનઃ પ્રવેદું,

દ્વારાણિ તુ ત્રીણિ મહાન્તિ લોકે ।

કાન્તા ચ જિહ્વા કનકં ચ તાનિ,

રુણદ્વિ યસ્તસ્ય ભયં ન મૃત્યોઃ ॥૮૮॥

ટીકા—આ લોકમાં વલ્લવાન્ સંસારરૂપ મૃત્યુમાં પ્રવેશ કરવાનાં મોટાં ત્રણ દ્વારો-બારણાં છે. (૧) કાન્તા સ્ત્રી (૨)

જીઢા-જીમ (૩) કનક-સુવર્ણ તેમાં સ્ત્રી સમાગમ એ પ્રથમ છે. જે પુરુષ કામચેષ્ટાને પોતાને વશ રાખે છે એટલે વિષય સુખની ઇચ્છાથી સ્ત્રી સમાગમ કરતો નથી. પણ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે નિયમોનું પાલન કરી પિતૃકૃણથી મુક્ત થવા તથા વર્મ આજ્ઞાનું પાલન કરવા જે સ્ત્રીને ઋતુ દાન આપે છે તથા જે પોતાની જીમને વશ રાખે છે. એટલે રસાસ્વાદને જીતે છે. કેવલ સુખની નિવૃત્તિને માટે જે સાશ્વિક આહાર કરે છે, તથા નિર્વાહ પૂરતોજ ધન સંગ્રહ કરે છે તે રોતે ત્રણેને જે રોકે છે, જીતે છે, તેને મૃત્યુનો ભય લાગતો નથી. ॥૮૮॥

મુક્તિ શ્રીનગરસ્ય દુર્જયતરં દ્વારં યદસ્ત્યાદિમં,
તસ્ય દ્વે અરેરે ધનં ચ યુવતી તાભ્યાં પિનદ્વંદૃદમ્ભા
કામાસ્થ્યાર્ગલદારુણા બલવતા દ્વારં તદેતન્નયં,
ધીરો યસ્તુ ભિનન્તિ સોઽર્હતિ સુખંભોક્તું વિમુક્તિ-
શ્રિયઃ ॥ ૮૯ ॥

ટીકા—મુક્તિરૂપ લક્ષ્મીને નિવાસ કરવાનું એક નગર છે. તેની અન્દર પ્રવેશ કરવાનું, કઠિણતાથી જાતિ શકાય એવું જે પ્રથમ દ્વાર છે. તેનાં ધન, અને નવયૌવના સ્ત્રી, એ બે કમાડ છે. વજ્ર જેવાં બે કમાડથી તે દ્વારને દૃઢ બંધ કરવામાં આવેલ છે. તેને દૃઢ તર કરવા સારુ કામરૂપી દારુણ અર્ગલા-ભોગલ છે. તે ત્રણે સાધનોથી “મુક્તિનગરનું” મુખ્ય દ્વાર અત્યન્ત દૃઢતાપૂર્વક બંધ થયેલું છે નગરના દ્વાર

બંધ હોવાથી ભવરોગગ્રસ્ત નિર્બલ મનુષ્યોથી તેમાં પ્રવેશ કરી શકાતો નથી. ઇટલે ત્યાં કેવાં ઉત્તમ સુખો છે તે પણ જાણી શકાતું નથી. પણ જે અધિકારી શુરવીર અને ધૈર્યશીલ છે. તે ઉક્ત ત્રણે પ્રતિબંધોને ભેદી મુક્તિનગરમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેની અંદરના અલ્પાનુભવને અનુભવે છે ॥ ૮૯ ॥

उत्पन्नस्य विवेकाश्रयं, तीव्रवैराग्यखड्गिनः ।

तितिक्षावर्मयुक्तस्य, प्रतियोगी न दृश्यते ॥ ૯૦ ॥

ટીકા—જે પુરુષ વિવેકરૂપ ઘોડાપર ચઢેલો છે, તીવ્ર વૈરાગ્યરૂપ તલવાર—ખડ્ગને ધારણ કરનાર છે, અને તિતિક્ષા—સહનશીલતારૂપ બચતરને જેણે ધારણ કરેલું છે તેવા પુરુષનો કોઈ પ્રતિયોગી—શત્રુ નથી. અર્થાત્ સંસારમાં તેની સામે કોઈ પ્રકારની પ્રતિકૂલતા ટકી જ શકતી નથી. કારણ ઉક્ત સાધનો તેની રક્ષા કરનારાં છે. ॥ ૯૦ ॥

विवेकजां तीव्रविरक्तिमेव,

मुक्तेर्निदानं निगदन्ति सन्तः ।

तस्माद्विवेकी विरतिं मुमुक्षुः,

संपादयेत्तां प्रथमं प्रयत्नात् ॥ ૯૧ ॥

ટીકા—વિચારશીલ પુરુષો કહે છે કે—વિવેકથી ઉત્પન્ન થનારી જે વિરક્તિ તે મુક્તિનું કારણ છે માટે વિવેકી મુમુક્ષુ પ્રયત્ન કરીને પ્રથમ વિરક્તિ—વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરે. વૈરાગ્યની

દૃઢતાથી અન્યસાધનો સ્વતઃ પ્રાદુર્ભાવ પામે છે તેથીજ આ
વૈરાગ્યનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. ॥ ૧૧ ॥

પુમાનજાતનિર્વેદો, દેહબન્ધં જિહાસિતુમ્ ।

ન હિ શક્નોતિ નિર્વેદો, બન્ધભેદો મહાનસૌ ॥૧૨॥

ટીકા—જે પુરુષના મનમાં નિર્વેદ—વૈરાગ્ય—ઉત્પન્ન થયો
નથી તે પુરુષ દેહબન્ધનને દૂર કરવામાં સમર્થથતો નથી.
મહાન્ નિર્વેદ—વૈરાગ્યજ બન્ધને નષ્ટ કરવામાં સમર્થ છે. ॥૧૨॥

વૈરાગ્યરહિતા એવ, યમાલય ઇવાઽલયે ।

ક્લિશ્રન્તિ ત્રિવિધૈસ્તાપૈર્મોહિતા અપિ પણ્ડિતાઃ ॥૧૩

ટીકા—જેને વૈરાગ્ય થયો નથી તેવો પુરુષ ગમે તેટલાં
શાસ્ત્રો મળ્યો હોય—પણ્ડિત હોય—તો પણ મોહને વશ થઈને;
યમલોકમાં જેમ નારકી જીવો દુઃખ ભોગવે છે તેમ પોતાના
ઘરમાં સદા ત્રણ પ્રકારના તાપોથી ક્લેશ પામ્યા કરે છે ॥૧૩॥

શમાદિસાધન નિરૂપણમ્.

શમો દમસ્તિતિક્ષોપ, —રતિઃશ્રદ્ધા તતઃ પરમ્ ।

સમાધાનમિતિ પ્રોક્તં, ષડેવૈતે શમાદયઃ ॥૧૪॥

ટીકા—(૧) શમ, (૨) દમ, (૩) તિતિક્ષા, (૪)

उपरति, (५) श्रद्धा, (६) समाधान ए छने शमादिषट्क
कहे छे. तेमां न्यूनाधिकताथइशकती थथी ॥९४॥

शमः (१)

एकवृत्त्यैव मनसः, स्वलक्ष्ये नियतस्थितिः ।

शम इत्युच्यते सद्भिः, शमलक्षणवेदिभिः ॥९५॥

टीका—ध्याननो विषय ध्येयपदार्थमां एकाकार वृत्ति-
द्वारा अन्तःकरणनी नियमपूर्वक अचलस्थिति तेनु नाम
शम, एने शमनुं लक्षण जाणवावाला विद्वानो शम कहे
छे. ॥९५॥

उत्तमो मध्यमश्चैव, जघन्य इति च त्रिधा ।

निरूपितो विपश्चिद्भिः, तत्तल्लक्षणवेदिभिः ॥९६॥

टीका—द्वे शमना प्रकार कहेछे—(?) उत्तम (२)
मध्यम (३) जघन्य (कर्नाष्ट) एम शमना त्रण प्रकार छे. ते
शमनां लक्षणो जाणनार पंडितोए तेनुं निरूपण करेछुं
छे. ॥९६॥

स्वविकारं परित्यज्य, वस्तुमात्रतया स्थितिः ।

मनसः सोत्तमा शान्तिः,—ब्रह्मनिर्वाणलक्षणा ॥९७॥

ટીકા—પોતાના સર્વવિકારોનો સાધનદ્વારા ત્યાગ કરી કેવલ પરમાર્થ વસ્તુરૂપ જે અન્તઃકરણની સ્થિતિ થવી તે બ્રહ્મનિર્વાણરૂપ ઉત્તમ શમ છે. અર્થાત્ અનેક પ્રકારની સંસારની પ્રવૃત્તિ છતાં સ્વરૂપમાં અતિ શાન્ત સ્થિતિ થવી તે શમનો ઉત્તમ પ્રકાર છે. ॥૧૭॥

પ્રત્યક્ પ્રત્યયસંતાન, પ્રવાહકરણ ધિયઃ ।

યદેષા મધ્યમા શાન્તિઃ, શુદ્ધસત્ત્વૈકલક્ષણા ॥૧૮॥

ટીકા—પોતાની મનોવૃત્તિઓને બહિર્ વિષયોના ચિન્તનથી અટકાવી, આંતર પ્રત્યય સંતાનનું પ્રવાહીકરણ કરવું અર્થાત્ અંતર રહેલ સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનનો પરંપરાનો (અંબડ-ધારા) પ્રવાહ ચલાવવો, તે શુદ્ધ સત્ત્વગુણમય મધ્યમ પ્રકારક શપ કહેવાય છે. ॥૧૮॥

વિષયવ્યાપૃતિં ત્યક્ત્વા, શ્રવણૈકમનસ્થિતિઃ ।

મનસશ્ચેતરા શાન્તિર્મિશ્રસત્ત્વૈકલક્ષણા ॥ ૧૯ ॥

ટીકા—મન જે ચટારના વિષયોનું ચિંતન કર્યા કરે છે, તે વિષય વ્યાપારનો તેના પાસે ત્યાગ કરાવી સત્ શાસ્ત્ર પ્રતિ-પાદિત બ્રહ્મજ્ઞાનના શ્રવણમાં વારંવાર મનની સ્થિતિ કરાવવી, તે મિશ્રિત સત્ત્વગુણમય શમનો ત્રીજો કનિષ્ઠ પ્રકાર છે. અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે વૃત્તિયો બાહ્ય પદાર્થમાં જાય. ત્યારે ત્યારે ત્યાંથી

તેઓને પાછી વાલી અધ્યાત્મશાસ્ત્રના શ્રવણમાં લગાવવી તે શાન્તિ મિશ્રિતસત્ત્વગુણમય સમજવી. ॥૧૯૧॥

પ્રાચ્યોદીચ્યાઙ્ગસદ્ભાવે, શમઃ સિધ્યતિ નાઽન્યથા ।
તીવ્રા વિરક્તિઃ પ્રાચ્યાઙ્ગ-મુદીચ્યાઙ્ગ દમાઽઽદયઃ

॥ ૧૦૦ ॥

ટીકા--તે શમ નામનું સાધન ત્યારેજ સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે તેના પ્રાચ્યાંગ (પૂર્વનું અંગ) અને ઉદીચ્યાંગ (ઉત્તરનું-પછીનું અંગ) એવાં બે અંગોનો સદ્ભાવ હોય. તે વિના શમની યથાર્થ સિદ્ધિ થાય નહિ. પ્રાચ્યાંગ તીવ્ર વૈરાગ્ય કહેવાય છે. અને ઉદીચ્યાંગ દમાદિક (જેનું વર્ણન આગલ કહેવાશે.) છે તે બેઝ અંગોની સંપૂર્ણતા વિના શમનું યથાર્થસ્વરૂપ કદિ પ્રાપ્ત થતું નથી. ॥૧૦૦॥

કામઃ ક્રોધશ્ચ લોભશ્ચ, મદો મોહશ્ચ મત્સરઃ ।

ન જિતા ષડિમે યેન, તસ્ય શાન્તિર્ન સિધ્યતિ ॥૧૦૧॥

ટીકા--(૧) કામ (૨) ક્રોધ (૩) લોભ (૪) મદ (૫) મોહ (૬) મત્સર ॥ એ છ મહાબલવાન શત્રુઓ છે. જે પુરુષે તે શત્રુઓને જીત્યા નથી. તેને શમની પ્રાપ્તિ કદાપિ થતી નથી. માટે તે ષટ્કને જીતવા પ્રયત્નવાન થવું. તેને જીતીશકાય તે માટે એ છ એનાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપો સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવે છે. અનેક પ્રકારના મોગ્ય પદાર્થોની ઇચ્છા કરવી તે કામ ।

भोग्यपदार्थोना उपभोगमां प्रतिबन्ध थवाथी द्वेष उत्पन्न
 थाय ते क्रोध । वस्तु मात्रमां तृष्णा वधारवी ते लोभ ।
 अनेक ऐश्वर्य प्राप्त थाय ते मद । भोग्य पदार्थमां अति-
 आसक्ति ते मोह । परनो उत्कृष्टताने सहन न करवी ते
 मत्सर । आ रीते कामादिना स्वरूप जाणी मनमां तेनो
 उद्भव थवा न देवो त्यारेज शमनी वृद्धि थाय छे. ॥१०१॥

शब्दादि विषयेभ्यो यो, विषवन्न निवर्तते ।

तीव्रमोक्षेच्छया भिक्षोस्तस्य, शान्तिर्न सिध्यति

॥ १०२ ॥

टीका—जे भिक्षु^१ तीव्र मोक्षनी इच्छावडे शब्दादि
 विषयोने विष समान समजीने तेमांथा मनोवृत्तिने पाछी
 वाळतो नथी. तेने कदापि शान्ति प्राप्त थती नथी. ॥१०२॥

येन नाऽऽराधितो देवो, यस्य नो गुर्वनुग्रहः ।

न वश्यं हृदयं यस्य, तस्य शान्तिर्न सिध्यति॥१०३॥

टीका—जे पुरुषे परमात्मदेवनुं क्यारेय पण आराधन
 कर्युं नथी. के जेथी प्रत्यवाय—पापनी निवृत्ति थाय, तेमज जेना-
 पर श्री सद्गुरुदेवनो अनुग्रह पण थयो नथी. कारणके मन
 वचन अने कर्मथी गुरुदेवनी शुश्रूषा—सेवा—करी नथी. गुरु-
 कृपाथीज ज्ञानदृष्टि उघडे छे. कारणके श्रुति कहे छे के

“આચાર્યવાન્પુરુષો વેદ” ગુરુકૃપાપાત્રજ પરમાત્માને જાણે છે. તેમ જેણે પોતાના હૃદયને વશ કર્યું નથી તેવા પુરુષને કદાપિ શમની સિદ્ધિ થતી નથી. ॥૧૦૩॥

મનઃ પ્રસન્ન થવાનાં સાધનો.

મનઃ પ્રસાદસિધ્ધ્યર્થ, સાધનં શ્રુયતાં બુધૈઃ ।

મનઃ પ્રસાદો યત્સત્ત્વે, યદભાવે ન સિધ્ધયતિ ॥૧૦૪॥

ટીકા—મનની પ્રસન્નતા મિદ્ધ કરવા માટે બુદ્ધિવાન સંતપુરુષોણ સાધનો કહ્યાં છે. તે સાંભળો. જે સાધનો સંપાદન કરવાથી મનની પ્રસન્નતા થાય છે. સાધનોના અભાવમાં મનની પ્રસન્નતા કદાપિ થઈ શકતી નથી તેટલા માટે તે સંપૂર્ણ સાધનો કહે છે. ॥૧૦૪॥

બ્રહ્મચર્ય^૧મહિસા^૨ ચ^૩ દયા^૪ ભૂતેષ્વવક્રતા^૫ ।

વિપયેષ્વતિ^૬ વૈતૃષ્ણ્યં^૭, શૌચં^૮ દંભવિવર્જનમ્ ॥૧૦૫॥

સત્યં^૯ નિર્મમતા^{૧૦} સ્થૈર્યં^{૧૧}—મભિમાનવિસર્જનમ્ ।

ઈશ્વરધ્યાનપરતા^{૧૨}-બ્રહ્મવિદ્ધિઃ^{૧૩} સહ સ્થિતિઃ ॥૧૦૬॥

જ્ઞાન શાસ્ત્રૈક^{૧૪} પરતા^{૧૫}—સમતા સુખદુઃખયોઃ ।

मानाऽनासक्तिरेकान्त-शीलता च मुमुक्षुता ॥१०७
 यस्यैतद्विद्यते सर्वं, तस्य चित्तं प्रसीदति ।
 न त्वेतद्धर्मशून्यस्य, प्रकाराऽन्तरकोटिभिः ॥१०८॥

टीका—(१) ब्रह्मचर्यं, (२) अहिंसा, (३) दया, (४) प्राणीमात्रमां अवक्रता, (सरलता) (५) विषयोमां अति तृष्णा रहितपणुं, (६) शौच-पवित्रता, (७) दंभरहितत्व, (८) सत्य (९) निर्ममत्व, (१०) स्थिरता (११) अभिमाननो त्याग (१२) ईश्वरध्यानपरायणता (१३) ज्ञानशास्त्रैकपरता (१४) (१५) सुखदुःखमां समता, (१६) मानमां अनाशक्ति, (१७) एकांतशीलता, (१८) मुमुक्षुता. जे अधिकारीमां आ अटार साधनो होय तेने मनःप्रसाद प्राप्त थाय छे. ए साधनो सिवाय बीजां गमे तेदलां साधनो होय छतां मनःप्रसाद सिद्ध थतो नथी ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

अटारसाधनोनं विशेषरूपे कथन.

स्मरणं दर्शनं स्त्रीणां, गुणकर्मानुकीर्तनम् ।
 समीचीनत्वधीस्तासु, प्रातिः संभाषणमिथः १०९
 सहवासश्च संसर्गाऽ-ष्टधा मैथुनं विदुः ॥
 एतद्विलक्षणं ब्रह्मचर्यं चित्तप्रसादकम् ॥११०॥

ટીકા—(બ્રહ્મચર્ય) (૧) યુવતીઓનાં રૂપાદિનું સ્મરણ કરવું કરાવવું. (૨) તેઓના મનોહર અંગોના દર્શન કરવાં કરાવવાં. (૩) તેઓના હાવભાવાદિ ગુણો તથા શરીરની ક્રીયાઓનું વારંવાર કીર્તન કરવું કરાવવું. (૪) તેઓનાં અંગોમાં શ્રેષ્ઠપણાનો નિશ્ચય કરવો. (૫) તેઓની સાથે પ્રીતિ કરવા પ્રયત્ન કરવો. (૬) પરસ્પર સંભાષણ કરવું. (૭) તેઓના સહવાસમાં આવવું. (૮) છેવટ સંસર્ગ (ક્રિયા નિવૃત્તિ) આ આટલું અંગો મંથુનનાં છે. તેનાથી રહિતપણું તે બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે. એ બ્રહ્મચર્ય ચિત્તને પ્રસન્ન કરનાર છે. માનવ શરીરમાં મનની સ્થિતિ ત્રણ ઠેકાણે થાય છે (૧) વીર્ય (૨) રુધિર (૩) વિષ્ણુ. જ્યારે શરીરમાં વીર્યની વાહુલ્યતા હોય, ને તેમાં મનની સ્થિતિ હોય તો મનમાં દૈવી સંપત્તિના જે ગુણો છે તેના વિચાર વારંવાર મનમાં આવે છે. જ્યારે રુધિરમાં મન સ્થિર થાય છે ત્યારે અનેક પ્રકારના સંસારી વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. જો મનની સ્થિતિ વિષ્ણુમાં હોય છે તો આલસ, નિદ્રા, જડતા, વિગેરે ગુણો આવે છે માટે પુરુષે બ્રહ્મચર્ય પાળી વીર્યસંરક્ષણ કરવું એ વ્યારે યોગ્ય છે. ॥૧૦૦-૧૧૦॥

अहिंसा वाङ्मनः कायैः, प्राणिमात्राप्रपीडनम् ।
स्वात्मवत्सर्वभूतेषु, कायेन मनसा गिरा ॥१११॥

ટીકા—(અહિંસા) વાણિ, મન અને કાયા એ ત્રણઢે કોઈપણ પ્રાણીને પીડા કરવી નહિં. ને સર્વભૂતપ્રાણિયોને વિષે

પોતાના આત્માની પેઠે કાયા, મન, અને વાણી વડે પોતાપણું માનવું તે અહિંસા—મન, વાણી અને કાયા—શરીર એ ત્રણથી અહિંસા કેમ સિદ્ધ થાય છે તે જણાવે છે. મનવડે કોઈ પ્રાણીનું અહિંસાચિંતન ન કરવું તે માનસી અહિંસા છે. વાણીવડે કોઈની નિંદા અગર ચાડી ન કરવા. તેમ કોઈને કઠોર વચન કહેવાં નહિ તે વાચિક અહિંસા છે. તેમજ વચનથી કોઈની આજીવિકા તોડવી નહિ. શરીરથી કોઈપણ પ્રાણીને પીડા થાય તેવી ક્રીયાકરવી નહિ. એ કાયિક અહિંસા કહેવાય ! “ અહિંસા પરમો ધર્મઃ ” એ શાસ્ત્ર વચનથી અહિંસા એ શ્રેષ્ઠ સાધન છે. ॥૧૧૧॥

અનુકમ્પા દયા સૈવ, પ્રોક્તા વેદાન્તવેદિભિઃ ।

કરણત્રિતયેષ્વેકરૂપતાઽવક્રતા મતા ॥૧૧૨॥

ટીકા—(દયા તથા સરલતા) પ્રાણીમાત્ર ઉપર જે અનુ-કમ્પા કરવી તેનેજ વેદાન્ત જાણનારા દયા કહે છે. “નિષ્કારણપરદુઃસ્વપ્રદાણેચ્છા દયા” પોતાના સ્વાર્થ વિના વીજાનું દુઃસ્વ નાશ કરવાની ઇચ્છા તે દયા જાણવી. દયા નામક ગુણ સર્વગુણોમાં મહાન છે. દૃષ્ટાન્ત—કોઈ એક હાતમતાઈ નામના મસ્તફકીર હતા તે કોઈ સંઘ મકે હજ કરવા જતો હશે, તેની સાથે થયા. ઘણા દિવસ એ સંઘ સાથે રહ્યા, પણ દુનિયામાં પોતાને ઢાહ્યા સમજનારા દક્ષ પુરુષો મહાત્મા હાતમતાઈને પાગલ મૂર્ખ સમજતા હતા. તેથી કોઈ તેની વધુ દરકાર કરતું નહિ.

एक दिवस एवो प्रसंग बन्यो के एक दिवस महात्मा हातमताइ
 मस्तीमां आवी त्यां पढी रह्या, अने संघ सवळो चाली नीक-
 ल्यो, फकीरनी फीकर कोइए करी नहि. एटले ते वली लोक
 पाछळ पढी गया. ते समयमां एक कूतरी तुरत बच्चानो जन्म
 आपीने महान् क्षुधा तथा तृषाथी आतुर थइने ज्यां ते संत
 हता त्यां आवी अने पोताने बहुज क्षुधा तृषा लागी होय
 तेवी सूचना करवा लागी ते जोइ दयालु संतना मनमां दया
 आवी. तेमनी पासे रातनी बचेली एक रोटली हती ते कुतरीने
 नाखी. ते तेणे स्वार्थ. हवे तेने जल पावानो प्रसंग आव्यो.
 त्यां पाणीनो कुवो तो हतो पण फकीर पासे दोरहुं नहोतुं
 तेथी कूतरीनो तृषा केम शान्त कग्गी तेना विचारमां पड्या.
 छेवट तेमने ए उपाय याद आव्यो के मारा शीर पर केश मोटा
 छे. तेने उखाडी, जो तेनुं दोरहुं बनावुं तो आ कूतरीने पाणी
 पाइ शकाय. एम नकी करी ते धीमे धीमे पोताना माथाना
 वाल तोडवा लाग्या. खेंची खेंची ते वालनुं अनुसंधान करी
 एक गस्सी बनावी पण बीजी तरफ खुदाना वली पासे पात्र
 पण नहोतुं, तेथी एक कपहुं बांधी तेने कूवामां पलाळी हार
 काढी एक हाथथी नीचोवी बीजा हाथमां पाणी राखी कूत-
 रीने पायुं. एम बे व्रण बखत करतां ते तृप्त थइ पोताना
 बालक पासे चाली गइ. आ रीते ते संतपुरुषे पोतानां दुःखनी
 दरकार कर्था विना तेना प्राण बचाव्यां. आ दया निष्कारण-
 स्वार्थ रहित छे.

બીજી તરફ પેલો સંઘ મક્કા પહોંચ્યો. સમય થતાં સર્વ દર્શન કરવા ગયા તો ત્યાં તેમને અંધકાર સિવાય કશું દેખાય નહિ. ત્યારે સર્વ મલીને મક્કા પીરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે અમો હજારો કોશોથી હજરતનાં દર્શન કરવા આવ્યા છીએ. અને અમને આપનાં દર્શન થતાં નથી તો અમારો શો અપરાધ-થયો છે ? ત્યારે આકાશવાણી થઈ કે હું તો દયાલુ સંત હાતમ-તાઈની પાસે છું. તેમનું દુઃખ દૂર કરવા તેમનો તહેનાતમાં છું. તેઓ મને આવવાની આજ્ઞા આપશે ત્યારે આવીશ. આવા શબ્દો સાંભળી અરે ! આપણે તો પૂરી વેવકુફી કરી. સ્વાસ સુદાના વલીને પાગલ સમજી પાછળ પડતા મૂકી આપણે અગલ આવ્યા. માટે ચાલો પાછા તેમની પાસે જઈ તેમનાજ દર્શન કરી કૃતાર્થ થઈએ. એમ વીચાર કરી સર્વ પાછા હાતમતાઈ પાસે આવ્યા ને તે દયાલુ મહાત્માનાં દર્શન કર્યાં ત્યારે તેમને મક્કાપરીફનાં દર્શન થયાં. માટે દીનપર દયા કરવી તે ઉત્તમ સાધન છે. તેથી દયા પળ મનઃપ્રસાદ કરનાર છે.

મન વચન અને કાયા એ ત્રણમાં અન્તર બાહ્ય વક્રતાથી રહિત તે અવક્રતા. મનથી ક્યારે પણ કોઈથી છલ, કપટ, કે વક્રતા રાખવી નહિ. વાણીથી પણ અસત્ય ભાષણાદિ છોડીને સરલ વચનો બોલવાં. અને શરીરથી નમસ્કારાદિ નમ્રતાદિ ગુણો રાખવા આ પ્રમાણે વર્તવું તે અવક્રતા (સરલતા) જાણવી ॥ ૧૧૨ ॥

બ્રહ્માદિસ્થાવરાન્તેષુ, વૈરાગ્યં વિષયેષ્વનુ ।

યથૈવ કાકવિષ્ટાયાં, વૈરાગ્યં તદ્વિ નિર્મલમ્ ॥૧૧૩॥

ટીકા—[વૈતૃણ્યમ્-વૈરાગ્યમ્] જેમ કાક વિષ્ટામાં કોઈને પળ ઇચ્છા થાય નહિ. દોષ દૃષ્ટિજ થાય. તેમ બ્રહ્માર્થી તે સ્થાવર સુધીના વિષયો-પદાર્થોમાં દોષ દૃષ્ટિથી ત્યાગ બુદ્ધિ થવા તે નિર્મલ વૈરાગ્ય કહેવાય. વૈરાગ્યનુ નિરૂપણ વિસ્તારથી કરેલું છે માટે પુનઃ કહું નથી ॥૧૧૩॥

વાહ્યમાભ્યન્તરં ચેતિ, દ્વિવિધં શૌચમુચ્યતે ।

મૃજ્જલાભ્યાં કૃતં શૌચં, વાહ્યં શારીરકં

સ્મૃતમ્ ॥૧૧૪॥

અજ્ઞાનદૂરીકરણે, માનસં શૌચમાન્તરમ્ ।

અન્તઃશૌચે સ્થિતે સમ્યગ્વાહ્યં નાવશ્યકં

નૃણામ્ ॥૧૧૫॥

ટીકા—[શૌચ-પવિત્રતા] વહાર અને અન્તર એમ પવિત્રતા બે પ્રકારની છે. મૃત્તિકા-માટી અને જલથી કરેલ શૌચ-પવિત્રતા શરીર સમ્બન્ધી વાહ્ય શૌચ-પવિત્રતા કહેવાય છે. દૈવી સંપદ્સૂત્ર સાધનોથી અજ્ઞાનજન્ય પાપાદિ અન્તઃકર-ણમાંથી દૂર કરવાં તે માનસ શૌચ કહેવાય છે. આન્તર પવિત્રતા વરાવર મનમાં દૃઢ થઈ હોય તો વહારના શૌચની

કાંઈ આવશ્યકતા-જરૂરીયાત નથી. માટે સત્સંગ અને સત્ શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી અન્તર શૌચ સિદ્ધ કરવા યત્ન કરવો. ॥૧૧૩-૧૧૫॥

ધ્યાનપૂજાદિકં લોકે, દ્રષ્ટ્યેવ કરોતિ યઃ ।

પારમાર્થિકધોહીનઃ, સ દમ્ભાચાર ઉચ્યતે ॥૧૧૬॥

પુંસસ્તથાઽનાચરણમદમ્ભિત્વં વિદુર્બુધાઃ ।

ટીકા—[દમ્ભ] જે પુરુષ સંસારમાં લોકોને બતાવવા સારુ દેવતાનુ ધ્યાન તથા પૂજન કરે. છે પણ પરમાર્થ સમ્બન્ધી શ્રદ્ધાથી રહિત છે તેવા પુરુષે કરેલી પૂજા વિગેરે ઉપરનો ઢોઢ માત્ર છે. તેથી તેને દંભ કહેવામાં આવે છે. પુરુષ એવા પ્રકારનું આચરણ ન કરે ત્યારે બુદ્ધિમાન તેને અદંભિત્વ કહે છે ॥૧૧૬॥

યત્સ્વેન દૃષ્ટં સમ્યક્ ચ, શ્રુતં તસ્યૈવ ભાષણમ્ ॥૧૧૭॥

સત્યમિત્યુચ્યતે બ્રહ્મ, સત્યમિત્યભિભાષણમ્ ।

ટીકા—[સત્ય] જે વસ્તુ આપણે પોતાની દૃષ્ટિથી સારી રીતે જોઈ હોય, તથા બરાબર સાંભળી હોય તેનું જ યથાર્થ ભાષણ કરવું તેનું નામ સત્ય કહેવાય છે. એવું જે સત્ય તે બ્રહ્મ કહેવાય છે. માટે જેમ વને તેમ સત્ય ભાષણ કરવું. સત્ય વર્તન કરવું. એ સત્ય મનની પ્રસન્નતામાં કારણ છે. ॥૧૧૭॥

દેહાદિષુ સ્વકીયત્વદૃઢબુદ્ધિવિસર્જનમ્ ॥૧૧૮॥

નિર્મમત્વં સ્મૃતં યેન, કૈવલ્યં લભતે બુધઃ ।

ટીકા—[નિર્મમતા] દેહાદિકોમાં પોતાપણાની જે દૃઢ બુદ્ધિ અનાદિકાલની છે. તેને મમત્વનો બુદ્ધિથી ત્યાગ કરવો તેનું નામ નિર્મમત્વ છે. જગતના મિથ્યા-નાશ પામી જવા વાઙ્મા પદાર્થોમાં જે મમતા તેજ દુઃખનું નિદાન છે. કારણ પંડિતો કહે છે કે “અહંમમેત્યયં બન્ધો નાહં મમેતિ મુક્તતા” પદાર્થાદિમાં અહંતા મમતા એજ સંસારનો બન્ધ છે અને હું તથા મમતાથી રહિતપણું તેનું નામ મોક્ષ જાણવો. નિર્મમત્વથી પુરુષને કેવલ્ય મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥૧૧૮॥

ગુરુવેદાન્તવચનૈર્નિશ્ચિતાર્થે દૃઢસ્થિતિઃ ॥૧૧૯॥

તદેકવૃત્ત્યા તત્સ્થૈર્યં, નૈશ્ચલ્યં ન તુ વર્ષ્મણઃ ।

ટીકા—(સ્થિરતા) ગુરુ અને વેદાન્તના વચનોવડે નિશ્ચય કરેલા અર્થને વિષે દૃઢ સ્થિરતા કરવી તથા એકનિષ્ઠાથી તેનું પાલન કરવું તેનું નામ સ્થિરતા છે. શરીરની નિશ્ચલતા એ સ્થૈર્ય સ્થિરતા નથી. ॥૧૧૯॥

વિદ્યૈશ્વર્યતપોરૂપકુલવર્ણાશ્રમાદિભિઃ ॥૧૨૦॥

સંજાતાહંકૃતિત્યાગ-સ્ત્વભિમાનવિસર્જનમ્ ।

ટીકા—(અભિમાન ત્યાગ) વિદ્યા, ऐश्वर્ય, તપ, સુરૂપ, ઉચ્ચકુલ, ઉત્તમવર્ણ, અને શ્રેષ્ઠ આશ્રમ વિગેરેની અધિકતાથી ઉત્પન્ન થનાર જે અહંકાર તેનો મિથ્યાદૃષ્ટિથી ત્યાગ કરવો તે અભિમાન વિસર્જન કહેવાય ॥૧૨૦॥

ત્રિભિશ્ચ કરણૈઃ સમ્યગ્ધિત્વા વૈષયિકીં ક્રિયામ્ ૧૨૧
સ્વાત્મૈક ચિન્તનં યત્તદીશ્વરધ્યાનમીરિતમ્ ।

ટીકા—[ઈશ્વર ધ્યાન] મન, વાણી અને શરીર એ ત્રણ કરણ વડે વિષયોના ભોગ થાય છે, તો ત્રણેની વિષયક્રિયાનો પરિત્યાગ કરાવી. તેઓને ઈશ્વરચિંતનમાં યોજવાં તેનું નામ ઈશ્વર ધ્યાન કહેવાય છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “તચ્ચિત્તનં તત્કથનમન્યોઽન્યં તત્પ્રવોધનમ્ ॥ એતદેકપરત્વં ચ બ્રહ્માભ્યાસં વિદુર્બુધાઃ ” ॥ તે આત્મ સ્વરૂપનું ચિત્તથી ચિંતન કરવું. તે આત્મસ્વરૂપનું વાણીથી કથન કરવું. ને તે બ્રહ્મસ્વરૂપનું અન્યો-અન્યવોધન કરવું. અને તે આત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન થવું તેનું નામ જ્ઞાની પુરુષો બ્રહ્માભ્યાસ કહે છે. આ બ્રહ્માભ્યાસને જ ઈશ્વર ધ્યાન પરતા કહે છે. તેમાં સગુણ અને નિર્ગુણ ઉપાસનાનો સમાવેશ થાય છે. ॥ ૧૨૧ ॥

છાયેવ સર્વદા વાસો, બ્રહ્મવિદ્ધિઃ સહ સ્થિતિઃ ૧૨૨
યદ્યદુક્તં જ્ઞાનશાસ્ત્રે, શ્રવણાદિકમેષુ યઃ ।

નિરતઃ કર્મધીહીનઃ, જ્ઞાનનિષ્ઠઃ સ એવ હિ ॥૧૨૩॥

ટીકા—(બ્રહ્મવિ ત્સહવાસ તથા જ્ઞાન નિષ્ઠા) જેમ પ્રાણીમાત્રને વૃક્ષની છાયામાં નિવાસ કરવાનું ગમે છે. કારણકે રસ્તાના થાકથી શ્રમિત થયેલ અને મૂર્યના તાપથી તપેલાનો શ્રમ અને તાપ દૂર થઈ વિશ્રામ અને શીતલતાની પ્રાપ્તિ થતાં

આનન્દ થાય છે. તેમ જિજ્ઞાસુને બ્રહ્મવિત્પુરુષના સહવાસમાં અતિ આનન્દ થાય છે. કેમકે ત્રણે પ્રકારના તાપ દૂર થતાં પરમ શાન્તિ થાય છે. માટે કહ્યું છે કે “ ગંગા પાપં શશો તાપં, દૈન્યં કલ્પતરુસ્તથા । પાપં તાપં ચ દૈન્યં ચ, હરેત્ સાધુ-સમાગમઃ ॥ ” અર્થ ભગવતી ભાગિરથીનું જલપાન કરવાથી, અથવા સ્નાન કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે. શરદના તાપથી વ્યાકુલ થયેલ પૂર્ણીમાના ચન્દ્રની શીતલતાથી શાન્ત થાય છે. અને દરીદ્રી પુરુષની દરિદ્રતા કલ્પ વૃક્ષ પોતાના પ્રભાવથી દૂર કરે છે. પણ સાધુપુરુષનો સમાગમનો; અધ્યાત્માદિ તાપ, પાપ, અને દીનતા-જીવપણું ત્રણેનો નાશ કરે છે. માટે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષનો સહવાસ કરવો એ શ્રેષ્ઠ છે.

અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યામન આદિ જે કહેવામાં આવેલ છે, તેમાંજ જેની પ્રીતિ હોય અર્થાત્ શ્રુતિ કહે છે તેમ “ તન્કથનં તર્ચિતનમ ॥ ” તેનુંજ કથન અને તેનુંજ ચિંતન કરતો હોય. તથા સર્વકર્મનો સંન્યાસ કરી સ્વરૂપનુંજ અનુસંધાન કરતો હોય તે પુરુષ-જ્ઞાનનિષ્ઠ કહેવાય છે. ॥ ૧૨૩ ॥

ધનકાન્તાજ્વરાદીનાં, પ્રાત્કાલે સુખાદિભિઃ ।
વિકારહીનતૈવ સ્યાત્સુખદુઃખસમાનતા ॥૧૨૪॥

ટીકા—ધન, કાન્તા-સ્ત્રી વિગેરે મુખનાં સાધનો છે. અને જ્વરાદિ-તાવ વિગેરે રોગો દુઃખનાં સાધનો છે. જ્યારે

સુખનાં સાધનો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે સુખ થાય છે. અને દુઃખનાં સાધનનો યોગ થતાં દુઃખ થાય છે. એ રીતે સુખના અને દુઃખના પ્રાપ્તકાળમાં વિકારરહિતપણું—અર્થાત્ સુખ આવે ત્યારે હર્ષથી મોહ પામી અભિમાન કરવું નહિ. અને દુઃખ આવે ત્યારે ઉદ્વેગ પામી દીનવનો જવું નહિ. અર્થાત્-સુખદુઃખમાં સમ રહેવું શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે. “ દુઃસ્વેષ્વનુદ્વિગ્નમનાઃ સુસ્વેષુ વિગતઃ સ્પૃહઃ । વીતરાગભયક્રોધઃ સ્થિતધીર્મુનિરુચ્યતે ” ॥ અર્થ—દુઃખમાં જેનું મન ઉદ્વેગ પામતું નથી, અને સુખપામ્તિની જેને ઇચ્છા નથી, જેનામાંથી રાગ, ભય અને ક્રોધ જતા રહ્યા છે તે પુરુષ સ્થિર બુદ્ધિવાળો—સમબુદ્ધિમાન્ કહેવાય છે. આ રીતે સુખદુઃખમાં સમાનતા એ મનઃપ્રસાદનું કારણ છે. ॥૧૨૪॥

શ્રેષ્ઠં પૂજ્યં વિદિત્વા માં, માનયન્તુ જના ભુવિ ।

इत्यासक्त्या विहीनत्वं, मानाऽनासक्ति रुच्यते १२५

ટોકા—(માન અનાસક્તિ કથનમ) આ જગતમાં સઘળા માણસો મને શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય જાણીને મારું સન્માન કરે. એવા પ્રકારની ઇચ્છાથી રહિત થવું એનું નામ માનની અનાસક્તિ કહેવાય. જિજ્ઞાસુએ બહુ માની થવું અથવા માન પામવાની ઇચ્છા રાખવી એ પોતાનામાં અભિમાન વિગેરે આસુરી સંપત્તિ આહ્વાન કરવા જેવું છે. કોઈ ભાષાકાર કવિ કહે છે કે “લોક માન્યતા અનલસમ કર—તપકાનન દાહ” જિજ્ઞાસુને જગત્ની માન્યતા એ તપરૂપ બનને વાલી નાશનાર છે. માટે

માનની અનાસક્તિ, એ જિજ્ઞાસુએ જરૂર સાધ્ય કરવી. ॥૧૨૫॥
 સચ્ચિતનસ્ય સંવાધો, વિઘ્નોઽયં નિર્જને તતઃ ।
 સ્થેય મિત્યેક એવાઽસ્તિ, ચેત્સૈવૈકાન્ત શીલતા ૧૨૬

ટીકા—બ્રહ્મચિન્તન કરતી વખતે ઘણા મનુષ્યોનો કો-
 લાહલ એ મહાન્ વિઘ્નકર્તા છે. માટે જિજ્ઞાસુએ સદા એકાન્તનું
 સેવન કરવું. સાધકપુરુષને પોતાની ધ્યેયવસ્તુની સિદ્ધિ
 કરવા માટે એકાન્ત ગૃહણ કરવાની અગત્ય છે. કારણ એકાન્ત
 વિના બ્રહ્માકાર વૃત્તિમાં વિઘ્ન આવે છે. માટેજ કહ્યું છે કે
 ‘ ન સ્થેયં જનસંસદિ ’ સાધક પુરુષે બહુમાણસના સમૂહમાં
 રહેવું નહિ. એજ એકાન્ત શીલતા છે. ॥ ૧૨૬ ॥

સંસારબન્ધનિર્મુક્તિઃ, કદા ઇટિતિ મે ભવેત્ ॥
 ઇતિ યા સુદૃઢા બુદ્ધિઃ, રીરિતા સા મુમુક્ષુતા ૧૨૭

ટીકા—સંસારબન્ધનથી મારી મુક્તિ જલદી ક્યારે થશે,
 એવા પ્રકારની અતિતીવ્ર જે બુદ્ધિ થવી તેનું નામ મુમુક્ષુતા છે.
 ચિત્તને શાન્ત કરવામાં આ અઢાર સાધનો છે. ॥ ૧૨૭ ॥

દમકથનમ્.

બ્રહ્મચર્યાદિભિર્ધર્મૈર્બુદ્ધેર્દોષ નિવૃત્તયે ।

દળ્ડને દમ ઇત્યાહુ—દમશબ્દાર્થકોવિદાઃ ॥૧૨૮॥

ટીકા—(દમ કથનમ્) પૂર્વે કહેલા બ્રહ્મચર્યાદિક ધર્મો-

વડે બુદ્ધિને સર્વદા દોષરહિત કરવો. તેનિમિત્તે ઇન્દ્રિયોમૈ-
દંડ આપવો તેને દમશબ્દનો અર્થ જાણનારા દમ કહે છે ૧૨૮

તત્તદ્વૃત્તિ નિરોધેન, બાહ્યેન્દ્રિય વિનિગ્રહઃ ।

યોગિનો દમ ઇત્યાહુર્મનસઃ શાન્તિસાધનમ્ ૧૨૯

ટીકા—પૂર્વોક્તધર્મવડે તેને વૃત્તિયોનો નિરોધ કરવાથી
બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો વિશેષે કરી નિગ્રહ થાય છે તેને યોગી પુરુષો
મનની શાન્તિનું સાધન દમ કહે છે. આગળ કહેલાં અઢાર
સાધનોનું સાધન કર્યાવિના—અર્થાત્ અંતઃકરણનો નિરોધ
કર્યાવિના બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ થઈ શકતો નથી.
માટે વૃત્તિ નિરોધ કરી ઇન્દ્રિય નિગ્રહ કરવો તેનુંજ નામ દમ
કહેવાય છે. ॥ ૧૨૯ ॥

ઇન્દ્રિયેષ્વેન્દ્રિયાર્થેષુ, પ્રવૃત્તેષુ યદૃચ્છયા ।

અનુધાવતિ તાન્યેવ, મનો વાયુમિવાઽનલઃ ॥૧૩૦॥

ટીકા—જ્યારે ઇન્દ્રિયો પોતાના ભોગ્ય શબ્દસ્પર્શાદિ
વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે તે સમયે જેમ અગ્નિ વાયુની પાછળ
પાછળ જાય છે તેમ અંતઃકરણ પણ પોતાના સ્વભાવને વશ
થઈ તેની પાછળ પાછળ જાય છે. ॥ ૧૩૦ ॥

ઇન્દ્રિયેષુ નિરુદ્ધેષુ, ત્યક્ત્વા વેગં મનઃ સ્વયમ્ ।

સત્ત્વભાવમુપાદત્તે, પ્રસાદસ્તેન જાયતે ॥૧૩૧॥

પ્રસન્ને સતિ ચિત્તેઽસ્ય, મુક્તિઃ સિદ્ધયતિ નાઽન્યથા।

ટીકા—ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવાથી મનનો બહારના વિષયો તરફ જવાનો વેગ રોકાઈ જાય છે. એટલે મન સત્ય સ્વરૂપ આત્મ વિચારમાં મગ્ન રહે છે. એમ થવાથી જ ચિત્તમાં સાચી પ્રસન્નતા આવે છે. આ પ્રમાણે ચિત્ત પ્રસન્ન થાય તો જ મુક્તિ થાય છે. નહિ તો નહિ. ॥૧૩૧॥

મનઃ પ્રસાદસ્ય નિદાનમેવ,

નિરોધનં યત્સકલેન્દ્રિયાણામ્ ।

વાહ્યેન્દ્રિયે સાધુ નિરુદ્ધ્યમાને,

વાહ્યાર્થભોગો મનસો વિયુજ્યતે ॥૧૩૨॥

ટીકા—સર્વ ઇન્દ્રિયોને તેના વિષયમાં જતો રોકવી તેજ અન્તઃકરણની પ્રસન્નતાનું મૂળકારણ છે. બાહ્યારની ઇન્દ્રિયોને સારી રીતે રોકવાથી મનનો બાહ્ય ભોગમાં જે પ્રવાહ છે તે અટકી જશે. માટે મનને શાન્ત કરવા પ્રથમ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના નિરોધની આવશ્યકતા છે. ॥ ૧૩૨ ॥

તેન સ્વદૌષ્ટ્યં પરિમુચ્ય ચિત્તં,

શનૈઃ શનૈઃ શાન્તિમુપાદદાતિ ।

ચિત્તસ્ય વાહ્યાર્થવિમોક્ષમેવ,

મોક્ષં ત્રિદુર્સોક્ષ્ણલક્ષણજ્ઞાઃ ॥૧૩૩॥

टीका—ते इन्द्रियोनो निरोध करवाथी मन पोताना दुष्ट स्वभावनो त्याग करीने धीरे धीरे शान्तिने पामतुं जाय छे. मोक्षनुं लक्षण जाणनारा महात्माओए स्वानुभवथी—पोताना अनुभवथी जाणी लीधुं छे के चित्तने बहारना पदार्थथी रोकवुं एज मोक्षनुं द्वार छे. ॥ १३३ ॥

दमं विना साधु मनःप्रसाद—

हेतुं न विद्मः सुकरं मुमुक्षोः ।

दमेन चित्तं निजदोषजातं,

विसृज्य शान्तिं सिमुपैतिशीघ्रम् ॥१३४॥

टीका—इन्द्रिय निरोधरूप दमविना मोक्षना अभिलाषी पुरुषना मननी प्रसन्नतानुं बीजुं कोइ कारण होय ए वात अमारी समजणमां आवती नथी. मन दमवडेज सर्वदोषोनो त्याग करी शीघ्र शान्तिने पामे छे. ॥ १३४ ॥

प्राणायामाद्भवति मनसो निश्चलत्वं प्रसादो,

यस्याप्यस्य प्रतिनियतदिग्देशकालाद्यवेक्ष्य ।

सम्यग्दृष्ट्या क्वचिदपि तया नो दमो हन्यते त—

त्कुर्याद्धीमानन्दममनलसश्चित्तशान्त्यै प्रयत्नात् १३५

टीका—शास्त्रनी आज्ञा अनुसार नियत दिशा, नियत

દેશ, અને નિયત કાલ વિગેરેને જોડેને પ્રાણાયામ કરવાથી જે પુરુષનું ચિત્ત નિશ્ચલ થઈ જાય છે. પણ પારબ્ધ કર્મનો ઉદય થવાથી કોઈ ભોગ્ય પદાર્થપર નજર પડતાં “ આ વહુ સુંદર છે” એવી બુદ્ધિનો ઉદય થતાં દમ સિદ્ધ ન થતાં તેના ચિત્તની પ્રસન્નતા ટકી શકતી નથી. માટે એ વાત નક્કી થાય છે કે જેને ઇન્દ્રિય નિરોધરૂપ દમની સિદ્ધિ થઈ નથી તેને પ્રાણાયામાદિ હઠયોગની સિદ્ધિ થયા છતાં તે સમાધિથી ડગી જાય છે. કદાચ તેનો નાશ પણ થઈ જાય છે. માટે કેવલ હઠયોગપર વિશ્વાસ ન રાખતાં બુદ્ધિમાન પુરુષો પ્રયત્ન પૂર્વક આલ્સને છોડી મનની શાન્તિ માટે દમનો અભ્યાસ કરે છે. ॥૧૩૫॥

सर्वेन्द्रियाणां गतिनिग्रहेण,

भोग्येषु दोषाद्यवमर्शनेन ।

ईशप्रसादाच्च गुरोः प्रसादा—

च्छान्तिं समायात्यचिरेण चित्तम् ॥૧૩૬॥

ટીકા—સર્વ ઇન્દ્રિયોર્ના ગતિનો નિગ્રહ કરવાથી અને ભોગ્યપદાર્થોમાં દોષો છે એવું મનમાં ચિન્તન કરવાથી; અન્તર્યામી ઈશ્વર તથા શ્રીસદ્ગુરુદેવના પ્રસાદથી થોડાજ સમયમાં ચિત્ત શાન્તિને પામશે. અર્થાત્ પોતાનો પુરુષાર્થ અને ઈશ્વર તથા શ્રીસદ્ગુરુની કૃપા એ મનનિ પ્રસન્નતામાં કારણ છે. ॥ ૧૩૬ ॥

॥ अथ तितिक्षा कथनम् ॥

आध्यात्मिकादि यद्दुःखं, प्राप्तं प्रारब्धवेगतः ।
अचिन्तया तत्सहनं, तितिक्षेतिनगिद्यते ॥१३७॥

टीका—प्रारब्धना वेगથી प्राप्त થનારાં જે આધ્યાત્મિકા
દિ દુઃખો; તે સર્વ દુઃખોને મનમાં ચિન્તા કર્યા વિના સહન
કરવાં, તેને મહાન પુરુષો તિતિક્ષા કહે છે. ॥ ૧૩૭ ॥

રક્ષા તિતિક્ષાસદૃશી મુમુક્ષો—

ન વિદ્યતેઽસૌ પવિના ન ભિદ્યતે ।

યામેવ ધીરાઃ કવચોવ વિઘ્ના—

ન્સર્વાસ્તૃણીકૃત્ય જયન્તિ માયામ્ ॥૧૩૮॥

ટીકા—મુમુક્ષુઓનું રક્ષણ કરનાર તિતિક્ષિતા જેવું બીજું
કોઈ સાધન નથી. કારણ કે તે વજ્રથી પણ ભેદાતી નથી.
જે તિતિક્ષાને કવચરૂપે ધારણ કરીને ધીર પુરુષ સર્વ વિઘ્નોને
તૃણ સમાન ગણીને દુર્જય એવી માયાનો જય કરે છે. માટે
જેમ વને તેમ તિતિક્ષા સિદ્ધ કરવી. ॥ ૧૩૮ ॥

ક્ષમાવતામેવ હિ યોગસિદ્ધિઃ

સ્વરાજ્યલક્ષ્મીસુખભોગસિદ્ધિઃ ।

ક્ષમાવિહીના નિપતન્તિ વિઘ્નૈ—

વર્તેર્હતાઃ પર્ણચયા ઇવદ્રુમાત્ ॥૧૩૯॥

ટીકા—ક્ષમાવાળા પુરુષને યોગની અનન્ત સિદ્ધિયો તથા સ્વરાજ્યલક્ષ્મી, અને સુખ ભોગની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. તિતિક્ષાના યોગે ક્ષમા નામનો ગુણ જેણે સંપાદન કરેલ છે. ક્ષમા વિનાના પુરુષોને અનન્ત વિઘ્નો નડે છે, તેથી તેનું અધઃપતન થાય છે. જેમ પવનવડે વૃક્ષથી તૂટેલાં સુકાં પાંદડાંનો સમૂહ નાશપામે છે. તેમ ક્ષમારહિત મનુષ્ય નાશ પામે છે. કહેલ છે કે ‘ક્ષમાસ્વદ્ગં કરે यस્ય દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ’ જેના હાથમાં ક્ષમારૂપ તલવાર છે તેને દુર્જન શું કરી શકસે ? માટે ક્ષમા તથા તિતિક્ષા ગ્રહણ કરવાં. ॥૧૩૯॥

તિતિક્ષયા તપોદાનં, યજ્ઞસ્તીર્થં વ્રતં શ્રુતમ્ ।

ભૂતિઃ સ્વર્ગોઽપવર્ગશ્ચ પ્રાપ્યતે તત્તદર્થિભિઃ ।૧૪૦।

ટીકા—તપ, દાન, યજ્ઞ, તીર્થ, વ્રત, શ્રુત (શાસ્ત્ર) અને અનન્તવૈભવ, સ્વર્ગ, અપવર્ગ (મોક્ષ) એ સર્વ અને આ લોક તથા પરલોકના સુખો તિતિક્ષાવડે પ્રાપ્ત થાય છે. પુરુષ જે જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે તે સર્વ વસ્તુઓ તિતિક્ષાથી જ સંપાદન કરી શકાય છે. ॥ ૧૪૦ ॥

બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ, સાધૂનામપ્યગર્હણમ્ ।

પરાક્ષેપાદિ સહનં, તિતિક્ષોરેવ સિધ્યતિ ॥૧૪૧॥

ટીકા—શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, તથા સંત પુરુષોના અ-

નિંદિત એવાં આચરણો. અને પરના આક્ષેપોનું સહન કરવું. એ સર્વે ગુણો તિતિક્ષાથીજ સિદ્ધ થાય છે. તિતિક્ષા વિના તે સર્વે અપ્રાપ્ત સમાનજ છે. ॥ ૧૪૧ ॥

સાધનેષ્વપિ સર્વેષુ, તિતિક્ષોત્તમસાધનમ્ ।

યત્ર વિઘ્નાઃ પલાયન્તે, દૈવિકા અપિ ભૌતિકાઃ ૧૪૨

ટીકા—સર્વ સાધનોમાં તિતિક્ષા એજ ઉત્તમ સાધન છે. તિતિક્ષા એવી શક્તિવાળી છે કે તેને ધારણ કરવાથી દૈવિક તથા ભૌતિક સર્વ વિઘ્નો પલાયન કરી જાય છે. ॥ ૧૪૨ ॥

તિતિક્ષોરેવ વિઘ્નેભ્યસ્ત્વનિવર્તિતચેતસઃ ।

સિદ્ધ્યન્તિ સિદ્ધયઃ સર્વા, અણિમાદ્યાઃ સમૃદ્ધયઃ ૧૪૩

ટીકા—અનેકવિઘ્નો આવ્યા છતાં જેનું ચિત્ત મોક્ષમાર્ગમાંથી પાછું દૃઢતું નથી એવા તિતિક્ષાવાળા પુરુષને અણિમાદિ એશ્વર્ય નામથી પ્રસિદ્ધ સિદ્ધિયો પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૪૩ ॥

તસ્માન્મુમુક્ષોરધિકા તિતિક્ષા,

સંપાદનીયેપ્સિતકાર્યસિદ્ધયૈ ।

તીવ્રા મુમુક્ષા ચ મહત્યુપેક્ષા,

ચોભે તિતિક્ષા સહકારિ કારણમ્ ॥૧૪૪॥

ટીકા—તે કારણથી મુમુક્ષુએ ઇચ્છિત કાર્યની સિદ્ધિ માટે તિતિક્ષા અવશ્ય સંપાદન કરવી જોઈએ. તીવ્ર મુમુક્ષુતા અને

મહાન્ ઉપેક્ષા (ઉપરતિ) આ બન્ને તિતિક્ષાનાં સહકારી કારણો છે. ઇટલે તિતિક્ષા ઉક્ત વે સાધનોથીજ સુલભ છે. અન્યથા કઠિન છે. ॥ ૧૪૪ ॥

તત્તત્કાલસમાગતાઽઽમયતતેઃ શાન્ત્યૈ પ્રવૃત્તો યદિ,
સ્યાત્તત્તત્પરિહારકૌષધરતસ્તચ્ચિન્તને તત્પરઃ ।

તદ્વિક્ષુઃ શ્રવણાદિધર્મરહિતો ભૂત્વા મૃતશ્ચેત્તતઃ
કિં સિદ્ધં ફલમાપ્નુયાદુભયથા ભ્રષ્ટો ભવેત્સ્વા-
ર્થતઃ ॥ ૧૪૫ ॥

ટીકા—જ્યાં સંન્યાસી નિયમિત સમયે પ્રાપ્ત થનારા રોગોને સહન ન કરે અને આ રોગ કેવી રીતે શાન્ત થાય. એ વિચારમાં પડી જાય તથા તે રોગોને દૂર કરવાવાળી જે ઔષધીયો તેનોજ ચિંતામાં મગ્ન રહે છતાં પ્રારબ્ધ વશાત્ તેનો એ રોગ દૂર ન થાય; અને વાંજી તરફથી સંન્યાસીનું પોતાનું જે અવશ્ય કર્તવ્ય શ્રવણ મનન તેનો પરિત્યાગ કરે, તે વચ્ચે જો તેનું મૃત્યુ આવે તો તે ઔષધનું ફલ જે આરોગ્ય તે પામશે નહિ. અને મોક્ષ પણ મળે નહિ કારણ તેને સ્વસ્વરૂપનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું નથી. આ રીતે ઉભય તરફથી ભ્રષ્ટ થયેલાને શું ફલ થાય છે ? અર્થાત્ તે નિષ્કામકર્મ કરનાર દોષથી લોકાન્તરમાં તે જતો નથી તેમ મોક્ષ પણ થતો નથી ત્યારે કયા ફલને પામે છે. આવોજ પ્રશ્ન અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કરેલો છે. યથા—અ-

यतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः। अप्राप्य योगसंसिद्धिं,
कां गतिं कृष्ण ! गच्छति ॥ अर्थ—हे कृष्ण ! प्रयत्नरहित,
अने योगथी चलितचित्त छतां श्रद्धायुक्त अन्तःकरणवाळो
पुरुष योगसिद्धिने प्राप्त थतो नथी तो ते कोण गतिने
पामे छे. ॥ १४५ ॥

योगमभ्यसतो भिक्षो—र्योगाच्चलितचेतसः ।

प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानित्यादिप्राह केशवः । १४६।

टीका—योगनो अभ्यास करतां करतां जेनुं चित कोइ
प्रतिबंधने लीधे चलायमान थयुं होय एवो भिक्षु—संन्यासी
मरण पामे तो ते अन्य गतिने प्राप्त थाय नहिं पण पुण्यवान्
लोकने ते योगभ्रष्ट प्राप्त थाय छे एम श्री केशव अर्जुनने कहे
छे.—“प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः। शुचीनां
श्रीमतां गेहे, योगभ्रष्टोऽभिजायते । अर्थ—ते योगभ्रष्ट पुरुष
अहिंथी मरण पामीने पुण्यलोकमां जाय छे. त्यां घणां वर्षे
सुधी रहीने पाछो मृत्युलोकमां उत्तम जाति तथा कुलवान्
श्रीमंतोना गृहमां जन्म पामे छे. अथवा—“ अथवा योगीना-
मेव, कुले भवति धीमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं, लोके जन्म यदी-
दृशम्”॥ अर्थ—पूर्वे जे बाबत कही ते मंदयोगभ्रष्टनी कही पण
तीव्र साधनवाळा योगभ्रष्टनी तो शुद्ध बुद्धिवान् विरक्त योगीने
त्यां दिक्षारूप जन्म पामे छे एवो जन्म आ लोकने विषे अति
दुर्लभ छे. कारणके शुचि—उत्तमगृहस्थने त्यां जन्म थाय ए

કાંઈક અન્તરાયવાળો હોવાથી તેમાં પુનર્જન્મનો સંભવ રહે છે. પણ વિરક્તને ત્યાં જન્મ થવો એ મહાનપુણ્યનું ફલ છે. એટલે તે જન્મ પામીને “તત્ર તં બુદ્ધિસંયોગં, લભતે પૌર્વદેહિકમ્। યત્તતે ચ તતો ભૂયઃ સંસિદ્ધૌ કુરુનન્દન !” અર્થ—હે કુરુનન્દન ! તે યોગીના કુલમાં પૂર્વદેહમાં અંતસમયમાં છોડેલ એવા યોગને પામીને ફરી આ જન્મમાં સિદ્ધ થવા યત્નવાન થાય છે. “ પૂર્વાભ્યા સેન તેનૈવ, દ્વિયતે હ્યવશોઽપિ સઃ। જિજ્ઞાસુરપિ યોગસ્ય, શબ્દ-બ્રહ્માતિવર્તતે ” ॥ અર્થ—તે યોગભ્રષ્ટ જિજ્ઞાસુ પુરુષ તેજ યોગના પૂર્વના અભ્યાસના પ્રસ્કારથી આ જન્મમાં જોડાઈને અભ્યાસ કરતો કરતો શબ્દબ્રહ્મથી પર જે અપરોક્ષબ્રહ્મ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે યોગભ્રષ્ટ પુરુષ દુર્ગતિને પ્રાપ્ત થતો નથી એ સિદ્ધ છે. ॥ ૧૪૬ ॥

નતુ કૃત્વૈવ સંન્યાસં તૂષ્ણીમેવ મૃતસ્ય હિ ।
 પુણ્યલોકગતિં વ્રૂતે, ભગવાન્ન્યાસમાત્રતઃ ॥૧૪૭॥
 ન ચ સંન્યસનાદેવ, સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ।
 इत्यनुष्ठेय संत्यागात्सिद्धयभावमुवाच च॥૧૪૮॥

ટીકા—અન્ય સાધનો વિના, કર્મ ન કરવારૂપ કેવલ સંન્યાસ (ત્યાગ) માત્ર કરતાં મરણ પામેલા ત્યાગીને પુણ્યલોક પ્રાપ્ત થતું નથી. એમ શ્રી કૃષ્ણભગવાને કહ્યું છે—“ ન કર્મણા-મનારંભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽશ્નુતે । ન ચ સંન્યસનાદેવ, સિદ્ધિસ-

મધિગચ્છતિ ”॥ અર્થ—ફલની આશાનો ત્યાગ કરીને કર્મોં કરવાથી પુરુષ નૈષ્કર્મ્યતાને પામેછે. કેવલ કર્મના ત્યાગરૂપ સંન્યાસથી સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થતો નથી. એ પ્રકારે અનુષ્ઠેય—કરવા યોગ્ય કર્મોના ત્યાગથી સિદ્ધિ થતી નથી એમ ભગવાન પોતેજ કહે છે. માટે પોતાના વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું ફલની ઇચ્છા રા-
ખ્યા વિના પાલન કરવાથીજ યોગશ્રદ્ધને પૂર્વોક્ત ગતિ મળે છે
એ સિદ્ધ છે. ॥ ૧૪૭—૧૪૮ ॥

તસ્માત્તિતિક્ષયા સોદ્ધવા, તત્તદુઃખમુપાગતમ્ ।

કુર્યાચ્છક્ત્યનુરૂપેણ, શ્રવણાદિ શનૈઃ શનૈઃ॥૧૪૯॥

ટીકા—તેથી તે તે કર્મોના ફલરૂપ દુઃખોને તિતિક્ષાથી સહન કરીને પોતાની બુદ્ધિની શક્તિ પ્રમાણે ધીરે ધીરે શ્રવણાદિ કર્યા કરે. ॥૧૪૯॥

પ્રયોજનં તિતિક્ષાયાઃ, સાધિતાયાઃ પ્રયત્નતઃ ।

પ્રાપ્તદુઃખાસહિષ્ણુત્વે, ન કિંચિદપિદૃશ્યતે ॥૧૫૦॥

ટીકા—પૂર્વ જન્મના કર્મયોગથી પ્રાપ્ત થયેલા દુઃખને જો સહન ન કરી શકાય તો જાણો લેવું કે યત્નથી સાધેલી તિતિક્ષાનું કાંઈ પણ ફલ દેખવામાં આવ્યું નહિ ॥૧૫૦॥

અથ સંન્યારકથનમ્

સાધનત્વેન દૃષ્ટાનાં, સર્વેષામપિ કર્મણામ્ ।

વિધિના યઃ પરિત્યાગઃ, સ સંન્યાસઃ સતાં મતઃ॥૧૫૧

ટીકા—શાસ્ત્રમાં જે કર્મોથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કહી છે અર્થાત્ જે જે કર્મોને સ્વર્ગના સાધનોરૂપે વર્ણવેલાં છે તે સર્વ નિત્ય, નૈમિત્તિક, અને કામ્ય, કર્મોનો શાસ્ત્રમાં લખેલી વિધીથી જે ત્યાગ કરવો તેને સાધુ પુરુષોષ્ સંન્યાસ કહ્યો છે. ॥ ૧૫૧ ॥

उपरमयति कर्माणीत्युपरतिशब्देन कथ्यते न्यासः।
न्यासेन हि सर्वेषां, श्रुत्या प्रोक्तो विकर्मणां त्यागः॥

ટીકા—સર્વ કર્મોને ઉપરતિ ત્યાગ કરાવી દે છે. તેથી ઉપરતિ શબ્દથી સંન્યાસ સમજાય છે. સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરવો પડે છે તેથી સંન્યાસ આશ્રમમાં વિરુદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ પણ શ્રુતિ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૫૨ ॥

कर्मणा साध्यमानस्याऽनित्यत्वं श्रूयते यतः ।
कर्मणाऽनेन किं नित्यफलेप्सोः परमार्थिनः॥१५३॥

ટીકા—કારણ કે કર્મદ્વારા સાધ્ય કરેલ-પ્રાપ્ત કરેલ ફલ અનિત્ય-નાશ પામનારું છે. એમ વેદમાં સાંભળેલ છે. તો મોક્ષને ઇચ્છનાર પરમાર્થી પુરુષનું-સંન્યાસીનું કયું પ્રયોજન-ફલ સિદ્ધ થાય છે ? અર્થાત્ કોઈ ફલ સિદ્ધ થતું નથી ॥ ૧૫૩ ॥

उत्पाद्यमाप्यं संस्कार्यं, विकार्यं परिगण्यते ।

चतुर्विधं कर्मसाध्यं, फलं नान्यदितः परम् ॥१५४॥

ટીકા—ક્રિયા દ્વારા જે ફલ થાય છે તેને કર્મ કહે છે. તે કર્મ ચારપ્રકારનાં છે. (૧) ઉત્પાદ્ય. (૨) આપ્ય, (૩) સંસ્કાર્ય, (૪) વિકાર્ય. આ ચાર સિવાય કોઈપ્રકારનું અન્ય કર્મ હોતું નથી. ઉપાદાન કારણમાં કાંઈપણ વિકાર આવ્યા-વિના, ઉપાદાનકારણમાંથી એક નવી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય, તેને ઉત્પાદ્ય કહે છે. જેમ એક વસ્ત્ર બને છે. ત્યાં વસ્ત્રરૂપ ફલ ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ વસ્ત્રનું ઉપાદાનકારણ સૂત્ર છે. તે સૂત્રનો નાશ થયા વિના તેમજ તેમાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર થયા વિનાજ વસ્ત્રનામક એક નવી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી “ કૃ ” ધાતુનો અર્થ જે ક્રિયા તેનું વસ્ત્ર ‘ઉત્પાદ્ય’ ફલ છે. ક્રિયાનું વીજું ફલ આપ્ય છે. ક્રિયાદ્વારા કોઈ વિશેષ વાત જણાવ્યા વિનાજ જે ક્રિયાનું કર્મ કહેવાય તેને આપ્ય કહે છે. જેમ દેવદત્તને ઘડાનું જ્ઞાન થાય છે અત્ર જ્ઞાન ક્રિયાદ્વારા ઘટમાં કોઈ પ્રકારનો વિકાર અથવા ઘટના સ્વરૂપમાં કોઈ જાતનો ફેરફાર થતો નથી, પણ ઘડાને જ્ઞાનરૂપ ક્રિયાને કર્મ માનીને વ્યવહાર કરીએ છીએ, તેથી ઘટ જ્ઞાન ક્રિયાનું ‘આપ્ય’ કર્મ અથવા ફલ છે. ત્રીજું સંસ્કાર્ય કર્મ છે. ક્રિયાદ્વારા જે કર્મમાં કોઈ પ્રકારનો સંસ્કાર અથવા અદૃષ્ટ (ધર્મ વિશેષ) ઉત્પન્ન થાય તેને સંસ્કાર્ય કહે છે. જેમ હુતદ્રવ્યને પ્રોક્ષણ કરે છે—જે અનાજનો પુરોડાશ બનાવવાનો હોય છે તે ધાન્ય ઉપર જલ છાંટવામાં આવે છે. આ પ્રોક્ષણ ક્રિયાથી અનાજમાં કોઈ પ્રકારની વિશેષતા દેખાતી નથી તો પણ યજ્ઞ પ્રકરણમાં ધાન્યપર

જલ છાંટવાનો વિધિ લખેલો છે. અને તેનો પુરોડાશ બનાવવાનું કહેલું છે. તો વેદાગ્રાથી અવશ્ય માનવું પડશે, કે અનાજ પર જલ છાંટવાથી કોઈ અદૃષ્ટ ફલ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમાં આવું અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ ધાન્યનો પુરોડાશ બનાવીને યજ્ઞ કરવામાં આવે છે તો યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે, આ પ્રકારે હુત દ્રવ્ય ઉપર જલ છાંટવાથી તેમાં જે અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ સંસ્કાર્ય છે. ચોથું વિકાર્ય કર્મ છે જે ક્રિયા એક દ્રવ્યને નાશ કરીને તેના સ્થાનમાં બીજા દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરે છે તેને વિકાર્ય કર્મ કહે છે. જેમ દુધનું દહીં બનાવવામાં આવે છે અગર કાષ્ટ-લાકડાને વાલી ભસ્મ કરવામાં આવે છે. અહિં દુધનો વિકાર દહીં. અને કાષ્ટનો વિકાર ભસ્મ. એ બન્ને થયાં. તેથી ‘કૃ’ ધાતુનો અર્થ જે ક્રિયા તેનું દહીં અથવા ભસ્મરૂપ જે કર્મ અગર ફલ છે તેનેજ ‘વિકાર્ય’ કર્મ કહે છે. ॥ ૧૫૪ ॥

नैतदन्यतरं ब्रह्म, कदा भवितुमर्हति ।

स्वतः सिद्धं सर्वदासं, शुद्धं निर्मलमक्रियम्॥૧૫૫

ટીકા—એ બ્રહ્મ પોતાના સ્વરૂપથી કોઈ કાલે અન્યરૂપ થવાને યોગ્ય નથી. કારણ કે તે બ્રહ્મ સ્વતઃસિદ્ધ સદાઆત્મ શુદ્ધ નિર્મલ અને અક્રિય છે. તેથી તે બ્રહ્મસ્વરૂપ ઉત્પાદ્ય, આપ્ય, સંસ્કાર્ય, અને વિકાર્ય એ ચારે કર્મમાંથી કોઈ પ્રકારનું કર્મ થઈ શકતું નથી. ॥ ૧૫૫ ॥

ન ચાસ્ય કશ્ચિઙ્જનિતે—ત્યાગમેન નિષિધ્યતે ।

કારણં બ્રહ્મ તત્તસ્માદ્, બ્રહ્મ નોત્પાદ્યમિષ્યતે ૧૫૬

ટીકા—(ઉત્પાદ્ય નિષેધ) બ્રહ્મને કોઈ ઉત્પન્ન કરનાર નથી. “ન ચાસ્ય કશ્ચિઙ્જનિતા” એમ શ્રુતિ કહે છે. એટલે વેદપ્રમાણથીજ બ્રહ્મના કારણનો નિષેધ થાય છે. એટલે બ્રહ્મ સર્વનું કારણ છે પણ બ્રહ્મનું કોઈ કારણ નથી. માટે બ્રહ્મ કોઈ ક્રિયાનું ઉત્પાદ્ય કર્મ નથી ॥૧૫૬॥

આપ્ત્રાપ્યયોસ્તુ ભેદશ્ચે—દાપ્ત્રા ચાપ્યમવાપ્યતે ।

આપ્તૃસ્વરૂપમેવૈતદ્, બ્રહ્મ નાપ્યં કદાચન ॥ ૧૫૭

ટીકા—(આપ્યનિષેધ) આપ્તા એટલે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરનારો અને આપ્ય એટલે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય વસ્તુ. એ બેમાં જો સ્વયંસિદ્ધભેદ હોય તો આપ્ત તથા આપ્ય સંભવે. પણ તે બન્ને બ્રહ્મસ્વરૂપમાં ભેદરૂપે નથી અર્થાત્ ઉભય બ્રહ્મ રૂપ છે. આપ્ય એટલે જહ અને આપ્ત એટલે ચૈતન્ય. બ્રહ્મસ્વરૂપ ચૈતન્યરૂપ હોવાથી આપ્ય નામક કર્મફલ કદિ થઈ શકેજ નહિ ॥૧૫૭॥

મલિનસ્યૈવ સંસ્કારો, દર્પણાદેરિહેષ્યતે ।

ઘ્યોમવન્નિત્યશુદ્ધસ્ય, બ્રહ્મણો નૈવ સંસ્ક્રિયા ॥

ટીકા—(સંસ્કાર્ય નિષેધ) આ સંસારમાં દર્પણાદિ જે મલિન પદાર્થો છે તેનેજ મલ નિવૃત્ત કરવા લોકો સંસ્કાર

ચાહે છે. જે આકાશની પેઠે નિત્ય શુદ્ધ છે તેવા બ્રહ્મને સંસ્કાર
ની આવશ્યકતા નથી ॥૧૫૮॥

કેન દુષ્ટેન યુજ્યેત, વસ્તુનિર્મલમક્રિયમ્ ।

યદ્યોગાદાગતં દોષં, સંસ્કારો વિનિવર્તયેત્ ૧૫૯

ટીકા—બ્રહ્મ સ્વયં નિર્દોષ અને નિષ્ક્રિય છે. તે કોઈ
દોષયુક્ત વસ્તુની સાથે મળી શકતું નથી. જેથી તેનો દોષ
બ્રહ્મમાં આવ્યો હોય અને તેને સંસ્કાર દૂર કરે. ટુંકામાં
વિશુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપમાં એ કલ્પના જ સંભવતી નથી. ॥ ૧૫૯ ॥

નિર્ગુણસ્ય ગુણાધાનમપિ નૈવોપપદ્યતે ।

કેવલો નિર્ગુણશ્ચેતિ નૈર્ગુણ્યં શ્રૂયતે યતઃ ॥૧૬૦॥

ટીકા—તે આત્મા અદ્વિતીય અને નિર્ગુણ છે. શ્રુતિ કહે
છે કે, “ સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણશ્ચ ” તે સાક્ષી ચેતન
અને કેવલ નિર્ગુણ છે. આત્મામાં કોઈ પણ ગુણના આધારરૂપ
સંસ્કાર થઈ શકે નહિ ॥ ૧૬૦ ॥

સાવયવસ્ય ક્ષીરાદેર્વસ્તુનઃ પરિણામિનઃ ।

યેન કેન વિકારિત્વં, સ્યાન્નો નિષ્કર્મવસ્તુનઃ ॥

ટીકા—(વિકાર્ય નિષેધ) દૂધ આદિ પદાર્થો અવયવ
વાળાં છે તેથી તે પરિણામ પામે છે. પણ બ્રહ્મતો નિષ્કર્મ વસ્તુ
છે નિરવયવ છે. માટે તેમાં વિકાર થાય નહિ ॥ ૧૬૧ ॥

નિષ્કલં નિષ્ક્રિયં શાન્તં, નિરવયં નિરંજનમ્ ।
 इत्येव वस्तुनस्तत्त्वं, श्रुतियुक्तिव्यवस्थितम् ॥

ટીકા—નિરવય, ક્રિયાહીન, સકલ ઉપદ્રવોથી રહિત,
 નિર્દોષ. અને નિર્લિપ્ત. એ વિશેષણોથી આત્મસ્વરૂપનો
 નિર્ણય શ્રુતિયો અને યુક્તિયોથી કરેલો છે. ॥ ૧૬૨ ॥

तस्मान्न कर्मसाध्यत्वं, ब्रह्मणोऽस्ति कुतश्चन ।
 कर्मसाध्यं त्वनित्यं हि, ब्रह्म नित्यं सनातनम् ॥

ટીકા—તે કારણથી બ્રહ્મ કોઈપ્રકારે કર્મસાધ્ય નથી
 કોઈ દ્વારા બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થતું નથી. જે વસ્તુથી કર્મ ઉત્પન્ન
 થાય છે. તે નાશવાળી હોય છે. બ્રહ્મસનાતન હોવાથી
 નિત્ય છે. ॥ ૧૬૩ ॥

देहादिः क्षीयते लोको, यथैवं कर्मणा चितः ।
 तथैवामुष्मिको लोको, संचितः पुण्यकर्मणा १६४।

ટીકા—જેમ આ લોકમાં કર્મદ્વારા સંચય કરેલ દેહ,
 ઘર વિગેરેને આપણે નાશ થતાં જોઈએ છીએ તેમ પુણ્ય કર્મ-
 દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલ સ્વર્ગાદિ લોક પણ નાશ પામે છે યથાશ્રુતિઃ
 “ તદ્યથે હ કર્મચિતો લોકઃ ક્ષીયત એવમેવામુત્ર પુણ્યચિતો
 લોકઃ ક્ષીયતે ” અર્થ ઉપર કહ્યો તેજ છે. એટલે આ લોક
 તથા સ્વર્ગાદિપરલોક કર્મરચિત હોવાથી નાશવાન છે એ
 શ્રુતિ સિદ્ધ છે. ॥ ૧૬૪ ॥

કૃતકત્વમનિત્યત્વે, હેતુર્જાગર્તિ સર્વદા ।

તસ્માદનિત્યે સ્વર્ગાદૌ, પષ્ટિતઃ કો નુ મુહ્યતિ ૧૬૫

ટીકા—સદા લોકના અનિત્યપણામાં કારક-કરવાપણું
એ જાગતો હેતુ છે. તેથી અનિત્યસ્વર્ગાદિના ભોગમાં કયો
વિદ્વાન મોહ પામે ? પંડિતો મોહ પામે જ નહિ ॥ ૧૬૫ ॥

જગદ્દેતોસ્તુનિત્યત્વં, સર્વેષામપિ સંમતમ્ ।

જગદ્દેતુત્વમસ્યૈવ, વાવદીતિ શ્રુતિર્મુહુઃ ॥૧૬૬॥

ટીકા—જે જગતનું કારણ છે તે અવિનાશી છે એ વાત
સર્વદર્શનિકોને સંમત છે—માન્ય છે. શ્રુતિ વારંવાર બ્રહ્મને જ
જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ સ્પષ્ટ કહે છે—તેથી
બ્રહ્મ અવિનાશી છે ॥ ૧૬૬ ॥

એતદાત્મ્યમિદં સર્વં, તત્સત્યમિતિ ચ શ્રુતિઃ ।

અસ્યૈવ નિત્યતાં વ્રૂતે, જગદ્દેતોઃ સતઃસ્ફુટમ્ ॥

ટીકા—આ સર્વ વિશ્વ બ્રહ્મરૂપ આત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત છે.
અને તે બ્રહ્મ જ સત્ય છે. આ રીતે ઘણી શ્રુતિયો જગતના હેતુ
બ્રહ્મની નિત્યતાનું વર્ણન કરે છે. માટે બ્રહ્મ નિત્ય છે એ વાત
સ્પષ્ટ થાય છે ॥ ૧૬૭ ॥

ન કર્મણા ન પ્રજયા, ધનેનેતિ સ્વયં શ્રુતિઃ ।

કર્મણો મોક્ષહેતુત્વં, સાક્ષાદેવ નિષેધતિ ૧૬૮

ટીકા—કર્મવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. સંતાન-પુત્ર તથા ધનાદિકથી પણ મોક્ષ મળતો નથી. એ રીતે વેદશ્રુતિ સ્વયં, કર્મ મોક્ષનો હેતુ નથી. એમ નિષેધકરે છે યથાશ્રુતિ-
 “ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકે અમૃતસ્વમાનથુઃ”
 અર્થ—કર્મવડે, પ્રજાથી, કે ધનવડે મોક્ષ થતો નથી. પણ મહાત્માઓ સર્વ કર્મના ત્યાગથીજ મોક્ષ પામ્યા છે. માટે કર્મ મોક્ષમાં કારણ નથી ॥ ૧૬૮ ॥

પ્રત્યગ્બ્રહ્મ વિચારપૂર્વમુભયોરેકત્વબોધાદ્વિના,
 કૈવલ્યં પુરુષસ્ય સિધ્યતિ પરબ્રહ્માત્મતાલક્ષણમ્
 ન સ્નાનૈરપિ કીર્તનૈરપિ જપૈર્નોકૃચ્છ્રચાન્દ્રાયણૈ-
 નૌ વાપ્યધ્વરયજ્ઞદાનનિગમૈર્નો મન્ત્રતન્ત્રૈરપિ

ટીકા—પ્રત્યક્ આત્મા—કૂટસ્થ અને બ્રહ્મ એ વન્નેનો “તત્ત્વમસિ” મહાવાક્યના અર્થરૂપ વિચારથી એકત્વ બોધ-
 થયા વિના પુરુષની કૈવલ્ય મોક્ષરૂપ સિદ્ધિ થતી નથી. ત્રિકાલ સ્નાન કરે, ઊંચા સ્વરથી લોકોને રંજન કરવા કીર્તનો ગાય, જપ કરે, કષ્ટથી થઈ શકે એવાં કૃચ્છ્રચાન્દ્રા-
 યણાદિ વ્રતો કરે, તથા યાગ, યજ્ઞ અને અનેક પ્રકારનાં દાનો કરે, વેદોનું અનેકશિષ્યોને અધ્યયન કરાવે. મંત્રો મંચે, તથા વિવિધ તાંત્રિક પ્રયોગો કરે. પણ આ કહેલ સાધનોથી મોક્ષ મળતો નથી કારણ કે તે સર્વ કર્મો જો ફલની આશાથી

કરવામાં આવે છે તો તેનાથી નાશ પામનાર લોકનાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથીજ વેદાન્તમાં તેને બહિરંગસાધનો કહેલાં છે. જો નિષ્કામ કર્મ કરે તો અન્તઃકરણશુદ્ધ કરે છે. પણ તેથી સાક્ષાત્ મોક્ષ થતો નથી. હુંકામાં જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે માટે જિજ્ઞાસુએ જ્ઞાન મેળવવા યત્ન કરવો ॥ ૧૬૯ ॥

જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્ય--મિતિ શ્રુત્યા નિગદ્યતે ।

જ્ઞાનસ્ય મુક્તિ હેતુત્વ--સન્યવ્યાવૃત્તિપૂર્વકમ્ ૧૭૦

ટીકા—કેવલ જ્ઞાનથીજ મોક્ષ થાય છે અન્ય બીજા કશાથી મોક્ષ થતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે “ તમેવ વિદિત્વા-તિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેઽયનાય ” તે બ્રહ્મનેજ જાણીને જીવાત્મા મૃત્યુને ઓળંગી જાય છે. મોક્ષને માટે બીજો માર્ગ-જ નથી. અન્ય સાધનોનાં વ્યાવૃત્તિ-નિવૃત્તિ-પૂર્વક જ્ઞાન મોક્ષમાં હેતુ છે. અન્ય કર્માદિ નહિ ॥ ૧૭૦ ॥

વિવેકિનો વિરક્તસ્ય, બ્રહ્માનિત્યત્વવેદિનઃ ।

તદ્ભાવેચ્છોરનિત્યાર્થે, તત્સામગ્રથે કુતોરતિઃ॥૧૭૧

ટીકા—બ્રહ્મજ નિત્ય છે અને સર્વપદાર્થ અનિત્ય છે. એ રીતે નિત્ય અનિત્ય વસ્તુનો જેને વિવેક થયો છે. અને સંસારવિષયભોગમાં જેને વિરાગ થયો છે. તથા જેને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઈ છે એવા પુરુષને અનિત્ય પદાર્થમાં

અથવા સર્વ પ્રકારના ભોગ્ય પદાર્થમાં કદિ અનુરાગ થતો નથી ॥૧૭૧॥

તસ્માદનિત્યે સ્વર્ગાદૌ, સાધનત્વેન ચોદિતમ્ ।
નિત્યં નૈમિત્તિકં ચાપિ, સર્વં કર્મ સસાધનમ્ ૧૭૨
મુમુક્ષુણા પરિત્યાજ્યં, બ્રહ્મભાવમભીપ્સુના ।

ટીકા—તેથી અનિત્ય સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિમાં નિત્ય નૈમિત્તિક આદિ સર્વ કર્મ સાધનો શ્રુતિએ કહેલાં છે. મુમુક્ષુએ તેનો પરિત્યાગ કરવાનો છે, કેમકે તેની ઇચ્છા બ્રહ્મ પ્રાપ્તિની છે. માટે મુમુક્ષુએ કર્મનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો. ॥૧૭૨॥

મુમુક્ષોરપિ કર્માઽસ્તુ, શ્રવણં ચાપિ સાધનમ્ ॥
હસ્તવદ્દ્વયમેતસ્ય સ્વકાર્યં સાધયિष્યતિ ।

ટીકા—જેમ પોતાનું કાર્ય બે હાથથી સિદ્ધ થાય છે તેમ મુમુક્ષુને પણ મોક્ષની સિદ્ધિ માટે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ, અને શ્રવણ, એ બે કરવાં જોઈએ. એકલા કર્મથી અથવા એકલા શ્રવણથી બની શકશે નહિ પણ બન્ને સાથે હશે તો જ બની શકશે ॥૧૭૩॥

યથા વિજૃમ્ભતે દીપો, ઋજૂકરણ કર્મણા ॥૧૭૪॥
તથા શ્રવણજો બોધઃ પુંસો વિહિતકર્મણા ।
અતઃ સાપેક્ષિતં જ્ઞાન—મથવાપિ સમુચ્ચયમ્ ૧૭૫।

મોક્ષસ્ય સાધનમિતિ, વદન્તિ બ્રહ્મવાદિનઃ ।

ટીકા—જેમ દીપકની-દીવાની-દીવેટને સીધી કરવા-
રૂપ કર્મથી દીપકનો પ્રકાશ વધી જાય છે. તેમ પુરુષનો
બોધ-જ્ઞાન-પણ વિહિતકર્મ કરવાથી વધે છે. માટે કર્મની
અપેક્ષા વાલું જ્ઞાન, અથવા શ્રવણ, તથા કર્મ, એના સમુચ્ચયવાલું
જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે. પણ કર્મ અથવા સમુચ્ચયસાધન એ બે
વિનાનું કેવલજ્ઞાન મોક્ષનું સાધન નથી એમ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષો
કહે છે ॥ ૧૭૪-૧૭૫ ॥

મુમુક્ષોર્યુજ્યતે ત્યાગઃ કથં વિહિતકર્મણઃ ॥૧૭૬॥

इति शंका न कर्तव्या, मूढवत्पण्डितोत्तमैः ।

કર્મણઃ ફલમન્યત્તુ, શ્રવણસ્ય ફલં પૃથક્ ૧૭૭

ટીકા—માટે મુમુક્ષુ પુરુષને વિહિત કર્મોનો ત્યાગ કરવો
ઘટે નહિ ॥ આપકારે કર્મવાદીના મતને કઢીને સિદ્ધાન્તી
તેનું સ્વખંડન કરે છે. અને સ્વમતનું મંડન કરે છે. પ્રજ્ઞાવાન
પણ્ડિતોએ મૂઢની પેઠે આવી શંકા કરવી નહિ. કેમકે કર્મનું
ફલ અન્ય-જૂદું છે અને શ્રવણનું ફલ પૃથક્ છે. માટે કર્મ
અથવા સમુચ્ચય જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય એ વાત સમીચીન નથી-
બરાબર નથી ॥ ૧૭૬-૧૭૭ ॥

वैलक्षण्यं च सामग्र्योश्चोभयत्राधिकारिणोः ।

કામી કર્મણ્યધિકૃતો, નિષ્કામી શ્રવણે મતઃ૧૭૮

ટીકા—કર્મ અને જ્ઞાન એ બન્ને માર્ગના અધિકારી જૂદાજૂદા છે. કારણ કે વેડની સાધનસામગ્રી જૂદી છે. જેના હૃદયમાં વિષયભોગનો ઇચ્છા હોય છે તે કર્મનો અધિકારી છે; અને જેના મનમાં ભોગામિલાષા નથી તે વેદાન્ત શ્રવણનો અધિકારી છે. એ રીતે વેડના અધિકારીઓમાં ભેદ છે ॥ ૧૭૮॥

અર્થી સમર્થ इत्यादि, लक्षणं कर्मिणो मतम् ।

परीक्ष्य लोकानित्यादि, लक्षणं मोक्षकाक्षिणः ॥

ટીકા—અર્થી—ધનવાન, સમર્થ—સામર્થ્યવાન—બલવાન એ લક્ષણો કર્મકરનારનાં માન્યાં છે. અર્થાત્ ધન અને બલવાળો પુરુષ કર્મનો અધિકારી છે. અને કર્મથી પ્રાપ્ત થનાર લોક કદિ નિત્ય નથી, એમ પરીક્ષા કરી વિચારવાન પુરુષ સંસાર ભોગથી વિરક્ત થાય તે પુરુષ મોક્ષનો અધિકારી છે. યથાશ્રુતિ । “પરીક્ષ્ય લોકાન્કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણોનિર્વેદમાયાન્નાસ્ત્ય-કૃતઃકૃતેન” અર્થ—કર્મથી પ્રાપ્ત થનારા લોકો (નાશવાન છે) એમ પરીક્ષા કરી બ્રાહ્મણો નિર્વેદ—વૈરાગ્યને પામતાં નહીં કરે છે કે કર્મથી મોક્ષ નથી. એમ શ્રુતિ ભગવતી મોક્ષના અધિકારીનાં લક્ષણો કહે છે. ॥ ૧૭૯ ॥

मोक्षाधिकारी संन्यासी, गृहस्थः किल कर्मणि ।

कर्मणः साधनं भार्यास्तुक्स्तुवादिपरिग्रहः ॥૧૮૦॥

ટીકા—મોક્ષનો અધિકારી સંન્યાસી જાણવા, અને કર્મનો અધિકારી ગૃહસ્થાશ્રમી જાણવો, કેમકે માર્યા-સ્ત્રી સુદ્ધ અને સુદ્ધ વિગેરે કર્મનાં સાધનો છે. માટે કર્મમાં ગૃહસ્થનો અધિકાર છે સંન્યાસીનો નથી ॥ ૧૮૦ ॥

નૈવાન્ય સાધનાપેક્ષા, શુશ્રૂષોસ્તુ ગુરુ વિના ।

उपर्युपर्यहंकारो, वर्धते कर्मणा भृशम् ॥ ૧૮૧ ॥

ટીકા—વેદાન્ત શ્રવણની અભિલાષાવાળા સંન્યાસીને ગુરુ વિના વીજાં સાધનોની જરૂર નથી. ગુરુશરણથોજ તેનું કામ થઈ જાય છે. ત્યારે કર્મ કરવાથી તો આગળ આગળ અધિક અધિક અભિમાનજ વધતું જાય છે ॥ ૧૮૧ ॥

अहंकारस्य विच्छित्तिः श्रवणेन प्रतिक्षणम् ।

प्रवर्तकं कर्मशास्त्रं, ज्ञानशास्त्रं निवर्तकम् ॥ ૧૮૨ ॥

ટીકા—સંન્યાસી જેમ જેમ વેદાન્ત શ્રવણ કરે છે તેમ તેમ દરેક ક્ષણે તેના અહંકારનો નાશ થાય છે. કર્મશાસ્ત્રથી પ્રવૃત્તિની વૃદ્ધિ થાય છે. જ્ઞાનશાસ્ત્ર નિવૃત્તિ પોષક છે તેનાથી નિવૃત્તિ વધે છે. માટે મોક્ષેચ્છુષ જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરવી ॥ ૧૮૨ ॥

इत्यादिवैपरीत्यंतत्साधने चाधिकारिणोः ।

द्वयोः परस्परापेक्षा, विद्यते न कदाचन ॥ ૧૮૩ ॥

ટીકા—જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેના અધિકારીઓમાં, ઇચ્છિત ફલ અને સાધનોમાં આરીતે જૂદો જૂદો ભેદ દેખાય

છે. તેથી મોક્ષના સાધન અને કર્મનાં સાધન એ બેઝને એક બીજાની જરૂર જ નથી ॥૧૮૩॥

સામગ્રયોશ્ચોભયોસ્તદ્વ-દુભયત્રાધિકારિણોઃ ।

ઉર્ધ્વે નયતિ વિજ્ઞાનમધઃ પ્રાપયતિ ક્રિયા ॥૧૮૪॥

ટીકા--બન્ને-જ્ઞાન અને કર્મની સામગ્રીઓનો તથા અધિકારીઓનો પરસ્પર ભેદ હોવાથી કોઈને એક બીજાની જરૂર નથી. વિજ્ઞાન અધિકારીને ઉંચે લઈ જાય છે. અને કર્મ નીચી ગતિ કરાવે છે. તેથી બન્ને પરસ્પર વિલક્ષણ છે. ॥ ૧૮૪ ॥

કથમન્યોઽન્યસાપેક્ષા, કથં વાઽપિ સમુચ્ચયઃ ।

યથાગ્નેસ્તૃણકૂટસ્ય, તેજસસ્તિમિરસ્ય ચ ॥૧૮૫॥

ટીકા--જેમ અગ્નિ, અને તૃણ સમૂહ, તથા તેજ, અને અંધકારની પરસ્પર સાપેક્ષા અથવા તે પરસ્પર મઢીને કામ કરી શકતાં નથી. કારણ અગ્નિ અને ઘાસ સાથે થાય તો ઘાસ બઢીજાય અને તેજ પાસે અંધકાર રહીજ શકે નહિ તેમ જ્ઞાન માર્ગ, અને કર્મ માર્ગનાં સાધનોને એક બીજાની આપેક્ષાની જરૂર નથી. તેમ તેનો સમુચ્ચય પણ થઈ શકે તેમ નથી. કારણ ઉપર બતાવેલ દૃષ્ટાન્ત પ્રમાણે બેઝ વિલક્ષણ છે. ॥ ૧૮૫ ॥

સહયોગો ન ઘટતે, તથૈવ જ્ઞાન કર્મણોઃ ।

કિમૂપકુર્યાજ્ઞાનસ્ય, કર્મસ્વપ્રતિયોગિનઃ ॥

यस्य संनिधिमात्रेण, स्वयं न स्फूर्तिमृच्छति १८६

ટીકા—જેમ જ્ઞાન અને કર્મનાં સાધનોમાં સહયોગ-સાથે હોવું ઘટતુ નથી. તેમ જ્ઞાન અને કર્મનો પણ સહયોગ થઈ શકે નહિ. પોતાને-કર્મને-પ્રતિકૂલ જે જ્ઞાન તેને કર્મ સી સહાયના કરી શકે ? કર્મ જ્ઞાનને સહાય કરી શકેજ નહિ. જ્ઞાનની સમીપતા--પાસે હોવાથી--કર્મ પોતે પ્રકટ પણ થઈ શકતું નથી તો પછી જ્ઞાનને સહાય તો કયાંથી કરે. ॥ ૧૮૬ ॥

कोटीन्धनाद्रिज्वलितोऽपि बन्धि-

र्कस्य नार्हत्युपकर्तुमीषत् ।

यथा तथा कर्मसहस्रकोटि—

ज्ञानस्य किं नु स्वयमेव लीयते ॥૧૮૭॥

ટીકા—જેમ કરોડો લાકડાનાપત્રેત જેવડાઢગલા એક સાથે સઙ્ગાવત્રામાં આવે તો પણ તે અગ્નિ, સૂર્યને જરા પણ ઉપકાર કરી શકતો નથી, તેમ સહસ્રકોટિ કર્મ પણ જ્ઞાનને કાંઈ ઉપકાર કરી શકતાં નથી. પણ જ્ઞાનનો ઉદય થતાંજ કર્મ પોતેજ વિલીન થઈ જાય છે ॥ ૧૮૭ ॥

एककर्त्राश्रयौ हस्तौ, कर्मण्यधिकृतावुभौ ।

सहयोगस्तयोर्युक्तो, न तथाज्ञानकर्मणोः ॥૧૮૮॥

ટીકા—બે હસ્ત-હાથ એક કર્તાને આશ્રયે રહીને એક

કાર્ય કરવામાં નિયુક્ત--અધિકારવાળાથાય છે. પણ જ્ઞાન, અને કર્મ, એ રીતે એકઠાં થઈને કાર્ય કરી શકતાં નથી. ॥૧૮૮॥

કર્ત્તા કર્તુમકર્તૃવાપ્યન્યથા કર્મ શક્યતે ।

ન તથા વસ્તુનો જ્ઞાનં, કર્તૃતંત્રં કદાચન ॥૧૮૯॥

ટીકા—કર્મને કરવું અથવા ન કરવું અગર અન્યથા વિપરીત કરવું એ કર્તાથી બની શકે છે. અર્થાત્ કર્મ કર્તાને આધીન છે, તેવી રીતે જ્ઞાન કર્તાને આધીન નથી વસ્તુતંત્ર છે, અર્થાત્ જ્ઞાન કર્તાની ઇચ્છા પ્રમાણે થઈ શકતું નથી. ॥૧૮૯॥

યથા વસ્તુ તથા જ્ઞાનં, પ્રમાણેન વિજાયતે ।

નાસ્પેક્ષતે ચ યત્કિંચિત્કર્મ વા યુક્તિકૌશલમ્ ૧૯૦

ટીકા—જેવા પ્રકારની વસ્તુ હોય છે તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રમાણ વડે થાય છે. પ્રમાણથી વિપરીત જ્ઞાન કદિ થાય નહિ. માટે જ્ઞાનને સિદ્ધ કરવામાં કર્મની કે કુશલતા-ચતુરાઈની જરા પણ જરૂર નથી. કારણકે જ્ઞાનનો સ્વભાવ સ્વતંત્ર છે. ॥ ૧૯૦ ॥

જ્ઞાનસ્ય વસ્તુતન્ત્રત્વે, સંત્યાધુદયઃ કથમ્ ।

અતો ન વાસ્તવં જ્ઞાનમિતિ નો શઙ્ક્યતાં બુધૈઃ ૧૯૧

ટીકા—જો જ્ઞાન વસ્તુને આધીન છે. અર્થાત્ વસ્તુનું જેવું યથાર્થ સ્વરૂપ છે. તેવું જ જ્ઞાન થાય છે. વિપરીત થતું નથી. એ સિદ્ધાન્તને માની લેવામાં આવે તો સંશય અને ભ્રાંતિની

ઉત્પત્તિ કેમ થઈ શકે ? ન થઈ શકે. માટે જ્ઞાન વસ્તુપરતંત્ર છે.
સ્વતંત્ર નથી. એવી શંકા પાળિતો એ કરવો નહિ. ॥ ૧૯૧ ॥

પ્રમાણાસૌષ્ઠ્યવૃત્તં, સંશયાદિ ન વાસ્તવમ્ ।

શ્રુતિપ્રમાણસુષ્ટુત્વે, જ્ઞાનં ભવતિ વાસ્તવમ્ ॥૧૯૨॥

ટીકા—પ્રમાણ ઠીક ઠીક ન હોય તેથી સંશય
વિપરીત વિગેરે જે ઉત્પન્ન થાય છે તે વાસ્તવપણું નથી. કિન્તુ
શ્રુતિના પ્રમાણની શ્રેષ્ઠતાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તે
વાસ્તવ-પરમાર્થ--જ્ઞાન છે. ॥ ૧૯૨ ॥

વસ્તુ તાવત્પરં બ્રહ્મ, નિત્યં સત્યં ધ્રુવં વિભુઃ ।

શ્રુતિ પ્રમાણે તદ્જ્ઞાનં, સ્યાદેવ નિરપેક્ષકમ્ ॥૧૯૩॥

ટીકા—પરમપદાર્થ તો બ્રહ્મ છે. તે નિત્ય, સત્ય, ધ્રુવ
અને સર્વવ્યાપી છે. વેદપ્રમાણથીજ તે પરમવસ્તુનું જ્ઞાનથાય
છે. અન્ય-બીજા પ્રમાણની અપેક્ષા નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન
સ્વતંત્ર છે. પરતંત્ર નથી. ॥ ૧૯૩ ॥

રૂપજ્ઞાનં યથા સમ્પ્રગ્દૃષ્ટૌ સત્યાં ભવેત્તથા ।

શ્રુતિ પ્રમાણે સત્યેવ, જ્ઞાનં ભવતિ વાસ્તવમ્ ॥૧૯૪॥

ટીકા—જો દૃષ્ટિમાં કોઈ દોષ ન હોય તો જેમ રૂપનું
વાસ્તવિક-યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે. તેમજ વેદરૂપ સ્વતઃ સિદ્ધ
નિર્દોષ પ્રમાણથી જે જ્ઞાન થાય છે તે યથાર્થ જ્ઞાન થાય
છે. તે જ્ઞાનમાં સંશય, વિપર્યય, રહેતાં નથી. ॥ ૧૯૪ ॥

ન કર્મ યત્કિંચિદપેક્ષતે હિ,
રૂપોપલબ્ધૌ પુરુષસ્ય ચક્ષુઃ ।

જ્ઞાનં તથૈવ શ્રવણાદિજન્યં,
વસ્તુપ્રકાશે નિરપેક્ષમેવ ॥ ૧૯૪ ॥

ટીકા—જેમ રૂપનીઉપલબ્ધિ-જ્ઞાન-થવામાં પુરુષને નેત્રનાવ્યાપાર સિવાય બીજા કોઈ કર્મની જરૂર નથી. તેમ વેદાન્તવાક્યોના શ્રવણ, મનન, વિગેરેથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન, પણ પરમાત્મરૂપ વસ્તુને પ્રકાશકરવા સારું બીજા કોઈ પ્રકારના કર્મની અપેક્ષા કરતું નથી. ॥ ૧૯૫ ॥

કર્તૃતંત્રં ભવેત્કર્મ, કર્મતન્ત્રં શુભાઽશુભમ્ ।
પ્રમાણતન્ત્રં વિજ્ઞાનં, માયાતન્ત્રમિદં જગત્ ॥ ૧૯૬ ॥

ટીકા—કર્મ-ક્રિયા કર્તાને આધીન છે. શુભ અશુભ ફલ કર્મને આધીન છે. આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રમાણને આધીન છે. અને સંસાર માયાને આધીન છે. ॥ ૧૯૬ ॥

વિદ્યાં ચાઽવિદ્યાં ચેતિ, સહોક્તિરિયમુપકૃતાસદ્ધિઃ
સત્કર્મોપાસનયોર્ન, -ત્વાત્મજ્ઞાનકર્મણોઃ ક્વાપિ

ટીકા—“વિદ્યાઞ્ચાઽવિદ્યાઞ્ચ” વિગેરે વેદની શ્રુતિમાં જે જ્ઞાન, અને કર્મને સમુચ્ચયરૂપથી એક સાથે કહેવામાં આવેલ છે. તેનું તાત્પર્ય વિદ્વાનોષ્ણ સમજવાનું છે કે તે ઉપાસના

રૂપ જ્ઞાનની સાથેજ વિહિતકર્મનો સમુચ્ચય કહેલો છે. આત્મ તત્ત્વજ્ઞાન અને વિહિતકર્મનો પરસ્પરસમુચ્ચય તો શ્રુતિમાં ક્યાંયે પણ કહ્યો નથી. ॥ ૧૯૭ ॥

નિત્યાઽનિત્યપદાર્થબોધરહિતો યશ્ચોભયત્રસ્રગા-
 યર્થાનામનુભૂતિલગ્નહૃદયો નિર્વિણ્ણબુદ્ધિર્જનઃ ।
 તસ્યૈવાઽસ્ય જડસ્ય કર્મ વિહિતંશ્રુત્યા વિરજ્યાઽભિતો
 મોક્ષેચ્છોર્ન વિધીયતે તુ પરમાઽનન્દાર્થિનો
 ધીમતઃ ॥

ટીકા.—જેને નિત્ય અને અનિત્યવસ્તુનાસ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી. આ લોક અને પરલોકના માલાચન્દન વિગેરે ભોગો માં જેનું મન સદા લલચાતું રહે છે. અને જેના હૃદયમાં વૈરાગ્યનો ઉદય થયો નથી. એવા મૂઢબુદ્ધિવાળા મનુષ્યને કર્મ કરવા શ્રુતિએ આજ્ઞા કરી છે. પણ જેને આ લોક અને પરલોકના વિષયોમાં વૈરાગ્ય થઈ ગયો છે તે પરમાનન્દને ઇચ્છનાર પુરુષને વેદમાં કોઈ જાતનાકર્મ કરવાની આજ્ઞા આપી નથી. ॥ ૧૯૮ ॥

મોક્ષેચ્છયા યદહરેવ વિરજ્યતેઽસૌ,
 ન્યાસસ્તદૈવ વિહિતો વિદુષો મુમુક્ષોઃ ।

શ્રુત્યા તયૈવ પરયા ચ તતઃ સુધીભિઃ,

પ્રામાણિકોઽયમિતિ ચેતસિ નિશ્ચિતવ્યઃ । ૧૯૯ ॥

ટીકા—મોક્ષને ઇચ્છનાર ગૃહસ્થના મનમાં જે દિવસે સંસારનાવિષયોમાં વૈરાગ્ય થાય તેજ દિવસે વિદ્વાન્મુમુક્ષુને સંન્યાસ ધારણ કરવાની શ્રુતિ આજ્ઞા આપે છે. તેથી વિવેકી પુરુષે પોતાના મનમાં એ નિશ્ચય રાખવો કે સંન્યાસઆશ્રમ એ પ્રામાણિક આશ્રમ છે. યથાશ્રુતિ “યદહરેવ વિરજેત્ તદ હરેવ પ્રવૃજેત્” જે દિવસે વૈરાગ્યથાય તેજ દિવસે સંન્યાસ લેવો ॥ ૧૯૯ ॥

સ્વાઽપરોક્ષસ્ય વેદાદેઃ, સાધનત્વં નિષેધતિ ।

નાઽહં વેદૈર્ન તપસે-ત્યાદિના ભગવાનપિ ॥૨૦૦॥

ટીકા—હું કેવલ વેદોનાં પારાયણ કરવાથી પ્રત્યક્ષ થતો નથી તેમ તપમાત્રથી પણ કોઈને પ્રત્યક્ષ થતો નથી. એવાં એવાં વાક્યોથી સ્વયં ભગવાને પણ આત્માનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાનાં સાધનરૂપે વેદાદિને ગણેલ નથી. તત્ર ગીતા “નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા, શક્ય એવં વિધો દૃષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા” ॥ અર્થ હે અર્જુન ! વેદોના અધ્યયનવડે મારો સાક્ષાત્કાર થતો નથી. તેમ કૃત્ત્વચાન્દ્રાયણાદિ તપવડે પણ મારાં દર્શન થતાં નથી. અનેક પ્રકારનાં દાનોવડે કે યજ્ઞાદિ સાધનો વડે પણ હું પ્રાપ્ત થતો નથી. જે પ્રકારે જ્ઞાનથી મને જોઈ શકે છે તે પ્રમાણે બીજા ઉપાયથી મારું દર્શન થતું નથી. પોતાના અપરોક્ષ દર્શનનું સાધન જ્ઞાનજ છે. ॥ ૨૦૦ ॥

પ્રવૃત્તિશ્ચ નિવૃત્તિશ્ચ, દ્વે એતે શ્રુતિમોચરે ।

પ્રવૃત્ત્યા વ્યયતે જન્તુ-નિવૃત્ત્યા તુ વિમુચ્યતે ॥૨૦૧॥

ટીકા—પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ બેજ માર્ગ વેદમાં વર્ણવેલા છે. તેમાંથી પ્રવૃત્તિ માર્ગ પર ચાલનાર જીવાત્મા સંસારચક્રમાં બંધાઈ જાય છે. અને જે જન નિવૃત્તિ માર્ગને અનુસરે છે તે જગતના જન્મ, મરણરૂપ બંધનથી છૂટી જાય છે. ॥ ૨૦૧ ॥

યન્ન સ્વબન્ધોઽભિમતો-મૂઢસ્યાઽપિ ક્વચિત્તત્તઃ ।

નિવૃત્તિઃ કર્મસંન્યાસઃ, કર્તવ્યો મોક્ષકાંક્ષિભિઃ॥

ટીકા—કારણ કે કોઈ મૂર્ખપુરુષ પણ પોતાના બંધનના ને ઇચ્છતો નથી. માટે મોક્ષચાહનાર વિવેકીપુરુષેતો નિવૃત્તિમાર્ગનો જ આશ્રય કરવો. અર્થાત્ કર્મસંન્યાસ કરવો ॥ ૨૦૨ ॥

ન જ્ઞાન કર્મણોર્યસ્માત્, સહયોગસ્તુ યુજ્યતે ।

તસ્માત્યાજ્યં પ્રયત્નેન, કર્મજ્ઞાનેચ્છુના ધ્રુવમ્ ॥

ટીકા—જેથી જ્ઞાન અને કર્મ એ બન્નેનો સહયોગ-સમુચ્ચય થઈ શકતો નથી. તેથી જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા પુરુષે પ્રયત્નથી કર્મનો ત્યાગકરી દેવો. અને જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવો. ॥ ૨૦૩ ॥

ઈષ્ટસાધનતા બુદ્ધ્યા, ગૃહીતસ્યાપિ વસ્તુનઃ ।

વિજ્ઞાય પચ્ચુતાં પશ્ચાત્, કઃ પુનસ્તત્પ્રતીક્ષતે ॥

ટીકા—પ્રથમ જે વસ્તુને સુખનું સાધન ગણીને ગૃહણ કર-
માં આવી હોય પણ પછી તેમાં ન્યુનતા સમજાય, તો પછી તે
વસ્તુ તરફ કોણ ધ્યાન આપે ? કોઈ નહિ. ॥ ૨૦૪ ॥

उपरति शब्दार्थो-ह्युपरमणं पूर्वदृष्टवृत्तिभ्यः ।

સોઽયં મુખ્યોગોળ-શ્ચેતિ ચ વૃત્ત્યાદિરૂપતાં-
ધત્તે ॥ ૨૦૫ ॥

ટીકા—(ઉપરતિ)—પૂર્વ દ્રષ્ટ તથા શ્રુત (સુખના હેતુ
રૂપે વસ્તુઓ જાણવામાં આવી છે તેનાથી) વૃત્તિયોથી ઉપ-
રામ પામવું—ઉદાસીન થવું એ ઉપરતિશ્બ્દનો અર્થ છે. તે ઉપરિત
વ્યવહારવડે મુખ્ય—પ્રધાન, અને ગાળ, એમ બે પ્રકારના થાય
છે. ॥ ૨૦૪ ॥

वृत्तेर्दृश्यपरित्यागो, -मुख्याऽर्थ इति कथ्यते ।

ગૌણાઽર્થઃ કર્મસંન્યાસઃ, શ્રુતેરક્ષતયા મતઃ ॥ ૨૦૬ ॥

ટીકા—બાહારના દૃશ્ય વિષયોનો અને અન્તઃકરણની
વૃત્તિનો સમ્બન્ધ સર્વ પ્રકારે છૂટી જવો એ ઉપરતિ શ્બ્દનો
મુખ્ય અર્થ વા મુખ્ય સંન્યાસ છે, અને શાસ્ત્રમાં બતાવેલ
કર્મનો ત્યાગ; સંન્યાસનું અંગ હોવાથી સંન્યાસ શ્બ્દનો ગૌણ
અર્થ—ગૌણસંન્યાસ છે. એવો વેદનો સંત્દાન્ત છે. ॥ ૨૦૬ ॥

पुंसः प्रधानसिद्ध्यर्थ-मङ्गस्याऽऽश्रयणं ध्रुवम् ।

કર્તવ્યમઙ્ગહીનં ચેત્પ્રધાનં નૈવ સિદ્ધયતિ ॥૨૦૭॥

ટીકા—જો પુરુષને સાધનદ્વારા સિદ્ધિપ્રાપ્ત કરવી હોય, તો તેના અંગનો અવશ્ય આશ્રયકરવો પડે. કારણ કે અંગ વિના પ્રધાન કાર્યનીસિદ્ધિ થતી નથી. ॥ ૨૦૭ ॥

સંન્યસેત્સુવિરક્તઃ સન્નિહામુત્ત્રાઽર્થતઃ સુખાત્ ।

અવિરક્તસ્યસંન્યાસો-નિષ્ફલોઽયાજ્યયાગવત્ ૨૦૮

ટીકા—આ લોક અને પરલોકમાં જેટલા પ્રકારના ભોગ્યપદાર્થ છે. તે સર્વસુખનો ત્યાગ-અર્થાત્ સર્વમાં વૈરાગ્ય હોયતે વિરક્ત પુરુષ સંન્યાસ આશ્રમ ધારણ કરે. જે પુરુષને વૈરાગ્ય થયો નથી. તે જો સંન્યાસધારણ કરે છે તો; જેમ અનધિકારી પુરુષે કરેલો યજ્ઞ નિષ્ફલ થાય છે, તેમ તેનો સંન્યાસ પણ નિષ્ફલ થાય છે. માટે સંન્યાસને સિદ્ધ કરનાર વૈરાગ્ય છે. ॥ ૨૦૮ ॥

સંન્યસ્ય તુ યતિઃ કુર્યાન્નિ પૂર્વવિષયસ્મૃતિમ્ ।

તાં તાં તત્સ્મરણે તસ્ય, જુગુપ્સા જાયતે યતઃ ॥

ટીકા—યતિજ સંન્યાસ ધારણ કરીને પછી પ્રથમના-પૂર્વના આશ્રમમાં ભોગવેલ ભોગોની સ્મૃતિ કરવી નહિ. અર્થાત્ યાદ લાવવા નહિ. કારણ કેતેમ કરવાથી તેની નિંદા થાય છે. તેમજ ત્યાગ કરેલા વિષયોનું સ્મરણ કરવાથી, તેના ઉપભો-

ગની ઇચ્છા થાય છે. પટલે તેને પ્રાપ્ત કરવાની અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેથી જગતમાં તેની નિંદા થાય છે. માટે યતિયે ત્યાગેલા વિષયોને સંભારવા નહિ. ॥ ૨૦૯ ॥

અથશ્રદ્ધા

ગુરુવેદાન્તવાક્યેષુ, બુદ્ધિર્યા નિશ્ચયાઽઽત્મિકા ।
સત્યમિત્યેવ સા શ્રદ્ધા, નિદાનં મુક્તિસિદ્ધયે ॥

ટીકા—ગુરુનાં અને વેદાન્તનાં જે વાક્યો છે તે સત્ય છે. એવા પ્રકારના નિશ્ચયવાળી જે બુદ્ધિ છે તેજ શ્રદ્ધા છે. આવાપ્રકારની જે શ્રદ્ધા તેજ મુક્તિનીસિદ્ધિમાં નિદાન-મૂલકારણ છે. ॥ ૨૧૦ ॥

શ્રદ્ધાવતામેવ સતાં પુમર્થઃ,

સમીરિતઃ સિદ્ધયતિ નેતરેષામ્ ।

ઉક્તં સુસૂક્ષ્મં પરમાર્થતત્ત્વં,

શ્રદ્ધત્સ્વ સોમ્યેતિ ચ વક્તિ વેદઃ ॥ ૨૧૧ ॥

ટીકા—શ્રદ્ધાવાળાસાધુસ્વભાવના પુરુષોનો શાસ્ત્રમાં કહેલો પુરુષાર્થ—મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે. જે પુરુષ શ્રદ્ધા રહિત છે તેનો શાસ્ત્રોક્તપુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ કે પરમાર્થ તત્ત્વ વહુ ગૂઢ છે “ હે સૌમ્ય તું શ્રદ્ધાવાન થા ” એવો શ્રુતિમાં ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૨૧૧ ॥

શ્રદ્ધાવિહીનસ્ય તુ ન પ્રવૃત્તિઃ

પ્રવૃત્તિ શૂન્યસ્ય ન સાદ્ધ્યસિદ્ધિઃ ।

અશ્રદ્ધયૈવાઽભિહતાશ્ચ સર્વે

મજ્જન્તિ સંસારમહાસમુદ્રે ॥ ૨૧૨ ॥

ટીકા--શ્રદ્ધાહીનપુરુષની મોક્ષનાં સાધનો શ્રવણાદિ-
કોમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અને પ્રવૃત્તિ શૂન્યપુરુષની સાધ્ય-
વસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી. અશ્રદ્ધાથી હળાયેલા પુરુષો નષ્ટ-
પ્રાય થઈને સંસારરૂપ દુઃખમય મહાસમુદ્રમાં ફૂલે છે.
॥ ૨૧૨ ॥

દેવે ચ વેદેચ ગુરૌ ચ મન્ત્રે,

તીર્થે મહાત્મન્યપિ ભેષજે ચ ।

શ્રદ્ધા ભવત્યસ્ય યથા યથાન્ત-

સ્તથા તથા સિદ્ધિરુદેતિ પુંસામ્ ॥૨૧૩॥

ટીકા--ઈષ્ટ દેવતામાં, વેદોમાં, ગુરુમાં, મંત્રમાં, તીર્થો-
માં, મહાત્માઓમાં અને ઔષધમાં, પુરુષના અન્તઃકરણમાં
જેવા જેવા પ્રકારની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે તેવા તેવા પ્રકારની
સિદ્ધિ ઉદય પામે છે. માટે શ્રદ્ધા સર્વોપરી છે. ॥ ૨૧૩ ॥

અસ્તીત્યેવોપલબ્ધવ્યં, વસ્તુસન્ધાવનિશ્ચયાત્ ।

સન્ધાવ નિશ્ચયસ્તસ્ય, શ્રદ્ધયા શાસ્ત્રસિદ્ધયા ૨૧૪

ટીકા—સત્યદાર્થનો જે પ્રકૃતિસિદ્ધર્મ છે તેથી બ્રહ્મ-
રૂપ પરમાર્થ વસ્તુ સર્વદા છે એમ સમજવું જોઈએ. આવા
પ્રકારનો સાધકનો જે નિશ્ચય તે શાસ્ત્ર સિદ્ધ શ્રદ્ધાથી થાય
છે. શ્રદ્ધા વિના વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી ॥ ૨૧૪ ॥

તસ્માચ્છ્રદ્ધાસુસંપાદ્યા, ગુરુવેદાન્તવાક્યોઃ

મુમુક્ષોઃ શ્રદ્ધદધાનસ્ય, ફલં સિદ્ધયતિ નાઽન્યથા ॥

ટીકા—તેટલા માટે ગુરુ અને વેદાન્તનાં વાક્યોમાં
સારી રીતે શ્રદ્ધા સંપાદન કરવી—પ્રાપ્ત કરવી. શ્રદ્ધાને ધારણ
કરનાર મુમુક્ષુને ફલસિદ્ધિ થાય છે. જો શ્રદ્ધા ન હોય તો
તેને પૂર્વે કહેલાં કોઈ પણ ફલ મળતાં નથી ॥ ૨૧૫ ॥

યથાઽર્થવાદિતાં પુંસાં, શ્રદ્ધાજનનકારણમ્ ।

વેદસ્યેશ્વરવાક્યત્વા--દ્યથાર્થત્વે ન સંશયઃ ॥૨૧૬॥

ટીકા—પુરુષના યથાર્થ—સત્ય વચન એજ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન
થવામાં કારણ છે. ईશ્વરનાં વાક્યો હોવાથી વેદની સત્યતામાં
સંશયને અવકાશ નથી. યથા શ્રુતિ “ અસ્ય મહતો ભૂતસ્ય
નિઃશ્વસિતમેતદ્ગવેદઃ” આ મહાન્બ્રહ્મના શ્વાસરૂપ ઋગ્વેદ વિગેરે
છે. તથા સ્મૃતિઃ “શ્રુતિસ્મૃતી મમૈવાગ્ને ” શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એ
મારી આજ્ઞા છે. માટે વેદનાં વચનો યથાર્થ છે. એમાં કાંઈ
સંશય નથી. ॥૨૧૬॥

મુક્તસ્યેશ્વરરૂપત્વાદ્-ગુરોર્વાગપિ તાદૃશી ।

તસ્માત્તદ્વાક્યયોઃ શ્રદ્ધા, સતાં સિદ્ધયતિ ધીમ-
તામ્ ॥૨૧૭॥

ટોકા—મુક્તપુરુષ ईશ્વરરૂપહોવાથી શ્રી સદ્ગુરુનાં વાક્યો પણ વેદવાક્ય જેવાંજ છે. કારણ શ્રુતિ કહે છે કે “વ્રહ્મવિદ્બ્ર-
હ્મૈવ ભવતિ ” વ્રહ્મને જાણનાર વ્રહ્મરૂપ થાય છે. તેથી બુદ્ધિ-
માન્ સત્પુરુષની ईશ્વરનાં-વેદનાં અને જીવનમુક્ત ગુરુનાં વા-
ક્યમાં સત્યશ્રદ્ધા હોવાથી તેનાં સર્વકાર્ય સિદ્ધ થાય છે.
॥૨૧૭॥

અથ સમાધાનમ્

શ્રુત્યુક્તાર્થાવગાહાય, વિદુષા જ્ઞેયવસ્તુનિ ।

ચિત્તસ્ય સમ્યગાધાનં, સમાધાનમિતીર્યતે ॥૨૧૮॥

ટોકા—વેદમાં જે કાંઈ કહેલું છે. તેને સારી રીતે સમ-
જવાસારુ તે પરબ્રહ્મરૂપ જાણવા યોગ્ય વસ્તુમાં જે ચિત્તની
एकाग्रता થવી તેનું નામ સમાધાન છે. એમ વિદ્વાનોનું કથન
છે. ॥૨૧૮॥

ચિત્તસ્ય સાધ્યૈકપરત્વમેવ,

પુમર્થસિદ્ધેર્નિયમેન કારણમ્ ।

નૈવાઽન્યથા સિદ્ધયતિ સાદ્ધયમીષ—

ન્મનઃ પ્રમાદે વિફલઃ પ્રયત્નઃ ॥ ૨૧૯ ॥

ટીકા—જો પરબ્રહ્મરૂપ જ્ઞેય વસ્તુમાં એકાન્તભાવથી એકાગ્ર થઈ જાય.તેવી જે એકાગ્રતા તેજ મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થસિદ્ધિનું કારણ થાય છે. જો એકાગ્ર થયેલમનની પૂર્ણ નિર્મલતા થઈ ન હોય તો સાધ્ય જે મોક્ષ તે સિદ્ધ થતો નથી અને કરેલો યત્ન નિષ્ફલ જાય છે. ॥૨૧૯॥

ચિત્તં ચ દૃષ્ટિં કરણં તથાઽન્ય—

દેકત્ર વધનાતિ હિ લક્ષ્યમેત્તા ।

કિંચિત્પ્રમાદે સતિ લક્ષ્યમેત્તુ—

વાણપ્રયોગો વિફલો યથા તથા ॥ ૨૨૦ ॥

ટીકા—નિશાન પાડનારો પુરુષ પોતાના ચિત્તને તથા નેત્રને અને હાથ વિગેરે કરણોને બરોબર સ્થિર કરી પોતાની દૃષ્ટિને લક્ષ્યપર સ્થિર કરે છે. જો લક્ષ્યમેત્તા—નિશાન પાડનાર જરાક પ્રમાદ કરે--સહજ અસાવધાન થાય તો તેનો વાણ પ્રયોગ નિષ્ફલ જાય છે. તેમજ ચિત્તપણ જો સાધ્યપરાયણ ન થાય તો પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય નહિ. ॥૨૨૦॥

સિદ્ધેશ્ચિત્તસમાધાનમ, સાધારણકારણમ્ ।

યતસ્તતો મુમુક્ષૂણાં, ભવિતવ્યં સદાઽમુના ॥૨૨૧॥

ટીકા—જ્યારે ચિત્તની ~~અગ્રતાજ~~ મોક્ષસ્થ સિદ્ધિ-
અસાધારણ કારણ છે. તો મુમુક્ષુષુ એવોજ ઉપાય કરવો કે
જેથી ચિત્ત એકાગ્ર થાય. ॥૨૨૧॥

અત્યન્તતીવ્રવૈરાગ્યં, ફલલિપ્સા મહત્તરા ।

તદેતદુભયં વિદ્યાત્સમાધાનસ્ય કારણમ્ ॥૨૨૨॥

ટીકા—અતિ ઉત્કટ-બહુ બળવાળો, તીવ્રવૈરાગ્ય, અને
બહુજ બળવાળી મોક્ષની ઇચ્છા, આ બેની પ્રબળતા; એજ ચિત્ત
ની એકાગ્રતાનું સાધન છે. ॥૨૨૨॥

વહિરંગં શ્રુતિઃપ્રાહ, બ્રહ્મચર્યાદિ મુક્તયે ।

શમાદિષટ્કમેવૈતદન્તરઙ્ગં વિદુર્બુધાઃ ॥ ૨૨૩ ॥

ટીકા—બ્રહ્મચર્યાદિ મોક્ષનાં સાધનોને શ્રુતિ વહિરંગ-
વહારનાં સાધનો કહે છે. પરન્તુ શમાદિ ષટ્ સંપત્તિ છે, તેને
પંડિતો અન્તરંગ સાધનો જાણે છે. ॥૨૨૩॥

અન્તરઙ્ગં હિ બલવદ્વહિરઙ્ગાદ્યતસ્તતઃ ॥

શમાદિષટ્કંજિજ્ઞાસો--સ્વશ્યં ભાવ્યમાન્તરમ્ ॥

ટીકા—કારણકે વહિરંગ-વહારનાં સાધનો કરતાં અન્ત-
રંગ સાધનો વળવાળાં હોય છે. માટે જિજ્ઞાસુષુ શમાદિ છ
સાધનોને પોતાનાં કરી લેવાં જોઈએ. ॥૨૨૪॥

અન્તરઙ્ગવિહીનસ્ય, કૃતશ્રવણકોટયઃ ।

ન ફલન્તિ યથા યોદ્ધુ--રધીરસ્યાऽસંપદઃ ॥૨૨૪॥

ટીકા—જેમ યુદ્ધમાં અધીર-કાયર પુરુષનાં સર્વ અસ્ત્રો નિષ્ફલ થાય છે. તેમ મુમુક્ષુ પુરુષ પણ અન્તરંગ સાધનને સિદ્ધ કર્યા વિના કરોડો શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરે તો પણ કાંઈ ફલ થતું નથી. માટે જિજ્ઞાસુએ અન્તરંગ સાધનો પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરવો. ॥૨૨૫॥

મુમુક્ષુત્વમ્

બ્રહ્માત્મેકત્વવિજ્ઞાનાદ્યદ્વિદ્વાન્મોક્તુમિચ્છતિ ।

સંસારપાશબન્ધંતન્મુમુક્ષુત્વં નિગદ્યતે ॥ ૨૨૬ ॥

ટીકા—જીવ અને બ્રહ્મમાં કાંઈ મેદ નથી. બન્ને એકજ છે. એવા જ્ઞાનથી પण्डિતપુરુષને સંસાર પાશબન્ધનથી મુક્ત થવાની જે ઇચ્છા તેનેજ મુમુક્ષુત્વ કહે છે ॥૨૨૬॥

સાધનાનાં તુ સર્વેષાં, મુમુક્ષા મૂલકારણમ્ ।

અનિચ્છોરપ્રવૃત્તસ્ય, ક્વ શ્રુતિઃ ક્વનુ તત્ફલઃ

॥ ૨૨૭ ॥

ટીકા—સર્વ પ્રકારનાં સાધનોમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા એજ પ્રધાન સાધન છે. પણ જેને મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા નથી તેની કોઈ સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. એવા પુરુષને વેદ શું કરે ? અને મોક્ષ ફલ પણ ક્યાંથી મળે ? માટે મુમુક્ષા સર્વસાધનોનું મૂલ છે. તે જિજ્ઞાસુને અંગી કરણીય છે. ॥૨૨૭॥

મુમુક્ષુતાના ચાર પ્રકાર અને તેનાં લક્ષણો.

તીવ્રમધ્યમમન્દાઽતિમન્દભેદાશ્ચતુર્વિધાઃ ।

મુમુક્ષાતત્પ્રકારોઽપિ, કીર્ત્યતે શ્રૂયતાં બુધૈઃ॥૨૨૮

ટીકા—મોક્ષની ઇચ્છા (૧) તીવ્ર (૨) મધ્યમ (૩) મંદ (૪) અતિમંદ એમ ચાર પ્રકારની છે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ તે પંદિતો ! સાંખ્યો ॥૨૨૮॥

તાપૌશ્ચિભિર્નિત્યમનેકરૂપૈઃ,

સંતપ્યમાનો હુભિતાન્તરાઽઽત્મા ।

પરિગ્રહં સર્વમનર્થબુદ્ધ્યા,

જહાતિ સા તીવ્રતરા મુમુક્ષા ॥૨૨૯॥

ટીકા—અનેક પ્રકારનાસ્વરૂપવાળા—આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, અને આધિર્દેવિક એ ત્રણતાપોવડે હમેશ તપેલો, વ્યાકુલચિત્તવાળોપુરુષ, સર્વપરિગ્રહ—સર્વસંસર્ગ દુઃસ્વનું કારણ છે, એમ સમજી તત્કાલ તેમાં રહેલી આસક્તિને છોડી દે; એવી અન્તરમાં ઇચ્છા જાગ્રત કરે; તે તીવ્ર મુમુક્ષા જાણવી. ॥૨૨૯॥

તાપત્રયતીવ્રમવેક્ષ્ય વસ્તુ,

દૃષ્ટ્વા કલત્રં તનયાન્વિહાતુમ્ ।

મધ્યે દ્વયોર્લૉડનમાત્મનો ય—

ત્સૈષા મતા માધ્યમિકી મુમુક્ષા ॥૨૩૦

ટીકા--ત્રણ પ્રકારના તીવ્ર તાપોનો અનુભવ કરીને, અને કઈ વસ્તુ પરમાર્થ સત્ છે એ જાણીને મોક્ષની ઇચ્છા થાય તો પણ સ્ત્રી અને પુત્રાદિને ત્યાગ કરવાને ઇચ્છા છતાં “ સં-ન્યાસ અને સંસાર એ બેમાંથી કેનું અવલંબન કરું ” એવા સંદેહના ઝૂલાપર ચઢીને ઝૂલા સ્વાય છે. અર્થાત્ એકે વાતનો પાકો નિશ્ચય ન કરી શકે એવી જે મુમુક્ષા છે, તે મધ્યમ મુમુક્ષા કહેવાય છે. ॥૨૩૦॥

મોક્ષસ્યકાલોઽસ્તિ કિમય મે ત્વરા,

મુક્તૈવ ભોગાન્કૃતસત્રકાર્યઃ,

મુક્ત્યૈ યાતિષ્યેઽહમથેતિ બુદ્ધિ-

રેષૈવ મન્દા કથિતા મુમુક્ષા ॥૨૩૧॥

ટીકા--મોક્ષનાં સાધનો સાધવાને હજુ ઘણોજ કાલ પડ્યો છે. તો મોક્ષને માટે શીઘ્રતા-ઉતાવળ શામાટે કરવી ? પ્રથમ તો ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગ ભોગવી લઉં તથા અન્ય જે કાર્ય કરવાં છે તે પણ કરી લઉં. પછી મોક્ષને માટે યત્ન કરીશ, એવી જે બુદ્ધિ તેને મંદ મુમુક્ષા કહે છે. ॥૨૩૧॥

માર્ગે પ્રયાતુર્મણિલાભવન્મે,

લભેત મોક્ષોયદિ તર્હિ ધન્યઃ ।

इत्याशया मूढधियां मतिर्या,

सषात मन्दाऽभिमता मुमुक्षा ॥ २३२ ॥

ટીકા—જેમ કોઈ પુરુષ માર્ગમાં ચાલ્યો જતો હોય તેને અચાનક મળિ પડેલો મઝી આવે અને તે ઉઠાવી લે. તેમ સંસારમાં હું આશ્રમકર્મ કરું છું ત્યાં માગ્યવજ્રાત્ જો મોક્ષની પ્રાપ્તિ થઈ જાય તો હું ધન્ય થઈ જાઉં. આવી આશા સહિત મૂઢમતિયોની જે બુદ્ધિ થાય છે તે અતિ મંદ મુમુક્ષા કહેવાય છે. ॥૨૩૨॥

જન્માનેકસહસ્રેષુ, તપસારાઽઽધિતેશ્વરઃ ।

તેન નિઃશેષ નિર્ધુતહૃદય સ્થિતકલ્મષઃ ॥૨૩૩॥

શાસ્ત્રવિદ્ગુણદોષજ્ઞો-ભોગ્યમાત્રે વિનિસ્પૃહઃ ।

નિત્યાનિત્યપદાર્થજ્ઞો--મુક્તિકામો દૃઢવ્રતઃ ॥

નિષ્પત્તમગ્નિનાપાત્ર--મુદ્વાસ્ય ત્વરયા યથા ।

જહાતિ ગેહં તદ્વચ્ચ, તીવ્ર મોક્ષેચ્છયા દ્વિજઃ ॥

સ એવ સઘ્નસ્તરતિ, સંસૃતિ ગુર્વનુપ્રહાત્ ।

યસ્તુ તીવ્રમુમુક્ષુઃ સ્યાત્સ જીવન્નેવ મુચ્યતે ॥

ટીકા—અનેક જન્મોમાં તપ કરીને જે પુરુષે ईશ્વરની આરાધના કરી હોય, તથા તેના પ્રભાવથી જેના હૃદયના સર્વ પ્રકારનાં પાપો નાશ પામ્યાં હોય. શાસ્ત્રને જાણનારો હોય, ગુણ અને દોષનાં સ્વરૂપોને સમજતો હોય; સર્વ પ્રકારના ભોગ્ય પદાર્થમાંથી જેની ઇચ્છા નષ્ટ થઈ ગઈ હોય, નિત્ય અને

અનિત્ય પદાર્થોને ઓઝસ્વતો હોય, મોક્ષની તીવ્ર ઇચ્છા હોય, તોજ નિશ્ચયથી જે કામ કરતો હોય, અને જેમ અગ્નિથી તપેલા પાત્રને પકડીને માણસ એકદમ છોડી દે છે, તેમ જે જિજ્ઞાસુ તીવ્ર મોક્ષની ઇચ્છાથી પોતાના ઘરને એકદમ છોડી દે છે, તે અધિકારી શ્રીસદ્ગુરુની કૃપાથી સંસારને જલદી તરી જાય છે. જે ઉપરનાં લક્ષણયુક્ત તીવ્ર મુમુક્ષુ હોય છે તે આજ જન્મમાં તરી જાય છે. તે પુનઃ જન્મ ધારણ કરતો નથી ॥ ૨૩૩ થી. ૨૩૬ ॥

જન્માન્તરે મધ્યમસ્તુ, તદન્યસ્તુ યુગાન્તરે ।

ચતુર્થઃ કલ્પકોટયાં વા, નૈવ બન્ધાદ્વિમુચ્યતે ૨૩૭

ટીકા—જેની મધ્યમ પ્રકારની મોક્ષ પામવાની ઇચ્છા છે તે પુરુષ બીજા જન્મમાં મોક્ષ પામે છે. જેની મુમુક્ષા મંદ હોય છે તે પુરુષ બીજા યુગમાં મોક્ષ પામી શકે છે. પણ જેની મોક્ષ ઇચ્છા અત્યંત મંદ હોય છે તે પુરુષ કરોડોકલ્પ વીત્યા છતાં તે સંસારબંધનમાંથી મુક્ત થશે નહિં. ॥૨૩૭॥

નૃજન્મજન્તોરતિદુર્લભં વિદુ—

સ્તતોઽપિ પુસ્ત્વં ચ તતો વિવેકઃ ।

લબ્ધ્વા તદેતત્રિતયં મહાત્મા,

યતેત મુક્ત્યૈ સહસા વિરક્તઃ ॥૨૩૮॥

ટીકા—આ સંસારમાં પ્રાણીને પ્રથમ તો મનુષ્ય જન્મ જ પ્રાપ્ત થવો એ જ કઠિન છે. અને મનુષ્યમાં પણ પુરુષપણું પ્રાપ્ત થવું તેથી પણ દુર્લભ છે. પુરુષપણું પ્રાપ્ત થયા છતાં સ્વરાસો-ટાનો વિચાર કરવાનો બુદ્ધિ થવી એ અતિ દુર્લભ છે. એવા સુઙ્ગ પુરુષોનો વિચાર છે. માટે જે ભાગ્યશાળીને અતિ દુર્લભ એવી ત્રણ વાતો પ્રાપ્ત થાય તે મહાત્મા પુરુષ સંસારથી વિરક્ત થઈ મોક્ષ પામવાનો ઉદ્યોગ કરે. ॥ ૨૩૮ ॥

પુત્રમિત્રકલત્રાદિ, સુખં જન્મનિ જન્મનિ ।

મર્ત્યત્વં પુરુષત્વં ચ, વિવેકશ્ચ ન લભ્યતે ॥૨૩૯॥

ટીકા—દરેક જન્મમાં પુત્ર, મિત્ર અને સ્ત્રી આદિથી થનારું સુખ તો મળે છે. પણ માણસનો જન્મ, પુરુષપણું અને નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક એ ત્રણે વાતો ગમે તે જન્મમાં મળી શકતી નથી. ॥૨૩૯॥

લઙ્ઘ્વા સુદુર્લભતરં નરજન્મજન્તુ—

સ્તત્રાપિ પૌરુષમતઃ સદસદ્વિવેકમ્ ।

સંપ્રાપ્ય ચૈહિકસુખાઽભિરતો યદિ સ્યાત્

ધિક્તસ્ય જન્મ ક્રુમતેઃ પુરુષાધમસ્ય ॥૨૪૦॥

ટીકા—પરમ દુર્લભ એવા મનુષ્ય જન્મને પામીને, તથા તે જન્મમાં પુરુષપણું મેળવીને, અને નિત્ય તથા અનિત્ય પદાર્થના વિવેકનો લાભ થયા છતાં જે જીવ સંસારના વિષય

મોક્ષમાં ફસાઈને પડ્યો રહે છે. તે કુમતિ નીચ પુરુષના જન્મને ધિકાર છે. ॥૨૪૦॥

સ્વાદતે મોક્ષ ત નિત્યં, શૂનકઃ શૂકરઃ સ્વરઃ ।

તેષામયં વિશેષઃ કો, વૃત્તિતેષાં તુ તૈઃ સમાર૪૧

ટીકા—કૂતરાં, મૂંઢ-ડુકર અને સ્વર-ગધેઢા એ સર્વ હમેશાં સ્વાદ છે અને આનન્દ કરે છે. તેજ પ્રમાણે જે મનુષ્યો પણ હમેશાં સ્વાદ છે અને આનન્દ કરે છે. તેમાં અને પશુઓમાં ફેર થું અર્થાત્ તે મનુષ્ય છતાં પશુજ છે. નીતિકાર કહે છે કે “ અહારનિદ્રાભયમૈથુનં ચ સામાન્યમેતત્પશુભિર્નરાણામ્ ” અહાર-સ્વાદું, નિદ્રા. ભય અને પ્રજોત્પત્તિ એ માનવ અને પશુમાં સમાન છે. ॥૨૪૧॥

યાવન્નાઽઽશ્રયતે રોગો, યાવન્નાઽઽક્રમતે જરા ।

યાવન્ન ધીર્વિપર્યેતિ, યાવન્મૃત્યું ન પશ્યતિ ॥૨૪૨

તાવદેવ નરઃસ્વસ્થઃ, સારગ્રહણતત્પરઃ ।

વિવેકી પ્રયતેતાશુ, ભવબન્ધવિમુક્તયે ॥૨૪૩॥

ટીકા—જ્યાંસુધી રોગો આવીને શરીરને ઘેરી લે નહિ, જ્યાંસુધી વૃદ્ધાવસ્થા આવીને દેહ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવે નહિ, જ્યાં સુધી બુદ્ધિ સાવધાન હોય તથા જ્યાં સુધી મૃત્યુ આવીને સામે ઊઠું રહે નહિ તે પહેલાં સારગ્રાહીસ્વસ્થપુરુષે

વિવેક સંપાદન કરી સંસાર બન્ધનમાંથી મુક્તિ મેળવવા શીઘ્ર
યત્ન કરવો ॥૨૪૨-૨૪૩॥

દેવાષપિતૃમર્ત્યર્ણ-બન્ધમુક્તાસ્તુ કોટિશઃ

ભવબન્ધવિમુક્તસ્તુ, યઃ કશ્ચિદ્બ્રહ્મવિત્તમઃ ॥૨૪૪॥

ટીકા—મનુ આદિ ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે માણસના—
ઉપર દેવઋણ, ઋષિઋણ, અને પિતૃઋણ, આ ત્રણ ઋણ મનુષ્ય-
જન્મે ત્યારથીજ છે. ત્યાર પછી માણસ યજ્ઞ, હોમ, પૂજા આદિ
કરીને દેવઋણથી મુક્ત થાય છે. વેદનું પઠન પાઠન કરીને
ઋષિ ઋણથી મુક્ત થાય છે. અને સંતાન ઉત્પન્ન કરીને પિતૃ-
ઋણથી છૂટો થાય છે. એ રીતે ત્રણ પ્રકારના ઋણથી સંસારમાં
કરોડો મનુષ્યો મુક્ત થાય છે. પરંતુ પરબ્રહ્મના સાક્ષાત્કાર
દ્વારા સંસારબન્ધનથી મુક્ત થયેલ મહાત્મા કદાચ એકાદજ
જોવામાં આવે છે. ॥ ૨૪૪ ॥

અન્તર્વન્ધેન બદ્ધસ્ય, કિં બહિર્વન્ધમોચનઃ ।

તદન્તર્વન્ધમુક્ત્યર્થ, ક્રિયતાં કૃતિભિઃ કૃતિઃ ॥૨૪૫

ટીકા—જે વાસ્તવિક રીતે બંધાયેલો છે. તે ઉપર કહેલાં
વહારનાં બન્ધનોથી મુક્ત હોય તો પણ તેથી લાભ શું ? માટે
સમર્થ બુદ્ધિમાનોને એજ યોગ્ય છે કે તેમણે અંદરના બન્ધનથી
છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવો. ॥ ૨૪૫ ॥

કૃતિપર્યવસાનૈવ મતા તીવ્રમુમુક્ષુતા ।

અન્યા તુ રંજનામાત્રા, યત્ર નો દૃશ્યતે કૃતિઃ

ટીકા—મોક્ષ પામવાનીઈચ્છાથી કરવામાં આવેલો પ્રયત્ન તોત્ર મુમુક્ષા કહેવાય છે. અને મોક્ષ માટે જેવો જોડણ તેવો યત્ન કરવામાં ન આવે તો તે મોક્ષની તોત્ર ઈચ્છા કહેવાય નહિ. કિન્તુ તે મોક્ષનો સાધારણ અનુરાગ કહેવાય છે ॥૨૪૬॥

ગેહાઽદિસર્વમપહાય લઘુત્વબુદ્ધયા ।

સૌખ્યેચ્છયા સ્વપતિનાઽનલમાવિવિક્ષોઃ ।

કાન્તાજનસ્ય નિયતા સુદૃઢા ત્વરા યા

સૈષા ફલાન્તગમને કરણં મુમુક્ષોઃ ॥૨૪૭॥

ટીકા—ઘર વિગેરે ભોગપદાર્થોમાં અત્યન્ત તુચ્છ બુદ્ધિ કરીને અર્થાત્ સર્વનો ત્યાગ કરીને જેમ પતિવ્રતાસ્ત્રી પરલૌકમાં પતિની સાથે સમાગમનું સુખ ભોગવવા સારું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાને અતિદૃઢ અને અપરિહાર્ય ઉતાવળ કરે છે. તેમ મોક્ષ પામવાનીઈચ્છાવાળાપુરુષે પણ દૃઢ અને નિયત-ત્વરા-કરવી જોડણ. એવી મુમુક્ષાજ મોક્ષઅપાવવામાં કારણ-રૂપ થાય છે. ॥ ૨૪૭ ॥

મુમુક્ષાવૃદ્ધિનાં કારણો

નિત્યાઽનિત્યવિવેકશ્ચ, દેહક્ષણિકતામતિઃ ।

મૃત્યોર્મીતિશ્ચ તાપશ્ચ, મુમુક્ષાવૃદ્ધિકારણમ્ ॥૨૪૮॥

ટીકા—એક બ્રહ્મજ નિત્ય છે બાકી સર્વ સંસાર અનિત્ય

હે. એવું માન તે વિવેક છે. આ શરીર ક્ષણભંગુર છે. એક દિવસે ક્ષણમાં નાશ પામી જશે. તથા મરણનો ભય અને આધિદૈવિક, આધિભૌતિક, અને આધ્યાત્મિક, તાપો સંસારમાં વ્યાકુલ કરનાર છે. એ વાતોનું સ્મરણ મોક્ષની અભિલાષને વધારનાર છે. ॥ ૨૪૮ ॥

શિરોવિવેકસ્ત્વત્યન્તં, વૈરાગ્યં વપુરુચ્યતે ।

શમાદયઃ ષડંગાનિ, મોક્ષેચ્છા પ્રાણદૃષ્યતે ॥ ૨૪૯ ॥

ટીકા—નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક એ મસ્તક છે. તીવ્ર વૈરાગ્ય એ શરીર છે. ષટ્ સંપત્તિ એ અંગો છે. મુમુક્ષા એ પ્રાણ છે. ॥ ૨૪૯ ॥

દ્વદશાંગસમાયુક્તો, જિજ્ઞાસુર્યુક્તિકોવિદઃ ।

શૂરો મૃત્યું નિહન્ત્યેવ, સમ્યગ્જ્ઞાનાઽસિના ધ્રુવમ્ ॥

ટીકા—જેને આ રીતે સર્વ અંગ સિદ્ધ થઈ ગયાં છે. ને જે તત્ત્વજ્ઞાનનો જિજ્ઞાસુ છે. કઈ યુક્તિ ઠીક અને કઈ અઠીક તેને જે સારી રીતે જાણે છે. તે નિર્ભય શૂર પુરુષ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ તલવારને હાથમાં લઈ નિઃસંદેહ મૃત્યુનો નાશ કરે છે ॥ ૨૫૦ ॥

ઉક્તસાધનસંપન્નો, જિજ્ઞાસુર્યતિરાત્મનઃ ।

જિજ્ઞાસાયૈ ગુરુ ગચ્છેત્સમિત્પાણિર્નયોજ્જ્વલઃ ॥ ૨૫૧ ॥

ટીકા—પ્રથમ કહેલાં સાધનસંપન્ન થઈ, આત્મતત્ત્વને જાણવાની જિજ્ઞાસુ હોય. પુરુષ નમ્રતાદિપૂર્વક સમિત્પાણિ થઈ શ્રીસદ્ગુરુને શરણે જાય, શ્રુતિપણ કહે છે કે “તદ્વિજ્ઞાનાર્થ”

સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠં” અર્થ—
તે બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણવા માટે તે અધિકારી હાથમાં મેટ લઈને
શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને શરણે જાય । તેમજ શ્રીમદ્વેદવ્યાસ
પણ બ્રહ્મસૂત્રમાં કહે છે કે “ અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા ”
સાધન સંપન્ન થયા પછી બ્રહ્મને જાણવા વિચાર કરે ॥૨૫૧॥

શ્રીસદ્ગુરુ લક્ષણ—વા મહિમા.

શ્રોત્રિયો બ્રહ્મનિષ્ઠોયઃ પ્રશાન્તઃ સમદર્શનઃ ।

નિર્મમો નિરહંકારો, નિર્દ્વન્દ્વો નિષ્પરિગ્રહઃ ॥૨૫૨

અનપેક્ષઃ શ્રુચિર્દક્ષઃ, કરુણાઽમૃત સાગરઃ ।

એવં લક્ષણસંપન્નઃ સ ગુરુર્બ્રહ્મવિત્તમઃ ।

ઉપાસાદ્યઃ પ્રયત્નેન, જિજ્ઞાસોઃસ્વાર્થસિદ્ધયોઃ ॥૨૫૩

ટીકા—જે શ્રોત્રિય, (ગુરુને ત્યાં રહી અર્થ સહિત વેદ
મળનાર) બ્રહ્મનિષ્ઠ, (બ્રહ્મ સ્વરૂપમાં સ્થિરતા) પરમ શાન્ત
સ્વભાવવાળા, સમદર્શી, (સર્વ પ્રાણીઓ પર એક સરખી દૃષ્ટિ-
વાળા) મમતારહિત, અહંકારરહિત, સુખ દુઃખ વિગેરે દ્વન્દ્વને
સહન કરનાર, આસક્તિરહિત, કોઈ વિષયની અપેક્ષા ન રાખ-
નાર, અન્દર અને બાહરથી પવિત્ર, દક્ષ—ચતુર, દયારૂપ અમૃતના
સમુદ્ર, એવા લક્ષણોથી યુક્તબ્રહ્મજ્ઞાનિયોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગુરુને
શરણે જિજ્ઞાસુએ જવું કારણ કે તેથી જ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય
છે. ॥ ૨૫૨-૨૫૩ ॥

જન્માઽનેકશતૈઃસદાદરયુજા ભક્ત્યા સમાઽરાધિતો,
 ભક્તૈર્વૈદિકલક્ષણેન વિધિના સંતુષ્ટ ઈશઃસ્વયમ્।
 સાક્ષાચ્છીગુરુરૂપમેત્ય કૃપયા દૃગ્ગોચરઃસન્પ્રભુઃ
 તત્ત્વં સાધુવિબોધ્ય તારયતિ તાન્સંસારદુઃસ્વા
 ણંવાત્ ॥ ૨૫૪॥

ટીકા—ભક્તપુરુષ અનેક જન્મમાં આદરમહિત ભક્તિ-
 પૂર્વક શાસ્ત્રમાં લખેલ વિધિ પ્રમાણે ભગવાનનું આરાધન કરે
 છે. ભક્તની એવી આરાધનાથી તે પ્રસન્ન થઈ સાક્ષાત્ ગુરુમૂર્તિને
 ધારણ કરે છે, અને ભક્તસામે આવી દર્શન આપે છે. તે ગુરુ
 રૂપ ધારી પરમેશ્વરજ કૃપા કરીને તત્ત્વવસ્તુનો સારી રીતે
 ઉપદેશ કરે છે. અને ભક્તોનો સંસારસાગરમાંથી ઉદ્ધાર
 કરે છે ॥ ૨૫૪ ॥

અવિદ્યાહૃદયગ્રન્થિ-વિમોક્ષોઽપિ ભવેદ્યતઃ ।
 તમેવ ગુરુરિત્યાહુર્ગુરુશબ્દાર્થવેદિનઃ ॥ ૨૫૫ ॥

ટીકા—જેની સહાયતાથી હૃદયની અવિદ્યારૂપી ગ્રંથી છૂટી
 જાય અર્થાત્ સંસારબન્ધનથી મુક્તિ મળે તેજ ગુરુ છે. એમ ગુરુ
 શબ્દના અર્થને જાણનાર કહે છે. ॥ ૨૫૫ ॥

શિવ એવ ગુરુઃ સાક્ષાત્, ગુરુરેવ શિવઃસ્વયમ્
 ઉભયોરન્તરં કિંચિન્ન દ્રષ્ટવ્યં મુમુક્ષુભિઃ॥૨૫૬॥

ટીકા—સાક્ષાત્ શિવ એજ ગુરુ છે. અને ગુરુજ સ્વયં શિવ છે. માટે મુમુક્ષુએ તે બેમાં કશો ભેદ જોવો નહિ. અર્થાત્ ગુરુને બ્રહ્મરૂપ સમજવા ॥ યથા ગુરુ ગીતામાં “ ગુરુર્બ્રહ્મા ગુરુર્વિષ્ણુઃ ગુરુર્દેવમહેશ્વરઃ। ગુરુરેવ પરંબ્રહ્મ તસ્મૈ શ્રીગુરુવેનમઃ” અર્થ—શ્રી-ગુરુજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર અને સાક્ષાત્ બ્રહ્મ છે માટે શ્રી-ગુરુને નમસ્કાર છે. ॥ ૨૫૬ ॥

बन्धमुक्तं ब्रह्मनिष्ठं, कृतकृत्यं भजेद्गुरुम् ।

यस्य प्रसादात्संसार-सागरो गोष्पदायते ॥२५७॥

ટીકા—સંસાર બન્ધનથી મુક્ત થયેલ, બ્રહ્મનિષ્ઠ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી કૃતાર્થ થયેલા ગુરુની સેવા કરવી. કેમકે તેમની કૃપાથી સંસારસમુદ્ર ગાયના પગથી થયેલા ટાંચોની જેવો થઈ જાય છે. ॥ ૨૫૭ ॥

गुरुप्रसादसंपादन प्रकार.

शुश्रूषया सदा भक्त्या, प्रणामैर्विनयोक्तिभिः ।

प्रसन्नं गुरुमासाद्य प्रष्टव्यं ज्ञेयमात्मनः ॥२५८॥

ટીકા—સેવા, ભક્તિ, પ્રણામ, અને વિનયી વચનોથી પ્રસન્ન થયેલા ગુરુની પાસે જઈને પોતાને જે જાણવું હોય તે બાબતમાં પ્રશ્ન કરે. તત્રગીતા—“ તદ્વિદ્ધિ પ્રણીપાતેન પરિપ્રશ્નન સેવયા। ઉપદેક્ષ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ” ॥ અર્થ—શ્રી જ્ઞાની ગુરુની સેવા કરવાથી, નમસ્કારકરવાથી અને પ્રશ્ન

करवायी तत्त्वज्ञानी गुरुव्र तमने तेनो उपदेश करशे. अर्थात्
गुरुदेव सेवायी प्रसन्न थाय छे ॥ २५८ ॥

भगवन्करुणासिन्धो, भवसिन्धोर्भवांस्तरिः ।

यमाश्रित्याऽश्रमेणैव, परं पारं गता बुधाः॥२५९॥

टीका—हे करुणासागर हे भगवन् आ संसाररूप समुद्रमां
आपज अमारा नौकारूपे आधार छो. आपनोआश्रय करीने
घणा विवेकीपुरुषो अनायासे संसारसागरनो पार पामी
गया छे. ॥ २५९ ॥

गुरुलाभप्रशंसा अन तीव्रमुमुक्षा

निवेदयत्.

जन्मान्तरकृताऽनन्तपुण्यकर्म फलोदयः ।

अद्य संनिहितो यस्मात्त्वत्कृपापात्रमस्म्यहम् ॥

टीका—अनेक जन्ममां में जे अनेक पुण्यकर्मो कर्यो छे.
आज ते सर्वनुं फल उदय थयुं छे जेथी हुं आपनी कृपानो
पात्र थयो छुं ॥ २६० ॥

संप्रीतिमक्ष्णोर्वदंनप्रसाद—

गानन्दमन्तःकरणस्य सद्यः ।

विलोकनं ब्रह्मविदस्तनोति,

छिनत्ति मोह सुगात व्यनक्ति ॥ २६१ ॥

ટીકા—હે ભગવન્ આપજેવા બ્રહ્મજ્ઞાનીપુરુષનાદર્શન
વેડ મેત્રોને તૃપ્તિ આપે છે. મુખમંડલ પ્રસન્ન કરે છે, શીઘ્ર
હૃદયમાં આનન્દની વૃદ્ધિ કરે છે, મોહને છિન્નભિન્ન કરે છે
અને આગલ થનારી શુભ વાતને સૂચવે છે ॥ ૨૬૧ ॥

હુતાશનાનાં શશિનામિનાના—

મપ્યર્બુદં વાઽપિ ન યાન્નેહન્તુમ્ ।

શક્નોતિ તદ્ધવાન્તમનન્તમાન્તરં

હન્ત્યાત્મવેત્તા સકૃદીક્ષણે ન ॥૨૬૨॥

ટીકા—અબજ અગ્નિ, અબજ ચન્દ્રમા, અને અબજ સૂર્ય, એ
સર્વનાં તેજ એક સાથે પ્રકાશે તો પળ જેને દૂર કરવાને શક્તિ-
યુક્ત થતાં નથી. તે હૃદયમાં રહેલ અનન્ત મોહરૂપ અંધકારને
બ્રહ્મજ્ઞાની એક વસ્તનાં દર્શનથીજ નાશ કરી નાંખે છે. જ્યારે
બ્રહ્મવિત્ પુરુષનાં દર્શનનો આવો પ્રભાવ છે તો તેમના સંગનો
મહિમા તો કહીજ કેમ શકાય ? ॥ ૨૬૨ ॥

દુષ્પારે ભવસાગરે જનિમૃતિવ્યાધ્યાદિદુઃખોત્કટે,
ઘોરે પુત્રકલત્રમિત્રબહુલગ્રાહાકરે ભીકરે ।

કર્મોત્તુઙ્ગતરઙ્ગભઙ્ગનિકરૈરૌકૃષ્યમાણો મુહુઃ

યાતાઽયાતગતિભ્રમેણ શરણં ક્લિષ્ટેષુ પશ્યામ્ય-
હમ્ ॥ ૨૬૩ ॥

ટીકા—જન્મ, મરણ અને વ્યાધિથી થનાર દુઃસ્વરૂપી જેમાં ગંભીર જલ ભર્યું છે. પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી આદિ ગલી જનારા મોટા મગરો જેમાં છે. અનાદિકાઢનાં સંચયકરેલાં શુભ અશુભ કર્મ ઉંચા નીચાતરંગો છે, એવો અપાર સંસાર સમુદ્રમાં વારંવાર આવાગમન (જન્મવું અને મરવું) રૂપ ભ્રમણ કરતો હું આપ વિના અન્ય આશ્રય સ્થાન દેખતો નથી. ટુંકામાં સંસાર સમુદ્રથી પાર જવામાં આપ સિવાય અન્ય આધારજ નથી ॥ ૨૬૩ ॥

કેન વા પુણ્યશેષેણ, તવ પાદામ્બુજદ્વયમ્ ।

દૃષ્ટવાનસ્મિ મામાર્તે, મૃત્યોસ્ત્રાહિ દયાદૃશા ॥

ટીકા—હે ગુરો ! કોઈક જન્મનાં વચેલાં પુણ્યના પ્રભા-વથી મને આપનાં ચરણકમલનાંદર્શન થયાં છે. હેદેવ હું બહુજ દુઃસ્વી થઈ રહ્યો છું. દયાભરેલીદૃષ્ટિથી મારા તરફ નિગાહ કરી જન્મમરણના ચક્કરથી મારી રક્ષા કરો ॥૨૬૪॥

વદન્તમેવ ત શિષ્યં, દૃષ્ટ્યૈવ દયયા ગુરુઃ ।

દયાદભયમેતસ્મૈ, માભૈષ્ટેતિ મુહુર્મુહુઃ ॥૨૬૫॥

ટીકા—જ્યારે શિષ્ય આ પ્રકારે કહે ત્યારે ગુરુ તેના તરફ દયા ભરેલી દૃષ્ટિથી જુએ અને હે પુત્ર ! ભય ન પામીશ-એમ વારંવાર કહે ॥ ૨૬૫ ॥

શ્રીગુરુરુવાચ-

વિદ્વન્મૃત્યુભયં જહીહિ ભવતો નાસ્ત્યેવ મૃત્યુઃકચિ-

શ્ચિત્યસ્ય દ્વયવર્જિતસ્ય પરમાઽનન્દાત્મનો બ્રહ્મણઃ
 ભ્રાન્ત્યા કિંચિદવેક્ષ્ય ભીતમનસા મિથ્યા ત્વયા-
 કથ્યતે ।

માં ત્રાહીતિ હિ સુસવત્પ્રલપનં શૂન્યાત્મકં તે
 મૃષા ॥૨૬૬॥

ટીકા—ગુરુ કહે છે—હે વિદ્વન્ ! તું મરણના મિથ્યા ભયને
 છોડી દે. તારું મરણ કદિ થતુંજ નથી. કારણ કે તું અવિ-
 નાશી છો. તારા સિવાય આ સંસારમાં કોઈવસ્તુજ છે નહિ.
 પરમાનન્દજ તારો સ્વભાવ છે. તું તેજ પરબ્રહ્મ છે. ભ્રાન્તિથી તું
 કોઈ કલ્પિત વસ્તુજોડેનેજ નકામોભય પામે છે. દ્વૈતમાંજ
 ભય છે એમ શ્રુતિ કહે છે ॥ ‘ દ્વિતીયાદ્વૈભયં ભવતિ ’ બીજાથી
 ભય થાય છે. તેથી તું “ મારી રક્ષા કરો ” એમ સ્વપ્નમાં પઢી
 વકનાર પુરુષની પેઠે કહે છે. તેથી તારું કહેવું અર્થ શૂન્ય અને
 મિથ્યા છે ॥ ૨૬૬ ॥

નિદ્રાગાઢતમોવૃતઃ કિલજનઃ સ્વપ્ને ભુજઙ્ગાઽઽદિના-
 પ્રસ્તં સ્વં સમવેક્ષ્યયત્પ્રલપતિત્રાસાદ્ધતોઽ-
 સ્મીત્યલમ્ ।

આપ્તેન પ્રતિબોધિતઃ કરતલેનાતાડ્ય પૃષ્ઠઃસ્વયં

કિંચિન્મેતિ વદત્યુષ્યવચનં સ્વાત્તાત્કેમર્થં વદ ॥૨૬૭॥

ટીકા—નિદ્રારૂપ ઘોર અંધકારમાં પડેલો પુરુષ સ્વપ્નમાં
 એવું જુએ છે કે પોતે સર્પાદિકથી જાણે પકડાયો છે તેથી ભય
 પામીને બુમો પાડે છે કે “ હાય હું હણાઈ ગયો. ” એવો જે
 વકવાદ કરે છે. પણ તેને કશું ખાન નથી કે હું શું બોલું છું.
 તેની ઉપર કહેલી તેની દશા જોઈને કોઈ આત્મ-દયાલુ પુરુષ
 તેના મિથ્યાભયને દૂર કરવા પોતાના બે હાથથી તાલી પાઢીને
 તેને જાગ્રત્ કરીને પૂછે છે કે “ તું માર્યો ગયો માર્યો ગયો ”
 એમ કેમ બૂમો પાડતો હતો ? તે જાગ્રત્ થયેલો પુરુષ પોતે
 કહે છે કે ‘ હવે મને ભયનું કારણ કાંઈ દેખાતું નથી ’ એતો
 સ્વપ્નનો ભય હતો. એમ કહી આત્મ પુરુષનો ઉપકાર માને છે.
 માટે હે શિષ્ય જેમ સ્વપ્નાવસ્થાનો ભય કેવલ મિથ્યા છે. તેમ
 અજ્ઞાન અવસ્થામાં માનેલો ભય પણ મિથ્યા છે. તે વાત જ્ઞાન
 જાગ્રતિ આવતાં સ્પષ્ટ થાય છે ॥ ૨૬૭ ॥

રઙ્ગોસ્તુ તત્ત્વમનવેક્ષ્ય ગૃહીતસર્પ—

ભાવઃ પુમાનયમહિર્વસતીતિ મોહાત્
 આક્રોશતિ પ્રતિવિભેતિ ચ કમ્પતે ત-
 ન્મિથ્યૈવ નાત્ર ભુજગોઽસ્તિ વિચાર્યમાણે ॥

टीका—रज्जु-दोरदीर्घ; अंधकार जे मंद दृष्टिची यथार्थ ज्ञान न थावाची पुरुषना मनमां सर्पभाव उभो थाय छे. तेथी मोहवडे ते पुरुष ' आसर्प छे ' एम पोकारी उठे छे तथा कम्पे-ध्रुजे छे. पण विचारदृष्टिची ए वातनो निश्चय करे छे. तो समजाय के ए प्रलाप मिथ्याज हता अत्रे सर्प छेज नहि. ॥ २६८ ॥

तद्वत्त्वयाप्यात्मन उक्तमेत—

उजन्माप्ययव्याधिजरादिदुःखम् ।

मृषैव सर्वं भ्रमकल्पितं ते,

सम्यग्विचार्याऽऽत्मनि मुञ्च भीतिम् । २६९।

टीका—तेज प्रकारे जन्म, मरण, रोग, वृद्धावस्था आदिथी थनारां दुःखो तें पोतेज आत्ममां मान्यां छे पण तुंतो कूटस्थरूप छे तेथी ते सर्व भ्रमथी कल्पेलां मिथ्या छे. माटे सर्व प्रकारथी सारी रीते विचार करीने आत्मामांथी सर्व प्रकारना भयनो त्याग कर ॥ २६९ ॥

भवाननात्मनो धर्मा-नात्मन्यारोप्य शोचति ।

तदज्ञानकृतं सर्वं, भयं त्यक्त्वा सुखी भव । २७०॥

टीका—जे पदार्थ आत्मा नथी ते अनात्मपदार्थना

ધર્મને પોતાના આત્મામાં આરોપીને તું શોક કરે છે. માટે એ સર્વ અજ્ઞાન કૃત છે એમ સમજી સર્વ પ્રકારના ભયનો ત્યાગ કરી દે અને તારા આત્મસ્વરૂપને જાણીને સુખી થા એવો મારો આશીર્વાદ છે ॥ ૨૭૦ ॥

શિષ્ય ઉવાચ-શંકા-

શ્રીમદ્ધિરુક્તં સકલં મૃષેતિ,

દૃષ્ટાન્ત એવ હ્યુપપદ્યતેતત્ ।

દાર્ઘાન્તિકે નૈવ ભવાદિ દુઃખં,

પ્રત્યક્ષતઃ સર્વજનપ્રસિદ્ધમ્ ॥૨૭૧॥

ટીકા—શિષ્ય કહે છે—આપે સર્વ પદાર્થોને મિથ્યા કહ્યા તે રજ્જુ સર્પના દૃષ્ટાન્ત—દાંચલામાં તો બરાબર ઘટે છે પણ સિદ્ધાન્તમાં એ વાત ઘટતી નથી. કેમકે આત્મામાં ઉપર કહેલાં દુઃખો મિથ્યા કહી શકાય તેમ નથી કારણ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે ॥ ૨૭૧ ॥

પ્રત્યક્ષેણાનુભૂતાર્થઃ કથં મિથ્યાત્વમર્હતિ ।

ચક્ષુષો વિષયં કુમ્ભં, કથં મિથ્યાકરોમ્યહમ્

ટીકા—જે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ હોય તેને મિથ્યા કેમ કહી શકાય ? અર્થાત્ તેમાં મિથ્યાત્વની યોગ્યતા શી રીતે

આવે ? નજ આવે. જે ઘડાને હું મારી આંત્રોથી પ્રત્યક્ષ જોડ-
હું તેને મિથ્યા કેમ કહી શકું ? ચાક્ષુષપ્રમા સર્વમાં અત્રે-
સર છે. ॥ ૨૭૨ ॥

વિદ્યમાનસ્ય મિથ્યાત્વં, કથં નુ ઘટતે પ્રભો ।
પ્રત્યક્ષં સ્વલુ સર્વેષાં, પ્રમાણં પ્રસ્ફુટાર્થકમ્ ॥ ૨૭૩ ॥

ટીકા—હે ગુરો ! જે વસ્તુવિદ્યમાન છે તે મિથ્યા કેમ
થઈ શકે ? સર્વ વાદીયોના મતમાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણ તો નિશ્ચય
સ્પષ્ટ અર્થને જણાવનાર છે એ સંમત છે. તેમજ “ પ્રત્યક્ષે કિં
પ્રમાણં ” એવાં વાક્યો પણ છે. ॥ ૨૭૩ ॥

મર્ત્યસ્ય મમ જન્માદિદુઃસ્વભાજોઽલ્પજીવિનઃ ।
બ્રહ્મત્વમપિ નિત્યત્વં, પરમાઽનન્દતા કથમ્ ॥ ૨૭૪ ॥

ટીકા—હું એક સાધારણ મનુષ્ય જન્માદિ દુઃસ્વનો ભોક્તા,
અલ્પ જીવનને ધારણ કરનારો હું તે હું નિત્ય બ્રહ્મરૂપ અને
પરમાનન્દ કેમ થઈ શકું ? ॥ ૨૭૪ ॥

ક આત્મા કસ્ત્વનાત્માચ, કિમુ લક્ષણમેતયોઃ
આત્મન્યનાત્મધર્માણા-મારોપઃ ક્રિયતે કથમ્ ॥ ૨૭૫ ॥

ટીકા—આત્મા અને અનાત્મા કોને કહે છે ? આત્મા
અને અનાત્માનું લક્ષણ શું, ? મનુષ્ય કયા કારણથી દેહના

અને ઇન્દ્રિયોના સ્થૂલતા તથા બધિરતા આદિ અનાસ્ત્ર ધર્મોનો આત્મામાં આરોપ કરે છે. ॥ ૨૭૫ ॥

કિમજ્ઞાનં તદુત્પન્નભયત્યાગોઽપિ વા કથમ્ ।

કિમુ જ્ઞાનં તદુત્પન્નદુઃખપ્રાપ્તેશ્ચ વા કથમ્ ॥૨૭૬॥

ટીકા—અજ્ઞાન કોને કહે છે ? અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થનારો ભય કેમ દૂર થઈ શકે ? જ્ઞાનનું સ્વરૂપ શું છે ? અને જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થનાર સુખ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે ? ॥ ૨૭૬ ॥

સર્વમેતદ્યથાપૂર્વે, કરાઽઽમલકવત્સ્ફુટમ્ ।

પ્રતિપાદય મે સ્વામિન્, શ્રીગુરો કરુણાનિધે ॥

ટીકા—હે પ્રભો ! હે કરુણાસિન્ધો ! હે શ્રીગુરુમહારાજ ! આ સર્વ વિષયોને હું જેમ સ્પષ્ટ, હાથમાં આંવલું હોય તે દેખાય તેની પેઠે સમજી શકું તેવી રીતે ક્રમથી આપ મને ઉપદેશ આપો ॥ ૨૭૭ ॥

શ્રી ગુરુવાચ-ઉત્તર-

ધન્યઃ કૃતાથસ્ત્વમહો વિવેકઃ

શિવપ્રસાદસ્તવ વિચ્યતે મહાન્ ।

વિસૃજ્ય તુ પ્રાકૃતલોકમાર્ગં,

બ્રહ્માઽવગન્તું યતસે યતસ્ત્વમ્ ॥ ૨૭૮ ॥

ટીકા—શ્રી ગુરુમહારાજ કહે છે—હે શિષ્ય ? તું ધન્ય અને કૃતાર્થ છે. બહુજ આનન્દની વાત છે કે તારામાં શિવની કૃપાથી મહાન્ વિવેક જાગ્રત થયો છે. કારણ કે સર્વ પ્રાકૃત-લોકના સામાન્ય માર્ગ (વિષયભોગ)ને ત્યાગીને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઉદ્યોગ કરવા તૈયાર થયો છે. ॥ ૨૭૮ ॥

શિવપ્રસાદેન વિના ન સિદ્ધિ:

શિવપ્રસાદેન વિના ન બુદ્ધિ:

શિવપ્રસાદેન વિના ન યુક્તિ:

શિવપ્રસાદેન વિના ન મુક્તિ: ॥૨૭૯॥

ટીકા—શિવની કૃપા વિના કોઈ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. મહાદેવની દયા વિના બ્રહ્માકાર બુદ્ધિ પણ થતી નથી હરની કરુણા વિના અનેક પ્રકારની યુક્તિયો અથવા યોગ પણ થતો નથી અને ભવના પ્રસાદ વિના અઘંડ કૈવલ્ય મુક્તિ પણ મળતી નથી ॥ ૨૭૯ ॥

યસ્ય પ્રસાદેન વિમુક્તસંગા:

શુકાદય: સંસૃતિબન્ધમુક્તા: ।

તસ્ય પ્રસાદો બહુજન્મલભ્યો,

ભક્ત્યૈકગમ્યો ભવમુક્તિહેતુ: ॥૨૮૦॥

ટોકા—જે પરમ કૃપાલુ મહાદેવના અનુગ્રહથી શુકદેવ આદિ મુનિયો સંસારના બન્ધનથી મુક્ત થઈ ગયા. તે શિવનો અનુગ્રહ અનેક જન્મ સુધી સાધનો કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તે એક ભક્તિથીજ મળી શકે છે. તે પ્રાપ્ત થતાં જરૂર સંસારબંધની મુક્તિનું કારણ બને છે ॥ ૨૮૦ ॥

વિવેકો જન્તૂનાં પ્રભવતિ જનિષ્વેવ बहुषु,
 प्रसादादेवैशाद्बहुसुकृतपाकोदयवशात् ।
 यतस्तस्मादेव त्वमपि परमार्थाऽवगमने,
 कृताऽऽरंभः पुंसामिदमिह विवेकस्य तु फ-
 लम् ॥ २८१ ॥

ટોકા—જન્મ જન્માન્તરોનાં પુણ્યનો પરિપાક થતાં સદા-શિવની કૃપાથી અનેક જન્મો ધારણ કર્યા પછી મનુષ્યને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તું પણ પરમાર્થતત્ત્વ જાણવા સારુ ઉદ્યોગ કર ! આવું કરવાની બુદ્ધિ થવી એ મનુષ્યના વિવેકનુંજ ફલ છે. ॥ ૨૮૧ ॥

मर्त्यत्वसिद्धेरपि पुंस्त्वसिद्धे—
 विप्रत्वसिद्धेश्च विवेकसिद्धेः ।
 वदन्ति मुख्यं फलमेवमोक्षं,

व्यर्थं समस्तं यदि चेन्न मोक्षः ॥२८२॥

ટીકા—પંડિતો કહે છે કે—પ્રથમ મનુષ્યશરીરની પ્રાપ્તિ, તેમાં પણ પુરુષ પણું, તેમાં પણ વિપ્રત્વ, તેમાં પણ વિષયોની અનિત્યતાનો વિવેક, આ સર્વનું મુખ્ય ફલ એક મુક્તિ જ છે. જો મનુષ્ય મોક્ષ ન મેળવે તો તે સર્વ વૃથા છે ॥ ૨૮૨ ॥

प्रश्नः समीचीनतरस्तवाऽयं,
यदात्मतत्त्वावगमे प्रवृत्तिः ।

ततस्तवैतत्सकलं समूलं,

निवेदयिष्यामि मुदा शृणुष्व ॥२८३॥

ટીકા—હે શિષ્ય ! તેં બહુજ સારો પ્રશ્ન કર્યો છે. તારી આત્મ તત્ત્વ જાણવાસારુ પ્રવૃત્તિ થઈ છે. તો સર્વ પ્રશ્નોના જવાબ આપી, તારા સર્વ સંશયોનું મૂળસહિત નિરાકરણ કરીશ તો, તું આનન્દ પૂર્વક શ્રવણકર ॥ ૨૮૩ ॥

मर्त्यत्वं त्वयि कल्पितं भ्रमवशात्तेनैव जन्मादयः,
तत्संभावितमेव दुःखमपि ते नो वस्तुतस्तन्मृषा,
निद्रामो.वशादुपागतसुखं दुःखं च किं नु त्वया,
सत्यत्वेन विलोकितं क्वचिदपि ब्रूहिप्रबोधागमे।

ટીકા—હે શિષ્ય ! તું અજ્ઞાનને આધીન થઈને ભ્રમથી

તારાઆત્માને હું મનુષ્ય છું એમ માની બેઠો છે. તે અવિદ્યાના-
યોગથી જ જન્મ મરણ વિગેરે થાય છે. વસ્તુતઃ જન્મ મરણ
વિગેરેથી થનારું દુઃસ્વપ્ન મિથ્યા છે. તે તારામાં કદિ હોઈ શકે
જ નહિ. નિદ્રારૂપઅજ્ઞાનને વશ થઈ લોકો સ્વપ્નામાં જે
સુખદુઃસ્વ ભોગવે છે તો વિચાર કરીને જવાબ આપ કે જાગ્રત્
અવસ્થામાં (ભોગવ્યા છતાં સ્વપ્નનાં સુખ દુઃસ્વ) કોઈ સત્ય
માને છે ? ॥ ૨૮૪ ॥

નાઽશેષલોકૈરનુભૂયમાનઃ,

પ્રત્યક્ષતોઽયં સકલપ્રપञ્ચઃ ।

કથં મૃષાસ્યાદિતિ શંકનીયં,

વિચારશૂન્યેન વિમુહ્યતા ત્વયા ॥

ટીકા—સર્વ મનુષ્ય જ્યારે ઘટપટ વિગેરે સમસ્ત જગ-
તને પ્રત્યક્ષ રૂપથી અનુભવ કરે છે તો તે કયા પ્રકારે મિથ્યા
થાય ? વિવેક શૂન્ય અને મોહને આધીન થઈને તે જે શંકા
કરી છે તે યોગ્ય નથી ॥ ૨૮૫ ॥

દિવાઽન્ધદૃષ્ટેસ્તુ દિવાઽન્ધકારઃ

પ્રત્યક્ષસિદ્ધોઽપિ સ કિં યથાર્થઃ ।

તદ્વદ્ધમેળાઽવગતઃ પદાર્થો,

भ्रान्तस्य सत्यः सुमतेर्मृषैव ॥२८६॥

ટીકા—પ્રત્યક્ષપ્રમાણથીસિદ્ધ હોય તો પણ પદાર્થ ભ્રાન્તિ રહિત જ હોય એવો કાંઈ નિયમ નથી. કારણ કે દિવસે જેમને દેખાતું નથી તેવાં ઘુવડ વિગેરેને દિવસનો અંધ-કાર પ્રત્યક્ષદેખાય છે. પણ તે અંધકાર ત્રણેકાઠમાં કાંઈ યથાર્થ નથી. અર્થાત્ સર્વ જગત્ને પોતાનાં કિરણોથી પ્રકાશ કરીને અંધકારને દૂર કરનાર સૂર્ય ભગવાનનેવિષે પણ અંધ-કારનો આરોપ કરે તો તેથી શું તે સત્યમાનશે ? એજ રીતે જે પદાર્થનો અનુભવ ભ્રમથી થાય છે. ભ્રાન્તને માટે તે સત્ય પ્રતીત થાય છે પણ બુદ્ધિમાન્ તેને મિથ્યા જ સમજશે ॥૨૮૬॥

घटोऽयमित्यत्र घटाभिधानः,

प्रत्यक्षतः कश्चिदुदेति दृष्टेः ।

विचार्यमाणे स तु नास्ति तत्र,

मृदस्ति तद्भावविलक्षणा सा ॥२८७॥

ટીકા—‘અયં ઘટઃ’ આ ઘડો છે. એમ કહેવાથી ઘટ એ નામ અને ગોળાકારરૂપ એનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે પણ જો વિચાર પૂર્વક જોવામાં આવે તો ઘટ એ કોઈપદાર્થ નથી. કેવળ ઘડાથી જૂદા સ્વભાવવાળી મૃતિકાજ છે. એમ જોવામાં આવે છે. માટે હે શિષ્ય સ્થૂળ દ્રષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી દેખાતાં

एवां घटादि स्थूलबुद्धिवाळाने सत्य जेवां भासे छे पण वस्तु-
ताथी असत्य छे ॥ २८७ ॥

પ્રાદેશમાત્રઃ પરિદૃશ્યતેઽર્કઃ,

શાસ્ત્રેણ સંદર્શિતલક્ષયોજનઃ ।

માનાઽન્તરેણ ક્વચિદેતિ બાધાં,

પ્રત્યક્ષમપ્યત્ર હિ ન વ્યવસ્થા ॥૨૮૮॥

ટીકા—પ્રત્યક્ષપ્રમાણ પણ અપ્રમાણ થાય છે. જેમ સૂર્ય-
ભગવાનને દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પ્રાદેશ માત્ર દેખાય છે. પ્રાદેશ
છેતલે “ તર્જન્યંગુષ્ઠયોરન્તરાલઃ પ્રાદેશઃ ॥ ” તર્જની
છેતલે અંગૂઠાની પાસેની આંગળી અને અંગૂઠો એ બન્નેને પહોળાં
કરતાં વચ્ચે જે અન્તર પડે તે પ્રાદેશ કહેવાય. પણ શાસ્ત્ર પ્રમા-
ણથી તો સૂર્ય લાક્ષયોજનનો ગણાય છે પ્રત્યક્ષ જોયેલી વસ્તુ
પણ અન્ય પ્રમાણ વડે અસત્ય સમજાય છે. માટે કોઈ સ્થલમાં
અન્ય પ્રમાણથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણનો વાધ થાય છે. તેથી પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણ પણ વસ્તુનો નિર્ણય કરાવનારું થઈ શકતું નથી ॥૨૮૮॥

તસ્માત્ત્વયીદં શ્રમતઃ પ્રતીતં,

મૃષૈવ નો સત્યમવેહિ સાક્ષાત્ ।

બ્રહ્મ ત્વમેવાસિ સુખસ્વરૂપં,

ત્વત્તો ન ભિન્નં વિચિનુષ્વ બુદ્ધૌ ॥૨૮૯॥

ટીકા—હે શિષ્ય ! તેથી તારામાં માયાનું કાર્ય જગત્
 ભ્રાન્તિથી સત્ય જેવું પ્રતીત થાય છે. તે વાસ્તવિક મિથ્યા
 જાણવું. તુંતો આનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. જરા વિચાર કરીને
 જો તો સમજાય કે બ્રહ્મ તારાથી ભિન્ન નથી ॥૨૮૯॥

લોકાઽન્તરે વાઽત્ર ગુહાઽન્તરે વા,
 તીર્થાઽન્તરે કર્મપરમ્પરાન્તરે ।
 શાસ્ત્રાન્તરે નાસ્ત્યનુપદ્યતામિહ,
 સ્વયં પરં બ્રહ્મ વિચાર્યમાણે ॥૨૯૦॥

ટીકા—આ સંસારાદિ સર્વલોકમાં, પર્વતોની ગુફાઓમાં,
 જૂદાં જૂદાં તીર્થોમાં, અનેક પ્રકારનાં કર્મોમાં અથવા શાસ્ત્રોમાં
 ગમે તેટલી તપાસ કરો પણ ત્યાં બ્રહ્મ નથી અર્થાત્ ત્યાં બ્રહ્મ
 મળશે નહિ. પણ જ્ઞાનીઓ વિચાર કરી પોતાને બ્રહ્મરૂપ
 જાણેલ છે. ॥ ૨૯૦ ॥

તત્ત્વમાત્મસ્થમજ્ઞાત્વા, મૂઢઃ શાસ્ત્રેષુ પદ્યતિ ।
 ગોપઃ કક્ષગતં છાગં, યથા કૂપેષુ દુર્મતિઃ॥૨૯૧॥

ટીકા—જેમ અજ્ઞાની ભરવાડ પોતાની બગલમાં દેસ્વાતા-
 બકરાને જોતાં કુવામાં પડેલ તેના પ્રતિબિંબને જુએ છે. તેમ
 મૂઢ પુરુષ પોતાનામાં રહેલ બ્રહ્મસ્વરૂપને ન જોતાં શાસ્ત્રોમાં
 સ્વોલ્લતો ફરે છે ॥ ૨૯૧ ॥

સ્વમાત્માનં પરં મત્વા, પરમાત્માનમન્યથા ।

વિમૃગ્યતે પુનઃ સ્વાત્મા, બહિઃ કોશેષુ પણ્ડિતૈઃ

ટીકા—શબ્દ અને તેના અર્થમાત્રને જાણીને પંડિત-
પણાનું અભિમાન કરનાર પુરુષ પોતાના આત્માને બ્રહ્મથી
ભિન્ન અને બ્રહ્મને પોતાનાથી ભિન્ન માની, અન્નમય વિગેરે
કોશોમાં આત્માને खोले છે-શોધે છે ! ॥ ૨૯૨ ॥

વિસ્મૃત્ય વસ્તુનસ્તત્ત-મધ્યારોપ્ય ચ વસ્તુનિ ।

અવસ્તુતાં ચ તદ્ધર્માન્મુધા શોચતિ નાઽન્યથા ॥

ટીકા—અજ્ઞાની મનુષ્ય વસ્તુના સ્વરૂપને ભૂલિને યથાર્થ
વસ્તુ-રજ્જુઆદિમાં અવસ્તુ-સર્પ વિગેરેનો તથા ભયત્વ વિગેરે
તેના ધર્મોનો આરોપ કરીને વૃથા શોક કરે છે. જો એમ ન
કરે તો શોક કરવાનો પ્રસંગ જ ન આવે. ॥ ૨૯૩ ॥

આત્મ-અનાત્મ વિવેક.

આત્માઽનાત્મવિવેકં તે, વક્ષ્યામિ શ્રુણુ સાદરમ્ ।

યસ્ય શ્રવણમાત્રેણ, મુચ્યતેઽનાત્મબન્ધનાત્ ॥ ૨૯૪ ॥

ટીકા—હું તને આત્મા અને અનાત્માનો વિવેક કહું છું
તે આદર પૂર્વક શ્રવણ કર-સાંભળ, જેના શ્રવણ માત્રથી
અનાત્મ બન્ધનથી મુક્ત થઈશ. ॥ ૨૯૪ ॥

ઇત્યુક્ત્વાભિમુખીકૃત્ય, શિષ્યં કરુણયા ગુરુઃ ।
 અધ્યારોપાઽપવાદાભ્યાં, નિષ્પ્રપञ्चं પ્રપञ્ચયન્ ॥૨૯૫॥
 સમ્યક્પ્રાબોધયત્તત્ત્વં, શાસ્ત્રદૃષ્ટેન વર્ત્મના ।
 સર્વેષામુપકારાય, તત્પ્રકારોઽત્ર દર્શયતે ॥૨૯૬॥

ટીકા—એ પ્રમાણે કહીને, ગુરુ દયાથી પોતાના શિષ્યને સન્મુખ કરીને, સર્વમાયા કલ્પિત પ્રપંચથી રહિત બ્રહ્મસ્વરૂપનો વોધ કરવા સારુ અધ્યારોપાપવાદથી (જેમાં જેવસ્તુનથી તે તેમાં છે, એમ કહેવું તે અધ્યારોપ. અને પછી તેનો નિષેધ કરવામાં આવે તે અપવાદ.) નિષ્પ્રપંચબ્રહ્મનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરીને, શાસ્ત્રદ્વારા બતાવેલા માર્ગથી સ્વરૂપનો ઉપદેશ કરીને સર્વલોકના ઉપકારને માટે તેનો પ્રકાર અત્રે બતાવવામાં આવે છે. ॥ ૨૯૫ ॥ ૨૯૬ ॥

અધ્યારોપ.

વસ્તુન્યવસ્ત્વારોપો, યઃ સોઽધ્યારોપ ઇતીર્યતે ।
 અસર્પભૂતેરજ્જ્વાદૌ, સર્પત્વારોપણં યથા ॥૨૯૭॥

ટીકા—સત્ય પદાર્થમાં મિથ્યાવસ્તુની કલ્પના તે અધ્યારોપ કહેવાય છે. જેમ જેમાં સર્પ નથી. એવી દોરડીમાં સર્પનો આરોપ કરવો તે અધ્યારોપ. ॥૨૯૭॥

વસ્તુ તાવત્પરં બ્રહ્મ, સત્યજ્ઞાનમિદં લક્ષણમ્ ।

इदमारोपितं यत्र, भाति खे नीलतादिवत् २९८

ટીકા—પરબ્રહ્મ યથાર્થ વસ્તુ છે, સત્ય, જ્ઞાન અને આનન્દ તેનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે. જેમ આકાશમાં નીલતા-શામરૂપતા કલ્પિત છે. તેમ બ્રહ્મમાં આ જગત્ કલ્પિતરૂપે ભાસે છે. ॥ ૨૯૮ ॥

अज्ञान.

तत्कारणं यदज्ञानं, सकार्यं सद्विलक्षणम् ।

अवस्तिवत्युच्यते सद्भिर्यस्य बाधा प्रदृश्यते॥२९९

ટીકા—તેનું જગત્નું મૂળકારણ અજ્ઞાન છે. ઘડો, વસ્તુ વિગેરે સંપૂર્ણ જગત્ તેનું-અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. સંસારરૂપ કાર્ય-સહિત અજ્ઞાનરૂપકારણ બ્રહ્મથી જુદું છે. અને તેની નિવૃત્તિ દેખવામાં આવે છે. એવા અજ્ઞાનને સત્પુરુષો-પણ્ડિતો-અવસ્તુ [કાંઈ નથી] એમ કહે છે. ॥ ૨૯૯ ॥

सत् असत् लक्षण.

अवस्तु तत्प्रमाणैर्यद्वाध्यते शुक्ति रौप्यवत् ।

न बाध्यते यत्तद्वस्तु, त्रिषु कालेषु शुक्तिवत् ३००

ટીકા—શુક્તિ-છીપમાં પ્રતીત થતા રૂપાની પેઠે જે પ્રમાણ વડે બાધ થાય, તે અવસ્તુ કહેવાય. અને છીપની પેઠે જે ત્રણે કાઠમાં બાધ ન થાય તેને વસ્તુ કહે છે. ॥૩૦૦॥

શુક્તેર્વાધા ન સ્વલ્વસ્તિ, રજતસ્ય યથા તથા ।
અવસ્તુસંજ્ઞિતં યત્તજ્જગદધ્યાસકારણમ્ ॥૩૦૧॥

ટીકા—જેમ રૂપાનો બાધ થઈ જાય છે તેમ શુક્તિનો બાધ નક્કી થતો નથી. તેથી અજ્ઞાન જે અવસ્તુ કહેવાય છે તેજ જગતના અધ્યાસનું કારણ છે. ॥ ૩૦૧ ॥

સદસદ્વિધ્યામનિર્વાચ્યમજ્ઞાનં ત્રિગુણાત્મકમ્ ।
વસ્તુતત્ત્વાઽવબોધૈકબાધ્યંતદ્ભાવલક્ષણમ્ ॥૩૦૨॥

ટીકા—“ સદસદ્વિલક્ષણમજ્ઞાનમ્ ” સત્થી તથા અસત્થી વિલક્ષણ હોય તે અજ્ઞાન કહેવાય. અજ્ઞાન-અવિદ્યાને બ્રહ્મની પેઠે સત્ કહી શકાય તેમ નથી. તેમજ આકાશના-પુષ્પની પેઠે અસત્ પણ કહી શકાય તેમ નથી પણ તે મિથ્યા છે. અને કેવલ જ્ઞાનથીજ દૂર થાય છે “જ્ઞાનનિવૃત્ત્યમજ્ઞાનમ્” અજ્ઞાન-અવિદ્યા જ્ઞાનવડે નિવૃત્તથવા યોગ્ય છે. સત્ત્વ, રજ, ને તમ એ ત્રણ ગુણ તેનું સ્વરૂપ છે. વસ્તુના યથાર્થ તત્ત્વજ્ઞાનથી તે દૂર થાય છે. જ્ઞાનથી દૂર થવું એજ તેનું લક્ષણ છે. ॥૩૦૨॥

અજ્ઞાનનું અનિર્વચનીયત્વ.

મિથ્યાસંબન્ધતસ્તત્ર, બ્રહ્મણ્યાશ્રિત્ય તિષ્ઠતિ ।

મળૌશક્તિર્યથા તદ્વન્નૈતદાશ્રયદૂષકમ્ ॥૩૦૩॥

ટીકા—તે અજ્ઞાન મિથ્યાસંબન્ધથી—કલ્પિતતાદાત્મ્ય સંબન્ધથી—બ્રહ્મને આશ્રયે રહે છે. જેમ દોરડીમાં દેખાતો સર્પ મિથ્યા હોવાથી, દોરડીને કોઈ જાતથી વિકાર કરતો નથી તેમ અજ્ઞાન પણ જ્ઞાનને આશ્રયે છતાં જ્ઞાનમાં વિકાર કરતું નથી. અથવા જેમ મૂર્યકાન્ત મણિમાં બાલ્બાની શક્તિ છે છતાં તે પોતાના આશ્રિતમાં વિકાર કરતી નથી તેમ ॥ ૩૦૩ ॥

અજ્ઞાનમાં પ્રમાણ.

સદ્ભાવે લિંગમેતસ્ય, કાર્યમેતચ્ચરાચરમ્ ।

માનં શ્રુતિઃ સ્મૃતિશ્ચાજ્ઞોઽહમિત્યનુભવોઽપિ ચ॥

ટીકા—૧ અજ્ઞાનના સદ્ભાવમાં—હોવાપણામાં—કાર્યરૂપ આ સ્થાવરજંગમરૂપ જગત્ લિંગ—હેતુ છે. તેમજ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને અનુભવ પણ પ્રમાણ છે તત્ર શ્રુતિઃ—“ તે ધ્યાનયોગાનુ-ગતા અપશ્યન્દેવાત્મશક્તિં સ્વર્ગુર્નિર્ગૂઢામ્ ” ॥ અર્થ—કાલ, સ્વભાવ આદિ કારણોનો વિચાર કરતાં દોષો સમજાયા. છેવટ બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોયે ધ્યાન દ્વારા જાણવા યત્ન કર્યો તો તેમણે

પરમાત્મા વિષે, જગતના કારણભૂત દેવાત્મશક્તિને પોતાના ગુણો સહિત નિગૂઢ છે એવો નિશ્ચય કર્યો.

તેમજ સ્મૃતિ—“ અજ્ઞાનેનાઘૃતંજ્ઞાનં તેન મુહ્યન્તિ જંતવઃ જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ” ॥ અર્થ—જે જીવોનું જ્ઞાન અજ્ઞાનથી ઢંકાયેલું છે તે જીવો અજ્ઞાનેકરેલા-આવરણથી સંસારમાં સપડાય છે. અને જેમનું પોતાનું અજ્ઞાન ગુરુ શાસ્ત્રના પ્રસાદ જન્ય જ્ઞાનથી નાશ પામ્યું છે. તે ‘અહંબ્રહ્માસ્મિ’ હું બ્રહ્મ છું ’ એ શ્રુતિ વાક્યનો અનુભવ કરે છે. એ સ્મૃતિ પ્રમાણ છે. અને ‘ હું બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણતો નથી ’ એ અનુભવ પણ પ્રમાણ છે. તેથી અજ્ઞાન છે એમ સિદ્ધ થયું ॥ ૩૦૪ ॥

અજ્ઞાનના બે પ્રકાર.

અજ્ઞાનં પ્રકૃતિઃ શક્તિરવિદ્યેતિ નિગદ્યતે ।

તદેતત્સન્ન ભવતિ, નાઽસદ્વા શુક્તિરૌપ્યવત્ ॥૩૦૫

ટીકા—પંડિતો અજ્ઞાનને પ્રકૃતિ, શક્તિ, અને અ-વિદ્યા એ નામથી કથન કરે છે. તે અજ્ઞાન સત્ નથી. કેમકે “ ત્રૈકાલાઽબાધ્યં સત્યમ ” ત્રણેકાલમાં જે વસ્તુનો બાધ ન થાય તે સત્-અજ્ઞાન જ્ઞાનવડે નાશ પામે છે. માટે તે સત્ કહેવાય નહિ. તેમ અજ્ઞાન અસત્ પણ નથી. કારણકે અસત્પદાર્થ દેખાય નહિ. જેમ શશશૃંગ, આકાશપુષ્પ, વંધ્યાપુત્ર એ દેખાતાં

नथी. माटे असत् छे. अज्ञान जगत् रूपे प्रतीत थाय छे. दारुला
आपे छे के जेम छीपमां देखातुं रूपुं सत् के असत् नथी तेम.
अज्ञान पण अनीर्वचनीय छे. ॥ ३०५ ॥

सतो भिन्नमभिन्नंवा, नदीपस्य प्रभा यथा ।
न सावयवमन्यद्वा, वीजस्याङ्कुरवत्क्वचित् ॥ ३०६ ॥

टीका—जेम दीवानी प्रभाने दीवाथी भिन्न अथवा अ-
भिन्न कशुं कही शकाय नहि. तेम अज्ञानने पण सत् ब्रह्मथी
जुटुं के अभेद ए कांइ कही शकाय नहि. जेम अंकुरने वीजनो
अवयव-अंश अथवा अनंश-अवयवशून्य एम कांइ कही शकाय
नहि तेम अज्ञानने ब्रह्मनो अवयव के अनवयव कांइ कहेवाय
नहि ॥ ३०६ ॥

अत एतदनिर्वाच्य-मित्येव कवयो विदुः ।
समष्टिव्यष्टिरूपेण, द्विधाऽज्ञानं निगद्यते ॥ ३०७ ॥

टीका—ए कारणथी विद्वान् पुरुषोए एवो निश्चय कर्यो
छे के अज्ञानरूपअविद्याअनिर्वचनीय छे. ए अज्ञान (१)
समष्टिरूप (२) व्यष्टिरूप एम बे प्रकारनुं छे. ॥ ३०७ ॥

नानात्वेन प्रतीताना-मज्ञानानामभेदतः ।
एकत्वेन समष्टिः स्थाद्भूरुहाणां वनं यथा ॥ ३०८ ॥

ટીકા—જેમ જૂદાં જૂદાં વૃક્ષો અનેક હોય છે પણ વન-રૂપમાં તે સર્વને એક કહેવામાં આવે છે. તેમ જીવની ઉપાધિ રૂપ મેદથી અજ્ઞાન ભિન્નભિન્ન અનેક રૂપે પ્રતીત થાય છે. પરંતુ તે સર્વનો એકત્વથી વ્યવહાર થાય છે. ત્યારે તેને સમષ્ટિ-રૂપ અજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. ॥ ૩૦૮ ॥

માયાઉપહિત ईश्वर.

इयं समष्टिरुद्घुष्टा, सत्त्वांशोत्कर्षतः पुरा ।
मायेति कथ्यते तज्ज्ञैः शुद्धसत्त्वैकलक्षणा ॥

ટીકા—આ સમષ્ટિ અજ્ઞાનમાં સત્ત્વગુણનો અંશ અધિક હોય છે તો તે શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. કેવલ સત્ત્વગુણજ જેનો સ્વભાવ છે એવા અજ્ઞાનને વિદ્વાનો માયા કહે છે. એ શુદ્ધ સત્ત્વગુણી માયાજે ईश्वरની ઉપાધિ છે. ॥ ૩૦૯ ॥

मायोपहितचैतन्यं, साभासं सत्त्वब्रंहितम् ।
सर्वज्ञत्वादिगुणकं, सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ।

ટીકા—“ સ્વાશ્રયાવ્યામોહકરી માયા ” પોતાના આશ્રયને મોહ ન પમાડે તે માયા કહેવાય છે. સત્ત્વગુણની જેમાં અધિકતા છે એવી આભાસસહિત માયા, તે માયા ઉપહિત ચૈતન્ય તે ईश्वर, તે ईश्वર સર્વજ્ઞત્વાદિ ગુણ યુક્ત અને સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિને લયનું કારણ છે. ॥ શ્રુતિપણ કહે છે કે “યઃ સર્વેભઃ

સર્વવિદ્યસ્યજ્ઞાનમયં તપઃ ” અર્થ—માયાવિશિષ્ટૈશ્વર સર્વજ્ઞ છે. જેનું જ્ઞાનરૂપ તપ છે. તેમજ “ એષ યોનિઃ સર્વસ્ય અસ્માન્માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્ ” અર્થ—એ માયા વિશિષ્ટૈશ્વર સર્વનું અભિન્નનિમિત્તોપદાનકારણ છે. એ માયાવીશ્વર આથી વિશ્વને ઉત્પન્ન કરે છે. મૂત્રમ્ “ જન્માદ્યસ્ય યતઃ ” માયા વિશિષ્ટૈશ્વરથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને નાશ થાય છે. માટે માયા ઉપહિત ચૈતન્યૈશ્વર છે. ॥ ૩૧૦ ॥

અવ્યાકૃતં તદવ્યક્તમીશૈત્યપિ ગોયતે ।

સર્વશક્તિગુણોપેતઃ, સર્વજ્ઞાનાઽવભાસકઃ ॥૩૧૧॥

સ્વતંત્રઃસત્યસંકલ્પઃ, સત્યકામઃ સૈશ્વરઃ ॥

ટીકા—સર્વશક્તિ તથા સર્વ ગુણોથીતે સંપન્ન છે. સર્વ જ્ઞાનનો પ્રકાશક છે. તે કર્મનેવશથઈ જન્માદિને ગ્રહણ કરતો નથી માટે સ્વતંત્ર છે. ૈશ્વર સત્યસંકલ્પ છે ને સત્યકામ છે. તેને અવ્યાકૃત, અવ્યક્ત, ૈશ, એવા નામથી કથન કરે છે. ॥ ૩૧૧ ॥

તસ્યૈતસ્ય મહાવિષ્ણોર્મહાશક્તિર્મહીયસઃ ॥૩૧૨॥

સર્વજ્ઞત્વેશ્વરત્વાદિ—કારણત્વાન્મનીષિણઃ ।

કારણં વપુરિત્યાહુઃ સમષ્ટિં સત્ત્વબ્રંહિતમ્ ॥૩૧૩॥

ટીકા—સસ્વરજનાં અધિકતા વાલું સમષ્ટિરૂપ માયા નામક અજ્ઞાન; સર્વજ્ઞતા, ईश्वरता આદિનું કારણ છે. તેથી વિવેકી પુરુષો તે મહાશક્તિવાળા અજ્ઞાનને તે મહાવિષ્ણુ-ईश्वर-નું કારણ શરીર કહે છે. ॥ ૩૧૩ ॥

આનન્દપ્રસ્તવેન, સાધકત્વેન કોશવત્ ।

સૈષાઽઽનન્દમયઃ કોશ, ઇતીશસ્ય નિગદ્યતે ॥૩૧૪॥

ટીકા—કોશ--મ્યાનની પેઠે જગત્ને ઢાંકનાર હોવાથી અને આનન્દની અધિકતા હોવાથી તથા સાધક હોવાથી તેને-ईश्वરનો આનન્દમય કોશ કહે છે. ॥ ૩૧૪ ॥

સર્વોપરમહેતુત્વાત્સુષુપ્તિસ્થાનમિષ્યતે ।

પ્રાકૃતઃ પ્રલયોયત્ર, શ્રાવ્યતે શ્રુતિર્મિર્મુદુઃ ॥૩૧૫॥

ટીકા—સર્વ પ્રાણીયોના લયનું કારણ હોવાથી જેને સુષુપ્તિનું સ્થાન કહે છે. જે અવસ્થાને શ્રુતિયો વારંવાર પ્રાકૃતલય એ નામથી કથન કરે છે. ॥ ૩૧૫ ॥

અજ્ઞાનં વ્યષ્ટ્યભિપ્રાયા-દનેકત્વેન ભિદ્યતે ॥

અજ્ઞાનવૃત્તયો નાના, તત્તદ્ગુણવિલક્ષણાઃ ॥૩૧૬॥

ટીકા—વ્યષ્ટિભાવ એટલે ભિન્ન ભિન્ન રૂપથી અજ્ઞાન અનેક પ્રકારનું છે. અને સસ્વ, રજ તથા તમોગુણદ્વારા, વિલક્ષણ સ્વભાવવાળા અજ્ઞાનની વૃત્તિયો પણ અસંખ્ય પ્રકારની થાય છે. ॥ ૩૧૬ ॥

वनस्य व्यष्ट्यभिप्रायाद्भूहा त्यनकता ।

यथा तथैवाऽज्ञानस्य, व्यष्टितः स्यादनेकता ॥ ૩૧૭

ટીકા—જેમ વન સમષ્ટિરૂપથી એક છે. છતાં વૃક્ષની-
દૃષ્ટિથી અનેક જાઠ કહેવાય છે. તેમ એકજ અજ્ઞાન વ્યષ્ટિરૂપથી
અનેક કહેવાય છે ॥ ૩૧૭ ॥

अ विद्याउपाहत जीव.

व्यष्टिर्मलिनसत्त्वैषा, रजसातमसायुता ।

ततो निकृष्टाभवति, योपाधिः प्रत्यगात्मनः ॥

ટીકા—એ રજોગુણ, તમોગુણ યુક્ત મલિનસત્ત્વઅવિદ્યા
કહેવાય છે, તે વ્યાપક આત્માની નિકૃષ્ટ ઉપાધિ થાય છે ॥ ૩૧૮ ॥

चैतन्यं व्यष्ट्यवच्छिन्नं, प्रत्यगात्मेति गीयते ।

साभासं व्यष्ट्युपहितं, सत्तादात्म्येन तद्गुणः ॥

ટીકા—વ્યષ્ટિઅવિચ્છિન્ન ચૈતન્યને પ્રત્યક્ આત્મા કહે
છે. વ્યષ્ટિ ઉપહિત સાભાસને ચિદાભાસ કહે છે. પંચદશીમાં-
લ્લયું છે કે “ અવિદ્યાવશગસ્ત્વન્યસ્તદ્વૈચિત્ર્યાદનેકથા ” અર્થ-
વ્યષ્ટિ અવિદ્યાને વશ થયેલ ચૈતન્ય છે, અવિદ્યાના અનેકપણાથી
તેનું અનેકપણું થાય છે. ઇટલે મનુષ્ય, દેવ, તિર્યક્ વગેરે ભાવને
પામે છે. ॥ ૩૧૯

અભિભૂતઃ સં એવાત્મા, જીવૈત્યભિધીયત્ ।

કિંચિજ્ઞત્વાઽનીશ્વરત્વસંસારિત્વાદિધર્મવાન્ ॥

ટીકા—વ્યષ્ટિ અવિદ્યાના ગુણોથી પરાભવ પામેલ—દ્વા-
ંદા આત્મા, જીવ એ નામથી કહેવાય છે. તે જીવ અલ્પજ્ઞ,
અનીશ્વરત્વ, સંસારી વિગેરે ધર્મવાળો થાય છે તત્ત્વશ્રુતિઃ “અનિ-
શયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ” અર્થ—પરતંત્રતાથી મોહપામી શોક
કરે છે ॥૩૨૦॥

પ્રાજ્ઞસ્વરૂપ.

અસ્ય વ્યષ્ટિરહંકાર-કારણત્વેનકારણમ્ ।

વપુસ્તત્રાઽભિમાન્યાત્મા, પ્રાજ્ઞૈત્યુચ્યતે બુદ્ધેઃ ।

ટીકા—અર્દ્ધકારકારણ હોવાથી આ જીવનું વ્યષ્ટિકારણ
શરીર કહેવાય છે તેના અભિમાનીઆત્માને વિદ્વાન્ પુરુષો
'પ્રાજ્ઞ' કહે છે ॥૩૨૧॥

પ્રાજ્ઞત્વમસ્યૈકાજ્ઞાન-ભાસકત્વેનસંમતમ્ ।

વ્યષ્ટેર્નિકૃષ્ટત્વેનાઽસ્ય, નાઽનેકાઽજ્ઞાનભાસકં ॥

ટીકા—આ જીવ એક દટલે પોતાનાજ અજ્ઞાનનો પ્રકાશ-
ક દટલે સાક્ષી છે. તેથી તેને પ્રાજ્ઞ કહે છે. વ્યષ્ટિ અજ્ઞાન દટલે
મલિન સત્ત્વ તેની ઉપાધિનિકૃષ્ટ—કનિષ્ઠ હોવાથી તે અનેક
અજ્ઞાનને પ્રકાશી શકતો નથી ॥૩૨૨॥

स्वरूपाऽऽच्छादकत्वेनाऽप्यानन्दप्रवृत्तः

कारणं वपुरानन्द-मयः कोश इतीर्यते ॥३२३॥

टीકા—આ કારણશરીર પળ જીવના સ્વરૂપને ઢાંકનાર હોવાથી અને તેમાં બહુઆનન્દ હોવાથી, પંડિતો તેને આનન્દમય કોશ કહે છે. ॥૩૨૩॥

अस्याऽवस्थासुषुप्तिः स्याद्यत्राऽनन्दः प्रकृष्यते ।

एषोऽहं सुखमस्वाप्सं, नतु किंचिदवेदिषम् ॥

टीકા—આ કારણ શરીરની અવસ્થા સુષુપ્તિ છે. જેમાં આનન્દ વધે છે. “ આ હું સુખપૂર્વક સૂતો પળ કાંઈ જાણું નહિ ” આ રીતે સુષુપ્તિમાં ‘ સુખે સૂતો ’ એથી સુખનો અને ‘ કાંઈ જાણું નહિ ’ એથી અજ્ઞાનનો એમ બે પ્રકારનો અનુભવ થાય છે. ॥૩૨૪॥

इत्यानन्दसमुत्कर्षः, प्रबुद्धेषु प्रदृश्यते ।

समष्टेरपिचव्यष्टे-रुभयोर्वनवृक्षवत् ॥३२५॥

ટીકા—એ પ્રમાણે આનન્દનો ઉત્કર્ષ નિદ્રામાંથી જાગેલા-પુરુષમાં દેખાય છે. તેથી વન અને વૃક્ષના સમૂહની પેઠે સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિમાં અજ્ઞાનનો અભેદ છે. ॥૩૨૫॥

अभेद एव ना भेदो, जात्येकत्वेन वस्तुतः ।

अभेद एव ज्ञातव्यस्तथेशप्राज्ञयोरपि ॥३२६॥

ટીકા—વસ્તુતાથી જાતિ અને વ્યક્તિ (વન અને વૃક્ષમા) માં ભેદ નથી. કારણ જાતિની અંદર વ્યક્તિ રહે છે. તેમ ईશ્વર અને પ્રાણમાં ભેદ નથી. ॥૩૨૬॥

સત્યુપાધ્યોરભિન્નત્વે, કભેદસ્તદ્વિશિષ્ટયોઃ ।

एकीभावे तरङ्गाऽब्ध्योः, को भेदःप्रतिबिम्बयोः ॥

ટીકા—અજ્ઞાનસમષ્ટિ-માયા, અજ્ઞાનવ્યષ્ટિ-અવિદ્યા એ બન્ને ઉપાધિયોનો અભેદ હોવાથી તે ઉપાધિવાળા ईશ્વર અને જીવમાં પણ ભેદ સંભવતો નથી. જ્યારે સમુદ્ર અને તરંગ એકજ છે. તો તેમાં પડનાર બે પ્રતિબિમ્બોમાં ભેદ કેમ હોઈ શકે ? નજ હોઈ શકે. ॥૩૨૭॥

अज्ञानतदवच्छिन्नाऽऽभासयोरुभयोरपि ।

आधारं शुद्धचैतन्यं, यत्तत्तुर्यमितीर्यते ॥૩૨૮॥

ટીકા—અજ્ઞાન અને તેના બે આભાસો (ईશ્વર ને જીવ) નો આધાર-આશ્રય શુદ્ધ ચૈતન્ય છે. એ શુદ્ધબ્રહ્મને પંડિતો 'તુર્ય' એ નામથી કથન કરે છે ॥૩૨૮॥

जगत्सृष्टिक्रम.

एतदेवाविविक्तंसदुपाधिभ्यां च तद्गुणैः ।

महावाक्यस्यवाच्यार्थो, विविक्तलक्ष्यइष्यते ॥

ટીકા—શુદ્ધચૈતન્ય જ્યારે પાછળ કહેલી સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિરૂપ બેડ ઉપાધિયો અને તેના સર્વગુણોની સાથે મળીને રહે છે ત્યારે તત્ત્વમસિ આદિમહાવાક્યનોવાચ્યાર્થ કહેવાય છે. અને જ્યારે તેનાથી જૂદા રહે છે ત્યારે લક્ષ્યાર્થ થાય છે. ૩૨૯

અનન્તશક્તિસંપન્નો, માયોપાધિકર્દેશ્વરઃ ।

ઈક્ષામાત્રેણ સૃજતિ, વિશ્વમેતચ્ચરાચરમ્ ॥૩૩૦॥

ટીકા—અનન્તશક્તિવાળામાયાઉપાધિવાળા ઈશ્વર ઈક્ષણ માત્રથી-દર્શન માત્રથી આ ચરાચર-સ્થાવરજંગમ જગત્ને ઉત્પન્ન કરે છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે “તદૈક્ષત્ વહૂસ્યાં પ્રજાયેય” તેણે ઈક્ષણ કર્યું-વિચાર્યું-જોયું હું એક બહુરૂપે થાઉં, ઉત્પન્ન થાઉં ॥૩૩૦॥

અદ્વિતીયસ્વમાત્રોઽસૌ, નિરૂપાદાન ઈશ્વરઃ ।

સ્વયમેવ કથં સર્વં, સૃજતીતિ ન શઙ્ક્યતામ્ ॥

ટીકા—કેવળ એક સ્વરૂપ, ઉપાદાનકારણરહિત પર-મેશ્વર પોતે સર્વ સૃષ્ટિને કેમ રચે છે એવી શંકા કરવી નહિ ૩૩૧

અભિન્નનિમિત્તોપાદાનપણું.

નિમિત્તમપ્યુપાદાનં, સ્વયમેવભવન્પ્રભુઃ ।

ચરાચરાત્મકં વિશ્વં, સૃજત્યવતિ લુમ્પત્તિ ॥૩૩૨॥

ટીકા—સર્વશક્તિપરમેશ્વર પોતેજ નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણરૂપ થઈને આ સ્થાવર જંગમરૂપ વિશ્વની સૃષ્ટિ, સ્થિતિને લય કરે છે. અર્થાત્ આત્મા પોતેજ અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે. ॥૩૩૨॥

સ્વપ્રાધાન્યેન જગતો, નિમિત્તમપિ કારણમ્ ।
ઉપાદાનં તતોપાધિ, પ્રાધાન્યેન ભવત્યયમ્ ॥

ટીકા—ઈશ્વર પોતાના ચૈતન્ય અંશની પ્રધાનતાથી જગતું નિમિત્ત કારણ થાય છે. અને માયા-અપાધેની પ્રધાનતાથી તેજ ઈશ્વર ઉપાદાન કારણ પણ થાય છે. ॥૩૩૩॥

યથાલૂનાનિમિત્તં ચ, સ્વપ્રધાનતયા ભવેત્ ।
સ્વશરીરપ્રધાનત્વે-નોપાદાનં તથેશ્વરઃ ॥

ટીકા—જેમ કરોઝીયો પોતાની ચૈતન્યસત્તાની પ્રધાનતાથી નિમિત્ત કારણ થાય છે. અને પોતાના શરીરની પ્રાધાન્યતાથી પોતેજ કાર્યનુ ઉપાદાન કારણ છે યથા શ્રુતિ—“યથોર્ણનાભિઃ સ્જતે ગૃહ્ણતિ ચ ॥ યથા પૃથિવ્યામૌષધયઃ સંભવંતિ ॥ યથા સતઃ પુરુષાત્કેશલોમાનિ તથાઽક્ષરાત્સંભવતીહ વિશ્વમ્ ॥ યથાગ્રેઃ ક્ષુદ્રાવિસ્ફુલ્લિંગા વ્યુચ્ચરંતિ એવમેવાસ્માદાત્મનઃ સર્વેપ્રાણાઃ ॥ યઃ સર્વજ્ઞઃ સવિશ્વકૃત્ સહિ સવસ્ય કર્તા ” અર્થ—“જેમ કરોઝીયો પોતાના શરીરથી તંતુઓ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ તે માયા વિશિષ્ટ બ્રહ્મ પણ પોતાનાથી આ સર્વ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ

પૃથ્વીથી નાના પ્રકારનાં ઔષધોઉત્પન્ન થાય છે. જેમ સત્ પુરુષથી અસત્ કેશ લોમાદિ (રુવાડાં) ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ આત્મામાંથી—અક્ષર બ્રહ્મમાંથી ઓ વિશ્વ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાંથી નાના તણસા ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આત્મામાંથી આ સર્વ પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે. જે પરમેશ્વર સર્વજ્ઞ છે. તે પરમેશ્વર વિશ્વને કરનાર છે. તેજ પરમેશ્વરસર્વના કર્તા છે ”
 એ પ્રકારે અનેક શ્રુતિયો બ્રહ્મને જગત્નું અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણ કહે છે ॥૩૩૪॥

પાંચભૂતોની ઉત્પત્તિ.

તમઃ પ્રધાનપ્રકૃતિવિશિષ્ટાત્પરમાત્મનઃ ।

અભૂત્સકાશાદાકાશમાકાશાદ્વાયુરુચ્યતે ॥

ટીકા—તમોગુણ પ્રધાનપ્રકૃતિવિશિષ્ટપરમાત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો. તથા પંચ-દશી—“ તમઃપ્રધાનપ્રકૃતેસ્તદ્ભોગાયેશ્વરાજ્ઞયા । વિચત્પવન તેજોમ્બુભુવો ભૂતાનિ જજ્ઞિરે ” ॥ અર્થ—“ જીવોના ભોગ માટે ઈશ્વરની આજ્ઞાથી ઈક્ષણપૂર્વક સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છાથી તમો-ગુણ પ્રધાન પ્રકૃતિમાંથી આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી એ પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થયાં ” એ પ્રમાણથી ભૂતો સિદ્ધ છે. ॥ ૩૩૫ ॥

વાયોરગ્નિસ્તથૈવાગ્નેરાપોઽદ્ભ્યઃ પૃથિવી ક્રમાત્ ।

શક્તેસ્તમઃ પ્રધાનત્વ, તત્કાર્યે જાડ્યદર્શનાત્ ॥

ટીકા—વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જલ, જલથી પૃથ્વી એમ અનુક્રમે ઉત્પન્ન થયાં. તમોગુણનો સ્વભાવ જડ છે તેથી તમોગુણ પ્રધાન પ્રકૃતિ પણ જડ છે. કારણ સંસારરૂપ તેનું કાર્ય જડરૂપ દેખાય છે. ॥ ૩૩૬ ॥

આરમ્ભન્તે કાર્યગુણાન્યે કારણગુણાહિતે ।

एतानि सूक्ष्मभूतानि, भूतमात्रा अपि क्रमात् ॥

ટીકા—તે કારણગુણો જેવા સ્વભાવવાળા હોય તેવાજ કાર્ય ગુણોનો આરંભ કરે છે. એ પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતોમાંથી પંચ ભૂતમાત્રાઓ પણ ક્રમથી ઉત્પન્ન થાય છે. (૧) શબ્દ, (૨) સ્પર્શ, (૩) રૂપ, (૪) રસ, (૫) ગંધ, એ પંચતન્માત્રાઓ છે. ॥ ૩૩૭ ॥

एतेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः सूक्ष्मदेहा भवन्त्यपि ।

स्थूलान्यपि च भूतानि, चान्योऽन्यांशविमेलनात्

ટીકા—એ પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતોથી સૂક્ષ્મદેહો પણ થાય છે. અને તે પાંચના વિભાગો પરસ્પર મેલવવાથી સ્થૂલ ભૂતો બને છે. ॥ ૩૩૮ ॥

लिंगरीर.

अपंचीकृतभूतेभ्यो, जातं सप्तदशाङ्गकम् ।

संसारकारणलिङ्ग-मात्मनो भोगसाधनम् ॥

ટીકા—અપંચીકૃત પંચસૂક્ષ્મભૂતોમાંથી સત્તર અવયવો-
વાહું સૂક્ષ્મશરીર—લિંગશરીર ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ જન્મમરણ-
રૂપ સંસાર પ્રવાહનું કારણ છે. અને તેજ જીવાત્માને કર્મફલ
ભોગનું સાધન છે. ॥ ૩૩૯ ॥

શ્રોત્રાદિપચ્ચકચ, વાગાદીનાં ચ પંચકમ્ ।

પ્રાણાદિપચકં બુદ્ધિ-મનસી લિङ્ગમુચ્યતે ॥૩૪૦॥

ટીકા—શ્રોત્રાદિપંચક—ઘટલે (૧) શ્રોત્ર, (૨) ત્વક્, (૩) ચક્ષુ, (૪) રસના, (૫) ગ્રાણ. વાગાદિપંચક ઘટલે (૧) વાક્, (૨) પાણી, (૩) પાદ, (૪) પાયુ, (૫) ઉપસ્થ, પ્રાણા-
દિપંચક ઘટલે (૧) પ્રાણ, (૨) અપાન, (૩) સમાન, (૪) વ્યાન, (૫) ઉદાન. એ પંદર તથા મન, અને બુદ્ધિ એ બે મઝી
સત્તર તત્ત્વનું લિંગ-સૂક્ષ્મ શરીર જાણવું ॥ ૩૪૦ ॥

જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણ.

શ્રોત્રત્વક્ચક્ષુર્જિહ્વાગ્રાણાનિ પચ્ચજાતાનિ ।

આકાશાદીનાં સત્ત્વાંશેભ્યો ધીન્દ્રિયાણ્યનુ-

ક્રમતઃ ॥૩૪૧॥

ટીકા—આકાશના સત્ત્વ અંશથી શ્રોત્ર—કાન. વાયુના
સત્ત્વ અંશથી ત્વક્. અગ્નિના સત્ત્વ અંશથી ચક્ષુ. જલના સત્ત્વ-

अंशयी जिह्वा. पृथ्वीना सत्त्व अंशयी घ्राण. ए रीते पांच-
ज्ञानेन्द्रियो उत्पन्न थइ. ॥ ३४१ ॥

आकाशाऽऽदिगताः पञ्च, सात्त्विकांशाः परस्परम् ।
मिलित्वैवान्तःकरण-मभवत्सर्वकारणम् ॥ ३४२ ॥

टीका—आकाशादि पंचभूतोमां रहेला सात्त्विक अंशो
परस्पर मळीने अन्तःकरण थयुं. अन्तःकरणज सर्व वस्तुनी
कल्पना करे छे. माटे ते अन्तःकरण सुख दुःखादि सर्वनुं
कारण छे. ॥ ३४२ ॥

प्रकाशकत्वादेतेषां सात्त्विकांशत्वमिष्यते ।

प्रकाशकत्व सत्त्वस्य, स्वच्छत्वेन यतस्ततः ॥

टीका—श्रोत्र विगेरे पांच ज्ञानेन्द्रियो अने अन्तःकरण
ए वस्तुओनुं प्रकाशक छे. तेथी आकाशादिकनासत्त्वगुणी
भागमांथी उत्पन्न थएल छे. कारण के सत्त्वगुणस्वच्छ छे.
माटे एनुं प्रकाशपणुं सिद्ध छे. ॥ ३४३ ॥

चतुर्विधअन्तःकरण.

तदन्तःकरणवृत्तिभेदेनस्याच्चतुर्विधम् ।

मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेतितदुच्यते ॥ ३४४ ॥

टीका—ते अन्तःकरणना वृत्तिभेदथी चार प्रकार छे.
(१) मन, (२) बुद्धि, (३) अहंकार. (४) चित्त. ए नामथी
कहेवाय छे. ॥ ३४४ ॥

સંકલ્પાન્મનઙ્ત્યાહુર્દ્ધિરર્થસ્ય નિશ્ચયાત્ ।
અભિમાનાદહંકારશ્ચિત્તમર્થસ્ય ચિન્તનાત્ ॥

ટીકા—તેજ અન્તઃકરણ સંકલ્પ કરે છે ત્યારે મન કહેવાય છે. વિષયનો નિશ્ચય કરે છે ત્યારે બુદ્ધિ કહેવાય છે. અભિમાન કરે છે એટલે અહંકાર કહેવાય છે. વિષયનું ચિંતન કરે ત્યારે ચિત્ત કહેવાય છે. ॥ ૩૪૫ ॥

મનસ્યપિ ચ બુદ્ધૌ ચ, ચિત્તાહંકારયોઃક્રમાત્ ।
અન્તર્ભાવોઽત્રબોદ્ધવ્યો, લિંગલક્ષણસિદ્ધયે ॥૩૪૬

ટીકા—લિંગ—સૂક્ષ્મ શરીરની સિદ્ધિ કરવા માટે; મનમાં ચિત્તનો અને બુદ્ધિમાં અહંકારનો અન્તર્ભાવ જાણવો. જો આ રીતે અન્તર્ભાવ કરવામાં ન આવે તો લિંગશરીર સત્તર તત્ત્વવાળું ન થતાં અધિક અવયવવાળું થઈ જશે ॥ ૩૪૬ ॥

ચિન્તનં ચ મનોધર્મઃ, સંકલ્પાદિર્યથા તથા ।
અન્તર્ભાવોમનસ્યૈવ, સમ્યક્ચિત્તસ્ય સિદ્ધયતિ ॥

ટીકા—જેમ સંકલ્પાદિ મનના ધર્મ છે. તેમ ચિન્તન પણ મનો ધર્મ છે. માટે ચિત્તનો મનમાં અન્તર્ભાવ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૪૭ ॥

દેહાદાવહમિત્યેવ, ભાવો દૃઢતરો ધિયઃ ।
દૃશ્યતેઽહકૃતેસ્તસ્માદન્તર્ભાવોઽત્રયુજ્યતે ॥

ટીકા—શરીર આદિમાં ‘ હું સુખી હું દુઃખી વિગેરે ’
બુદ્ધિના અતિ દૃઢ સંસ્કાર (અહંભાવ) જોવામાં આવે છે.
માટે બુદ્ધિમાં અહંકારનો અન્તર્ભાવ યોગ્ય છે ॥ ૩૪૮ ॥

તસ્માદેવતુ બુદ્ધેઃ કર્તૃત્વં તદિતરસ્ય કારણત્વમ્ ॥
સિદ્ધ્યત્યાત્મન ઉભયાદિદ્યાત્સંસારકારણમોહાત્ ॥

ટીકા—તેથી દેહ આદિમાં બુદ્ધિનો અહંભાવ જોવામાં
આવે છે. તેથી બુદ્ધિનું કર્તાપણું અને મનનું કરણપણું સિદ્ધ
થયું. કર્તાપણું અને કરણપણું તથા અજ્ઞાનથી થનારા ધર્મ
અને અધર્મ જીવાત્માના જન્મમરણરૂપસંસારમાં હેતુ
થાય છે. ॥ ૩૪૯ ॥

વિજ્ઞાનમયકોશ.

વિજ્ઞાનમયકોશઃ સ્યાત્ બુદ્ધિર્જાનેન્દ્રિયૈઃસહ ।

વિજ્ઞાનપ્રચુરત્વેનાપ્યાચ્છાદકતયાઽત્મનઃ ॥૩૫૦॥

ટીકા—બુદ્ધિ અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળી વિજ્ઞાનમય
કોશ થાય છે. વિજ્ઞાનમયકોશમાં જ્ઞાનનું અધિકપણું હોવાથી
તથા તે આત્માને—જીવને—ઢાંકનાર છે. માટે તેને વિજ્ઞાનમય-
કોશ કહે છે. ॥ ૩૫૦ ॥

વિજ્ઞાનમયકોશોઽય-મિતિવિઘ્નદ્ધિરુચ્યતે ।

અયં મહાનહંકારવૃત્તિમાન્કર્તૃલક્ષણઃ ॥

સર્વસંસારનિર્વોદા વિજ્ઞાનમયશબ્દમા ॥૩૫૧॥

ટીકા—વિદ્વાનો તેને વિજ્ઞાનમયકોશ કહે છે. એનેજ મહાન્ કહે છે. અભિમાન પણ તેની એક વૃત્તિનો ધર્મ છે. એજ, કર્તાભોક્તા છે. જન્મથી લઈને મરણસુધી સંસારના સર્વ વ્યવહારનો નિર્વાહ કરનાર છે. અને વિજ્ઞાનમય નામથી કહેવાય છે. ॥ ૩૫૧ ॥

અહં મમેત્યેવ સદાઽભિમાન,

દેહેન્દ્રિયાદૌ કુરુતે ગૃહાદૌ ।

જીવાઽભિમાનઃ પુરુષોઽયમેવ,

કર્તા ચ ભોક્તા ચ સુખી ચ દુઃખી॥

ટીકા—હું જીવ હું એવા અભિમાનવાળો પુરુષ સદા શરીરમાં અને ઘર વિગેરેમાં હું અને મારું એમ અભિમાન કરે છે. તેથી તે કર્તાભોક્તા બની સુખી દુઃખી થાય છે. ॥ ૩૫૨ ॥

સ્વવાસનાપ્રેરિત એવ નિત્યં,

કરોતિ કર્મભયલક્ષણં ચ ।

ભુંક્તે તદુત્પન્નફલ વિશિષ્ટ

સુખં ચ દુઃખં ચ પરત્ર ચાઽત્ર ॥૩૫૩॥

ટીકા—આ જીવ પોતાની વાસનાથી પ્રેરિત થઈને પુણ્ય પાપ-રૂપ બેડ પ્રકારનાં કર્મ કર્યા કરે છે. અને આલોક તથા પર-

કાકમ' તે કર્મોનો અનેક પ્રકારનાં ફળોથી સુખ દુઃખ
ભોગવે છે. ॥ ૩૫૩ ॥

નાનાયોનિસહસ્રે, જાયમાનો મુહુર્મુહુઃ ।

મ્રિયમાણો ભ્રમત્યેષ, જીવઃસસારમણ્ડલે ॥૩૫૪॥

ટીકા—આ જીવ પશુ પક્ષી વગેરે ભિન્ન ભિન્ન હજારો
યોનિયોમાં વારંવાર જન્મ લે છે અને મરે છે. એ રીતે સદા
સંસારમણ્ડલમાં ફર્યા કરે છે. પંચદશીમાં કહ્યું છે કે, “કુર્વેતે
કર્મ ભોગાય કર્મ કર્તુ ચ ભુજતે । નચાં કીટા ઇવાઽવર્તાદાવર્તા-
ન્તરમાથુ તે । વ્રજન્તો જન્મનો જન્મ લભન્તે નૈવ નિર્વૃત્તિમ્ ” ॥
અર્થ—સુખાદિના અનુભવ માટે મનુષ્યાદિ શરીર ધારણ કરીને
તે તે શરીરના યોગ્ય કર્મ કરે છે. પુનઃ કમ કરવા માટે દેવાદિ-
શરીરો વડે તેનાં ફળો ભોગવે છે. નદીમાં પડેલો કોડો જેમ
એક તરંગમાંથી બીજા તરંગમાં એમ પરંપરા ફર્યા કરે છે. તેમ
જીવ પણ જન્મથી મરણ અને મરણથી જન્મરૂપ ચક્રમાં
ફર્યા કરે છે. બહાર નીકળતો નથી. તેથી સુખને પામતો
નથી. ॥ ૩૫૪ ॥

મનોમય કોતી.

મનો મનોમયઃ કોતી, ભવેજ્ઞાનેન્દ્રિયૈઃસહ ।

પ્રાચુર્યં મનસોયત્ર, દૃશ્યતેઽસૌ મનોમયઃ ॥૩૫૫॥

ટીકા—શ્રોત્ર આદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન મલીને મનોમયકોશ કહેવાય છે. જ્યાં મનની પ્રધાનતા દેખાય છે એ મનોમય કોશ કહેવાય છે. ॥ ૩૫૫ ॥

ચિન્તાવિષાદહર્ષાદ્યાઃ કામાદ્યા અસ્યવૃત્તયઃ ।

મનુતે મનસૈવૈષ ફલં કામાયતે બહિઃ

યતતે કુરુતે ભુક્તે તન્મનઃસર્વકારણમ્ ॥૩૫૬॥

ટીકા—ચિન્તા, વિષાદ—શોક, હર્ષ વિગેરે તેમજ કામ, ક્રોધ—વિગેરે મનોમય કોશની વૃત્તિયો છે. મનુષ્ય મનથીજ ગાય, સોનું ભૂમિ વિગેરે બહારનાં પદાર્થોની ઇચ્છા કરે છે. મનઘટેજ વિચાર કરે છે. ત્યારે મન યત્ન કરે છે, કાર્ય કરે છે, અને ભોગવે છે. તે સર્વનું કારણ મન છે. તથા શ્રુતિ—“મન એવમનુષ્યાણાં કારણંબન્ધમોક્ષયોઃ ” ॥ અર્થ—મનુષ્યનું મનજ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. તેથી મનોમય કોશ અતિ વલ્લવાન છે. ॥ ૩૫૬ ॥

મનો હ્યમુસ્ય પ્રવણસ્ય હેતુ—

રન્તર્વહિશ્ચાર્થમનેન વેત્તિ ।

શ્રૃણોતિજિઘ્રત્યમુનૈવ ચેક્ષતે

વક્તિ સ્પૃશત્યન્તિ કરોતિ સર્વમ્ ॥ ૩૫૭ ॥

ટીકા—વિષયો તરફ ઢલી પડવાનું કારણ મન છે. બહા-

રના અને અંદરના વિચારોને તેનાથીજ જાણે છે. આંખો અને શ્રોત્ર-
 ઇન્દ્રિય સાંભળે છે. નાક તેની સહાયથીજ ગંધને ગ્રહણ કરે છે.
 આંખો મનોવૃત્તિથીજ જુએ છે. મનની મદદથીજ વાણી બોલે
 છે. મનોવૃત્તિ સાથે ત્વક્ ઇન્દ્રિય સ્પર્શ કરે છે. સ્વાય છે પણ
 મન વહેજ, તાત્પર્ય એ છે કે મનજ બહારવસ્તુઓના સંકલ્પો
 કર્યા કરે છે. માટે મનજ સર્વનું કારણ છે. જો મન સ્થિર ન
 હોય તો, ઇન્દ્રિયોનો વિચારની સાથે સંબન્ધ થવા છતાં યથાર્થ
 જ્ઞાન થતું નથી. માટેજ કહ્યું છે કે મનજ સાંભળવાનું અને
 જોવાનું કામ કરે છે ॥ ૩૫૭ ॥

બન્ધશ્ચ મોક્ષો મનસૈવ પુન્તા—

મર્થોઽપ્યનર્થોઽપ્યનૈવ સિધ્યતિ ।

શુદ્ધેન મોક્ષો મલિનેન બન્ધો,

વિવેકતોઽર્થોઽપ્યવિવેકતોઽન્યઃ ॥૩૫૮॥

ટીકા—પુરુષોના બન્ધ અને મોક્ષ મનવહેજ પ્રાપ્ત થાય છે.
 તેમજ સારું તથા નટારું પણ મનથી થાય છે. એકજ મન બન્ધ
 અને મોક્ષ પરસ્પર વિરુદ્ધ બે વાતોનું કારણ શી રીતે થાય છે ?
 એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે—રજોગુણ અને તમોગુણથી ન
 દબાયેલું મન સત્ત્વગુણની અધિકતાવાળું હોય છે. એવા નિર્મલ
 મનથી મોક્ષ થાય છે, ને રજોગુણથી તથા તમોગુણથી દવા-
 યલું મન મલિન કહેવાય છે. તે બન્ધન કર્તા છે. આત્મઅના-

ત્માના વિવેકથીશુધ થાય છે. અવિવેકથી અશુધ થાય છે. ॥ ૩૫૮ ॥

રજસ્તમોભ્યાં મલિનં ત્વશુદ્ધ—

મજ્ઞાનજં સત્ત્વગુણેન રિક્તમ્

મનસ્તમોદોષસમન્વિતત્વા—

જડત્વમોહાઽલસતાપ્રમાદૈઃ ।

તિરસ્કૃતં સન્ન તુ વેત્તિ વાસ્તવં,

પદાર્થતત્ત્વં હ્યુપલભ્યમાનમ્ ॥૩૫૯॥

ટીકા—અવિગ્રાથી ઉત્પન્ન થયેલું મન જ્યારે, રજોગુણથી અને તમોગુણથી મલિન, સત્ત્વગુણથી રહિત, તમોગુણના દોષ-વાળું. અર્થાત્—તમોગુણનું કાર્ય—જડતા, મોહ, આલસ, અને પ્રમાદથી દવાયેલું હોય છે; તે વસ્તુને પદાર્થને પામે છે તો પણ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણતું નથી. ॥ ૩૫૯ ॥

રજોદોષૈર્યુક્તં યદિ ભવતિ વિક્ષેપકગુણૈઃ,

પ્રતોપૈઃ કામાદ્યૈરનિશમભિભૂતં વ્યથયતિ ।

કથંચિત્સૂક્ષ્માર્થાઽવગતિમદપિ આમ્પયતિ મૃશં,

મનો દીપો યદ્વત્પ્રબલમરુતા ધ્વસ્તમહિમા ૩૬૦

ટીકા—જેમ દીપક પ્રબલપવનના સપાટાથી અતિ ચંચલ થઈ જાય છે. તેથી પદાર્થોને બતાવી શકતો નથી. તેમ

રજોગુણરૂપ દોષવાલું મન, પ્રતિકુલ રહેનારાં કામ ક્રોધ આદિ
વિક્ષેપ ગુણથી દબાઈ જાય છે. તે વચ્ચે જીવને ઘણું દુઃખ થાય
છે સૂક્ષ્મઆત્મતત્ત્વસમજવાની શક્તિ છતાં તે સમજી શકતો
નથી. અને વિષયની અભિલાષા પૂર્ણ કરવા સારુ દોડાદોડ
કરી સંસારચક્રમાં ફર્યા કરે છે. ॥ ૩૬૦ ॥

તતો મુમુક્ષુર્ભવબન્ધમુક્ત્યૈ,

રજસ્તમોભ્યાં ચ તદીયકાર્યૈઃ ।

વિયોજ્ય ચિત્તં પરિશુદ્ધસત્ત્વં,

પ્રિયં પ્રયત્નેન સદૈવ કુર્યાત્ ॥૩૬૧॥

ટીકા—તેથી મુક્તિ ઇચ્છનાર પુરુષે, સંસાર બન્ધનથી મુક્ત
થવા સારુ; મનને રજ અને તમોગુણથી, તથા તેનાં કાર્ય દુઃખ
અને મોહ વિગેરેથી અલગ કરી, સદા ઉદ્યોગના સાથે વિશુદ્ધ
સત્ત્વવાળાં અનુકૂલ કામો કરવાં ॥ ૩૬૧ ॥

ગર્ભાવાસજનિપ્રણાશનજરાઘ્યાધ્યાદિષુ પ્રાણિનાં,

યદુઃખં પરિદૃશ્યતે ચ નરકે તચ્ચિન્તયિત્વા મુહુઃ।

દોષાનેવ વિલોક્ય સર્વવિષયેષ્વાશાં વિમુચ્યાભિત-

શ્ચિત્તગ્રન્થિવિમોચનાય સુમતિઃ સત્ત્વં સમાલમ્બ

તામ્ ॥૩૬૨॥

ટીકા—માતાના ગર્ભમાં વાસ, જન્મ, મરણ, વૃદ્ધાવસ્થા, અને રોગ, તથા તરક્કમાં પ્રાણીઓને અનેક પ્રકારનાં દુઃખ થાય છે. તેનું વારંવાર ધ્યાન કરી, દોષોનો અનેક પ્રકારે વિચાર કરી, સર્વવિષયોની ચાહનાને દૂર કરવી જોઈએ; બુદ્ધિમાન્ પુરુષે જહ ચૈતન્યગ્રંથી (ગાંઠ) છોડવાસારુ સત્ત્વ-ગુણનો આધાર લેવો જોઈએ. જેથી યથાર્થ સુખનો અનુભવ થાય. ॥ ૩૬૨ ॥

ચિત્તપ્રસાદનાં સાધનો.

યમેષુ નિરતો યસ્તુ, નિયમેષુ ચ યત્નતઃ ।

વિવેકિનસ્તસ્યચિત્તં, પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥૩૬૩॥

ટીકા—જે પુરુષ યત્ન પૂર્વક “ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય. (ચોરી ન કરવી) બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ ” (નિર્વાહથી અધિક વસ્તુઓનો સંગ્રહ ન કરવો) એ યમોને તથા “ શૌચ, સંતોષ, તપસ્યા, સ્વાધ્યાય, અને ईશ્વર પ્રણિધાન ” એ પાંચ નિયમોમાં તત્પર રહે છે. તે આત્મઅનાત્મ વિવેકવાળા પુરુષનું મન નિર્મલ થાય છે—પ્રસન્ન થાય છે. ॥ ૩૬૩ ॥

આસુરીં સંપદં ત્યક્ત્વા, ભજેદ્યો દૈવંસપદમ્ ।

મોક્ષૈક કાંદૃક્ષ્યા નિત્યં, તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ૩૬૪

ટીકા—જે પુરુષ મોક્ષની ઇચ્છાવડે નિત્ય આસુરી સંપત્તિ (દંભ, દર્પ, અભિમાન, ક્રોધ, કઠોરતા, અજ્ઞાન) નો ત્યાગ

કરીને, દૈવી સમ્પત્તિ [અમય, અહિંસા, શુદ્ધતા, શ્રદ્ધા, દાન
સ્વાધ્યાય, તપ વિગેરે] નો સ્વીકાર કરનાર છે. તેનું ચિત્ત
પ્રસન્ન થાય છે ॥ ૩૬૪ ॥

પરદ્રવ્યપરદ્રોહ, પરનિન્દાપરસ્ત્રેષઃ ।

નાઽલમ્બતે મનો यस્ય, તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥૩૬૫॥

ટીકા—જે પુરુષનું મન બીજાનું ધન લેવા ઇચ્છતું નથી.
બીજાનો દ્રોહ કરતું નથી. બીજાની નિંદા કરતું નથી. ને
પરસ્ત્રીપર લોભાતું નથી તેનું મન સ્વચ્છ થાય છે. ॥ ૩૬૫ ॥

આત્મવત્સર્વભૂતેષુ, યઃ સમત્વેન પश्यति ।

સુખં દુઃખં વિવેકેન, તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥૩૬૬॥

ટીકા—જે પુરુષ વિવેકથી સર્વ ભૂતપ્રાણીનાં સુખ દુઃખને
સમત્વ બુદ્ધિથી જુદાં છે તે પુરુષનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે ॥૩૬૬॥

અત્યન્તશ્રદ્ધયા ભક્ત્યા, ગુરુમોશ્વરમાત્મનિ ।

યો ઽહાત્ય નેશં ક્ષાન્તસ્તસ્ય ચિત્તં પ્રસીદતિ ॥૩૬૭॥

ટીકા—જે ક્ષમાશીલ પુરુષ અત્યંત ભક્તિ અને શ્રદ્ધાની
સાથે પોતાના ગુરુ તથા ईશ્વરની નિરન્તર ભક્તિ કરે છે. તેનું
મન પ્રસન્ન થાય છે. ॥૩૬૭॥

શિષ્ટાન્નમીશાર્ચનમાર્યસેવાં,

તીર્થાઽટનં સ્વાશ્રમધર્મનિષ્ઠાઃ ।

યમાઽનુષક્તિ નિયઃ ઽનુવૃત્તિ,

ચિત્તપ્રસાદાય વદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૩૬૮॥

ટીકા—યજ્ઞ કરતાં જે અન્ન બાકી રહે તે શિષ્ટાન્ન કહેવાય છે તે શિષ્ટ ઉત્તમ અન્નનું ભોજન, બ્રહ્મવિત્પુરુષોની સેવા, ईश्वरનું પૂજન, પવિત્ર તીર્થમાં જવું. સ્વ-પોતાના આશ્રમધર્મમાં નિષ્ઠા રાખવી, યમ વિગેરે સાધનોમાં આસક્તિ રાખવી, અને નિયમોનું પાલન કરવું. એ સર્વ વાતો સત્ત્વગુણ પોષક છે. માટે ચિત્તને પ્રસન્ન કરવા-નિર્મલ કરવા ઉક્તસાધનોનું સેવન કરવા વિદ્વાનો કહે છે. ॥૩૬૮॥

સત્ત્વગુણવધારનાર સાધનો.

કટ્વામ્લલવળાત્યુષ્ણ-તીક્ષ્ણરૂક્ષવિદાહિનામ્ ।

પૂતિપર્યુષિતાદીનાં, ત્યાગઃ સત્ત્વાય કલ્પતે ॥૩૬૯॥

ટીકા—અતિ કઢવા, અતિ ટાટા, અતિ સ્વારા, અતિ-ઉષ્ણ, અતિ તીસા, અતિ લુચું એવા પ્રકારના પદાર્થોનો તથા દુર્ગંધીયુક્ત અને વાસીવસ્તુઓનોત્યાગ, તે સત્ત્વગુણને માટે સમર્થ થાય છે. કારણકે મનુષ્ય જેવા પ્રકારનું અન્ન સ્વાય છે તેવું તેનું મન થાય છે કહ્યું છે કે “ યાદૃશં ભોજનં હૃત્તિ તાદૃશી-માનસીક્રિયા ” જેવું અન્ન સ્વાય છે તેવી માનસીક્રિયા થાય છે. માટે મુમુક્ષુષ સાત્ત્વિકઆહારકરવો. તે વાસ્તવમાં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર કહે છે—“આહારસ્ત્વપિ સર્વસ્ય

ત્રિવિધો ભવતિ પ્રિયઃ આયુઃસત્ત્વબલારોગ્યઃ સ્વપ્રીતિવિવ-
ર્ધતાઃ । રસ્યાઃ સ્વાધ્યાઃ સ્થિરા દૃઢ્યા આહારાઃ સાત્ત્વિક
પ્રિયાઃ ॥ કટુઘ્ન લવણાત્યુષ્ણતીક્ષ્ણરુક્ષવિદાહિનઃ । આહારા
રાજસસ્યેષ્ટા દુઃસ્વશોકામય પ્રદાઃ ॥ યાતયામંગતરસંપૂતિપર્યુષિત-
ચયત્તુચ્છિષ્ટમપિચામેધ્યં ભોજનં તામસ પ્રિયમ્ ” ॥
અર્થ—સર્વને આહાર ત્રણ પ્રકારનાપ્રિય હોય છે. આયુષ્ય,
સત્ત્વ, બલ, આરોગ્ય, સુખ ને પ્રીતિ એ સર્વને વૃદ્ધિ કરવાવાળો
આહાર સાત્ત્વિક જાણવો. તે કહે છે. રસવાળો, ચિકણો,
સ્થિર, દૃઢચને શક્તિ આપવાવાળો, આહાર સાત્ત્વિક જાણવો.
રાજસ આહાર—અતિ કઢવો, અતિ ટાટો, અતિ સ્વારો, અતિ
ગરમ, અતિ તીવ્રો, અતિ બળો ગયેલો. આવો આહાર રજો-
ગુણીને પ્રિય હોય છે. તે આહાર રોગ દુઃખ અને શોકને આપ-
નાર છે. તામસી આહાર—જે અન્નપક્ક થયે પહોર વ્યતીત થયો
હોય, તેમાંથી સ્વાભાવિક રસનો નાશ થયો હોય, દુર્ગંધવાળો
અને વાસી હોય, ને ઘટું હોય એ આહાર તામસીને પ્રિય હોય
છે. તો સત્ત્વગુણપોષક આહારો ગૃહણ કરવાથી મન શુદ્ધ
થાય છે. ॥૩૬૯॥

શ્રુત્યા સત્ત્વપુરાણાનાં, સેવયા સત્ત્વવસ્તુનઃ ।

અનુવૃત્ત્યા ચ સાધૂનાં, સત્ત્વવૃત્તિઃ પ્રજાયતે ॥૩૭૦॥

ટીકા—સત્ત્વગુણ પ્રધાન પુરાણોના શ્રવણથી, સાત્ત્વિક
પદાર્થોના સેવનથી, અને સાત્ત્વિક સંતપુરુષોનું સેવન કરવાથી
સાત્ત્વિકવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૩૭૦॥

યસ્ય ચિત્તં નિર્વિષયં, હૃદયં યસ્ય ગોચરમ્ ।

તસ્ય મિત્રં જગત્સર્વં તસ્ય-ક્તિઃ કરસ્થિતા ॥૩૭૧॥

ટીકા—જેના મનમાં કોઈ વિષય વાસના નથી. અને જેનું અંતઃકરણ શીતલ સસ્વગુણથી ભરેલું છે. તેનું સર્વ જગત્ મિત્ર છે. અને મુક્તિ તેના હાથમાં છે. અર્થાત્ મુક્તિ તેને સહ-જમાં મળી શકે છે. ॥૩૭૧॥

હિતપરિમિતભોજી નિત્યમેકાન્તસેવી,

સકૃદુચિતહિતોક્તિઃ સ્વલ્પનિદ્રાવિહારઃ ।

અનુનીયમનશીલો યો ભજત્યુક્તકાલે,

સલભત ઇહ શીઘ્રં સાધુ ચિત્તપ્રસાદમ્ ॥૩૭૨॥

ટીકા—જે સદા હિતકારી અને નિયમિત ભોજન કરનારો, નિત્ય એકાન્તમાં રહેવાના સ્વભાવવાળો, જે થોડું યથાર્થ અને હિતકારક વચન બોલે છે. જેની નિદ્રા અને વિહાર સ્વલ્પ છે. જે નિયમપૂર્વક ઇન્દ્રિય સંયમમાં લાગી રહેનાર તથા યથા-કાલે ભક્તિ કરનાર છે તેના મનમાં આ જગત્માં જલદી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૩૭૨॥

ચિત્તપ્રસાદેન વિનાઽવગન્,

વન્ધં ન તાક્ષોતે પરાત્મતત્ત્વમ્ ।

તત્ત્વાઽવગત્યા તુ વિનાઽવિ-ક્તિ-

ન સિચ્ચતિ બ્રહ્મસત્કોટિષુ ॥૩૭૩॥

ટીકા—ચિત્તની પ્રસન્નતા વિના કોઈ પુરુષ બન્ધ અને પરમાત્મ વરૂપને જાણી શકતો નથી. તત્ત્વજ્ઞાન વિના પ્રસાદના હજારો અને કરોડો જન્મ પામે તો પણ મુક્તિ થતી નથી. ૧૭૩

મનઃ પ્રસાદઃ પુરુષસ્ય બન્ધો,

મનઃ પ્રસાદો ભવવન્ધમુક્તિઃ ।

મનઃ પ્રસાદાઽધિગમાય તસ્મા—

ન્મનોનિરાસં વિદધોત દેદ્વાન ॥૩૭૪॥

ટીકા—સંસારના વિષયોથી મનની પ્રસન્નતા પણ પુરુષને બન્ધન કરનાર છે. અને વૈરાગ્યથી જે મનની પ્રસન્નતા દ્વારા સંસાર બન્ધનથી મુક્તિ આપનાર છે. માટે ચિત્તની પ્રસન્નતા-મેલવવા માટે ચિત્ત વૃત્તિનો વિદ્વાન નિરોધ કરે. ॥૩૭૪॥

પ્રાણમયકોટી.

પશ્ચાન્નામેવ ભૂતાનાં, રજોંશેભ્યોઽભવન્ ક્રમાત્ ।

વાક્પાણિપાદપાયૂપસ્થાનિ કર્મેન્દ્રિયાણ્યનુ ॥૩૭૫॥

ટીકા—આકાશ આદિ પાંચ ભૂતોના રજો અંશમાંથી વાક્, પાણિ (હાથ), પાદ, પાયુ, (શુદા) ઉપસ્ય, (શિશ્ન) એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અનુક્રમથી ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૩૭૫॥

સમસ્તેભ્યો રજોંશેભ્યો વ્યોમાદીનાં । કેતિસ્તેભ્યઃ ॥

પ્રાણાદયઃ સમુત્પન્નાઃ પચ્ચાપ્યાઽઽન્તરવાયવઃ ૩૭૬

ટીકા—આકાશ વિગેરે પાંચભૂતોના રજો અંશમાંથી ક્રિયાસ્વભાવવાળા પ્રાણ, અપાન વિગેરે અંદરના પાંચ વાયુ ઉત્પન્ન થયા છે. ॥૩૭૬॥

પ્રાણઃપ્રાગ્ગમનેનસ્યાદપાનોઽવાગ્ગમનેન ચ ।

વ્યાનસ્તુ વિષ્વગ્ગમના-દુત્ક્રાન્ત્યોદાન ઇષ્યતે ૩૭૭

અશિતાઽન્નરસાદીનાં, સમીકરણધર્મતઃ ।

સમાન इत्यभिપ્રેતો, વાયુર્યસ્તેષુ પચ્ચમઃ ॥૩૭૮॥

ટીકા—એકજ વાયુ હૃદયથી લઈ મુખનાસિકા સુધી ગમન કરે છે-ઉપર જાય છે તેને પ્રાણ કહે છે. નાભિથી લઈ ચરણ સુધી નીચે ગમન કરનારને અપાન કહે છે. સર્વ શરીરમાં વ્યાપક હોવાથી વ્યાન કહેછે, રસ આદિને ઉપર લઈ જાય છે માટે તેને ઉદાન કહે છે. સ્વાધેલા અન્નને એકીકરણ કરનાર વાયુને સમાન કહે છે. ॥૩૭૬-૩૭૮॥

ક્રિયૈવ દિશ્યતે પ્રાયઃ પ્રાણકર્મેન્દ્રિયેષ્વલમ્ ।

તતસ્તેષાં રજોંશેભ્યો, જનિરક્ષીકૃતાબુધૈઃ ॥૩૭૯॥

ટીકા—પાંચ પ્રાણ અને પાંચ કર્મન્દ્રિયોમાં વિશેષતાથી ચલન વિગેરે ક્રિયાશક્તિજ જોવામાં આવે છે. તેથી વિદ્વાનો એ આકાશ આદિકના રજોગુણીભાગમાંથી જ તેની ઉત્પત્તિ માની છે. ॥૩૭૯॥

જાણી તુ ક્રિયા શક્તિ, તમઃ શક્તિ જડાત્મિકામ
પ્રકાશરૂપિણીં સત્ત્વ-શક્તિ પ્રાદુર્મહર્ષયઃ ॥૩૮૦॥

ટીકા—મહર્ષિયો રજોગુણના કાર્યને ક્રિયાશક્તિ, તમો
ગુણના કાર્યને તમઃશક્તિ-જડશક્તિ કહે છે. અને સત્ત્વગુણના
કાર્યને પ્રકાશ સ્વભાવવાળી જ્ઞાન શક્તિ કહે છે. ॥૩૮૦॥

एते प्राणादयः पञ्च, पञ्चकर्मेन्द्रियैः सह ।

भवेत्प्राणमयः कोशः, स्थूलो येनैव चेष्टते ॥૩૮૧॥

ટીકા—વાણી વિગેરે પાંચકર્મેન્દ્રિયો અને પ્રાણાદિ
પાંચ વાયુ એ દશ મળીને પ્રાણમય કોશ કહેવાય છે એ પ્રાણ-
મય કોશથી જીવોનાં સ્થૂલ શરીરો ચેષ્ટા કરે છે. ॥૩૮૧॥

यद्यन्निष्पाद्यते कर्म, पुण्यं वा पापमेव वा ।

वागादिभिश्च वपुषा, तत्प्राणमयकर्तृकम् ॥૩૮૨॥

ટીકા—વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયોથી, અને શરીરથી જે જે
શુભ અથવા અશુભ કર્મ કરવામાં આવે છે તે સર્વને કરનારો
પ્રાણમય કોશ છે. ॥૩૮૨॥

वायुनोच्चालितो वृक्षो, नानारूपेण चेष्टते ।

तस्मिन्विनिश्चले सोऽपि, निश्चलः स्याद्यथा तथा ॥

ટીકા—જેમ વાયુથી ચલાયમાન થયેલું વૃક્ષ અનેક પ્રકારે

વેષ્ટા કરે છે. તે વાયુ નિશ્ચય ક્ષમાથી દુષ્ટ પણ સ્થીર થઈ જાય છે. ॥ ૩૮૩ ॥

પ્રાણકર્મેન્દ્રિયૈર્દેહઃ, પ્રેર્યમાણઃ પ્રવર્તતે ।

નાનાક્રિયાસુ સર્વત્ર, વિહિતાઽવિહિતાદિષુ॥૩૮૪॥

ટીકા—તેમ આ સ્થૂળ શરીર પાંચ પ્રાણ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયથી પ્રેરાઈને સર્વત્ર શાસ્ત્રવિદિત તથા શાસ્ત્ર નિષિદ્ધ અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તતાય છે. ॥ ૩૮૪ ॥

કોશત્રયં મિલિત્વૈતદ્વપુઃ સ્યાત્સૂક્ષ્મમાત્મનઃ ।

અતિ સૂક્ષ્મતયા લીનસ્યાત્મનો ગમકત્વતઃ॥૩૮૫॥

ટીકા—(૧) વિજ્ઞાનમય, (૨) મનોમય, (૩) પ્રાણમય, એ ત્રણ કોશમળીને આત્માનું સૂક્ષ્મશરીર થાય છે. કારણ કે તે શરીર અતિ સૂક્ષ્મ છે. લીનથયેલ આત્માનું તે (સૂક્ષ્મ શરીર) અનુમાન કરાવનાર હોવાથી લિંગ શરીર કહેવાય છે. ॥ ૩૮૫ ॥

લિङ્ગમિત્યુચ્યતે સ્થૂલાઽપેક્ષયા સૂક્ષ્મમિષ્યતે ।

સર્વ લિङ્ગવપુર્જાતમેકધીવિષયત્વતઃ ॥૩૮૬॥

ટીકા—લિંગ શરીર કહેવાનું કારણ ઉપર બતાવ્યું છે. સ્થૂળ શરીરની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ માન્યું છે. સર્વ લિંગ શરીરના સમૂહ એક લિંગના વિષય હોવાથી ॥૩૮૬॥

સમષ્ટિઃ સ્વાસરૂપણઃ સામાન્યેન વનં યથા ।

एतत्समष्ट्युपहितं चैतन्यं सफल जगुः ॥३८७॥

ટીકા—તેને સમષ્ટિ કહે છે. જેમ વૃક્ષનોસમૂહ જે વન નામથી કહેવાય છે પંડિતો સમષ્ટિઉપહિતચૈતન્યને સફલ કહે છે ॥ ૩૮૭ ॥

हिरण्यगर्भः सूत्रात्मा, प्राण इत्यपि पाण्डिताः ।

हिरण्यमये बुद्धिगर्भे, प्रचकास्ति हिरण्यवत्॥३८८॥

हिरण्यगर्भ इत्यस्य, व्यवहारस्ततो मतः ।

समस्तलिङ्गदेहेषु, सुत्रवन्मणिपङ्क्तिषु ।

व्याप्य स्थितत्वात्સૂત્રાત્મા, પ્રાણનાત્પ્રાણ ઉચ્યતે

ટીકા—તેને પશ્ચિત હિરણ્યગર્ભ, સૂત્રાત્મા, અને પ્રાણ કહે છે. સુવર્ણમય, અન્તઃકરણમાં સુવર્ણની સમાન પ્રકાશિત થાય છે તેથી તેનો હિરણ્યગર્ભ નામથી વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. જેમ માઝાના મણિઓમાં દોરો પસોવેલો હોય છે. તેમ સમસ્ત લિંગ શરીરમાં વ્યાપ્ત હોવાથી તેને સૂત્રાત્મા કહે છે. અને શ્વાસ પ્રશ્વાસ આદિ ક્રિયાને કરાવનાર હોવાથી પ્રાણ કહેવાય છે. ॥ ૩૮૮-૩૮૯ ॥

नकैधीविषयत्वेन, लिङ्गं व्यष्टिर्भवत्यथ ।

યદેતદ્વ્યષ્ટ્યુપહિતં, ચિદાભાસસમન્વિતમ્ ॥૩૯૦॥

ચૈતન્યં તૈજસં ઇતિ, નિગદન્તિ મનીષિણઃ ।

તેજોમયાન્તઃકરણોપાધિત્વેનૈષ તૈજસઃ ॥૩૯૧॥

ટીકા—વ્યક્તિ ભેદથી અનેક જ્ઞાનોનો વિષય હોવાથી લિંગ શરીર વ્યષ્ટિ નામથી કહેવાય છે. એ વ્યષ્ટિલિંગશરીર ઉપહિત ચિદાભાસ યુક્ત ચૈતન્યને પંડિત તૈજસ કહે છે. તે જો મય અંતઃકરણ તેની ઉપાધિ છે. માટે તેને તૈજસ કહે છે.

॥ ૩૯૦-૩૯૧ ॥

સ્થૂલાત્સૂક્ષ્મતયાવ્યષ્ટિરસ્ય સુક્ષ્મવપુર્મતમ્ ।

અસ્ય જાગરસંસ્કારમયત્વાદ્વપુરુચ્યતે ॥૩૯૨॥

ટીકા—સ્થૂલ શરીરની અપેક્ષાએ સૂક્ષ્મ હોવાથી, તૈજસના વ્યષ્ટિ લિંગ શરીરને સૂક્ષ્મદેહ કહે છે. અને જાગ્રતકાલના સંસ્કાર યુક્ત હોવાથી તેને વપુ-શરીર કહે છે. ॥૩૯૨॥

સ્વપ્ને જાગરકાલીનવાસનાપરિકલ્પિતાન્ ।

તૈજસો વિષયાન્ભુક્તે, સૂક્ષ્માર્થાન્સૂક્ષ્મવૃત્તિભિઃ ૩૯૩

ટીકા—સ્વપ્ન અવસ્થામાં વ્યષ્ટિ લિંગશરીરનો અભિમાની તૈજસપુરુષ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિય વૃત્તિઓ દ્વારા સૂક્ષ્મ વિષયોને ભોગવે છે. ॥ ૩૯૩ ॥

સમષ્ટેરપિ ચ વ્યષ્ટેઃ, સામાન્યેનૈવપૂર્વવત્ ।

અભેદઐવ જ્ઞાતિવ્યો, જાત્યૈકત્વે કુતોભિદા ॥૩૯૪॥

ટીકા—વન અને વૃક્ષ સમૂહની પેઠે વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિનો અભેદ જાણવો. એક જાતિ હોવાથી ભેદ નથી. ॥૩૯૪॥

દ્વયોરુપાધ્યોરેકત્વે, તયોરપ્યભિમાનિનોઃ ।

સૂત્રાત્મનસ્તૈજસસ્યાપ્યભેદઃ પૂર્વવન્મતઃ ॥૩૯૫॥

ટીકા—સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિ લિંગ શરીરની વેડ ઉપાધિ-યોનો એકતા સિદ્ધ થઈ જવાથી પ્રથમની સમાન તેના અભિમાની હિરણ્યગર્ભ અને તૈજસનો પણ અભેદ સદિજ થયો ॥૩૯૫॥

एवं सूक्ष्मप्रपञ्चस्य, प्रकारः शास्त्रसंमतः ॥

ટીકા—એ રીતે સૂક્ષ્મ પ્રપંચનો પ્રકાર શાસ્ત્ર સંમત છે.

પંચીકરણ.

अथस्थूलप्रपञ्चस्य, प्रकारः कथ्यते शृणु ॥૩૯૬॥

તાન્યેવ સૂક્ષ્મભૂતાનિ, વ્યોમાદાનિ પરસ્પરમ્ ।

પંચીકૃતાનિ સ્થૂલાનિ, ભવન્તિ શ્રુણુ તત્ક્રમમ્ ૩૯૭

ટીકા—હવે સ્થૂલજગત્ની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર કહે છે તે સાંખ્યો, આકાશ આદિ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતો પંચીકૃત થઈને વ્યવહાર યોગ્ય સ્થૂલરૂપમાં આવી જાય છે. હવે તેનો ક્રમ સાંખ્યો. ॥૩૯૬-૩૯૭॥

સ્વાઽઽદીનાં ભૂતમૈત્રિ- સમમવદ્વિધાદિધા ।
 વિશ્વજ્યભાગંતપ્રાચં, ત્યક્ત્વા ભાગદ્વિતીયકમ્ ॥
 ચતુર્ધાસુવિભજ્યાઽથ, તમેકૈકંવિનિક્ષિપેત્ ।
 ચતુર્ણાં પ્રથમેભાગે, ક્રમેણ સ્વાર્ધમન્તરા ॥૨૯૯॥
 તત્તે વ્યોમાદિભૂતાનાં, ભાગાઃ પંચભવન્તિતે ।
 સ્વસ્વાઽર્ધભાગેનાન્યેભ્યઃ, પ્રાત્તભાગચતુષ્ટયમ્ ૪૦૦
 સંયોજ્ય સ્થૂલતાં યાન્તિ વ્યોમાદિનિ યથાક્રમમ્ ।
 અમુષ્ય પંચીકરણસ્યાપ્રામાણ્યં ન શક્યતામ્ ૪૦૧

ટીકા--આકાશ આદિ પાંચભૂતોમાંથી દરેક ભૂતના
 બરાબર બે સરસ્વા ભાગ કરવા, તેમાંથી દરેક ભૂતનો અર્ધભાગ
 બાકી રાखીને, બીજો જે અર્ધો અર્ધો ભાગ રહ્યો તે દરેકના
 ચચાર ભાગો કરવા. ત્યાર પછી દરેક ભૂતના (પોતાના) અર્ધ
 ભાગને છોડીને ક્રમથી બીજા ચારે ભૂતોને એક એક ભાગ
 વહેંચી આપવો. પછી આકાશ વિગેરે પાંચભૂતો પોતાનો અર્ધ
 ભાગ અને બીજા ભૂતોના એક અષ્ટમાંશરૂપ ચાર ભાગો મઠ્ઠવાથી
 ક્રમથી આકાશ, વાયુ, વિગેરે ભૂતોણસ્થૂલરૂપ ધારણ કર્યું.
 આ પંચીકરણપ્રક્રિયા અપ્રમાણિક છે એવી શંકા કરવી
 નહિ. ॥૩૯૮-૩૯૯-૪૦૦-૪૦૧॥

उपलक्षणमस्याऽपि, तत्रिवृत्करणश्रुतिः ।

पञ्चनामपि भूतानां, श्रूयतेऽन्यत्रसंभवः ॥४०२॥

ટીકા—ત્રિવૃત્ત કરણશ્રુતિ પંચીકરણનું ઉપલક્ષણ સમજવું. કારણકે વીજી શ્રુતિયોમાં પાંચભૂતોની ઉત્પત્તિ સાંભળવામાં આવે છે. છાન્દોગ્યઉપનિષદમાં લખ્યું છે કે “ સેયં દેવતૈક્ષત હન્તાહમિમાસ્તિસ્રો દેવતા અનેન જોવેનાત્મનાઽનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાળીતિ । તાસાં ત્રિવૃતંત્રિવૃતમેકૈકાં કરવાળીતિ ” અર્થ—તે દેવતા—ઈશ્વરે વિચાર કર્યો કે હું તેજ, જલ, અને અન્નરૂપ ત્રણ દેવતાઓની અંદર જીવરૂપથી પ્રવેશ કરીને નામ તથા રૂપનો પ્રકાશ કરું અને તેની અંદર એક એકનું ત્રિવૃત્ત કરું. છાન્દોગ્યની આ શ્રુતિ પંચીકરણનું ઉપલક્ષણ છે. કેમકે વીજી શ્રુતિમાં પંચભૂતોની ઉત્પત્તિ કહી છે. જે પોતાને પ્રકાશિત કરીને સાથે સાથે વીજાને પણ પ્રકાશિત કરે, તેને ઉપલક્ષણ કહે છે. કદિ કોઈ કહે કે “ કાકેભ્યો દધિ રક્ષ્યતામ્ ” અર્થાત્ કાગડાથી દહીંનું રક્ષણ કરો. આ વાક્ય કાક શબ્દ પોતાના અર્થને કહીને, વીજાં જેટલાં દહીંનો ધાત કરનારાં પ્રાણી છે તેને પણ કહે છે. અર્થાત્ જે જે પ્રાણી દહીંને બગાડનાર છે તે સર્વનું કાક શબ્દ ઉપલક્ષણ છે. તે પ્રમાણે ત્રિવૃત્ત શ્રુતિ પણ પંચીકરણની ઉપલક્ષક છે. ॥૪૦૨॥

ततः प्रामाणिकं पञ्ची-करणं मन्यतां बुधैः ।

પ્રત્યક્ષાઽઽદિવિરોધઃ સ્થા-દન્યથા ક્રિયતે યદિ ૪૦૩

ટીકા—માટે પઠિતોષ પંચીકરણને પ્રમાણસિદ્ધ માનવું જોઈએ. જો તેને અપ્રમાણિક માનવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી વિરોધ આવે. ॥૪૦૩॥

આકાશવાય્વોર્ધર્મસ્તુ, વહ્ન્યાદાવુપલભ્યતે ।

યથાતથાઽઽકાશવાય્વો-ર્નાગ્ન્યાદેર્ધર્મ ઈક્ષ્યતે ૪૦૪

ટીકા—જેમ આકાશ અને વાયુના ધર્મ અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વીમાં અનુભવાય છે. તેમ અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વીના ધર્મ, આકાશ અને વાયુમાં દેખાતા નથી. ॥૪૦૪॥

અતોઽપ્રામાણિકમિતિ, ન કિંચિદપિ ચિન્ત્યતામ્ ।

સ્વાંશ્ચર્યાસિશ્ચ સ્વચર્યાસિ-વિદ્યતે પાવકાદિષુ ૪૦૫

ટીકા—આ કારણથી પંચીકરણના પ્રક્રિયામાં કંઈપણ અપ્રમાણિક માનવું નહિ. કારણકે અગ્નિ વિગેરેમાં આકાશના અંશની અને આકાશની વ્યાપ્તિ દેખાય છે. ॥૪૦૫॥

તેનોપલભ્યતે શબ્દઃ, કારણસ્યાઽતિરેકતઃ ।

તથા નભસ્વતો ધર્મોઽપ્યગ્ન્યાદાવુપલભ્યતે ॥૪૦૬॥

ટીકા—તેથી (કારણની અધિકતાને લઈ) અગ્નિ વિગેરેમાં શબ્દ જણાય છે તે આકાશનો ગુણ છે. તેમજ વાયુનો ધર્મ સ્પર્શ પણ દેખાય છે. ॥ ૪૦૬ ॥

ન તથા વિચિત્રે ઢ્યાસિ-વૃહથાદેઃ સ્વનમસ્વતોઃ ।
સૂક્ષ્મત્વાદંશકવ્યાપ્તે-સ્તદ્ધર્મો નોપલભ્યતે ॥૪૦૭॥

ટીકા—જેમ અગ્નિ વિગેરેમાં આકાશ આદિ જણાય છે. તેમ આકાશ આદિમાં અગ્નિ વિગેરે દેખાતાં નથી. કારણ કે તેના અંશો સૂક્ષ્મ હોવાથી તેના ધર્મો જાણવામાં આવતા નથી. ॥ ૪૦૭ ॥

કારણસ્યા ઽનુરૂપેણ, કાર્યં સર્વત્ર દૃશ્યતે ।
તસ્માત્પ્રામાણ્યમેષ્ટવ્યં, બુદ્ધેઃ પંચીકૃતેરપિ ॥૪૦૮॥

ટીકા—સર્વત્ર કારણ પ્રમાણેજ કાર્ય દેખાય છે. માટે પંડિતોએ પંચીકરણને પ્રમાણિત ગણવું. ॥ ૪૦૮ ॥

અનેનોદ્ધૃતગુણકં, ભૂતંવક્ષ્યે ઽવધારય ।
શબ્દૈકગુણમાકાશં, શબ્દસ્પર્શગુણો ઽનિલઃ ॥૪૦૯॥

ટીકા—આ પંચીકરણવડે પ્રકટ થયેલ ગુણવાળાં ભૂતોનું વર્ણન કરું છું. તે સાંભળીને નિશ્ચય કર આકાશનો એક શબ્દજ ગુણ છે. વાયુના શબ્દ અને સ્પર્શ બે ગુણો છે ॥૪૦૯॥

તેજઃ શબ્દસ્પર્શરૂપૈર્ગુણવત્કારણં ક્રમાત્ ।
આપશ્ચતુર્ગુણઃ શબ્દ-સ્પર્શરૂપરસૈઃ ક્રમાત્ ॥૪૧૦॥

ટીકા—ક્રમથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ એ ત્રણ ગુણ તેજમાં છે. તે તેજ પોતાનાથી આગલા ભૂતનું કારણ છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,

રસ, એ ચારગુણવાળું જલ છે. જલ ક્રમથી આગલા ભૂતનું કારણ છે. ॥ ૪૧૦ ॥

જ્ઞાનકર્મેન્દ્રિયોનું સામર્થ્યકથન.

एतैश्चतुर्भिर्गंधेन, सहपञ्चगुणामही ।

आकाशांशतया श्रोत्रं, शब्दं गृह्णाति तद्गुणम् ॥ ४११ ॥

ટીકા—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ પાંચ પૃથ્વીના ગુણ છે. શ્રવણ ઇન્દ્રિય આકાશથી ઉત્પન્ન થઈ છે. માટે તેમાં આકાશનો અંશ વિદ્યમાન છે. તેથી આકાશના ગુણ શબ્દને ગૃહ્ણ કરે છે. ॥ ૪૧૧ ॥

त्वङ्मारुतांशकतया, स्पर्शगृह्णाति तद्गुणम् ।

तेजोશકતયા ચક્ષુરૂપં ગૃહ્ણાતિ તદ્ગુણમ્ ॥ ૪૧૨ ॥

ટીકા—ત્વચા ઇન્દ્રિય વાયુથી ઉત્પન્ન થઈ છે તેથી તેમાં વાયુનો ભાગ વિદ્યમાન છે. માટે વાયુના ગુણ સ્પર્શને ગૃહ્ણ કરે છે. ચક્ષુ—આંખો તેજથી ઉત્પન્ન થઈ છે તેમાં તેજનો ભાગ વિદ્યમાન છે તેથી તે તેજનાગુણ રૂપને ગૃહ્ણ કરે છે. ॥ ૪૧૨ ॥

अवंशकतया जिह्वा, रसं गृह्णाति तद्गुणम् ।

भूम्यंशकतया घ्राणं, गन्धं गृह्णाति तद्गुणम् ॥ ४१३ ॥

ટીકા—જીભ જલથી ઉત્પન્ન થઈ છે. તેમાં જલનો અંશ છે તેથી જલના ગુણ રસને ગૃહ્ણ કરે છે. ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થઈ છે. તેથી તે પૃથ્વીનો ગન્ધ ગુણ ગૃહ્ણ કરે છે. ॥ ૪૧૩ ॥

કરોતિ શ્વાંશકતયા, વાકશબ્દોચ્ચારણક્રિયામ્ ।

વાયુવંશકતયા પાદૌ, ગમનાદિક્રિયાપરૌ ॥૪૧૪॥

ટીકા—વાક્ ઇન્દ્રિય આકાશના રજોઅંશમાંથી થઈ છે, આકાશનો અંશ હોવાથી શબ્દઉચ્ચારણનું કામ કરે છે । ચરણ વાયુનારજો ભાગથી ઉત્પન્ન થયા છે અને ગમન ક્રિયા કરે છે ॥ ૪૧૪ ॥

તેજાંશકતયા પાણી, વહ્નયાદ્યર્ચનતત્પરૌ ।

જલાંશકતયોપસ્થો-, રેતોમૂત્રવિસર્ગકૃત્ ॥૪૧૫॥

ટીકા—હસ્ત ઇન્દ્રિય તેજનારજોગુણભાગથી ઉત્પન્ન થઈ છે તેથી અગ્નિ આદિ દેવની પૂજામાં તત્પર થાય છે. ઉપસ્થ (શિશ્ન) ઇન્દ્રિય જલના રજોગુણનું કાર્ય છે માટે મૂત્ર અને વીર્યનો ત્યાગ કરે છે ॥ ૪૧૫ ॥

ભૂમ્યંશકતયા પાયુઃ, કઠિનં મલમુસ્તૃજેત્ ।

શ્રોત્રસ્ય દૈવતં દિક્ષ્યાત્ત્વચો વાયુર્દશોરવિઃ ॥૪૧૬॥

ટીકા—પાયુ (ગુદા) ઇન્દ્રિયભૂદિનો અંશ હોવાથી કઠિન મલ (વિષ્ણ)નો ત્યાગ કરે છે. શ્રોત્રના દેવતા દિશા છે. ત્વચાના દેવ વાયુ છે. અને નેત્ર ઇન્દ્રિયના દેવ સૂર્ય છે ॥૪૧૬॥

જિહ્વાયા વરુણોદૈવં, ગ્રાણસ્ય ત્વશ્ચિનાવુભૌ ।

વાચોઽગ્નિર્હસ્તયોરિન્દ્રઃ પાદયોસ્તુ ત્રિવિક્રમઃ ॥૪૧૭॥

ટીકા—રસના (જિહ્વા)ના દેવ વરુણ છે. ગ્રાણ (નાક) ના અશ્વિનીકુમાર દેવ છે. વાણીના અગ્નિ દેવ છે. હાથના ઇન્દ્ર દેવ અને પાદના ત્રિવિક્રમ (વામન-વિષ્ણુ) દેવ છે ॥૪૧૭॥

પાયોર્મૃત્યુરુપસ્થસ્ય, ત્વધિદૈવં પ્રજાપતિઃ ।

મનસો દૈવતં ચન્દ્રો, બુદ્ધેદૈવં બૃહસ્પતિઃ ॥૪૧૮॥

ટીકા—પાયુનો મૃત્યુ (યમ) દેવ છે. અને ઉપસ્થનો પ્રજાપતિ બ્રહ્મા દેવ છે. મનનો દેવ ચન્દ્રમા છે તથા બુદ્ધિનો દેવ બૃહસ્પતિ છે. ॥ ૪૧૮ ॥

રુદ્રત્વહંકૃતેદૈવં, ક્ષેત્રજ્ઞશ્ચિત્તદૈવતમ્ ।

દિગાદ્યા દેવતાઃ સર્વાઃ, સ્વાદિસત્વાંશસંભવાઃ ॥૪૧૯॥

ટીકા—અહંકારના રુદ્ર દેવ છે. ચિત્તના દેવ ક્ષેત્રજ્ઞ (જીવ) છે. દિશા આદિ સર્વ દેવતાઓ આકાશ વિગેરેના સત્ત્વ અંશ-માંથી ઉત્પન્ન થયા છે ॥ ૪૧૯ ॥

સંમિતાન્દ્રિયસ્થાને-ષ્વિન્દ્રિયાણાં સમન્તતઃ

નિગૃહ્ણન્ત્યનુગૃહ્ણન્તિ, પ્રાણિકર્માન્નુરૂપતઃ ॥૪૨૦॥

ટીકા—એ સર્વ દેવતાઓ ઇન્દ્રિયોના ગોલકમાં નિયમિત રહીને પ્રાણીઓનાં કર્મ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો ઉપર નિગ્રહ (પ્રતિકૂલ પ્રવૃત્તિરૂપ દંડ કરે છે) તથા અનુગ્રહ કરે છે ॥ ૪૨૦ ॥

શરીરકરણગ્રામા, પ્રાણાહમધિદેવતાઃ ।

पञ्चैते हेतवः प्रोक्ता, निष्पत्तौ सर्वकर्मणाम्॥४२१॥

टीका—(१) शरीर (२) इन्द्रियोनोसमूह (३) पांच प्राण (४) अंतःकरण (५) अधिदैव आ पांचने सर्व कर्मनी सिद्धिमां हेतु कहेला छे. सर्व कर्म ते पांचथी थाय छे जो तेमां न्यूनता होय तो क्रिया पण फारफेर युक्त थाय छे॥४२१॥

कर्माऽनुरूपेण गुणोदयो भवे—

द्गुणानुरूपेण मनः प्रवृत्तिः ।

मनोऽनुवृत्तेरुभयात्मकेन्द्रियै—

निवर्त्यते पुण्यमपुण्यमत्र ॥ ४२२ ॥

टीका—शुभाशुभकर्मानुसार सत्त्वादिगुणनीउत्पत्ति थाय छे. सत्त्वादिगुणानुरूप मननी प्रवृत्ति प्रमाणे ज्ञानेन्द्रियो तथा कर्मेन्द्रियो पुण्य अथवा पापमां प्रवृत्त थाय छे । आ रीते कर्मथी लड़ इन्द्रियोना परंपराना सम्बन्धथी सर्व कार्य थाय छे. ॥ ४२२ ॥

आत्मानुं कोशादिकोथी असंगपणुं.

करोति विज्ञानमयोऽभिमानं,

कर्ताऽहमेवेति तदात्मना स्थितः ।

आत्मा तु साक्षी न करोति किञ्चि—

न्न कारयत्येव तटस्थवत्सदा ॥४२३॥

टीका—विज्ञानमय कोश ' हुं कर्ता लुं एवुं अभिमान

કરે છે. અને સ્વસ્વરૂપ સર્વનો સાક્ષીઆત્મા પોતાના સ્વરૂ-
પમાં રહીને કાંઈ કરતો નથી તેમ કરાવતો પણ નથી તે સદા
તટસ્થવત્ સ્થિર રહે છે ॥ ૪૨૩ ॥

દ્રષ્ટા શ્રોતા વક્તા, કર્તાભોક્તાભવત્યહંકારઃ

સ્વયમેતદ્વિકૃતીનાં, સાક્ષી નિર્લેપ એવાઽઽત્મા ૪૨૪

ટીકા—અહંકારજ દ્રષ્ટા (જોનારો) શ્રોતા (સાંભળનારો)
વક્તા (બોલનારો) કર્તા અને ભોક્તા થાય છે એ સર્વ વિકૃતિનો
સાક્ષી આત્મા પોતેતો નિર્લેપજ છે. ॥ ૪૨૪ ॥

**આત્મનઃ સાક્ષિમાત્રત્વં, ન કર્તૃત્વં ન ભોક્તૃના ।
રવિવત્પ્રાણિભિર્લોકે, ક્રિયમાણેષુ કર્મણુ ॥૪૨૫॥**

ટીકા—જેમ સૂર્ય ઉદય થતાં લોકો કર્મ કરવા લાગે છે.
પણ તે કર્મ સૂર્ય કરતા કે કરાવતા નથી. તેમ આત્મા પણ
મનુષ્યોના કર્મનો સાક્ષી છે. તે કર્મનો કર્તા કે ભોક્તા નથી.

નહ્યર્કઃ કુરુતે કર્ન, ન કારયતિ જન્તવઃ ।

સ્વસ્વભાવાઽનુરોધેન, વર્તન્તે સ્વસ્વકર્મસુ ॥૪૨૬॥

ટીકા—સૂર્ય ભગવાન કોઈને કર્મ કરાવતા નથી ને પોતે
કર્મ કરતા નથી. પ્રાણિમાત્ર પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે પોત-
પોતાના કર્મો કરે છે. ॥૪૨૬॥

તથૈવ પ્રત્યગાઽઽત્માપિ, રવિવન્નિષ્ક્રિયાત્મના ।

उदासीनतयैवास्ते, देहादीनां प्रवृत्तिषु ॥४२७॥

ટીકા—તેજ પ્રકારે સૂર્યની પેઠે પ્રત્યગાત્મા (સાક્ષી) સ્વયં નિષ્ક્રિય રહી, શરીરાદિની પ્રવૃત્તિમાં ઉદાસીનજ રહે છે. અર્થાત્ દેહાદિકની ક્રિયાથી આત્મા લેપાતો નથી ॥૪૨૭॥

अज्ञात्वैवंपरंतत्त्वं, मायामोहितचेतसः ।

स्वात्मन्यारोपयन्त्येतत्कर्तृत्वाद्यन्यगोचरम् ॥४२८॥

ટીકા—જેના મન ઉપર માયાનો પડદો પડ્યો છે એવો પુરુષ પરંતત્ત્વને (પરબ્રહ્મને) નહિ જાણીને-બીજાના ધર્મ જે કર્તૃત્વ તથા ભોક્તૃત્વ છે તેનો પોતાના આત્મામાં આરોપ કરે છે. અર્થાત્ કર્તા ભોક્તાપણું દેહ સાથે છે તેને આત્મામાં માને છે. ॥૪૨૮॥

आत्मस्वरूपमविचार्य विमूढबुद्धि-

रारोपयत्यखिलमेतदनात्मकायम् ।

स्वात्मन्यसंगचितિनिष्क्रिय एव चन्द्र,

दूरस्थमेघकृतधावनवद्भ્રમેण ॥४२९॥

ટીકા—જેમ ચન્દ્રમામાં કોઈ ક્રિયા થતી નથી. પરન્તુ આન્તિથી ચન્દ્રથી દૂર દોડતાં વાદઝાંને જોઈને તેનો આરોપ ચન્દ્રમામાં કરી તેને દોડતો કલ્પે છે-અને લોકો કહે છે કે ચન્દ્રમા ચાલે છે. વસ્તુતઃ મેઘ ચાલે છે. ચન્દ્રમા નહિ । તેમ

અજ્ઞાની પુરુષ આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપને ન સમજી, ને અસંગ, ચેતનસ્વરૂપ અને ક્રિયાશૂન્ય આત્મામાં, જે આત્મા નથી. એવાં દેહઇન્દ્રિય આદિના ધર્મોનું આરોપણ કરે છે. અર્થાત્ અનાત્મ-કાર્યનો આત્મામાં આરોપ કરે છે—માની લે છે. ॥૪૨૯॥

આત્માઽનાત્મવિવેકં, સ્ફુટતરમગ્રે નિવેદયિષ્યામઃ
ઇમમાકર્ણય વિદ્વન્? જગદુત્પત્તિપ્રકારમાવૃત્ત્યા ॥૪૩૦॥

ટીકા—હે વિદ્વન્ ? આત્માનો તથા દેહાદિઅનાત્માનો વિવેક આગળ સ્પષ્ટ કરીશું. અત્યારે ફરી જગત્ની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર કહું છું તેને સાંભળ. ॥૪૩૦॥

બ્રહ્માંડસૃષ્ટિ:

પંચીકૃતેભ્યઃ સ્વાઽઽદિભ્યો, ભૂતેભ્યસ્ત્વીક્ષયેશિતુઃ
સમુત્પન્નમિદં સ્થૂલં, બ્રહ્માંડં સચરાચરમ્ ॥૪૩૧॥

ટીકા—ઈશ્વરની ઇચ્છાથી પંચીકૃતઆકાશાદિભૂતોથી આ સચરાચર (સ્થાવર જંગમ) સ્થૂલ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું. ૪૩૧
ત્રીહ્યાદ્યોપધયઃ સર્વા, વાયુતેજોમ્બુભૂમયઃ ।

સર્વેષામપ્યમ્બૂદન્નં, ચતુર્વિધશરીરિણામ્ ॥૪૩૨॥

ટીકા—ત્રીહા (હાંગર) ઈશ્વરે સર્વ ઔપધાં (ફળ પાક્યા પછી નાશ થનારું અન્ન) તથા વાયુ, તેજ, જલ અને પૃથ્વી એ ચાર પ્રકારનાં (જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિજ્જ) પ્રાણીઓને માટે નિયત થયેલ અન્ન છે. ॥૪૩૨॥

કેચિન્મારુતભોજનાઃ સ્વલુ પરે ચન્દ્રાઽર્કતેજોશનાઃ,
 કેચિત્તોયકળાઽશિનોઽપરિમિતાઃ કેચિત્તુ મૃદ્ધક્ષકાઃ
 કેચિત્પર્ણશિલાતૃણાઽદનપરાઃ કેચિત્તુ માંસાશિનઃ
 કેચિદ્દૂહિયવાન્નભોજનપરા જીવન્ત્યમી જન્તવઃ॥

ટીકા—કેટલાંક સર્પાદિ પ્રાણિ પવનનું ભોજન કરનારા છે. કેટલાંક ચકોરાદિ ચન્દ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિનું ભોજન કરનારા છે. કોઈક જલનાં વિન્દુભોજન કરી જીવે છે. કેટલાંક પ્રાણિ મૃતિકાનું ભક્ષણ કરીને જીવે છે. કોઈ કોઈ પ્રાણી વૃક્ષનાં પત્રો, પથ્થરના ટુકડા, અને તૃણાદિવાનાં છે. કેટલાંક માંસાહારિ છે. કોઈ ચોખા, યવ વિગેરે અન્નભોજી છે. એ પ્રકારે સર્વ જીવોનો નિર્વાહ થાય છે. ॥૪૩૩॥

જરાયુજાઽઞ્ડજસ્વેદ—જોદ્ધિજ્જાદ્યાશ્ચતુર્વિધાઃ

સ્વસ્વકર્માનુરૂપેણ, જાતાસ્તિષ્ઠન્તિ જન્તવઃ॥૪૩૪

ટીકા—(૧) જરાયુજ, (ઓરમાં વીંટાઈને જન્મનાર) (૨) અંડજ (ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થનાર) (૩) સ્વેદજ (પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થનાર) (૪) ઉદ્ધિજ્જ (પૃથ્વી ફાડીને નીકળનાર) એ ચારે પ્રકારના જીવો પોતપોતાનાં કર્માનુસાર જન્મ લઈ જીવન ધારણ કરે છે. ॥૪૩૪॥

યત્ર જાતાજરાયુભ્યસ્તેનરાદ્યાજરાયુજાઃ ।

અંડજાસ્તે સ્યુરંડેભ્યો, જાતા યે વિહગાદયઃ॥૪૩૫॥

સ્વેદાજ્ઞાતાઃ સ્વેદજાસ્તે, યૂકાલૂક્ષાદયોઽપિ ચ ।
ભૂમિમુદ્ગિય યે જાતા ઉદ્ગિજ્ઞાસ્તે દ્રુમાદયઃ ॥૪૩૬॥

ટીકા—જરાયુ (ઓર) થી વીંટાઈને જન્મ પામનારા મનુષ્યો વિગેરે જરાયુજ કહેવાય છે. ઇંડાથી ઉત્પન્ન થનાર પક્ષી વિગેરે અંડજ કહેવાય છે. પરસેવામાંથી પ્રકટ થનાર જું, માંકડ આદિ સ્વેદજ કહેવાય છે. પૃથ્વીને ફાડાને નીકળનાર શ્વાદ વિગેરે ઉદ્ગિજ્ઞ કહેવાય છે. ॥૪૩૫॥૪૩૬॥

इदं स्थूलवपुर्जातं, भौतिकं च चतुर्विधम् ।
सामान्येन समष्टिः स्यादेकधीविषयत्वतः ॥४३७॥

ટીકા—પંચ ભૂતોમાંથી આ ચાર પ્રકારની સ્થૂળ શરીરો ઉત્પન્ન થયાં છે. તે સમૂહરૂપે વિરાટ પુરુષના એક જ્ઞાન દોવાથી તે સમષ્ટિ કહેવાય છે. ॥૪૩૭॥

एतत्समष्टयवच्छिन्नं, चैतन्यं फलसंयुतम् ।
प्राहुर्वैश्वानर इति, विराडिति च वैदिकाः ॥४३८॥

ટીકા—વેદને જાણનારા પંડિતો ફલ સહિત આ સમષ્ટિ સ્થૂળશરીરાવચ્છિન્ન ચૈતન્યને વૈશ્વાનર અને વિરાટ એ નામથી ઓળખાવે છે. ॥ ૪૩૮ ॥

वैश्वानरो विश्वनरेष्वात्मत्वेनाऽभिमानतः ।
विराट् स्याद्विविधत्वेन, स्वयमेव विराजनात् ॥४३९॥

ટીકા—જગત્નાં સર્વમનુષ્યોનાં શરીરમાં રહીને સર્વ શરીર મારાં છે એવું અભિમાન કરવાથી વૈશ્વાનર કહેવાય છે. અને દેવ, મનુષ્ય, વિગેરે વિવિધરૂપે વિરાજમાન હોવાથી તેજ વૈશ્વાનર વિરાટ કહેવાય છે. ॥ ૪૩૯ ॥

ચતુર્વિધં ભૂતજાતં, તત્તજ્ઞાતિવિશેષતઃ ।

નૈકધીવિષયત્વેન પૂર્વવદ્વ્યષ્ટિરિષ્યતે ॥૪૪૦॥

ટીકા—મનુષ્ય, પક્ષી, કીટ, વૃક્ષ એ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીમાં જૂદી જૂદી જાતિયોમાં અનેક રૂપો હોવાથી અનેક બુદ્ધિ થાય છે. માટે તે દરેકને પૂર્વનીપેઠે વ્યષ્ટિ કહેવાય છે ॥ ૪૪૦ ॥

સામાસં વ્યષ્ટ્યુપહિતં, તત્તાદાત્મ્યમુપાગતમ્ ।

ચૈતન્યંવિશ્વં ઇત્યાદુ-વેદાન્તનયકોવિદાઃ ॥૪૪૧॥

ટીકા—વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ વિદ્વાન્ વ્યષ્ટિ સ્થૂલશરીરની ઉપાધિવાળા અને તેની સાથે એકાત્મભાવને પામેલ આ માસ યુક્ત ચૈતન્યને વિશ્વ નામ કહે છે. ॥ ૪૪૧ ॥

વિશ્વોઽસ્મિન્સ્થૂલદેહેઽત્ર, સ્વાભિમાનેન તિષ્ઠતિ ।

યતસ્તતો વિશ્વં ઇતિ,નામ્ના સાર્થો ભવત્યયમ્ ॥૪૪૨

ટીકા—આસંસારમાં સ્થૂલ શરીરમાં પોતે અભિમાન કરીને રહે છે માટે તે ‘વિશ્વ’ નામ ધારણ કરે છે. તે સાર્થક છે. ॥ ૪૪૨ ॥

અન્નમયકોશઃ

વ્યષ્ટિરેષાઽસ્ય વિશ્વસ્ય, ભવતિ સ્થૂલવિગ્રહઃ ।

ઉચ્યતેઽન્નવિકારિત્વાસ્કોશોઽન્નમયઈત્યયમ્ ॥૪૪૩॥

ટીકા—આ વ્યષ્ટિ શરીર આ વિશ્વનું સ્થૂલ શરીર છે. એ સ્થૂલ શરીર અન્નનું પરિણામ હોવાથી તે અન્નમયકોશ કહેવાય છે. ॥ ૪૪૩ ॥

દેહોઽયં પિતૃભુક્તાન્નવિકારાચ્છુક્લુશોણિતાત્ ।

જાતઃ પ્રવર્ધતેઽન્નેન, તદભાવે વિનશ્યતિ ॥૪૪૪॥

ટીકા—માતા પિતાએ ભોજન કરેલું અન્ન રજ અને વીર્ય રૂપે પરિણામ પામે છે. તેથી આ સ્થૂલશરીર ઉત્પન્ન થાય છે. અન્ન વડે વધે છે તથા અન્ન ન મળે તો નાશ પામે છે. ॥૪૪૪॥

તસ્માદન્નવિકારિત્વેનાઽયમન્નમયો મતઃ ।

આચ્છાદકત્વાદેતસ્યાપ્યસેઃ કોશવદાત્મનઃ ॥૪૪૫॥

ટીકા—તેથી આ સ્થૂલ શરીર અન્નનું પરિણામ છે અને તલવારના મ્યાનની પેઠે આત્માને ઢાંકે છે. માટે તેને અન્નમય કોશ કહે છે. ॥ ૪૪૫ ॥

આત્મનઃ સ્થૂલભોગાનામેતદાયતનં વિદુઃ ।

શબ્દાદિવિષયાન્ભુંક્તે, સ્થૂલાન્સ્થૂલાઽઽત્મનિ સ્થિતઃ

ટીકા—આ સ્થૂલશરીર આત્માના સ્થૂલ ભોગનું આયતન

[સ્થાન] છે. આત્મા સ્થૂલદેહમાં રહીને શબ્દાદિસ્થૂલ વિષયો ભોગવે છે ॥ ૪૪૬ ॥

બહિરાત્મા તતઃ સ્થૂલ-ભોગાયતનમુચ્યતે ।

इन्द्रियैरूपनीतानां, शब्दादीनामयं स्वयम् ॥

देहेन्द्रियमनोयुक्तो, भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥૪૪૭॥

ટીકા—તેથી બહીર્ આત્મા इन्द्रियोद्वाराપ્રાપ્ત થનારા સ્થૂલ ભોગ ભોગવે છે માટે વિદ્વાનો આત્માને શરીર इन्द्रियो અને મન સહભોક્તા કહે છે. ॥ ૪૪૭ ॥

एकादशद्वारवतीहदेहे,

सौधे महाराज इवाऽक्षवर्गैः ।

संसेव्यमानो विषयोपभोगा—

नुपाधिसंस्थो बुभुजेऽयमात्मा ॥૪૪૮॥

ટીકા—જેમ કોઈ રાજા અનેકદ્વારવાળા મકાનમાં (મહેલમાં) બેસીને અનેક પ્રકારના ભોગ ભોગવે છે. તેમ આત્મા ઉપાધિથી યુક્ત થઈ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, અને મન એ અગીયારદ્વારવાળા શરીરરૂપ મહેલમાં બેસી इन्द्रियद्वारा વિષયો ભોગવે છે. ॥૪૪૮॥

ज्ञानेन्द्रियाणि निजदैवतचोदितानि,

कर्मेन्द्रियाण्यपि तथा मनआदिकानि

સ્વસ્વપ્રયોજનવિધૌ, નિયતાનિ સન્તિ

યત્નેન કિંકરજના-ઇવ તં ભજન્તે ॥૪૪૯॥

ટીકા—પોતપોતાના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓની પ્રેરણા પામેલી જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો અને મન પોતપોતાના કામપર નિયુક્ત થઈ સેવકોની પેઠે યત્નથી આત્માની સેવા કરે છે.

યત્રોપભુંક્તે ત્રિષયાન્સ્થૂલાનેષ મહામતિઃ ।

અહં મમેતિ સૈષાસ્યા—વસ્થાજાગ્રદિતીર્યતે ॥૪૫૦॥

ટીકા—જે અવસ્થામાં મહામતિ આત્મા ‘હું ભોગ કરું છું’ ‘આ ભોગ્ય વિષયો મારા છે’ એમ માની સ્થૂલ વિષયોને ભોગવે છે. તે અવસ્થાને આત્માની જાગ્રત્ અવસ્થા કહે છે.

एतत्समाष्टिव्यष्टयोश्चो—भयोरप्यभिमानिनोः ।

तद्विश्वैश्वानरयो—रभेदः पूर्ववन्मतः ॥૪૫૧॥

ટીકા—આ વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિ સ્થૂલશરીરનો તથા વન્ને ના અભિમાની વિશ્વ અને વૈશ્વાનરનો; તૈજસ તથા મૃત્તાત્મા ની પેઠે અભેદ માનેલ છે. ॥૪૫૧॥

स्थूलसूक्ष्मकारणारव्याः, प्रपंचा ये निरूपिताः ।

ते सर्वेऽपिमिलित्वैकः, प्रपंचोऽपि महान् भवेत् ४૫૨

ટીકા—સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ એ સર્વ પ્રપંચોનું જે વર્ણન કરેલું છે, એ સર્વ મઝી એક મહા પ્રપંચ (જગત્) કહેવાય છે.

મહાપ્રપંચાવચ્છિન્નં, વિશ્વપ્રાજ્ઞાદિલક્ષણમ્ ।

વિરાડાદીશપર્યન્તં, ચૈતન્યં ચૈકમેવ તત્ ॥૪૫૩॥

ટીકા—તે મહાપ્રપંચાવચ્છિન્ન વિશ્વ, તૈજસઅને પ્રાજ્ઞ તેમજ વિરાટ થો ઈશમુખી સર્વ એકજ ચૈતન્ય છે. ॥ ૪૫૩ ॥

યદનાદ્યન્તમઘ્યક્તં, ચૈતન્યમજમક્ષરમ્ ।

મહાપ્રપંચેન સહાવિવિક્તં સદયોઽન્નિવત્ ॥૪૫૪॥

તત્સર્વં ચલ્વિદં બ્રહ્મેત્યસ્ય વા કસ્ય પણ્ડિતૈઃ ।

વાચ્યાર્થ ઇતિ નિર્ણીતં, વિવિક્તં લક્ષ્ય ઇત્યપિ ॥૪૫૫

ટીકા—જે ચૈતન્ય આદિ અંતરહિત, અઘ્યક્ત, અજ, અવિનાશી, જેમ લોઢા માથે અગ્નિ એકરૂપે રહે છે. તેમ જગત્ની સાથે અભિન્નભાવથી વિદ્યમાન છે. વિદ્વાનોએ મહાપ્રપંચની સાથે અભિન્ન ચૈતન્યનો “ આ સર્વ બ્રહ્મ છે ” એ વાક્યનો વાચ્યાર્થ નક્કી કર્યો છે. અને મહાપ્રપંચથી ચૈતન્યઅભિન્ન થાય છે ત્યારે વાક્યનો લક્ષ્યાર્થ થાય છે. ॥૪૫૪-૪૫૫॥

સ્થૂલાદ્યજ્ઞાનપર્યન્તં, કાર્યકારણલક્ષણમ્ ।

દૃશ્યં સર્વમનાત્મેતિ, વિજાનીહિ વિચક્ષણ ॥૪૫૬॥

ટીકા—હે વિચક્ષણ (વિચારશીલ) શિષ્ય ! સ્થૂલ જગત્થી માંડીને અજ્ઞાન-અવિદ્યા પર્યંત સર્વદૃશ્યને જડ અનાત્મા જાણ. ॥૪૫૬॥

આત્મસ્વરૂપઃ

અન્તઃકરણતદ્વૃત્તિદ્રઘ્નિત્યમવિક્રિયમ્ ।

ચૈતન્યં યત્તદાત્મેતિ, બુદ્ધયા બુદ્ધ્યસ્વ સૂક્ષ્મયા ॥૪૫૭॥

ટીકા—અન્તઃકરણ અને તેની વૃત્તિયોનો દૃષ્ટા (સાક્ષી) નિત્ય વિકારરહિત જે ચૈતન્ય છે તેજ આત્મા છે. એ તત્ત્વને તું પોતાની સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચાર કરી સમજ. ॥૪૫૭॥

एष प्रत्यक्स्वप्रकाशो निरंशो--

ऽसंगः शुद्धः सर्वदैकस्वभावः ।

नित्याऽखण्डाऽनन्दरूपो निरीहः,

साक्षी चेताःकेवलो निर्गुणश्च ॥૪૫૮॥

ટીકા—એ આત્મા પ્રત્યક્-વ્યાપક સ્વપ્રકાશ-પોતે પ્રકાશરૂપ બીજાપ્રકાશની અપેક્ષા ન રાખનાર, નિરંશ-અંશ અવયવ-રહિત, શુદ્ધ નિર્મલસ્વભાવ, અસંગ-સર્વસંગથી રહિત, સર્વદા એક સ્વભાવવાળો, નિત્ય,-અઘડ આનન્દસ્વરૂપ, નિષ્ક્રિય, સાક્ષી, જ્ઞાનમય કેવલ અને નિર્ગુણ છે. ॥ ૪૫૮ ॥

नैव प्रत्यग्जायते वर्धते नो,

किंचिन्नापक्षीयते नैव नाशम् ।

આત્મા નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો-

નાસૌ હન્યો હન્યમાને શરીરે ॥૪૫૯॥

ટીકા—આ આત્મા જન્મ લેતો નથી, તેમ જરાય વધતો

કે ઘટતો નથી, તેમ તેનો નાશ પણ થતો નથી, આત્મા નિત્ય છે, તે શાશ્વત-સનાતન અને પુરાતન છે, શરીરનો નાશ થાય તો પણ આત્માનો નાશ થતો નથી. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ કહે છે કે (ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે) અર્થ રજ છે. ॥૪૫૯॥

जन्माऽस्तित्वविवृद्धयः परिणतिश्चापक्षतिर्नाशनं,
दृश्यस्यैव भवन्ति षड्विकृतयो नानाविधा व्याधयः
स्थूलत्वादि च नीलताद्यपि मितिर्वर्णाश्रमादिप्रथा,
दृश्यन्ते वपुषो न चात्मन इमे तद्विक्रियासाक्षिणः॥

ટોકા—(૧) જાયતે-જન્મે છે, (૨) અસ્તિ-છે, (૩) વર્ધતે-વધે છે, (૪) પરિણમતે-પરિણામ પામે છે, (૫) અપક્ષી-યતે-હાસ પામે છે-ઘસાય છે, (૬) નાશનં-નાશ પામે છે. આ છ પ્રકારના વિકાર દ્રશ્ય વસ્તુના થાય છે, તેમ અનેક પ્રકારના રોગો પણ શરીરને થાય છે. સ્થૂલતા, નીલતા-કાઝાપણું તેમજ માપ અને વર્ણાશ્રમાદિની પરિપાટી એ સર્વ શરીરમાંજ જોવામાં આવે છે. સર્વ વિક્રિયાના સાક્ષી આત્માના એ ધર્મો નથી. ॥ ૪૬૦ ॥

આત્મઅનાત્માધ્યાસઃ

अस्मिन्नात्मन्यनात्मत्व-मनात्मन्यात्मता पुनः ।

विपरीततयाध्यस्य, संसरन्ति विमोहतः ॥૪૬૧॥

ટોકા—જીવ મોહમાં પડીને દેહ, ઇન્દ્રિયો વિગેરે અનાત્મ-પદાર્થોના ધર્મોનો આત્મામાં અધ્યાસ કરે છે-માને છે. અને

આત્માના ધર્મોનો વેદાદિક અનાત્મામાં અધ્યાસ-આરોપ કરે
છે, તેથી જન્મ મરણરૂપ સંસારમાં ગોયાં સ્વાય છે ॥ ૪૬૧ ॥

આન્ત્યા મનુષ્યોઽહમહં દિજોઽહં,

તજ્ઞોઽહમજ્ઞોઽહમતીવ પાપી ।

અષ્ટોઽસ્મિ શિષ્ટોઽસ્મિ સુખી ચ દુઃખી—

ત્યેવં વિમુહ્યાઽઽત્મનિ કલ્પયન્તિ ॥ ૪૬૨ ॥

ટીકા—મૂઢપ્રાણી આન્તિમાં પડીને, હું મનુષ્ય છું, હું
દ્વિજ-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય છું. હું જ્ઞાની છું, હું અજ્ઞાની છું,
હું પતીત છું, હું યોગ્ય છું, હું સુખી છું, હું દુઃખી છું એવી
કલ્પના આત્મામાં કર્યા કરે છે. ॥ ૪૬૨ ॥

અનાત્મનો જન્મજરામૃતિશુધા—

તૃષ્ણાસુખક્લેશમયાદિધર્માન્ ।

વિપર્યયેણ હ્યતથાવિધેઽસ્મિ--

નારોપયન્ત્યાત્મનિ બુદ્ધિદોષાત્ ॥ ૪૬૩ ॥

ટીકા—મનુષ્ય પોતાના બુદ્ધિદોષથી; જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા,
મૃત્યુ, શુખ, તૃષ્ણા, સુખ, ક્લેશ વિગેરે જે આત્માના ધર્મો છે તેનો
આત્મામાં આરોપ કરે છે. વસ્તુતઃ તે ધર્મો આત્માના નથી. ॥ ૪૬૩ ॥

આન્ત્યા યત્ર યદધ્યાસસ્તત્કૃતેન ગુણેન વા ।

દોષેણાપ્યણુમાત્રેણ, સ ન સંવધ્યતે ક્વચિત્ ॥ ૪૬૪ ॥

ટીકા—ભ્રાન્તિથી જે વસ્તુમાં અધ્યાસ કરવામાં આવે છે, તે અધ્યાસના ગુણ અથવા દોષ, તે (જેના ઉપર અધ્યાસ કર્યો છે તે) વસ્તુને અણુપણ સ્પર્શ કરતા નથી. અર્થાત્ તેનો સમ્બન્ધ નથી. ॥ ૪૬૪ ॥

किं मरुन्मृगतृष्णाम्बु-पूरेणाऽऽर्द्रत्वमृच्छति ।

दृष्टिसंस्थितपीतेन, शंखः पीतायते किमु ॥ ४६५ ॥

ટીકા—શું મૃગવારિથી-જાંજીવાનાપાણીથી કદિ વાયુ ભીંજાય છે ? (કદિ નહિ) શુ નેત્રમાં કમઝાનો રોગ થવાથી શંખપીઠો દેખાય તે માટે તે પીઠો થઈ જાય છે ? (જવાબ નકારજ છે.) તેમ અનાત્માના અનેક પ્રકારના જે ગુણદોષ છે તે આત્માને અડકે છે ? નથીજ અડકતા ॥ ૪૬૫ ॥

(વાણીવિલાસપ્રેસમાં છપાયેલ પુસ્તકમાં નિમ્ન અર્થ શ્લોક વધારે છે)

बालकल्पितनैलयेन, व्योम किं मलिनायते ॥

અર્થ-બાલક આકાશમાં નીલતાની કલ્પના કરે તેથી શું આકાશ મેલું થાય છે ? નથી થતું.

शिष्य उवाच-किं.

प्रत्यगात्मन्यविषये-ऽनात्माध्यासः कथं प्रभो। ४६६
पुरो दृष्टे हि विषये-ऽध्यस्यन्ति विषयान्तरम् ।

તદ્દૃષ્ટં શુક્તિરજ્જ્વાદૌ, સાદૃશ્યાદ્યનુબન્ધતઃ॥૪૬૭

ટીકા—શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે હે પ્રભો ! અવિષય વ્યાપક આત્મામાં; દેહ ઇન્દ્રિયાદિ અનાત્માનો અધ્યાસ કેવી રીતે થાય છે ? લોકો પોતે આગલ જોયેલા છીપ અને રજ્જુ વિષયમાં રૂપાની અને સર્પની કલ્પના કરી અન્ય વિષયનો આરોપ કરે છે. એવો અધ્યાસ થવાનું કારણ છીપમાં રૂપાની અને રજ્જુમાં સર્પની સદૃશતા છે. ॥ ૪૬૬-૬૭ ॥

પરત્ર પૂર્વદૃષ્ટસ્યા-વભાસઃ સ્મૃતિલક્ષણઃ ।

અધ્યાસઃ સ કથં સ્વામિન્, ભવેદાત્મન્યગોચરે॥૪૬૮

ટીકા—હે સ્વામિન્ ! અન્ય પદાર્થમાં પ્રથમ જોયેલા પદાર્થનો અવભાસ (જ્ઞાન) સ્મૃતિરૂપ હોય છે. તે અધ્યાસ અવિષય આત્મામાં કેવી રીતે થાય છે ? અધ્યાસનું સંક્ષેપમાં લક્ષણ એ છે કે (સ્મૃતિરૂપઃ પરત્ર પૂર્વદૃષ્ટાઽવભાસઃ અધ્યાસઃ) અર્થ ઉપર પ્રમાણે ॥ ૪૬૮ ॥

નાઽનુભૂતઃ કદાપ્યાત્મા-નનુભૂતસ્ય વસ્તુનઃ ।

સાદૃશ્યં સિધ્યતિ કથ-મનાત્મનિ વિલક્ષણે ।૪૬૯,

ટીકા—આત્મા કદિપણ જાણવામાં આવ્યો નથી. તેનાથી વિલક્ષણ અનાત્મદેહાદિમાં સરસ્વાપણું કેમ સિદ્ધ થાય ? ॥ ૪૬૯ ॥

અનાત્મન્યાત્મતાધ્યાસઃ, કથમેષ સમાગતઃ ।

નિવૃત્તિઃ કથમેતસ્ય, કેનોપાયેન સિધ્યતિ ॥૪૭૦॥

ટીકા—અનાત્મદેહઇન્દ્રિયાદિમાં આત્માનો અધ્યાસ કેવી રીતે થયો? અને તેની નિવૃત્તિ કયા ઉપાયથી થાય છે? ૪૭૦

ઉપાધિયોગ ઉભયોઃ, સમ એવેશજીવયોઃ ।

જીવસ્યૈવ કથં બન્ધો-નેશ્વરસ્યાઽસ્તિ તત્કથમ્ ૪૭૧

ટીકા—ઈશ્વર અને જીવ એ બન્નેને ઉપાધિનો યોગતો સરખો છે. તો પછો જીવને બન્ધ અને ઈશ્વરને કેમ નહિ? તે કહો. ॥ ૪૭૧ ॥

एतत्सर्वं दयादृष्ट्या, करामलकवत्स्फुटम् ।

प्रतिपादय सर्वज्ञ,? श्रीगुरो? करुणानिधे? ॥७२॥

ટીકા—હે સર્વજ્ઞ, હે દયાસાગર? શ્રીગુરુદેવ ! જુઝાણા કરીને આવિષયનું સર્વતત્ત્વ હાથમાં રાખેલા આમળાના ફળની પેઠે સ્પષ્ટ-સમજાય એવી રીતે વિસ્તારથી કહો. ॥ ૪૭૨ ॥

श्रीगुरुरुवाच ॥ उत्तर-

न सावयव एकस्य, नाऽऽत्मा विषय इष्यते ।

अस्याऽऽस्मत्प्रत्ययार्थत्वा-दपरोक्षाच्च सर्वशः । ४७३ ।

ટીકા—શ્રીગુરુ જવાબ આપે છે-હે શિષ્ય ! આત્મામાં

સાવયવતા નથી. અને કોઈનો તે વિષય થતો નથી. તે કેવળ અહંજ્ઞાનનો વિષય છે. અને સર્વને સદા અપરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ છે.

પ્રસિદ્ધિરાત્મનોઽસ્ત્યેવ, ન કસ્યાઽપિ ચ દૃશ્યતે ।

પ્રત્યયો નાહમસ્મીતિ, ન હ્યસ્તિ પ્રત્યગાત્મનિ ॥ ૪૭૪

ટીકા—સર્વને આત્માના વિષયનું જ્ઞાન છે. ‘હું નથી’ એવું જ્ઞાન કોઈને ક્યારે પણ થતું નથી. કેમકે સર્વત્ર વ્યાપક આત્મામાં એવું જ્ઞાન કદિ થઈ શકતું નથી. ॥ ૪૭૪ ॥

ન કસ્યાઽપિ સ્વસદ્ભાવે, પ્રમાણમભિકાંક્ષયતે ।

પ્રમાણાનાં ચ પ્રામાણ્યં, યન્મૂલં કિંતુ બોધયેત્ ॥ ૪૭૫

ટીકા—પોતાના અસ્તિત્વના વિષયમાં કોઈને પણ કશા પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી. જે આત્માના આધારથી પ્રમાણોની પ્રમાણતા સિદ્ધ થાય છે તેના જ્ઞાન માટે પ્રમાણની શી જરૂર ? પરંતુ પ્રમાણ કેવળ વસ્તુનો બોધ કરે છે. ॥ ૪૭૫ ॥

માયાકાર્યૈસ્તિરોભૂતો-નષ આત્માનુભૂયતે ।

મેઘવૃન્દૈર્યથા ભાનુ-સ્તથાયમહમાદિભિઃ ॥ ૪૭૬ ॥

ટીકા—જેમ ઘનઘટામાં ઢંકાયેલો સૂર્ય લોકોના નેત્રનો વિષય થતો નથી અર્થાત્ વાદલાં આઢા આવવાથી લોકસૂર્યને જોઈ શકતા નથી. તેમ માયાના કાર્ય અહંકાર આદિથી આવૃત્ત આત્મા લોકના અનુભવમાં આવતો નથી. ॥ ૪૭૬ ॥

પુરસ્થ એવ વિષયે, વસ્તુન્યધ્યસ્યતામિતિ ।

નિયમો ન કૃતઃસદ્ધિ-ભ્રાન્તિરેવાત્રકારણમ્૪૭૭

ટીકા—સન્મુખ રહેલ વસ્તુમાંજ અધ્યાસ થાયછે એવો નિયમ દેવદાસે બાંધ્યો નથી. અધ્યાસનું કારણ તો ભ્રાન્તિજ છે. ॥ ૪૭૭ ॥

દૃગાદ્યવિષયે વ્યોમ્નિ, નીલતાદિ યથાઽબુધાઃ ।

અધ્યસ્યન્તિ તથૈવાસ્મિ-ન્નાઽઽત્મન્યપિમતિભ્રમાત્ ॥

ટીકા—જેમ અજ્ઞાની પુરુષ, નેત્રથી પ્રત્યક્ષ ન થાય એવા આકાશમાં નીલતાની કલ્પના કરે છે. તેમ ભ્રાન્તિરૂપ બુદ્ધિના દોષથી આત્મામાં અનાત્માની કલ્પના કરે છે. ॥ ૪૭૮ ॥

અનાઽઽત્મન્યાત્મતાઽધ્યાસે, ન સાદૃશ્યમપેક્ષતે ।

પીતોઽયં શંખ ઇત્યાદૌ, સાદૃશ્યં કિમપેક્ષિતમ્૪૭૯

ટીકા—દેહ, ઇન્દ્રિયો, આદિ અનાત્મવસ્તુમાં આત્માનો અધ્યાસ થવામાં કોઈ પ્રકારના સાદૃશ્યની જરૂર નથી. શંખ પીત્તો છે. એ સ્થલમાં સાદૃશ્યની જરૂર છે ? ॥ ૪૭૯ ॥

નિરુપાધિભ્રમેષ્વસ્મિ-ન્નૈવાપેક્ષા પ્રશ્યતે ।

સાધિષ્વેવ તદ્દૃષ્ટં, રજ્જુસર્પઘ્રમાદિષુ ॥૪૮૦॥

ટીકા—ઉપાધિ રહિત ભ્રાન્તિ સ્થલમાં સાદૃશ્યની જરૂર નથી. પણ ઉપાધિવાળા સ્થલમાં સાદૃશ્યની જરૂર જણાય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે—સોપાધિક અને નિરુપાધિક એમ ભ્રાન્તિ બે પ્રકારની છે. છોપમાં રૂપું દેખાય છે તે સોપાધિક છે. તેમાં (છોપમાં) જે રૂપાની ભ્રાન્તિ થાય છે તે ચમકને લઇને થાય છે. એ ચમક એજ ઉપાધિ છે. બ્રહ્મમાં જગત્નો અધ્યાસ નિરુપાધિક ભ્રાન્તિ છે. પણ સર્વત્ર સાદૃશ્યતાજ ભ્રાન્તિનું કારણ છે એમ કહી શકાતું નથી. ટુંકામાં ભ્રાન્તિજ અધ્યાસનું કારણ છે. અને તેથીજ બ્રહ્મમાં જગત્નો અધ્યાસ થાય છે. ॥૪૮૦॥

તથાऽપિ किञ्चिद्दक्ष्यामि, सादृश्यं शृणु तत्परः ।
अत्यन्तनिर्मलः सूक्ष्म--आत्माऽयमतिभास्वरः४८१।

ટીકા—યદ્યપિ નિરુપાધિભ્રમમાં સાદૃશ્યની જરૂર નથી. તોપણ કાંઈક સાદૃશ્ય દેખાડવા પ્રયત્ન કરુ છું. હે શિષ્ય ! સાવધાન થઈને સાંભલ. આત્મા અત્યન્ત સ્વચ્છ, સૂક્ષ્મ, તથા અતિ પ્રકાશસ્વરૂપ છે. ॥૪૮૧॥

बुद्धिस्तथैव सत्त्वात्मा, साभासा भास्वराऽमला ।
सांनिध्यादात्मवद्भाति, सूर्यवत्स्फटिकोयथा ।४८२।

ટીકા—તેજ પ્રમાણે બુદ્ધિ સત્ત્વગુણસ્વભાવવાળી છે. તેમાં ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે તેથી તે મલ રહિત દોસિયુક્ત છે. જેમ સ્ફટિક સૂર્યની પેઠે ચમકે છે. તેમ આત્માની સમીપતાથી બુદ્ધિ પણ આત્માની પેઠે પ્રકાશે છે. ॥૪૮૨॥

आत्माभासं ततो बुद्धि--बुद्ध्याभासं ततो मनः।

અક્ષાણિ મનઆભાસા--ન્યક્ષાભાસમિદં વપુઃ ॥

અત એવાઽઽત્મતાબુદ્ધિર્દેહાક્ષાદાવનાઽઽત્મનિ ॥૪૮૩॥

ટીકા—તેથી (અતિ સમીપતાના કારણથી અને સ્વચ્છ હોવાથી બુદ્ધિરૂપ દર્પણમાં આત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે. તેથી) આત્માનો આભાસ બુદ્ધિમાં પડે છે. તેથી બુદ્ધિનો આભાસ મનમાં પડે છે. મનનો આભાસ ઇન્દ્રિયોમાં પડે છે અને ઇન્દ્રિયોનો આભાસ સ્થૂલ શરીરમાં પડે છે. તેથીજ દેહ ઇન્દ્રિય વિગેરે અનાત્મ પદાર્થોમાં આત્મતાદાત્મ્યનો અધ્યાસ થાય છે. ॥૪૮૩॥ મૂઢાનાં પ્રતિબિંબાદૌ, ચાલાનામિવ દૃશ્યતે ।

સાદૃશ્યં વિદ્યતે બુદ્ધા-વાત્મનોઽધ્યાસકારણમ્ ॥૪૮૪॥

ટીકા—જેમ બાલક પ્રતિબિંબને વિંબ સમાન સમજે છે તેમ મૂઢ અનાત્મામાં પ્રતિબિંબ પામેલા આત્માને આત્મારૂપ માને છે. બુદ્ધિમાં આત્માની સાદૃશ્યતા એજ અધ્યાસનું કારણ છે. અનાત્મન્યહમિત્યેવ, યોઽયમધ્યાસ ઈરિતઃ ।

સ્યાદ્દુત્તરોત્તરાધ્યાસે, પૂર્વપૂર્વસ્તુ કારણમ્ ॥૪૮૫॥

ટીકા—દેહાદિ અનાત્મામાં (હું જાડો છું.) ‘હું બહેરો છું’ એવી જાતના જે અધ્યાસો થાય છે; તે અધ્યાસ થવામાં પૂર્વ પૂર્વનો અધ્યાસ કારણ છે. ॥૪૮૫॥

સુષ્તિમૂર્છોત્થિતેષ્વેવ, દૃષ્ટઃ સંસારલક્ષણઃ ।

અનાદિરેષાવિદ્યાતઃ, સંસ્કારોઽપિ ચ તાદૃશઃ ॥૪૮૬॥

ટીકા—નિદ્રા તથા મૂર્છા અવસ્થાથી જાગ્રત્ થયેલા મનુ-
ષ્યમાં સંસારરૂપ અધ્યાસ જોવામાં આવે છે, માટે અવિદ્યા
(અજ્ઞાન) અનાદિ છે અને તેના સંસ્કાર (વાસના) પણ
અનાદિ છે. ॥૪૮૬॥

અધ્યાસબાધાગમનસ્ય કારણ,
શ્રુણુ પ્રવક્ષ્યામિ સમાહિતાઽઽત્મા ।

યસ્માદિદં પ્રાપ્તમનર્થજાતં,
જન્માપ્યયવ્યાધિજરાદિદુઃખમ્ ॥૪૮૭॥

ટીકા—હું તને અધ્યાસની બાધાનું (અર્થાત્ અધ્યાસથી
ઉત્પન્ન થનાર સંસારનું) કારણ કહું છું તે સાવધાન થઈને
સાંભળ, જે અધ્યાસથી મનુષ્યને જન્મ, મરણ, રોગ, અને વૃદ્ધા
આદિ અવસ્થા તથા અનેક પ્રકારનાં દુઃખો પ્રાપ્ત થાય છે. ૪૮૭

અવિદ્યાની દ્વિશક્તિ:

આત્મોપાધેરવિદ્યાયા-અસ્તિ શક્તિદ્વયં મહત્ ।
વિક્ષેપ આવૃત્તિશ્ચેતિ, યામ્યાં સંસાર આત્મનઃ ॥૪૮૮

ટીકા—આત્માની ઉપાધિ અવિદ્યા છે. તેની વિક્ષેપ અને
આવરણ નામની બે મોટી શક્તિયો છે. તેથી આત્માનું સંસાર-
માં આગમન થાય છે. ॥૪૮૮॥

૧-આવરણશક્તિ:

આવૃત્તિસ્તમસઃ શક્તિ-સ્તદ્ધ્યાવરણકારણમ્ ।
મૂલાવિદ્યેતિ સા પ્રોક્તા, યયા સંમોહિતં જગત્ ॥૪૮૯

ટીકા—આવરણ શક્તિ તમોગુણની છે. અને તે આવરણ કરનારી છે. તેને મૂળાવિદ્યા કહેવામાં આવે છે. જેના વડે આ સંસાર મોહમાં પડ્યો છે. ॥૪૮૯॥

વિવેકવાનપ્યતિયૌત્તિકોઽપિ,

શ્રુતાઽઽત્મતત્ત્વોઽપિ ચ પંડિતોઽપિ ।

શક્ત્યા યથા સંવૃતવોધદૃષ્ટિ--

રાત્માનમાત્મસ્થમિમં ન વેદ ॥ ૪૯૦ ॥

ટીકા—આત્મા અનાત્માનાભેદને સમજનાર વિવેકી હોય અનેક યુક્તિયો સમજનાર મહાન્ તાર્કિક હોય, જેણે આત્મતત્ત્વ નું સારી રીતે શ્રવણ કર્યું હોય, તેમજ સમર્થ પંડિત હોય તો પણ જો તેનાં ચક્ષુ આવરણશક્તિથી ઢંકાયેલાં હોય તો તે પોતાનામાં રહેલા આત્માને જાણી શકતો નથી. ॥૪૯૦॥

૨-વિક્ષેપશક્તિ:

વિક્ષેપનામ્ની રજસસ્તુ શક્તિઃ,

પ્રવૃત્તિહેતુઃ પુરુષસ્ય નિત્યમ્ ।

સ્થૂલાદિલિંગાન્તમશેષમેત--

અથા સદાત્મન્યસદેવ સૂચ્યતે ॥ ૪૯૧ ॥

ટીકા—બીજી વિક્ષેપ શક્તિ રજોગુણની છે. તે નિરન્તર પુરુષની પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે. તે વિક્ષેપ શક્તિ સદા આત્મામાં ઘટ, પટ, દેહ વિગેરે સ્થૂલ વસ્તુઓથી લઈ બુદ્ધિ પર્યંત મિથ્યા વસ્તુ-

ઓને ઉત્પન્ન કરે છે. આરોપે છે. દેખાડે છે. ॥૪૯૧॥

આવરણશક્તિકાર્યઃ

નિદ્રા યથા પુરુષમપ્રમત્તં,
સમાવૃણોતિયમપિ પ્રતીચમ્ ।

તથાવૃણોત્યાવૃત્તિશક્તિરન્ત—

વિશ્લેષશક્તિં પરિજુંભયન્તી ॥૪૯૨॥

ટીકા—જેમ નિદ્રા અત્યન્ત સાંવધાન મનુષ્યને પણ ઘે-
રીને તેના ઉપર પડદો નાચી દે છે, તેમ આવરણ શક્તિ અન્તઃ
કરણમાં વિશ્લેષ શક્તિને વધારતી આત્મા ઉપર સદા પડદા જેવું
નાચે છે. ॥૪૯૨॥

શક્ત્યા મહત્યાવરણાભિધાનયા,
સમાવૃતે સત્યમલસ્વરૂપે ।

પુમાનનાત્મન્યહમેષ એવે—

ત્યાત્મત્વબુદ્ધિં વિદધાતિ મોહાત્ ॥૪૯૩॥

ટીકા—નિર્મલ સ્વરૂપ આત્માને આવરણ નામની મહા
શક્તિ દેખાડે છે. તેથી પુરુષ અજ્ઞાનથી દેહાદિ અનાત્મામાં
' આ હું છું ' એમ સમજી આત્મબુદ્ધિ કરે છે. ॥૪૯૩॥

યથા પ્રસુતિપ્રતિભાસદેહે,
સ્વાઽઽત્મત્વધીરેષ તથા હ્યનાત્મનઃ ।

જન્માઽપ્યયશ્ચુદ્ધયતૃદ્ છ્રમાદી—

નારોપયત્યાત્મનિ તસ્ય ધર્માન્ ॥૪૯૪॥

ટીકા—જેમ નિદ્રા અવસ્થામાં સ્વપ્નમાં દેશાતા દેહમાં તે હું હું એવી આત્મ બુદ્ધિ કરે છે: તેમ મનુષ્ય જન્મ, મરણ, મૃત્યુ, મય, તરસ, અને પરિશ્રમ આદિ અનાત્માના ધર્મોનું આત્મામાં આરોપણ કરે છે. ॥૪૯૪॥

વિક્ષેપશક્તિકાર્યમ્ ।

વિક્ષેપશક્ત્યા પરિચોદ્યમાનઃ,

કરોતિ કર્માણ્યુભયાઽઽત્મકાનિ ।

મુંજાન એતત્ફલમપ્યુપાત્તં,

પરિશ્રમત્યેવ ભવાઽમ્બુરાશૌ ॥ ૪૯૫ ॥

ટીકા—વિક્ષેપ શક્તિથી પ્રેરાયેલો આત્મા સારાં અને નટારાં—પુણ્ય અને પાપ વેડ પ્રકારનાં કર્મ કરે છે. અને તે કર્મથી મલનાર ફલ સુખ તથા દુઃખ ભોગવતો આ સંસાર સમુદ્રમાં ભ્રમણ કરે છે ॥૪૯૫॥

અધ્યાસદોષાત્સમુપાગતોઽયં,

સંસારબન્ધઃ પ્રબલપ્રતીચઃ ।

યદ્યોગતઃ ક્લિશ્યતિ ગર્ભવાસ—

જન્માપ્યયક્લેશભયૈરજસ્રમ્ ॥૪૯૬॥

ટીકા—બલવાન નિત્યજ્ઞાન સ્વરૂપ પ્રત્યગાત્માને અધ્યાસ દોષથી સંસાર બન્ધ પ્રાપ્ત થયો છે. જેના યોગથી આત્માને

ગર્ભ નિવાસ, જન્મ, મરણ, ક્લેશ અને ભય નિરન્તર ભોગવવાં પડે છે. ॥૪૯૬॥

અધ્યાસો નામ સ્વલ્લેષ વસ્તુનો યોઽન્યથાઽઽગ્રહઃ ।
સ્વાભાવિકભ્રાન્તિમૂલં, સંસૃતેરાદિકારણમ્ ॥૪૯૭॥

ટીકા—વસ્તુનું અન્યથા—બીજા પ્રકારે ગ્રહણ (રજ્જુનું સર્પરૂપ માનવું) તેનું જ નામ અધ્યાસ છે. અનાદિભ્રમ એ અધ્યાસનું કારણ છે. અને અધ્યાસ સંસારનું કારણ છે ॥૪૯૭॥

અધ્યાસથી સંસારોત્પત્તિ:

સર્વાનર્થસ્ય તદ્બીજં, યોઽન્યથાગ્રહ આત્મનઃ ।

તતઃ સંસારસંપાતઃ સંતતક્લેશલક્ષણઃ ॥ ૪૯૮ ॥

ટીકા—આત્માનું જે (મુખી દુઃખી રૂપથી) અન્યથા જ્ઞાન તેજ સર્વ અનર્થનું બીજ છે. તે ભ્રાન્તિ જ્ઞાનથી સદાક્લેશ રૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥૪૯૮॥

અધ્યાસાદેવ સંસારો--નદ્યેઽધ્યાસે ન દૃશ્યતે ।

તદેતદુભયં સ્પષ્ટં, પશ્ય ત્વં વદ્ધમુક્તયોઃ ॥૪૯૯॥

ટીકા—અધ્યાસથીજ સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. અને અધ્યાસ નાશ થતાં તે દેખાતો નથી. તું બન્ધ અને મુક્ત એ બેઉને સ્પષ્ટ જો. ॥૪૯૯॥

વદ્ધં પ્રવૃત્તિતો વિદ્ધિ, મુક્તં વિદ્ધિ નિવૃત્તિતઃ ।

પ્રવૃત્તિરેવ સંસારો--નિવૃત્તિર્મુક્તિરિષ્યતે ॥૫૦૦॥

ટીકા—હે શિષ્ય ? તું સમજ કે પ્રવૃત્તિથી જીવ બન્ધનમાં પડે છે. અને નિવૃત્તિથી મુક્ત થાય છે. કર્મ કરવાની પ્રવૃત્તિ (ઇચ્છા) એજ સંસાર છે. ને કર્મ આદિથી નિવૃત્તિ એજ મુક્તિ છે. ॥૫૦૦॥

આત્મનઃ સોઽયમધ્યાસો-મિથ્યાજ્ઞાનપુરઃસરઃ ।

અસત્કલ્પોઽપિસંસારં, તનુતે રજ્જુસર્પવત્ ॥૫૦૧॥

ટીકા—મિથ્યાજ્ઞાન પૂર્વક તે આ અધ્યાસ રજ્જુમાં દે-
ખાતા સર્પની પેઠે મિથ્યા છતાં આત્માની સંસાર ભાવનાને
વિસ્તારે છે. ॥૫૦૧॥

ઉપાધિયોગસામ્યેઽપિ, જીવવત્પરમાત્મનઃ ।

ઉપાધિભેદાન્નો બન્ધ-સ્તત્કાર્યમપિ કિંચન ॥૫૦૨॥

ટીકા—જીવના જેવોજ પરમાત્માને પણ ઉપાધિનો
સમ્બન્ધ છે. તો પણ ઉપાધિમાં ભેદ હોવાથી બન્ધન તથા
બન્ધનનું કાર્ય તેને કાંઈપણ અટકાવ કરી શકતું નથી ॥૫૦૨॥

અસ્યોપાધિઃ શુદ્ધસત્ત્વપ્રધાના,

માયા યત્ર ત્વસ્ય નાસ્ત્યલ્પભાવઃ ।

સત્ત્વસ્યૈવોત્કૃષ્ટતા તેન બન્ધો-

નો વિક્ષેપસ્તત્કૃતો લેશમાત્રઃ ॥૫૦૩॥

ટીકા—એ ईશ્વરની ઉપાધિ શુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાનમાયા છે.

તેમાં અલ્પભાવ-પરિચ્છિન્નપણું નથી, તથા સત્ત્વગુણની શ્રેષ્ઠતા છે, તેથી માયાવિશિષ્ટ ईश्वरમાં વિક્ષેપ નથી તેમ તેના કરેલા બન્ધનું લેશ નામે નથી ॥૫૦૩॥

સર્વજ્ઞોઽપ્રતિબદ્ધબોધવિભવસ્તેનૈવ દેવઃ સ્વયં,
માયાં સ્વામવલમ્બ્યનિશ્ચલતયાસ્વચ્છન્દવૃત્તિઃપ્રભુઃ
સૃષ્ટિસ્થિત્યદનપ્રવેશયમનવ્યાપારમાત્રેચ્છયા,
કુર્વન્ક્રીડતિ તદ્રજસ્તમ ઉભે સંસ્તમ્ય શક્તયા

સ્વયા ॥ ૫૦૪ ॥

ટીકા—જે ईश्वર સર્વજ્ઞ છે જેના જ્ઞાનસ્વરૂપેશ્વર્યમાં કોઈ જાતનો પ્રતિબન્ધનથી તે પરમેશ્વર સ્વયં વ્યાપાર રહિત છતાં પોતાની માયાનું અવલમ્બન કરી સ્વચ્છન્દભાવથી વિરાજમાન, સર્વ કરવામાં સમર્થ તથા સૃષ્ટિ, પાલન, પ્રલય, પ્રવેશ, અને નિયમન કરનાર, પોતાની શક્તિદ્વારા રજ અને તમ એ વસ્તુને ગુણોને દવાવીને સર્વ કાર્ય કરતા ભગવાન્ લીલા કરે છે ॥૫૦૪॥

તસ્માદાવૃત્તિવિક્ષેપૌ, કિંચિત્કર્તું ન શક્નુતઃ ।
સ્વયમેવ સ્વતંત્રોઽસૌ, તત્પ્રવૃત્તિનિરોધયોઃ ॥૫૦૫॥

ટીકા—તેથી આવરણ અને વિક્ષેપશક્તિ ईश्वરમાં પોતાનું કાંઈ ફલ કરી શકતી નથી, પણ ईશ્વરજ તે બેડ શક્તિની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં સ્વતંત્ર છે. ॥૫૦૫॥

તમેવ સા ધીકર્મેતિ, શ્રુતિર્વક્તિ મહેશિતુઃ ।

નિગ્રહાઽનુગ્રહે શક્તિ--રાવૃત્તિક્ષેપયોર્યતઃ ॥૫૦૬॥

ટીકા—આવરણ અને વિક્ષેપ શક્તિની પ્રવૃત્તિ તથા નિ-
વૃત્તિ કરવાની મહેશ્વરમાં શક્તિ છે. અર્થાત્ તે चाहे तो बेउ
શક્તિઓને તેનું કાર્ય કરવાદે અને ન ઇચ્છે તો ન કરવાદે
માટે શ્રુતિમાં તેને ‘ ધીકર્મા ’ એ નામથી કહેલ છે. ॥૫૦૬॥

રજસસ્તમસશ્ચૈવ, પ્રાબલ્યં સત્ત્વહાનતઃ ।

જીવોપાધૌ તથાજીવે, તત્કાર્યં બલવત્તરમ્ ॥૫૦૭॥

ટીકા—જીવની ઉપાધિમાં તથા દેહાભિમાનીજીવમાં
સત્ત્વ ગુણ ન્યૂન હોવાથી રજોગુણ અને તમોગુણ પ્રબલ છે તથા
તે બે ગુણનાં કાર્ય પણ અધિક જોવામાં આવે છે ॥૫૦૭॥

તેન વન્ધોઽસ્ય જીવસ્ય, સંસારોઽપિ ચ તત્કૃતઃ ।

સંપ્રાપ્તઃ સર્વદા યત્ર, દુઃખં ભૂયઃ સ ઈક્ષતે ॥૫૦૮॥

ટીકા—તેનાથી-રજોગુણ અને તમોગુણનાવચ્ચી આ
જીવને વન્ધ થાય છે તથા જન્મમરણરૂપસંસારપણ તેથીજ
પ્રાપ્ત થાય છે. અને જીવ તે અવસ્થામાં વારંવાર દુઃખ ભોગવે
છે. ॥ ૫૦૮॥

एतस्य संसृतेर्हेतु--रध्यासोऽर्थविपर्ययः ।

अध्यासमूलमज्ञान--माहुरावृत्तिलक्षणम् । ५०९॥

ટીકા—પદાર્થનો અન્યથા ભાવરૂપ જે અધ્યાસ તે આ જીવને સંસારનું કારણ થાય છે. અધ્યાસનું કારણ અજ્ઞાન-આવરણ છે ॥૫૦૯॥

અજ્ઞાનનાશક્રમઃ

અજ્ઞાનસ્ય નિવૃત્તિસ્તુ, જ્ઞાનેનૈવ ન કર્મણા ।

અવિરોધિતયા કર્મ, નૈવાજ્ઞાનસ્ય વાધકમ્ ॥૫૧૦॥

ટીકા—અજ્ઞાનની નિવૃત્તિનો જ્ઞાનથી જ થાય છે કર્મથી થતો નથી. કારણકે કર્મ અજ્ઞાનનું વિરોધિ નથી માટે કર્મ અજ્ઞાનને વાધ કરી શકતું નથી ॥૫૧૦॥

કર્મણા જાયતે જન્તુઃ, કર્મણૈવ પ્રલીયતે ।

કર્મણઃ કાર્યમેવૈષા, જન્મમૃત્યુપરમ્પરા ॥૫૧૧॥

ટીકા—જીવ કર્મવડે જન્મે છે, કર્મવડે જ મરે છે. જન્મ મરણની જે પાંપણરૂપ સંસાર તે પણ કર્મનું જ ફળ છે.

નૈતસ્માત્કર્મણઃ કાર્ય--મન્યદસ્તિ વિલક્ષણમ્ ।

અજ્ઞાનકાર્યં તત્કર્મ, યતોઽજ્ઞાનેન વર્ધતે ॥૫૧૨॥

ટીકા—કર્મનું આનાથી (જન્મ મરણ પ્રવાહથી) વીજું વિલક્ષણ કાર્ય નથી. કેમકે કર્મ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. અને અજ્ઞાનથી વધે છે ॥૫૧૨॥

યદ્યેન વર્ધતે તેન, નાશસ્તસ્ય ન સિધ્યતિ ।

યેન યસ્ય સહાવસ્થા, નિરોધાય ન કલ્પતે ॥૫૧૩॥

ટીકા—જે વસ્તુ જેનાથી વધે છે. તે વડે તેનો નાશ થતો નથી. જે વસ્તુ જેની સાથે રહી શકે છે તે તેની વાધક થતી નથી. તાત્પર્ય એ છેકે—કર્મની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનથી થાય છે. નિત્ય બુદ્ધ સ્વરૂપ આત્મામાં વ્રાહ્મણત્વઆદિ ધર્મનો આરોપ કરી પુરુષ કર્મ કરે છે. માટે અજ્ઞાનજ કર્મનું કારણ છે. જ્યારે કર્મ અજ્ઞાનજન્ય છે અને અજ્ઞાનથી વધે છે તો પછી તે કર્મ અજ્ઞાનનોનાશ શી રીતે કરી શકે ! સંસારમાં જોડા છીએ કે—જે જેનાથી જન્મે છે અથવા વધે છે તે તેનોનાશ કરવા સમર્થ નથી. ॥૫૧૩॥

નાશકત્વં તદુભયોઃ, કો નુ કલ્પયિતું ક્ષમઃ ।
સર્વકર્માવિરોધ્યેવ, સદાજ્ઞાનસ્ય સર્વદા ॥૫૧૪॥

ટીકા—કર્મ અને અજ્ઞાન એ બેઉમાં એક બોજાનો નાશ કરવાનું સામર્થ્ય નથી. અને સદા કર્મનો અને અજ્ઞાનનો અવિ-રોધ છે ॥૫૧૪॥

તતોઽજ્ઞાનસ્ય વિચ્છિન્નિઃ, કર્મણા નૈવ સિધ્યતિ ।
યસ્ય પ્રધ્વસ્તજનકો--યત્સંયોગોઽસ્તિ તત્ક્ષણે ॥૫૧૫

ટીકા—તેથી અજ્ઞાનનો નાશ કર્મથી થતો નથી. જે વસ્તુનો જે ક્ષણમાં સંયોગ થાય છે તેજ ક્ષણમાં તે સંયોગ નાશનું કારણ થાય છે. ॥૫૧૫॥

તયોરેવ વિરોધિત્વં, યુક્તંભિન્નસ્વભાવયોઃ ।

તમઃપ્રકાશયોર્યદ્વ--ત્પરસ્પરવિરોધિતા ॥૫૧૬॥

ટીકા—જેમ અન્ધકાર અને પ્રકાશ પરસ્પર વિરોધિ છે, તેમ કર્મ અને જ્ઞાન બેડ વિરોધિ છે. ॥ તાત્પર્ય એ છે કે, એક સામાન્ય એવી વ્યાપ્તિ (નિયમ) છે કે—સમાન કાળમાં જેનો સંયોગ જેના નાશનું કારણ થાય છે, તેનો પરસ્પર વિરોધ જોવામાં આવે છે. પ્રકાશ અને અન્ધકાર પરસ્પર વિરુદ્ધ પદાર્થ છે. જે સમયે પ્રકાશનો સંયોગ થાય તેજ સમયે અંધકારનો નાશ થાય છે. માટે પ્રકાશ અને અંધકારનો વિરોધ છે. તેમ જ્ઞાન અજ્ઞાનનો પણ પરસ્પર વિરોધ છે. અને જ્ઞાનના સંયોગથી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. તેથી અજ્ઞાનના નાશનું કારણ જ્ઞાન છે.

અજ્ઞાનજ્ઞાનયોસ્તદ્વ--દુભયોરેવ દૃશ્યતે ।

ન જ્ઞાનેન વિના નાશ-સ્તસ્ય કેનાઽપિ સિધ્યતિ ૫૧૭

ટીકા—તેવી રીતે અજ્ઞાન અને જ્ઞાન બન્નેનો વિરોધ જોવા માં આવે છે. માટે જ્ઞાન વિના વીજા કશાથી અજ્ઞાનનો નાશ થતો નથી. ॥૫૧૭॥

તસ્માદજ્ઞાનવિચ્છિત્યે, જ્ઞાનં સંપાદયેત્સુધીઃ

આત્માનાત્મવિવેકેન, જ્ઞાનં સિધ્યતિ નાન્યથા ૫૧૮

ટીકા—તેથી અજ્ઞાનનો નાશ કરવા માટે બુદ્ધિમાને તત્ત્વ જ્ઞાન સંપાદન કરવું. આત્મ અનાત્મના વિવેકથીજ જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, બીજી રીતે જ્ઞાન થતું નથી. ॥૫૧૮॥

યુક્ત્યાઽત્માનાત્મનોસ્તસ્માત્કરણીયં વિવેચનમ્।
અનાત્મન્યાત્મતાબુદ્ધિ-પ્રન્થિર્યેન વિદીર્યતે॥૫૧૯॥

ટીકા—તેથી યુક્તિપૂર્વક આત્મ અનાત્માનો વિવેક કરવો જોઈએ. જે વિવેકથી અનાત્મામાં જે આત્મબુદ્ધિરૂપ ગાંઠ પડી છે તે છૂટી જાય છે. ॥૫૧૯॥

આત્માનાત્મવિવેકાર્થ, વિવાદોઽયં નિરૂપ્યતે ।
યેનાત્માનાત્મનોસ્તત્ત્વં, વિવિક્તં પ્રસ્ફુટાયતે ।૫૨૦।

ટીકા—આત્મ અનાત્મનો વિવેક થવા માટે વાદિ પ્રતિ-
વાદિયોના વિવાદને બતાવે છે, જેથી આત્મ અનાત્મનું સ્વરૂપ
યથાર્થ પૃથક્ પૃથક્ સમજાય છે. ॥૫૨૦॥

મૂઢા અશ્રુતવેદાન્તાઃ, સ્વયં પંડિતમાનિનઃ ।
ઈશપ્રસાદરહિતાઃ, સદ્ગુરોશ્ચ બહિર્મુખાઃ ॥૫૨૧॥

ટીકા—જેણે વેદાન્તશાસ્ત્ર સાંભળ્યું નથી, ને પોતે પોતાને
મહાન્ બુદ્ધિમાન્ જાણે છે, જેના ઉપર ઈશ્વરનો અનુગ્રહ નથી.
જે સદ્ગુરુથી બહિર્મુખ છે. એવા મૂઢ પુરુષો વિવાદ કરે છે૫૨૧

પુત્રાત્મવાદઃ

વિવદન્તિ પ્રકારં તં, શ્રુણુ વક્ષ્યામિ સાદરમ્ ।
અત્યન્તપામરઃ કશ્ચિ-ત્પુત્ર આત્મેતિ મન્યતે॥૫૨૨॥

ટીકા—તેવા પુરુષો કેમ વિવાદ કરે છે, તે કહું છું તે આદર સહિ શ્રવણ કર. અત્યન્ત પામર પુરુષો પુત્રને આત્મા માને છે. અર્થાત્ પુત્રજ આત્મા છે. ॥૫૨૨॥

આત્મનીવ સ્વપુત્રેઽપિ, પ્રવલપ્રીતિદર્શનાત્ ।

પુત્રે તુ પુષ્ટે પુષ્ટોઽહં, નષ્ટે નષ્ટોઽહમિત્યતઃ ॥૫૨૩॥

ટીકા—પોતાના આત્મામાં જેવી પ્રીતિ છે તેવી પ્રીતિ પુત્રમાં જોડને એમ માને છે કે પુત્ર પુષ્ટ થવાથી હું પુષ્ટ છું અને પુત્ર નષ્ટ થવાથી હું નાશ પામ્યો ॥૫૨૩॥

અનુભૂતિવલાદ્વાપિ, યુક્તિતોઽપિ શ્રુતેરપિ ।

આત્મા વૈ પુત્રનામાસી-ત્યેવં ચ વદતિ શ્રુતિઃ ॥૫૨૪॥

ટીકા—અનુભવનાવલથી, યુક્તિથી અને શ્રુતિથી પુત્રનું આત્મત્વ સિદ્ધથાય છે. પુત્રનામવાળો આત્મા છે એમ શ્રુતિ કહે છે ॥ ૫૨૪ ॥

દીપાદ્દીપો યથા તદ્વ-ત્પિતુઃ પુત્રઃ પ્રજાયતે ।

પિતુર્ગુણાનાં તનયે, બીજાંકુરવદીક્ષણાત્ ॥૫૨૫॥

ટીકા—જેમ એક દીવાથી બીજો દીવો થાય છે. તેમ પિતાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ અંકુરમાં બીજનો ગુણ દેખાય છે. તેમ પુત્રમાં પિતાના ગુણ દેખાય છે. ॥૫૨૫॥

અતોઽયં પુત્ર આત્મેતિ મન્યતે આન્તિ-ત્તમઃ ।

તન્મતં દૂષયત્યન્યઃ, પુત્ર આત્મા કથં ત્વિતિ।૫૨૬।

ટીકા—આથી અત્યન્તધ્રાન્તિમાં પડેલ મૃદપુરુષ પુત્રને આત્મા માને છે. તેના મતને વીજો પુરુષ (દેહાત્મવાદિ) દષણ આપે છે ને કહે છે કે પુત્રકરૂપે આત્માથઈશકે છે ? ॥૫૨૬॥

પુત્રાત્મવાદીમતઃખંડન દેહાત્મવાદીમત
કથનમ્ ।

પ્રીતિમાત્રાત્કથં પુત્ર, આત્મા ભવિતુમર્હતિ ।

અન્યત્રાપીક્ષયતે પ્રીતિઃ, ક્ષેત્રપાત્રધનાદિષુ॥૫૨૭॥

ટીકા—પ્રીતિમાત્રથી પુત્ર આત્મા કેવાપ્રકારે થઈ શકે! કેમકે ક્ષેત્ર, પાત્ર, ધન વિગેરે પદાર્થોમાં પણ પ્રીતિજોવામાં આવે છે ॥૫૨૭॥

પુત્રાદ્વિશિષ્ટા દેહેઽસ્મિન્પ્રાણિનાં પ્રીતિરિષ્યતે ।

પ્રદીપ્તે ભવને પુત્રં, ત્યક્ત્વા જન્તુઃ પલાયતે॥૫૨૮।

ટીકા—આ શરારમાં પ્રાણીઓને પુત્રકરતાંપણ અધિક પ્રીતિ દેસવાય છે. જ્યારે ઘરમાંઅગ્નિલાગે છે, ત્યારે પ્રાણી પુત્રનોપરિત્યાગ કરીને જાતે નાશી છૂટે છે. ॥૫૨૮॥

તં વિક્રીણાતિ દેહાર્થં, પ્રતિકૂલં નિહન્તિ ચ ।

તસ્માદાત્મા, તુ તનયો ન ભવેચ્ચ કદાચના।૫૨૯

ટીકા—પ્રાણી પોતાનાદેહ માટે પુત્રનેવેચીનાસે છે.

અને જો પ્રતિકૂલ સમજાય તો મારી નાંચે છે માટે પુત્ર કદિ આત્માથઈ શકે નહિ. ॥૫૨૯॥

ગુણરૂપાદિસાદૃશ્યં, દીપવન્ન સુતે પિતુઃ ।

અવ્યંગાજ્ઞાયતે વ્યંગઃ, સુગુણાદપિ દુર્ગુણઃ ॥૫૩૦॥

ટીકા—જેમ એક દીપકથી પ્રકટ કરેલો બીજો દીવો રૂપ અને ગુણથીસમાન હોય છે. તેમ પુત્રમાં પિતા સમાન રૂપગુણાદિ જોવામાં આવતા નથી. પૂર્ણ અંગવાળા પિતાથી કાળો, વહેરો (વ્યંગ) પુત્ર જન્મે છે. અને સદ્ગુણીવાપનો દુર્ગુણીવેરો થાય છે. ॥૫૩૦॥

આભાસમાત્રાસ્તાઃ સર્વા-યુક્તયોઽપ્યુક્તયોઽપિ ચ ।

પુત્રસ્ય પિતુવદ્દેહે, સર્વકાર્યેષુ વસ્તુષુ ॥ ૫૩૧ ॥

સ્વામિત્વવ્યોતનાયાસ્મિન્નાત્મત્વમુપચર્યતે ।

શ્રુત્યા તુ મુખ્યયા વૃત્ત્યા, પુત્ર આત્મેતિ નોચ્યતે ૫૩૨

ટીકા—પુત્રને આત્મા માનનાર વાદીએ જે યુક્તિયો બતાવી છે તથા જે પ્રમાણો કહ્યાં છે તે સર્વ આભાસ માત્ર છે. અર્થાત્ તે યુક્તિ નથી. પણ યુક્તિ જેવાં દેખાય છે તેથી તે યુક્તિ નથી. તેમજ પ્રમાણ વાક્યો પણ વાક્યાભાસજ છે ઘરના સર્વ પદાર્થો અને કાર્યો ઉપર જેમ પિતાનું સ્વામિત્વ છે, તેમ પુત્રનું પણ સ્વામિત્વ છે, એમ સમજાવવાસારુ શ્રુતિએ પુત્રમાં આત્મત્વ હપ્તચારરૂપે કહેલ છે. મુખ્યવૃત્તિથી નહિ. ॥૫૩૧-૫૩૨॥

औपचारिकमात्मत्वं, पुत्रे तस्मान्न मुख्यतः ।

अहं पदप्रत्ययार्थोदेह एव न चेतः ॥५३३॥

ટીકા—તેથી પુત્રમાં આત્મત્વનો પ્રયોગ ગૌણ છે. મુખ્ય નથી. કેવલ એક દેહમાંજ અહં શબ્દના જ્ઞાનનો વિષય (આત્મા) છે. પુત્રવિગેરેકોઈ આત્મા નથી. ॥૫૩૩॥

प्रत्यक्षः सर्वजंतूनां, देहोऽहमिति निश्चयः ।

एष पुरुषोऽन्नरसमय—इत्यपि च श्रुतिः ॥५३४॥

ટીકા—સર્વ પ્રાણીઓનો 'દેહ હું હું' એવો પ્રત્યક્ષ નિશ્ચય છે. આ પુરુષઅન્નનામારાંશના વિકારરૂપ છે. એ વાત શ્રુતિ પણ કહે છે. ॥ ૫૩૪ ॥

पुरुषत्वं वदत्यस्य, स्वात्मा हि पुरुषस्ततः ।

आत्माऽयं देह एवेति, चार्वाकेण विनिश्चितम् ५३५

ટીકા—શ્રુતિ આ શરીરનેજ પુરુષરૂપ કહે છે. માટે દેહજ આત્મા છે. તેથી ચાર્વાકે આ શરીરનેજ આત્મારૂપે નક્કી કરેલ છે. આ દેહાય છે તે દેહજ આત્મા છે. ॥૫૩૫॥

इन्द्रियात्मवादः

तन्मतं दूषयत्यन्योऽसहमानः पृथग्जनः ।

देह आत्मा कथं नु स्यात्परतन्त्रो ह्यचेतनः ॥५३६॥

ટીકા—પંડિતોથી ભિન્ન વીજો ઇન્દ્રિયોને આત્મા માન-
નારો ચાર્વાકના મતને સહન ન કરતાં પોતાના મતનું પ્રતિ-
પાદન કરતાં કહે છે કે—દેહ તો પરતંત્ર અને જડ છે. તે આત્મા
કેમ હોઈ શકે ? ॥ ૫૩૬ ॥

इन्द्रियैश्चाल्यमानोऽयं, चेष्टते न स्वतः क्वचित् ।
आश्रयश्चक्षुरादीनां, गृहवद्गृहमेधिनाम् ॥ ५३७ ॥

ટીકા—જ્યારે ઇન્દ્રિયો દેહને ચલાવે છે, ત્યારે તે ચેષ્ટા
કરે છે. પોતાની મેલે કાંઈ વ્યાપાર કરી શકતો નથી. જેમ
ઘર તેમાં રહેનારા પુરુષનો આશ્રય છે. તેમ દેહ ઇન્દ્રિયોનો
આશ્રય છે. ॥ ૫૩૭ ॥

बाल्यादिनानावस्थावा-न्शुक्रशोणितसंभवः ।
अतः कदापि देहस्य, नात्मत्वमुपपद्यते ॥ ५३८ ॥

ટીકા—આ દેહ બાલક, યુવા, વૃદ્ધ, અવસ્થાવાળો છે.
તથા વાંચ અને રજથી ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આ સ્થૂળદેહ કદિ
પણ આત્મા સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. ॥ ૫૩૮ ॥

बधिरोऽहं च काणोऽहं, मूक इत्यनुभूतितः ।
इन्द्रियाणि भवन्त्यात्मा, येषामस्त्यर्थवेदनम् ॥ ५३९ ॥

ટીકા—હું બહેરો છું, હું કાળો છું, હુંમૂંગો છું વિગેરે
પ્રત્યક્ષ અનુભવથી ઇન્દ્રિયોજ આત્મા છે. કારણકે ઇન્દ્રિયો દ્વારાજ
વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે. ॥ ૫૩૯ ॥

इन्द्रियाणां चेतनत्वं, देहे प्राणाः प्रजापतिम् ।
एतमेत्येत्थुचुरिति, श्रुत्यैव प्रतिपाद्यते ॥ ५४० ॥

टीका—शरीरમાં ઇન્દ્રિયો પ્રજાપતિની પાસે જઈને આ પ્રકારે બોલી. એ શ્રુતિથી ઇન્દ્રિયોનું ચેતનપણું સિદ્ધ કરેલ છે. માટે ઇન્દ્રિયો આત્મા છે. ॥ ૫૪૦ ॥

यतस्तस्मादिन्द्रियाणां, युक्तमात्मत्वमित्यमुम् ।
निश्चयं दूषयत्यन्योऽसहमानः पृथग्जनः ॥ ५४१ ॥

टीका—શ્રુતિએ એમ કહ્યું છે, માટે ઇન્દ્રિયોનું આત્મત્વ ઉચિત છે. વીજોપુરુષ તેના મતને સહન ન કરતાં તેમાં દોષ દેખાડે છે ॥ ૫૪૧ ॥

प्राणाऽऽत्मवादः

इन्द्रियाणि कथं त्वात्मा, करणानि कुठारवत् ।
करणस्य कुठारादेश्चेतनत्वं न हीक्ष्यते ॥ ५४२ ॥

ટીકા—ઇન્દ્રિયો આત્મા કેમ થઈ શકે ? તે તો કુઠાડાની પેઠે કર્ણ (સાધન) છે. કુઠાડા વિગેરે કર્ણમાં ચેતનતા જોવામાં આવતી નથી. ॥ ૫૪૨ ॥

श्रुत्याधिदेवतामेवेन्द्रियेषूपचर्यते ।
न तु साक्षादिन्द्रियाणां, चेतनत्वमुदीर्यते ॥ ५४३ ॥

ટીકા--શ્રુતિએ ઇન્દ્રિયોની જે ચેતનતાકહેલીછે. તે સાક્ષાત્ નહિ પણ તેના દેવતાઓને કહી છે. અને તે ચેતનતાનો ઇન્દ્રિયોપરઆરોપકરવામાંઆવ્યો છે. માટે ઇન્દ્રિયોનું ચેતનત્વ ગૌણ છે ॥ ૫૪૩ ॥

अचेतनस्य दीपादेरर्थाभासकता यथा ।

तथैव चक्षुरादीनां, जडानामपि सिध्यति॥૫૪૪॥

ટીકા--જેમ અચેતનાદિદીપકવિગેરે ઘટપટ્ટાદિ પદાર્થોને પ્રકાશે છે. તેમ અચેતનચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો પણ પદાર્થને પ્રકાશે છે ॥ ૫૪૪ ॥

પ્રાણાત્મવાદઃ

इन्द्रियाणांचेष्टयिता, प्राणोऽयं पंचवृत्तिकः ।

सर्वावस्थास्ववस्थावान्सोऽयमात्मत्वमर्हति ।

अहं क्षुधावाँस्तृपावानित्याद्यनुभवादपि ॥૫૪૫॥

ટીકા--પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, અને વ્યાન એ પાંચ વૃત્તિવાળો મુખ્યપ્રાણ ઇન્દ્રિયોનેચેષ્ટાકરાવે છે. વાલ, યુવા, આદિ અવસ્થાવાળો પ્રાણજ આત્મા છે. હું મૂલ્યો છું, તરસ્યો છું એ અનુભવથી પણ પ્રાણજ આત્મા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે ॥૫૪૫॥

શ્રુત્યાન્યોઽન્તર આત્મા, પ્રાણમય ઇતીર્યતે યસ્માત્
તસ્માત્પ્રાણસ્યાત્મત્વં યુક્તં, નો કરણસંજ્ઞાનાં કાપિ

ટીકા—અન્નમયકોશની અંદર જે પ્રાણમયકોશ છે. તેજ આત્મા છે એમ શ્રુતિકહે છે. માટે પ્રાણજઆત્મા છે. इन्द्रियोआत्मानथी. ॥૫૪૬॥

મનઆત્મવાદઃ

इति निश्चयमेतस्य दूषयत्यपरो जडः ।

भवत्यात्मा कथं प्राणोवायुरेवैष आन्तरः । ५४७।

ટીકા—બીજો જડપુરુષપ્રાણાત્મવાદીના નિશ્ચયમાં દૂષણ-આપતાં કહે છે કે પ્રાણ આત્મા કેમ થઈ શકે ? તેતો અન્દરનો વાયુ છે. ॥૫૪૭॥

बहिर्यात्यन्तरायाति, भस्त्रिकावायुवन्मुहुः ।

न हितं वाहितं वास्व-मन्यद्वा वेद किंचन । ५४८।

ટીકા—જેમ લુહારની ધમણનો વાયુ વારંવાર બહાર જાય છે, અને અંદર આવે છે, તેમ પ્રાણ વાયુ પણ દેહની અંદર અને બહાર આવજા કરે છે. તે હિતને, અહિતને, તેમ પોતાને કે બીજાને જાણતો નથી. ॥૫૪૮॥

जडस्वभावश्चपलः कर्मयुक्तश्च सर्वदा ।

प्राणस्य भानं मनसि, स्थिते सुप्ते न दृश्यते ॥ ५४९।

ટીકા—પ્રાણ અચેત, ચંચલ અને સદા ક્રિયાશક્તિવાળો છે. સુતેલા મનુષ્યનું મન સ્થિર રહે છે. પણ પ્રાણની જ્ઞાનશક્તિ જોવામાં આવતી નથી ॥૫૪૯॥

મનસ્તુ સર્વે જાનાતિ, સર્વવેદનકારણમ્ ।

યત્તસ્માન્મન એવાત્મા, પ્રાણસ્તુ ન કદાચન ॥૫૫૦॥

ટીકા—મનજ સર્વ વિષયોને જાણે છે અને સર્વ વિષ-
યોના જ્ઞાનનું કારણ છે. તેથી મનજ આત્મા છે. પ્રાણ કદિ
આત્મા થઈ શકે નહિ ॥૫૫૦॥

સંકલ્પવાનહંચિન્તા—વાનહં ચ વિકલ્પવાન્ ।

ઇત્યાદ્યનુભવાદન્યોઽન્તર આત્મા મનોમયઃ ॥૫૫૧॥

ટીકા—હું આ પ્રકારે સંકલ્પ કરું છું, હું અમુક વિષ-
યની ચિન્તા કરું છું, આ ટીક છે કે નહિ એમ વિકલ્પ કરું
છું એવાઅનુભવથી તથા પ્રાણમયકોશની અંદરવીજો મનોમય
આત્મા છે. એવું વેદ વાક્ય હોવાથી મનજ આત્મા છે એ સ્પષ્ટ
છે ॥૫૫૧॥

ઇત્યાદિશ્રુતિસદ્ધાવાદ્યુક્તામનસ આત્મતા ।

ઇતિ નિશ્ચયમેતસ્ય, દૂષયત્યપરો જહઃ ॥ ૫૫૨ ॥

ટીકા—ઇત્યાદિ શ્રુતિયોથી મનની આત્મતાસિદ્ધથાય
છે. એવા મનાત્મવાદીના નિશ્ચયને વીજોઅજ્ઞાનીદૂષણ આપે
છે ॥૫૫૨॥

બુદ્ધ્યાત્મવાદઃ

કથં મનસ આત્મત્વં કરણસ્ય દગાદિવત્ ।

कर्तृप्रयोज्यं करणं, न स्वयं तु प्रवर्तते ॥५५३॥

ટીકા—મન પણ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોને પેઠે એક ઇન્દ્રિય (કરણ) છે. માટે તે કોઈ રીતે આત્મા નથી. કર્તા કરણને કર્મમાં લગાવે છે. કરણ પોતાની મેળે કોઈ કાર્યમાં પ્રવર્તે થતું નથી ॥૫૫૩॥

करणप्रयोक्ता यः कर्ता, तस्यैवात्मत्वमर्हति ।

आत्मा स्वतन्त्रः पुरुषो, न प्रयोज्यः कदाचन ॥५५४॥

ટીકા—જે કરણને ચેષ્ટા કરાવનાર અને કર્તા હોય તેજ આત્મા કહેવાય છે. સ્વતંત્ર પુરુષ (શરીર ઇન્દ્રિયાદિકમાં વ્યાપક) જ આત્મા છે. પરાધીન થઈ ચેષ્ટા કરનાર દેહ ઇન્દ્રિયાદિ કરણ કદિ આત્મા થઈ શકે નહિ. ॥૫૫૪॥

अहं कर्तास्म्यहं भोक्ता, सुखीत्यनुभवादपि ।

बुद्धिरात्मा भवत्येव, बुद्धिधर्मो ह्यहंकृतिः ॥५५५॥

ટીકા—હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું, હું સુખી છું, વિગેરે અનુભવથી બુદ્ધિજ આત્મા છે. અને અહંકાર બુદ્ધિનો ધર્મ છે. ૫૫૫ અન્યોઽન્તર આત્મા, વિજ્ઞાનમય ઇતિ વદાન્તે નિગમઃ મનસોઽપિ ચ મિન્નં, વિજ્ઞાનમયં કર્તૃરૂપમાત્માનમ્ ॥

ટીકા—મનોમય કોશથી પૃથક્ તેની અંદર વિજ્ઞાનમય નામે આત્મા છે. એમ શ્રુતિ કહે છે. મનથી જૂદો વિજ્ઞાન કર્તા રૂપ આત્મા છે. એમ પણ કહ્યું છે. ॥૫૫૬॥

વિજ્ઞાનં યજ્ઞં તનુતે, કર્માણિ તનુતેઽપિ ચ ।
 इत्यस्य कर्तृता श्रुत्या, मुखतः प्रातेपाव ते ।
 तस्माद्युक्तात्मता बुद्धेरिति बौद्धेन निश्चितम् ५५७

ટીકા--વિજ્ઞાન યજ્ઞનો સંકલ્પ કરે છે. અને કર્મોને વિસ્તારે છે. એમ શ્રુતિ સ્વમુખથી કહે છે. માટે બુદ્ધિનું આત્મત્વ યોગ્ય છે. એમ બૌદ્ધે નક્કી કર્યું છે. ॥૫૫૭॥

अज्ञानात्मवादः

प्राभाकरस्तार्किकश्च, तावुभावप्यमर्षया ।
 तन्निश्चियं दूषयतो, बुद्धिरात्मा कथं न्विति । ५५८।

ટીકા--પ્રભાકરના મતવાળા અને નૈયાયિક એ બંને અસ-
 હિષ્ણુતાને લઈ બુદ્ધિને આત્મામાનનારને દોષ આપે છે કે બુદ્ધિ
 આત્મા કેવી રીતે થાય ? ॥૫૫૮॥

बुद्धेरज्ञानकार्यत्वाद्विनाशित्वा,प्रतिक्षणम् ।
 बुद्ध्यादीनां च सर्वेषामज्ञाने लयदर्शनात् ॥ ५५९॥

ટીકા--બુદ્ધિ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામ-
 નારી છે. બુદ્ધિ આદિનો અજ્ઞાનમાં લય થાય છે. એમ સર્વને
 અનુભવ છે. ॥૫૫૯॥

अज्ञोऽहमित्यनुभवा-दास्त्रीवालाऽऽदिगोचरात् ।

भवस्यज्ञानमेवाऽऽत्मा, न तु बुद्धिः कदाचन ॥५६०॥

ટીકા—હું અજ્ઞાની છું, એવો અનુભવ સ્ત્રી બાલક આદિ સર્વને થાય છે. માટે અજ્ઞાન આત્મા છે બુદ્ધિ કદિ આત્મા છે નહિ. ॥૫૬૦॥

विज्ञानमयादन्यं, त्वानन्दमयं परं तथात्मानम् ।
अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय इति वदति वेदोऽपि ॥

ટીકા—બુદ્ધિથી ભિન્ન અન્દર આનન્દમયઆત્મા છે. આ પ્રકારે વેદ વિજ્ઞાનમયકોશથી જૂદો; ઉત્તમઆનન્દમય કોશ, તેને આત્મા કહે છે. ॥૫૬૧॥

दुःखप्रत्ययशून्यत्वा--दानन्दमयता मता ।

अज्ञाने सकलं सुप्तौ, बुद्ध्यादि प्रविलीयते॥५६२॥

ટીકા—અજ્ઞાનમાં દુઃખની પ્રતીતિ થતી નથી. માટે અજ્ઞાનને આનન્દમય કહેલ છે. અને સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિ આદિ સર્વ લય પામે છે. તાત્પર્ય એ છે કે—અજ્ઞાનનો અર્થ જ્ઞાનાભાવ છે. અને શ્રુતિમાં આત્માને આનન્દમય કહેલો છે. તો અજ્ઞાન અને આનન્દમય એક શીરોતે થઈ શકે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અજ્ઞાનાત્મવાદીના મત પ્રમાણે એ છે કે, શ્રુતિમાં જે આનન્દની વાત કહી છે તેનો અર્થ દુઃખનો અભાવ છે. મોક્ષ અથવા સુષુપ્તિમાં આનન્દ નથી તેમ દુઃખ થતું નથી. માટે ત્યાં આનન્દ

શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. લોકોમાં પણ પણ પ્રયોગો જોવામાં આવે છે. “ભારાદ્યપગમે સુખ્યહં સંવૃત્તઃ” ભાર દૂર થવાથી હું સુખી થયો. વસ્તુતઃ ખારસવાથી દુઃખ દૂર થાય છે. માટે સુખ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. માટે આનન્દ શબ્દનો અર્થ દુઃખનો અભાવ છે. ॥૫૬૨॥

દુઃખિનોઽપિ સુખસાત્વા-નન્દનપ્રત્ત તતઃ ।

સુખૌ કિંચિન્ન જાનામીત્યનુભૂતિશ્ચ દૃશ્યતે॥૫૬૩॥

ટીકા—તેથી સુષુપ્તિકાળમાં દુઃખી પુરુષને પણ આનન્દ-મયતા પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ હું કાંઈ જાણતો નથી ’ એવો અનુભવ સુષુપ્તિમાં થાય છે. ॥ ૫૬૩ ॥

યત એવમતો યુક્તા, હજ્જ્ઞાનસ્યાત્મતાધ્રુવમ્ ।

ઇતિ તન્નિશ્ચયં ભાટ્ટા, દૂષયન્તિ સ્વયુક્તિભિઃ॥૫૬૪

ટીકા—આરીતે યુક્તિયોથી અજ્ઞાનનું આત્મત્વ સિદ્ધ થાય છે. તેના સિદ્ધાન્તને ભટ્ટમતવાળા પોતાની યુક્તિથી દૂષણ આપે છે. ॥ ૫૬૪ ॥

જ્ઞાનાજ્ઞાનાત્મવાદઃ

કથમજ્ઞાનમેવાઽઽત્મા, જ્ઞાનંચાપ્યુપલભ્યતે ।

જ્ઞાનાઽભાવે કથં વિદ્યુરજ્ઞોઽહમિતિ ચાઽજ્ઞતામ્ ।

અસ્થાપ્સં સુખમેવાહં, ન જાનાઽઽત્ર કિંચન ॥૫૬૫॥

ટીકા—કેવલ અજ્ઞાન આત્મા થઈ ચક્રે નહિ કેમકે સાથે જ્ઞાન પણ ઉપલબ્ધ છે. જો જ્ઞાન ન હોયતો ' હું અજ્ઞાની હું ' ' કાંઈ જાણતો નથી ' એવું અજ્ઞાનનું જ્ઞાન કીરીતે થાય ? હું સુખમાં સૂતો હતો અને કાંઈ જાણ્યું નહિ ॥ ૫૬૫ ॥

इत्यज्ञानमात्रे ज्ञानं, प्रबुद्धेषु प्रदृश्यते ।

प्रज्ञानघनएवाऽऽनन्दमय इत्यपि श्रुतिः ॥ ५६६ ॥

ટીકા—એવા પ્રકારના અજ્ઞાનનું જ્ઞાન જાગેલાપુરુષમાં દેખાય છે. પ્રજ્ઞાનઘનજ આનંદમય છે. એમશ્રુતિ આત્માને જ્ઞાન અને અજ્ઞાન ઉભયરૂપ કહે છે. ॥ ૫૬૬ ॥

प्रब्रवीत्युभयात्मस्त्व--मात्मनः स्वयमेव सा ।

आत्माऽतश्चिज्जडतनुः, खद्योत इव संमतः॥ ५६७ ॥

ટીકા—જ્યારે શ્રુતિ પોતેજ આત્માને ઉભયરૂપ કહે છે ત્યારે આત્મા જડ અને ચેતન એમ બેઉ શરીરવાળો છે. જેમ સ્વદ્યોત (આગીયોફીટો-પતંગીયું) તમ અને પ્રકાશરૂપ છે. સ્વદ્યોતના એકજ શરીરમાં તમ અને પ્રકાશ રહે છે તેમ આત્મા-માં પણ જ્ઞાન અજ્ઞાન બન્ને છે. અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાન અજ્ઞાન રૂપ છે ॥ ૫૬૭ ॥

न केवलाज्ञानमयो, घटकुड्यादिवज्जडः ।

इति निश्चयमेतेषां, दूषयत्यपरो जडः ॥ ५६८ ॥

टीका—घट अने दीवाल विगेरेनी पेठे जड केवळ अज्ञान मात्र आत्मा नथी. एम कही बीजोपुरुष भट्टना सिद्धान्तमां दोष देखाडे छे ॥ ५६८ ॥

शून्यात्मवादः

ज्ञानाज्ञानमयस्त्वात्मा, कथं भवितुमर्हति ।

परस्परविरुद्धत्वात्तेजस्तिमिरवत्तयोः ॥ ५६९ ॥

टीका—तेज तिमिरनी पेठे परस्पर विरुद्ध होवाथी ज्ञान अज्ञानमय अत्मा केम थइ शके ? नज थाय. ॥ ५६९ ॥

सामानाधिकरण्यं वा, संयोगो वा समाश्रयः ।

तमः प्रकाशवज्ज्ञाना-ज्ञानयोर्न हि सिध्यति ५७०

टीका—अन्धकार अने प्रकाशनी पेठे ज्ञान अने अज्ञाननुं एक अधिकरण थइ शके नहि. अर्थात् ज्यां अन्धकार होय त्यां प्रकाश होय नहि. तेम ज्ञान अज्ञान पण एक साथे रहे नहि. तेष तेनो संयोग तथा आश्रय पण थइ शके नहि. अधिकरणनुं लक्षण एछे के-भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थं वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् ॥ भिन्न प्रवृत्ति-निमित्त वाळा शब्दो एक अर्थमां वर्ते ते सामानाधिकरण कहेवाया ५७०।

अज्ञानमपिविज्ञानं, बुद्धिर्वापि च तद्गुणाः ।

सुषुप्तौ नोपलभ्यन्ते, यत्किंचिदपि वापरम् ॥ ५७१ ॥

ટીકા—અજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, તથા બુદ્ધિ અને તેના ગુણો તેમજ પ્રમાતા, પ્રમેય, પ્રમિતિ, આદિ કાંઈ પણ સુષુપ્તિમાં જણાતું નથી. ॥ ૫૭૧ ॥

માત્રાઽઽદિલક્ષણં કિં નુ, શૂન્યમેવોપલભ્યતે ।
સુષુપ્તૌ નાન્યદસ્ત્યેવ, નાહમપ્યાસમિત્યનુ ॥ ૫૭૨ ॥

ટીકા—શબ્દાદિ માત્રા પણ સુષુપ્તિમાં નથી તેમ હું છું એવું જ્ઞાન પણ ત્યાં નથી. માટે સુષુપ્તિમાં શૂન્યજ છે અન્ય કાંઈ નથી ॥ ૫૭૨ ॥

સુષોત્થિતજનૈઃ સર્વૈઃ, શૂન્યમેવાનુસ્મર્યતે ।
યત્તતઃ શૂન્યમેવાઽઽત્મા, ન જ્ઞાનાજ્ઞાનલક્ષણઃ ॥ ૫૭૩ ॥

ટીકા—સુષુપ્તિમાંથી જાગેલા સર્વ જનો શૂન્યનું જ સ્મરણ કરે છે. માટે શૂન્યજ આત્મા છે. જ્ઞાનાજ્ઞાનરૂપ આત્મા નથી ॥ ૫૭૩ ॥

વેદેનાપ્યસદેવેદ--મગ્રઆસીદિતિ સ્ફુટમ્ ।
નિરુચ્યતે યતસ્તસ્માન્ન્યસ્યૈવાત્મતા મતા ॥ ૫૭૪ ॥

ટીકા—કેવલ યુક્તિથીજ શૂન્યનું આત્મત્વ સિદ્ધ છે એમ નહિ પણ શ્રુતિ કહે છે કે પ્રથમ અસત્-શૂન્યજ હતું માટે શૂન્યજ આત્મા છે ॥ ૫૭૪ ॥

અસન્નેવ ઘટઃ પૂર્વે, જાયમાનઃ પ્રદૃશ્યતે ।

ન હિ કુમ્ભઃ રૈવાન્તઃ, સ્થિત્વોદેતિ બહિઃ સ્વઃ ॥૫૭૮

ટીકા—પ્રથમ—પોતાનો ઉત્પત્તિ પહેલાં ઘડો અસત્ રૂપ હતો. પછી ઉત્પન્ન થઈને લોકોને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઉત્પત્તિ પહેલાં ઘડો માટીમાં હતો અને ઉત્પત્તિ વસ્તુ બાહરે મુખ કરીને નીકળ્યો પણ અસત્ રૂપજ છે. ॥૫૭૫॥

યત્તસ્માદસતઃ સર્વં, સદિદં સંગ્રહ્યત ।

તતઃ સર્વાત્મના શૂન્યસ્યૈવાત્મત્વં સમર્હતિ ॥૫૭૬॥

ટીકા—કારણકે ઘડો કાંઈ માટીમાં તૈયાર નથી તે નીકળી આવે, માટે આ દેખાતા ઘટ, પટ આદિ સર્વ પદાર્થ શૂન્યમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સર્વ પ્રકારે શૂન્યજ આત્મા છે ॥૫૭૬॥

इत्येवं पंडितंमन्यैः, परस्परविरोधिभिः ।

तत्तन्मतानुरૂपाऽल्पश्रुतियुक्त्यनुभूतिभिः ॥૫૭૭॥

निर्णीतमतजातानि, खण्डितान्येव પંડિતૈઃ ।

શ્રુતિભિશ્ચાપ્યનુભવૈર્બાધકૈઃ પ્રતિવાદિનામ્ ॥૫૭૮॥

यतस्तस्मात्तु पुत्रादेः, शून्यान्तस्य विशेषतः ।

सुसाधितमनात्मत्वं, श्रुतियुक्त्यनुभूतिभिः ॥૫૭૯॥

ટીકા—જ પ્રમાણે પરસ્પર કલહ કરવાવાળા પંડિતા-

ધિમાની પુરુષોણ પોતપોતાના મતને અનુકુલ ઘોઢાં શ્રુતિ પ્રમાણ, યુક્તિયો તથા અનુભવ બતાવીને પોતપોતાના મતનો નિર્ણય કર્યો હતો, તે પ્રતિવાદિના સર્વ મતોનું વિદ્વાનોણ શ્રુતિ યુક્તિ અને અનુભવથી સ્વંદન કર્યું છે. માટે પુત્રથી લઈને શૂન્ય પર્યન્ત સર્વ પદાર્થો આત્મા નથી. એ બાબત વિશેષરૂપથી શ્રુતિ યુક્તિ અને અનુભવથી સિદ્ધ કરવામાં આવી છે ॥ ૫૭૭ થી ૫૭૯ ॥

ન હિ પ્રમાણાન્તરબાધિતસ્ય,
યાથાર્થાદિગંગાક્રિયતે મહદ્ભિઃ ।

પુત્રાદિશૂન્યાન્તમનાત્મતત્ત્વ—

મિત્યેવ વિસ્પષ્ટમતઃ સુજાતમ્ ॥૫૮૦॥

ટીકા—અન્ય પ્રમાણથી બાધ થનારી ક્ષત્રુને મહાપુરુષ યથાર્થ ગણતા નથી માટે પુત્રથી લઈને શૂન્ય પર્યન્ત કોઈ પણ આત્મપદાર્થ નથી. એ સ્પષ્ટરૂપથી નિર્ણય થઈ ગયો ॥૫૮૦॥

શિષ્યુવાચ—

સુષુપ્તિકાલે સકલે વિલીને,

શૂન્યં વિના નાન્યદિદ્વોપલભ્યતે ।

શૂન્યં ત્વનાત્મા ન તતઃ પરઃ કો—

ડ્વ્યાત્માભિધાનસ્ત્વનુભૂયતેઽર્થઃ ॥ ૫૮૧ ॥

ટીકા—શિષ્ય કહે છે—સુષુપ્તિ સમયમાં સર્વ પદાર્થો કારણમાં લય પામી જાય છે. માટે જગત્માં શૂન્ય સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ ઉપલબ્ધ થતી નથી. અને શૂન્ય તો આત્મા નથી, તેમ શૂન્ય સિવાય આત્મનામક કોઈ પદાર્થનો અનુભવ થતો નથી. માટે આત્મા નામે કોઈ પદાર્થ છે નહિ. ॥૫૮૧॥

યદ્યસ્તિ ચાત્મા કિમુ નોપલભ્યતે,

સુતૌ યથા તિષ્ઠતિ કિં પ્રમાણમ્ ।

કિંલક્ષણોઽસૌ સ કથં ન વાધ્યતે,

પ્રવાધ્યમાનેષ્વહમાદિષુ સ્વયમ્ ॥ ૫૮૨ ॥

ટીકા—જો આત્મા કોઈ પદાર્થ છે તો તે ઉપલબ્ધ (પ્રાપ્ત) કેમ થતો નથી. સુષુપ્તિ કાલમાં આત્મા છે એમાં પ્રમાણ શું ? આત્માનું લક્ષણ શું છે ? અહંકારાદિનો વાધ થયા છતાં પણ આત્મા સ્વયં વાધ કેમ થતો નથી ? ॥૫૮૨॥

एतत्संशयं जातं, मेहृदयग्रंथिलक्षणम् ।

छिन्धि युक्तिमहाखड्ग--धारया कृपया गुरो॥ ५८३॥

ટીકા—હે ગુરુદેવ ! કૃપા કરીને મારા અન્તઃકરણની ગાંઠરૂપ આ સર્વ શંકાઓને યુક્તિરૂપ મ્હોટી તલવારની ધાર વડે કાપી નાશો ॥૫૮૩॥

શ્રીગુરુવાચ-

અતિસૂક્ષ્મતરઃ પ્રશ્નસ્તવાયં સદૃશોમતઃ ।

સૂક્ષ્માર્થદર્શનં સૂક્ષ્મબુદ્ધિષ્વેવ પ્રદૃશ્યતે ॥૫૮૪॥

ટીકા—શ્રીગુરુ કહે છે—આ અતિ સૂક્ષ્મ પ્રશ્ન તારે યોગ્ય છે. કારણ કે સૂક્ષ્મ પદાર્થનું જ્ઞાન સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ પુરુષોમાં જ જોવામાં આવે છે.

શૃણુ વક્ષ્યામિ સકલં, યદ્યત્પૃષ્ઠં ત્વયાધુના ।

રહસ્યં પરમં સૂક્ષ્મં, જ્ઞાતવ્યં ચ મુમુક્ષુભિઃ ॥૫૮૫॥

ટીકા—હે શિષ્ય તો આ વચ્ચે સૂક્ષ્મ અને જેને મુમુક્ષુ પુરુષ જાણવાને ઇચ્છે છે એવું પરમ ગુપ્ત તત્ત્વ પુછ્યું છે. એ સર્વ હું કહું છું તે શ્રવણ કર. ॥૫૮૫॥

બુદ્ધ્યાદિ સકલં સુસાવનુલીનં સ્વકારણે ।

અવ્યક્તે વટવદ્વીજે, તિષ્ઠત્યવિકૃતાત્મના ॥૫૮૬॥

ટીકા—જેમ બીજમાં વડનું વૃક્ષ અવ્યક્તભાવથી [દેખાય નહિ એવી રીતે] રહે છે તેમ સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિ આદિ પદાર્થ પોતાના કારણ માયામાં લીન થઈ અવિકારી અવસ્થામાં વિદ્યમાન રહે છે. ॥૫૮૬॥

તિષ્ઠત્યેવ સ્વરૂપેણ, ન તુ શૂન્યાયતે જગત્ ।

ક્વચિદંકુરરૂપેણ, ક્વચિંત્તાજાત્મના વટઃ ।

કાર્યકારણ રૂપણ, યથા તિષ્ઠત્ય સ્તથા ॥૫૮૭॥

ટીકા—જગત્ પોતાના રૂપમાં વિદ્યમાન રહે છે. ક્યારેય પણ શૂન્યરૂપથી પ્રતીત થતું નથી. જેમ વડનું વૃક્ષ કયાંઈ અંકુર રૂપે કોઈ સ્થળે બીજરૂપે સ્થિત રહે છે. તેમ જગત્ કદી સો કાર્યરૂપે (વ્યક્ત) અને કદાપિ કારણરૂપે (અવ્યક્ત) વિદ્યમાન રહે છે. ॥૫૮૭॥

અવ્યાકૃતાત્મનાવસ્થાં, જગતો વદતિ શ્રુતિઃ ।

સુષુપ્ત્યાદિષુ તન્નેદં, તર્હ્યવ્યાકૃતમિત્યસૌ ॥૫૮૮॥

ટીકા—આ જગત્ ઉત્પત્તિ પહેલાં કોઈ નામ અથવા રૂપથી પ્રકટ નહોતું એમ શ્રુતિ જગત્ને અવ્યાકૃતરૂપે કહે છે. અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ભેદને કહે છે. ॥૫૮૮॥

ઇમમર્થમવિજ્ઞાય, નિર્ણીતં શ્રુતિયુક્તિભિઃ ।

જગતો દર્શનં શૂન્યમિતિ પ્રાહુરતદ્વિદઃ ॥૫૮૯॥

ટીકા—જે જગત્ની અવ્યક્ત અવસ્થાના તત્ત્વને જાણતા નથી તે અજ્ઞાનો પુરુષો એ અભિપ્રાયને ન સમજીને શ્રુતિ તથા યુક્તિથી નિર્ણય કરેલા જગત્ના પ્રત્યક્ષદર્શનને શૂન્ય કહે છે. ॥૫૮૯॥

નાસતઃ સત ઉત્પત્તિઃ, શ્રૂયતે ન ચ દૃશ્યતે ।

ઉદેતિ નરશૃંગાત્કિં, સ્વપુષ્પાત્કિં ભવિષ્યતિ ૫૯૦

ટીકા—અસત્ત્વથી સત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ ક્યાંડ જોવામાં
કે સાંધકવામાં આવતી નથી. મૃત્યુનાં કીંગદાથી કે આકા-
શના પુષ્પથી કદિ કોઈ પદાર્થ ઉત્પન્ન થશે ! નહિજ ॥૫૯૦॥

પ્રભવતિ નહિ કુમ્ભોઽવિદ્યમાનો મૃદશ્ચે—

સ્પ્રભવતુ વિકતાયા વાથઽવા વારિણો વા ॥

નહિ ભવતિ ચ તામ્યાં રાજા કાઽપિ તસ્મા—

દ્યત ઉદયતિ ચોઽર્થોઽસ્ત્યત્ર તસ્ય સ્વભાવઃ ૫૯૧

ટીકા—જો ઘટ અવ્યક્તભાવથી મૃતિકામાં ન હોય તો
કદિ માટીમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય નહિ. જો કારણમાં (માટીમાં)
ન હોય અને ઉત્પન્ન થતો હોય તો રેતી અથવા પાણીમાંથી
પણ ઘટો ઉત્પન્ન થવો જોઈએ. પણ બાલુકા (રેતી) અથવા
જલમાંથી ઘટો ઉત્પન્ન થયેલો જાણવામાં આવતો નથી.
તેથી ઘટ વિગેરે જેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં તેનો સ્વભાવ
વિદ્યમાન છે. ॥ ૫૯૧ ॥

અન્યથા વિપરીતં સ્યાત્કાર્યં કારણલક્ષણમ્ ।

નિયતં સર્વશાસ્ત્રેષુ, સર્વલોકેષુ સર્વતઃ ॥૫૯૨॥

ટીકા—જેમાં જે વસ્તુનો સ્વભાવ વિદ્યમાન છે તે તેના-
થીજ ઉત્પન્ન થાય છે. જો એમ ન માનીએ તો વિપરીત થાય,
અર્થાત્ મૃતિકામાંથી દહીં અને દૂધમાંથી ઘટો ઉત્પન્ન થવો

જોડે. પણ એમ થતું નથી. પણ સર્વ સમયે સર્વશાસ્ત્રમાં અને સર્વ લોકમાં કાર્ય કારણનો નિયમ બાંધેલો છે. માટે કાર્ય અને કારણ વિપરીત સ્વભાવવાળાં હોય નહિ. ॥૫૯૨॥

કથમસતઃ સજ્જાયેતેતિ, શ્રુત્યા નિષિધ્યતે તસ્માત્।
અસતઃ સજ્જનનં નો, ઘટતે મિથ્યૈવ શૂન્યશબ્દાર્થઃ॥

ટીકા—અસત-શૂન્યમાંથી સત-વસ્તુ કેમ ઉત્પન્ન થાય ?
એમ શ્રુતિ અસત્થી ઉત્પત્તિનો નિષેધ કરે છે માટે અસત્થી સત્ની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી. શૂન્ય નામક પદાર્થ તો મિથ્યા છે. ॥૫૯૩॥

અવ્યક્તશબ્દિતે પ્રાજ્ઞે, સત્યાત્મન્યત્ર જાગ્રતિ ।
કથં સિધ્યતિ શૂન્યત્વં તસ્ય આન્તિશિરોમણે॥૫૯૪॥

ટીકા—હે અજ્ઞાનશિરોમણે ! સુષુપ્તિકાળમાં અવ્યક્ત નામવાળો પ્રાજ્ઞ (જીવાત્મા) જાગતો વિદ્યમાન છે. તો પછી તેને મિથ્યા કેમ કહેવાય ? ॥૫૯૪॥

સુષુપ્તૌ શૂન્યમેવેતિ, કેન પુંસા તવેરિતમ્ ।
હેતુનાનુમિતં કેન, કથં જ્ઞાતં ત્વયોચ્યતામ્॥૫૯૫॥

ટીકા—સુષુપ્તિમાં કેવળ શૂન્યજ રહે છે એ વાત તને કોણે કહી. ? તેં કયા હેતુથી અનુમાન કર્યું ? અને કેવી રીતે જાણ્યું છે તે કહે ? ॥૫૯૫॥

इति पृष्ठो मूढतमो, वदिष्यति । के-त्तरम् ।
 नैवानुरूपकं लिंगं, वक्ता वा नास्ति कश्चन ।
 सुषुप्तिस्थितशून्यस्य, बोद्धाकोऽन्वात्मनः परः ॥

ટીકા—એ પ્રમાણે પૂછવાથી અતિ મૂઢ મનુષ્ય શો જવાબ
 આપશે ? કોઈ અનુકૂળ હેતુ નથી. તેમ કોઈ કહેનાર
 પણ નથી સુષુપ્તિકાલમાં વિદ્યમાન શૂન્યનો જાણનાર આત્મા-
 વિના બીજો કોણ છે ? કોઈ નથી ॥ ૫૯૬ ॥

स्वेनानुभूतं स्वयमेव वक्ति,
 स्वसुप्तिकाले स्थितशून्यभावम् ।

तत्र स्वसत्तामनवेक्ष्य मूढः,
 स्वस्यापि शून्यत्वमयं ब्रवीति ॥ ५९७ ॥

ટીકા—પ્રાણી પોતાના સુષુપ્તિ સમયમાં જે કાંઈ અનુભવે
 છે, તેનેજ વિદ્યમાન શૂન્યભાવ કહે છે. તે વચ્ચે અજ્ઞાની મનુષ્ય
 પોતાના અસ્તિત્વને પણ જાણતો નથી માટે પોતાને પણ કેવળ
 શૂન્યરૂપ સમજે છે. તેથી તે કેવળ શૂન્યની વાત કરે છે ॥ ૫૯૭ ॥

अवेद्यमानः स्वयमन्यलोकैः,
 सौषुप्तिकं धर्ममवैति साक्षात् ।

बुद्धयाद्यभावस्य च योऽत्र बोद्धा,

સ ષ્ઠ આત્મ સ્વલુ નિર્વિકા : ॥૫૯૮॥

ટીકા—બીજા લોક આત્માને જાણતા નથી--પણ આત્મા સુષુપ્તિકાળની અવસ્થાને પ્રત્યક્ષરૂપથી જાણે છે સુષુપ્તિ કાળમાં બુદ્ધિઆદિના અભાવનો અનુભવ કરે છે. તેજ નિર્વિકાર આત્મા છે. ॥ ૫૯૮ ॥

यस्येदं सकलं विभाति महसा तस्य स्वयंज्योतिषः।
सूर्यस्येव किं नास्ति भासकमिह प्रज्ञादि सर्वं जडम्।
न ह्यर्कस्य विभासकं क्षितितले दृष्टं तथैवात्मनो ।
नान्यःकोऽप्यनुभासकोऽनुभविता नाऽतःपरःकश्चन

ટીકા—જેના તેજવડે આ દૃશ્યમાન સર્વ જગત્ પ્રકાશે છે. સૂર્યની સમાન સ્વયંપ્રકાશ તે આત્માનો પ્રકાશક બીજોકોઈ થઈ શકેકે ? બુદ્ધિ આદિ સર્વ વસ્તુ જડ છે. તેનો પ્રકાશક એકજ આત્મા છે. પૃથ્વી ઉપર જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ કરનારો બીજો કોઈ જોવામાં આવતો નથી. તેમ આત્માનો પણ કોઈ બીજો પ્રકાશક નથી. અને આત્મા સિવાય બીજો કોઈ અનુભવ કરનાર પણ નથી. ॥ ૫૯૯ ॥

येनाऽनुभूयते सर्वं, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
विज्ञातारमिमं कोनु, कथं वेदिः महति ॥६००॥

ટીકા—જે આત્મા જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ સમયે સર્વ વસ્તુઓનો અનુભવ કરે છે. તે આત્માનો કોણ કેવી રીતે જાણવાને યોગ્ય થાય ? ॥ ૬૦૦ ॥

सर्वस्य दाहको वह्निर्वहेर्नान्योऽस्ति दाहकः ।

यथा तथात्मनो ज्ञातुर्ज्ञाता कोऽपि न दृश्यते ६०१

ટીકા—જેમ અગ્નિ સર્વ વસ્તુઓને બાળે છે. પણ અગ્નિને બાળનાર બીજું કોઈ નથી. તેમ આત્મા સર્વનો જ્ઞાતા (જાણનાર) છે. પરંતુ આત્માનો જ્ઞાતા બીજો કોઈ નથી. ॥ ૬૦૧ ॥

उपलभ्येत केनायं, ह्युपलब्धा स्वयं ततः ।

उपलब्ध्यन्तराभावान्नायमात्मा पलभ्यते ॥ ६०२ ॥

ટીકા—આ આત્માને કોણ જાણે ? કારણકે આત્મા પોતેજ જ્ઞાતા છે. તેથી જાણવાની વસ્તુ કોઈ બીજી નહોવાથી આત્મા કોઈનાજ્ઞાનનો વિષય નથી. ॥ ૬૦૨ ॥

बुद्ध्यादिवेद्याविलयादयमेक एव,

सुप्तौ न पश्यति शृणोति न वेत्ति किञ्चित्
सौषुप्तिकस्य तमसः स्वयमेव साक्षी—

भूत्वाऽत्र तिष्ठति सुखेन च निर्विकल्पः । ६०३ ।

ટીકા—સુષુપ્તિમાં બુદ્ધિ, મન, દેહ, ઇન્દ્રિય વિગેરે પોત પોતાના કારણમાં લય પામી જાય છે. ઇટલે એકલો આત્માજ

રહે છે પછી તે કાંઈ દેખતો નથી. કાંઈ સાંભળતો નથી. તે અવસ્થામાં આત્માસ્વયં સુષુપ્તિકાળના અજ્ઞાનનો સાક્ષી થઈ સંકલ્પ વિકલ્પરહિત થઈ સુખથી રહે છે. ॥ ૬૦૩ ॥

આત્મસદ્ભાવમાં પ્રમાણો,

સુષુપ્તાવાત્મસદ્ભાવે, પ્રમાણં પण्डितोत्तमाः ।

विदुः स्वप्रत्यभिज्ञान—माबालवृद्धसंमतम्॥૬૦૪॥

ટીકા—ઉત્તમ પण्डितો સુષુપ્તિ સમયે આત્માના અસ્તિ-
ત્વમાં વાલકથી લઈને વૃદ્ધ પર્યન્ત અભિમત एवો अनुभव अर्थात्
प्रत्यभिज्ञाज्ञानનું પ્રમાણ આપે છે. ॥૬૦૪

प्रत्यभिज्ञायमानत्वाल्लिङ्गमात्राऽनुमापकम् ॥

स्मर्यमाणस्य सद्भावः, सुखमस्वाप्समित्ययम्॥૬૦૫॥

ટીકા—સુષુપ્તિમાં જે જ્ઞાન થાય છે તેનો અનુભવ પ્રત્ય-
ભિજ્ઞારૂપે છે. તેથી આત્માનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. “હું
સુખમાં સુતો હતો” એ રીતે અનુભવ કરેલ વસ્તુના સ્મરણથી
તેનું અસ્તિત્વ જાણવામાં આવે છે. ॥૬૦૫॥

पुरानुभूतो नोचेत्तु, स्मृतेरनुदयो भवेत् ।

इत्यादितर्कयुक्तिश्च, सद्भावे मानमात्मनः॥૬૦૬॥

ટીકા—જો પ્રથમ આત્માનો અનુભવ ન હોત તો કદિ
પણ તેની સ્મૃતિ થાત નહિ. એ તર્કની યોજનાથી આત્માનો
સદ્ભાવ સિદ્ધ થાય છે. ॥૬૦૬॥

યત્રાત્મનોઽકામાયેત્ત્વબુદ્ધિઃ,

સ્વપ્નાઽનપેક્ષાપિ ચ તત્સુષુપ્તમ્ ।

ઇત્યાત્મસદ્ભાવ ઉદીર્યતેઽત્ર,

શ્રુત્યાપિ તસ્માદ્શ્રુતિરત્ર માનમ્ ॥૬૦૭॥

ટીકા—જે અવસ્થામાં આત્મામાં કામના કરવાનો બુદ્ધિ હોતી નથી. તેમ આત્મા સ્વપ્ન પળ જોતો નથી. તેને સુષુપ્તિ કહે છે. એ રીતે શ્રુતિ પળ સુષુપ્તિમાં આત્માનું અસ્તિત્વ માન્યું છે. માટે આત્માના અસ્તિત્વમાં વેદનું પળ પ્રમાણ છે. શ્રુતિઃ (યત્ર સુષ્પ્તો ન કંચન કાર્મ કાપયતે ન કંચન સ્વપ્નં પश्यति તત્સુષુપ્તમ્) આ શ્રુતિનો અર્થ નીચેના શ્લોકના અર્થમાં છે. ॥૬૦૭॥

અકામયિતૃતા સ્વપ્ના-દર્શનં ઘટતે કથમ્ ।

અવિદ્યમાનસ્ય તત, આત્માઽસ્તિત્વં પ્રતીયતે ॥૬૦૮

ટીકા—શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે--સુષુપ્તિકાલમાં આત્મા કાંઈ કામના -ઇચ્છા--કરતો નથી. સ્વપ્ન જોતો નથી. જો સુષુપ્તિમાં આત્મા ન હોય તો તેનો નિષેધ કેમ થાય? જ્યારે શ્રુતિ પળ સુષુપ્તિ કાલમાં આત્માને અકામયિતૃત્વ વિગેરે કહેલ છે. તેથી આત્મા નું અસ્તિત્વ સિદ્ધ છે. ॥૬૦૮॥

एतैः प्रमाणैरस्तीति, ज्ञातः साक्षितया बुधैः ।

आत्माऽयं केवलः शुद्धः, सच्चिदानन्दलक्षणः ६०९

ટીકા—પંડિતોએ એ સર્વ પ્રમાણોદ્વારા અદ્વિતીય, શુદ્ધ, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ સાક્ષિભૂત આત્માના અસ્તિત્વને જાણ્યું છે.

આત્માનું સચ્ચિદાનંદરૂપત્વ.

સત્ત્વચિત્ત્વાનંદતાદિલક્ષણં પ્રત્યગાત્મનઃ ।

કાલત્રયેપ્યવાધ્યત્વં સત્યં નિત્યસ્વરૂપતઃ ॥૬૧૦॥

ટીકા—સત્ સ્વરૂપતા, જ્ઞાનસ્વરૂપતા અને આનંદસ્વરૂપતા એ આત્માનું લક્ષણ છે. આત્મા સર્વદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહે છે. માટે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાલમાં એક

રસ રહે છે. ઉપર જે આત્માનું લક્ષણ કહ્યું છે તે સ્વરૂપ લક્ષણ છે. તેને સમજાવતાં કહે છે કે--(સ્વરૂપં સત્ વ્યાવર્તકં સ્વરૂપલક્ષણમ્) સ્વરૂપમાં રહીને વીજાથી જે જૃદું પાડે તે સ્વરૂપ લક્ષણ. એ રીતે બ્રહ્માનું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપલક્ષણ છે. માટે આત્મા સત્ય છે. ॥૬૧૦॥

શુદ્ધચૈતન્યરૂપત્વં, ચિત્ત્વં જ્ઞાનસ્વરૂપતઃ ।

અર્ચંડસુખરૂપત્વા-દાનંદત્ત્વમિતીર્યતે ॥૬૧૧॥

ટીકા—જ્ઞાનસ્વરૂપમાં સ્થિત હોવાથી શુદ્ધ ચૈતન્ય લક્ષણ ચિત્ સ્વરૂપ કહેવાય છે. અને અર્ચંડસુખસ્વરૂપ હોવાથી આનંદ રૂપ કહેવાય છે. ॥૬૧૧॥

અનુસ્યૂતાત્મનઃ સત્તા, જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિષુ ।

અહમસ્મીત્યતો નિત્યો, ભવત્યાત્માયમવ્યયઃ ॥૬૧૨॥

ટીકા—જાગ્રત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં “ હું હું ” એવા પ્રકારની આત્મસત્તા નિરન્તર વ્યાપક છે. તેથી આત્મા નિત્ય અવ્યય છે. ॥૬૧૨॥

સર્વદાપ્યાસ મિત્યેવાભિન્નપ્રત્યય ઈક્ષ્યતે ।

કદાપિ નાસમિત્યસ્માદાત્મનો નિત્યતા મતાદ૧૩

ટીકા—“ હું હોઉં ” એવું અભિન્ન જ્ઞાન સર્વદા જોવામાં આવે છે. “ હું ન હોઉં ” એવું જ્ઞાન કદિ જોવામાં આવતું નથી. માટે આત્માની નિત્યતા માની છે. ॥૬૧૩॥

આયાતાસુ ગતાસુ શૈશવમુખાઽવસ્થાસુ જાગ્રન્મુખા-
સ્વન્યાસ્વપ્નચિહ્નાસુ વૃત્તિષુ ધિયો દુષ્ટાસ્વદુષ્ટાસ્વપિ
ગંગાભંગપરંપરાસુ જલવત્સત્તાનુવૃત્તાત્મન—

સ્તિષ્ઠત્યેવ સદા સ્થિરાહમહમિત્યેકાત્મતા સાક્ષિણઃ

ટીકા—શ્રીગંગાજીના તરંગની પરંપરામાં જેમ જલ અનુ-
સ્યૂત છે. તેમ જતી તથા આવતી બાલક, જુવાની અને વૃદ્ધા-
વસ્થામાં તથા જાગ્રત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં, તેમજ
સારી તથા નઠારી બુદ્ધિની વૃત્તિઓમાં સદા આત્મા વ્યાપક
છે. હું આ કામ કરું છું, હું આ વસ્તુ જોઉં છું એ રીતે સાક્ષીની
એકરૂપતા સમજાય છે માટે આત્મા અનુસ્યૂત છે. ॥૬૧૪॥

પ્રતિપદમહમાદયો વિભિન્નાઃ,

क्षणपरिणामितया विकारिणस्ते ।

नपरिणतिरमुष्य निष्कलत्वा—

दयमविकार्यत एव नित्य आत्मा ॥૬૧૫॥

ટીકા—દરેક વસ્તુમાં અહંકાર વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન છે અર્થાત્ પદાર્થોના ભેદથી અહંકાર વિગેરેમાં પણ ભેદ હોય છે. દરેક ક્ષણે તેની અવસ્થા બદલાતી રહે છે. તેથી તે વિકારી છે. આત્મા કલ્પા-અંશરહિત છે. તેથી તેનું પરિણામ થતું નથી. માટે આત્મા નિત્ય અને અવિકારી છે. ॥૬૧૫॥

यः स्वप्नमद्राक्षमहं सुखं यो—

ऽस्वाप्स स एवास्म्यथ जागरूकः ।

इत्येवમच्छिन्नतयानुभूयते,

सत्तात्मनो नास्ति हि संशयोऽत्र ॥૬૧૬॥

ટીકા—જે હું સ્વપ્નજોતો હતો, જે હું સુખપૂર્વક સૂતો હતો, તેજ હું જાગું છું આ રીતે નિત્ય આત્મસત્તાનો અનુભવ થાય છે માટે આત્માના અસ્તિત્વમાં કોઈ જાતની શંકા નથી.

શ્રુત્યુક્તાઃ ષોડશકલાશ્ચિદાભાસસ્ય નાત્મનઃ ।

નિષ્કલત્વાન્નાસ્ય લયસ્તસ્માન્નિત્યત્વમાત્મનઃ

ટીકા—આત્મા નિરવયવ છે માટે નિત્ય છે. પણ શ્રુતિમાં

તો આત્માને સોઝ કલાવાઝો કહ્યો છે, તો પછી તે નિષ્કલ કેમ કહેવાય ? તેના જવાબમાં કહે છે કે શ્રુતિએ કહેલી સોઝ કલા ચિદાભાસમાં પ્રતિબિમ્બ પામેલ ચૈતન્યની છે. શુદ્ધ આત્માની નથી. શ્રુતિ કહે છે કે—સ પ્રાણમસૃજત, પ્રાણાચ્છૃદ્ધાં^૧ ર્વા^૨ વાયુ^૩ જ્યોતિરાપઃ^૪ પૃથિવીં^૫ દ્રિયમ્^૬ । મનો^૭ઽન્નં^૮ અન્નાદીર્યં^૯ તપો મંત્રાઃ^{૧૦} કર્મ લોકાલોકેષુ^{૧૧} ચ નામ ચ ॥ અર્થ—તૈ-ઈશ્વરે-પ્રથમ પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યો. તે પ્રાણમાંથી સર્વ પ્રાણીઓની શુભકર્મમાં પટ્ટત્તિ કરાવનારી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી. પછી શબ્દ ગુણવાલું આકાશ ઉત્પન્ન કર્યું તેમાંથી શબ્દ અને સ્પર્શ એવા બે ગુણવાળો વાયુ ઉત્પન્ન કર્યો. પવનમાંથી શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એવા ત્રણ ગુણ યુક્ત અગ્નિ સર્જ્યો. પાવકમાંથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એવા ચાર ગુણવાલું જલ ઉત્પન્ન કર્યું. પાણીમાંથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એવા પાંચ ગુણ યુક્ત પૃથ્વી બનાવી. તેમાંથી પાંચે ભૂતોના સાત્વિક અંશોથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને રાજસૂ અંશ-માંથી પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન કરી. સંકલ્પ અને વિકલ્પરૂપ મન સર્જ્યું એ રીતે પ્રાણીઓના કરણાદિ સર્જીને તેની સ્થિતિ માટે અન્ન ઉત્પન્ન કર્યું. અન્નનું ભક્ષણ કરવાથી સર્વ કર્મ પ્રવૃત્તિનું સાધન વીર્ય ઉત્પન્ન કર્યું. વીર્યની વિશુદ્ધિ માટે તપ ઉત્પન્ન કર્યું. તપ વડે બહારનાં તેમજ અન્દરનાં કરણો શુદ્ધ થતાં વિશુદ્ધ ચિત્તમાંથી મંત્રો પ્રકટ થયાં--વેદો ઉત્પન્ન કર્યા. તેમાંથી અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો ઉત્પન્ન કર્યા. તે કર્મોમાંથી ફલ

રૂપે લોકો ઉત્પન્ન કર્યા. લોકોમાં ઉત્પન્ન થયેલાં પ્રાણી-
ઓનાં નામ પ્રકટ કર્યાં. આ સોલ કલાઓ માયાવિશિષ્ટ
ઈશ્વરની છે. શુદ્ધ ચૈતન્ય આત્મા તો નિષ્કલ છે. માટે આત્મા
નો લય-નાશ થતો નથી. માટે આત્મા નિત્ય સિદ્ધ છે. ૬૧૭

જહપ્રકાશકઃ સૂર્યઃ, પ્રકાશાત્મૈવ નોજહઃ ।

બુદ્ધ્યાદિભાસકસ્તસ્માચ્ચિત્સ્વરૂપસ્તથા મતઃ॥૬૧૮

ટીકા—જેમ ઘટ પટ વિગેરે જહ પદાર્થનો પ્રકાશક સૂર્ય
પ્રકાશસ્વરૂપ છે. વ્યવહાર દૃષ્ટિથી જહ નથી. તેમ બુદ્ધિ વિગે-
રેનો પ્રકાશક આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. જહ નથી. ॥૬૧૮॥

કુડયાદેસ્તુ જહસ્ય નૈવ ઘટતે ભાનં સ્વતઃ સર્વદા,
સૂર્યાદિપ્રભાયા વિના ક્વચિદપિ પ્રત્યક્ષમેતત્તથા ।
બુદ્ધ્યાદેરપિ નસ્વતોઽસ્ત્યણુરપિ સ્ફૂર્તિર્વિનૈવાત્મના,
સોયં કેવલચિન્મયશ્રુતિમતો ભાનુર્યથા રૂઢ્ધયઃ॥૬૧૯

ટીકા—જેમ કુડય-ખીંત વિગેરે જહપદાર્થો સૂર્ય આદિના
પ્રકાશવિના ક્યારે પણ પોતાનો સત્તાથી પ્રકાશતા નથી. તેમ
આત્મસ્વરૂપની સત્તાવિના બુદ્ધિ વિગેરે પોતાની મેળે જરાપણ
પ્રકાશતાં નથી. જેમ સૂર્ય કાન્તિમય છે તેમ શ્રુતિ આત્માનેપણ
કેવલ જ્ઞાનમય કહે છે. ॥ ૬૧૯ ॥

સ્વભાસને વાઽન્યપદાર્થભાસને,

નાર્કઃ પ્રકાશાન્તરમિષદિચ્છતિ ।

સ્વબોધને વાપ્યહમાદિબોધને

તથૈવ ચિદ્ધાતુરયં પરાત્મા ॥ ૬૨૦ ॥

ટીકા—જેમ સૂર્યપોતાને પ્રકાશિત કરવામાં અથવા અન્ય પદાર્થોને પ્રકાશિત કરવામાં કોઈ બીજા પ્રકાશની જરા પણ અપેક્ષા રાખતા નથી, તેમ ચૈતન્યરૂપ પરમાત્મા પોતાના જ્ઞાનમાં અથવા અદ્વંકાર આદિના જ્ઞાનમાં અન્ય કોઈ પ્રકાશ અથવા જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખતા નથી. ॥ ૬૨૦ ॥

અન્યપ્રકાશં ન કિમપ્યપેક્ષ્ય,

યતોઽયમાભાતિ નિજાત્મનૈવ ।

તતઃ સ્વયંજ્યોતિરયં ચિદાત્મા,

ન હ્યાત્મભાને પરદીપ્ત્યપેક્ષા ॥ ૬૨૧ ॥

ટીકા—કારણકે આત્મા બીજાના પ્રકાશની અપેક્ષા કર્યા વિનાજ પોતાના સ્વરૂપ વડે પ્રકાશે છે. માટે આત્મા સ્વયં પ્રકાશ છે. અને તેને નિઃસંદેહ બીજાના પ્રકાશની જરૂર નથી ॥ ૬૨૧ ॥

યં ન પ્રકાશયતિ કિંચિદિનોઽપિ ચન્દ્રઃ,

નો વિદ્યુતઃ કિમુત વહ્નિરયં મિતાભઃ ।

યં ભાન્તમેતમનુભાતિ જગત્સમસ્તં,

સોઽયં સ્વયં સ્ફુરતિ સર્વદશાસુ ચાઽઽત્મા ॥૬૨૨॥

ટીકા—જે આત્માસ્વરૂપને સૂર્ય, ચન્દ્રમા અને વિજ્ઞાની પ્રકાશી શક્તાં નથી. તેને મર્યાદિત અગ્નિ કેમ પ્રકાશી શકે ? જે આત્માના પ્રકાશને લઈને આ સર્વ જગત્ પ્રકાશિત થાય છે. તે આત્મા સર્વ અવસ્થાઓમાં સ્વયં પ્રકાશ છે. ॥૬૨૨॥

આત્મનઃ સુખરૂપત્વા--દાનન્દત્વં સ્વલક્ષણમ્ ।

પરપ્રેમાસ્પદત્વેન, સુખરૂપત્વમાત્મનઃ ॥ ૬૨૩ ॥

ટીકા—સુખરૂપ હોવાથી આત્માનું સ્વલક્ષણ આન્નન્દ સ્વરૂપ છે. નિરતિશય પ્રેમનો આશ્રય હોવાથી આત્માનું સુખ રૂપત્વસિદ્ધ છે. ॥ ૬૨૩ ॥

સુખહેતુષુ સર્વેષાં, પ્રીતિઃ સાઽવધિરોક્ષ્યતે ।

કદાપિ નાઽવધિઃ પ્રીતેઃસ્વાત્મનિ પ્રાણિનાં ક્વચિત્

ટીકા—સ્ત્રીપુત્ર વિગેરે સુખકારકવસ્તુઓમાં સર્વ પ્રાણીઓની મર્યાદા-હૃદવાળી પ્રીતિ જોવામાં આવે છે. પણ કોઈ ઠેકાણે કોઈ સમયે પ્રાણીઓની પોતાના આત્મામાં સીમાવાળી પ્રીતિ જોવામાં આવતી નથી. પણ પોતાના આત્મામાં સર્વ પ્રીતિ અસીમ હોય છે. ॥૬૨૪॥

ક્ષીણેન્દ્રિયસ્ય જીર્ણસ્ય, સંપ્રાપ્તોત્ક્રમણસ્ય વા ।

અસ્તિ જીવિતુમેવાશા, સ્વાત્મા પ્રિયતમો યતઃ ॥૬૨૫

ટીકા—જેની ઇન્દ્રિયો ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. જે હૃદય થયો છે. અને જે મૃત્યુના મુખ પાસે પહોંચ્યા છે એ સર્વને જીવવાની આશા રહે છે. કારણકે આત્મા સર્વથી અધિક પ્રિય છે.

આત્માતઃ પરમપ્રેમાઽઽસ્પદઃ સર્વશરીરિણામ્ ।

યસ્ય શેષતયા સર્વ-મુપાદેયત્વમૃચ્છતિ ॥ ૬૨૬ ॥

ટીકા—ઘટલા માટે સર્વ શરીરધારી પ્રાણીઓનું પરમ પ્રેમનું સ્થાન આત્મા છે, કેમકે આત્મા શેષ છે. તેથી સર્વ વસ્તુઓ ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય છે. જે વસ્તુની સત્તાથી સર્વ વસ્તુઓ કાર્ય કરી શકે તે સર્વ શેષી અને જેના વિના સર્વ કાર્ય અટકી પડે તે શેષ કહેવાય. ॥૬૨૬॥

एष एव प्रियतमः, पुत्रादपि धनादपि ।

अन्यस्मादपि सर्वस्मा-दात्माऽयं परमाऽऽन्तरः६२७

ટીકા—આ આત્મા પુત્રથી ધનથી અને સર્વ પદાર્થથી અધિક પ્રિય છે. માટે આત્મા સર્વથી અધિક અંતરપદાર્થ છે. ॥૬૨૭॥

प्रियत्वेन मतं यत्तु, तत्सदा नाऽप्रियं नृणाम् ।

विपत्तावपि संपत्तौ, यथारमा न तथापरः ॥६२८॥

ટીકા—જે વસ્તુને પ્રિયમાની હોય છે તે કદિ મનુષ્યને અપ્રિય થતી નથી વિપત્તિમાં અથવા સંપત્તિમાં મનુષ્યને જેવો આત્મા પ્રિય છે તેવું પ્રિય બીજું કશું નથી. ॥૬૨૮॥

આત્મા खलु प्रियतमोऽसुभृतां यदर्थः,
 भार्यात्मजासगृहवित्तमुखाः पदार्थाः ।
 वाणिज्यकर्षणगवाऽवनराजसेवा—

भैषज्यकप्रभृतयो विविधाः क्रियाश्च ॥६२९॥

ટીકા—પ્રાણીમાત્રને આત્મા પરમ પ્રિય છે. સ્ત્રી, પુત્ર, આત્મ પુરુષો, ગૃહ, તથા ધન વિગેરે પદાર્થો, અને વ્યાપાર, સ્વેતી, ગોપાલન, રાજસેવા, તેમજ ચિકિત્સા આદિ નાના પ્રકારની ક્રિયાઓ આત્માને માટે છે ॥૬૨૯॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च, यच्च यावच्च चेष्टितम् ।
 आत्मार्थमेव नान्यार्थं, नाऽतः प्रियतमः परः॥६३०॥

ટીકા—સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિ અને જે જે પ્રકારની ચેષ્ટા કરવામાં આવે છે તે સર્વ આત્માને અર્થ છે. બીજાને માટે નથી તેથી આત્મા પરમપ્રિયતમ છે અન્ય કોઈ વસ્તુ પરમપ્રિય નથી ॥૬૩૦॥

तस्मादात्मा केवलानन्दरूपो,
 यः सवस्माद्वस्तुनः प्रेष्ठ उक्तः ।
 यो वा अस्मान्मन्यतेऽन्यं प्रियं यं,
 सोऽयं तस्माच्छोकमेवानुभुंक्ते ॥ ६३१ ॥

ટીકા—તે કારણથી આત્મા કેવલ આન્દરૂપ છે. શા-
સ્ત્રમાં જે આત્માને સર્વ વસ્તુઓ કરતાં પરમ પ્રિય કહેલ છે
તથાપિ જે પુરુષ આ આત્મા કરતાં બીજા પદાર્થને પ્રિય સમજે
છે તે અનેક પ્રકારનાં દુઃખને ભોગવે છે ॥૬૩૧॥

શિષ્યુવાચ—શંકા.

અપરઃ ક્રિયતે પ્રશ્નો, મયાઽયં ક્ષમ્યતાં પ્રભો ।

અજ્ઞવાગપરાધાય, કલ્પતે ન મહાત્મનામ્ ॥૬૩૨॥

ટીકા—શિષ્ય કહે છે—હે પ્રભો હું આપને એક બીજો
પ્રશ્ન કરું છું. તો અપરાધ ક્ષમા કરશો, કારણકે મહાત્મા પુરુષ
અજ્ઞાનીપુરુષની વાણીનો અપરાધ ગણતા નથી ॥૬૩૨॥

આત્માન્યઃ સુખમન્યચ્ચ, નાત્મનઃ સુખરૂપતા ।

આત્મનઃ મુખમાશાસ્યં, યતતે સકલો જનઃ ॥૬૩૩

ટીકા—આત્મા અન્ય વસ્તુ છે તથા સુખ વસ્તુ અન્ય છે
આત્મા સુખસ્વરૂપ નથી. કારણકે સર્વ લોક આત્મસુખની
પ્રાર્થના કરે છે. તથા તેને માટે ઉદ્યોગ કરે છે ॥૬૩૩॥

આત્મનઃ સુખરૂપત્વે, પ્રયત્નઃ 'કિમુ દેહિનામ્ ।

એષ મે સંશયઃ સ્વામિન્, કૃપયૈવ નિરસ્યતામ્ ॥૬૩૪

ટીકા—હે સ્વામિન્ ! જો આત્મા સુખરૂપ છે તો લોક
સુખને માટે આટલો બધો ઉદ્યોગ શા માટે કરે છે ? કૃપા
કરીને આપ મારા આ સંદેહને દૂર કરો ॥૬૩૪॥

શ્રીગુરુવાચ—ઉત્તર.

આનન્દરૂપમાત્માનમજ્ઞાત્વૈવ પૃથગ્જનઃ ।

બહિઃ સુખાય યતતે, નતુ કશ્ચિદ્વિદન્બુધઃ ॥૬૬૫॥

ટીકા—અજ્ઞાની મનુષ્ય સુખસ્વરૂપ આત્માને જાણતા નથી તેથી બાહિર સુખને માટે યત્ન કરે છે. પરન્તુ કોઈપણ પંડિત સુખસ્વરૂપ આત્માને જાણીને વહારના સુખસારુ ઉદ્ધોગ કરતા નથી. ॥૬૨૫॥

અજ્ઞાત્વૈવ હિ નિક્ષેપં, ભિક્ષામટતિ દુર્મતિઃ ।

સ્વવેશ્મનિ નિર્ધ જ્ઞાત્વાકોનુ ભિક્ષામટેત્સુધીઃ૬૩૬

ટીકા—મન્દબુદ્ધિ પુરુષ પોતાના ઘરમાં દાટલા ધનને ન જાણીને ખીચ માગતો ફરે છે. એવો કયો બુદ્ધિમાન પુરુષ છે કે જે પોતાના ઘરમાં ધન છે એ જાણીને પણ ખીચ માગે ॥૬૩૬॥

સ્થૂલં ચ સૂક્ષ્મં ચ વપુઃ સ્વભાવતો,

દુઃખાત્મકં સ્વાત્મતયા ગૃહીત્વા ।

વિસ્મૃત્ય ચ સ્વં સુખરૂપમાત્મનઃ

દુઃખપ્રદેભ્યઃ સુખમજ્ઞ ઇચ્છતિ ॥ ૬૩૭ ॥

ટીકા—મૂઢ પુરુષ સ્વભાવથીજ દુઃખ આપનાર સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ શરીરને આત્મા માની આત્માની સુખરૂપતાને ભૂલી

દુઃખ આપનાર વિષયથી સુખ પામવાને ઇચ્છે છે ॥૬૩૭॥

ન હિ સુખપ્રદં વસ્તુ, સુખં દાતું સમર્હતિ ।

કિ વિષં પિબતો જન્તોરમૃતત્વં પ્રયચ્છતિ ॥૬૩૮॥

ટીકા—દુઃખ આપનારવસ્તુ કદાપિ સુખઆપનાર થતી નથી શું વિષપાન કરનાર પ્રાણીને કદિ અમૃતપણું મળે છે ? નહિજ ॥૬૩૮॥

આત્માન્યઃ સુખમન્યન્નેત્યેવં નિશ્ચિત્ય પામરઃ ।

બહિઃ સુખાય યતતે, સત્યમેવ ન સંશયઃ ॥૬૩૯॥

ટીકા—આત્મા જુદી વસ્તુ છે અને સુખ બીજીવસ્તુ છે એવો નિશ્ચય કરીને મૂઢ પુરુષ બહારના સુખને માટે ઉગ્રોમ કરે છે એમાં સંદેહ નથી ॥૬૩૯॥

ઈષ્ટસ્ય વસ્તુનો ધ્યાન--દર્શનાદ્યુપભુક્તિષુ ।

પ્રતીયતે ય આનન્દઃ, સર્વેષામિહ દેહિનામ્ ॥૬૪૦॥

ટીકા—આ જગત્માં પ્રિય પદાર્થનું ધ્યાન, દર્શન, ઉપ-ભોગ, વિગેરેમાં સર્વ પ્રાણીઓને જે અનુભવ થાય છે ॥૬૪૦॥

સ વસ્તુધર્મોનો યસ્માન્મનસ્યેવોપલભ્યતે ।

વસ્તુધર્મસ્ય મનસિ, કથં સ્યાદુપલંભનમ્ ॥૬૪૧॥

ટીકા—તે આનન્દ વસ્તુનોધર્મ નથી કારણકે તેની પ્રાપ્તિ મનમાંજ થાય છે. વસ્તુધર્મનું જ્ઞાન મનમાં કેવી રીતે

थाय ? अर्थात् कोइ प्रकारे नहि. ॥६४१॥

अन्यत्र त्वन्यधर्माणा--मुपलंभो न दृश्यते ।

तस्मान्न वस्तुधर्मोऽयमानन्दस्तु कदाचन॥६४२॥

टीका—अन्य वस्तुमां अन्य वस्तुना धर्मनी प्रतीती कदि पण अनुभवमां आवती नथी. माटे आ आनन्द स्त्री, पुत्र विगरे पदार्थोनो कदि धर्म नथी. ॥६४२॥

नाप्येष धर्मो मनसो--ऽसत्यर्थे तददर्शनात् ।

असति व्यंजके व्यंग्यं, नोदेतीति न मन्यताम्॥६४३॥

टीका—ए आनन्दमननो पण धर्म नथी. कारणके विषय न होय तो आनन्द पण जोवामां आवतो नथी. प्रकाशक न होय तो प्रकाश्य पदार्थ प्रकट थतुं नथी एम मानवुं नहि. ॥६४३॥

सत्यर्थेऽपि च नोदेति, ह्यानन्दस्तूक्तलक्षणः ।

सत्यपि व्यंजके व्यंग्यानु--दयो नैव संमतः ॥६४४॥

टीका—विषय विद्यमान होय छातां पाछल कहेलां लक्षणवालो आनन्द उदय थतो नथी. प्रकाशक होय अने प्रकाश्य उदय न थाय ए वात युक्ति युक्त नथी. ॥६४४॥

दुरदृष्टादिकं नाऽत्र, प्रतिबन्धः प्रकल्प्यताम् ।

प्रियस्य वस्तुनो लाभे, दुरदृष्टं न सिध्यति ६४५

ટીકા—જો એમ કહો કે આનન્દ પ્રિયગ્ને ધર્મ છે. પણ અશુભ પ્રારબ્ધ પ્રતિબંધક હોવાથી અનુભવમાં આવતો નથી. પણ એમ કહેવું એ ઠીક નથી. કારણકે આમાં અશુભ પ્રારબ્ધાદિકની તો કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. કેમકે પ્રિય પદાર્થની પ્રાપ્તિ માં અશુભ પ્રારબ્ધની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. ॥૬૪૫॥

તસ્માન્ન માનસો ધર્મો, નિર્ગુણત્વાન્ન ચાત્મનઃ ।

કિં તુ પુણ્યસ્ય સાંનિધ્યા-દિષ્ટસ્યાઽપિ ચ વસ્તુનઃ ૬૪૬
સત્ત્વપ્રધાને ચિત્તેઽસ્મિંસ્ત્વાત્મૈવ પ્રતિબિમ્બતિ ।

આનન્દલક્ષણઃ સ્વચ્છે, પયસીવ સુધાકરઃ ॥૬૪૭॥

ટીકા—તેથી આનન્દ મનનો ધર્મ નથી. કારણકે આત્મા નિર્ગુણ છે, માટે આનન્દ આત્માનો પણ ધર્મ નથી. નૈયાયિક આનન્દાદિને આત્માનો ગુણ માને છે પણ તે ઠીક નથી આનં-દાદિરૂપ આત્મા છે માટે શ્રુતિ “કેવલો નિર્ગુણશ્ચ” કહે છે. પુણ્ય તથા ઇષ્ટ પદાર્થ સમીપ થતાં જેમ જલમાં ચન્દ્રનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે તેમ સત્ત્વપ્રધાન અન્તઃકરણમાં આત્માનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે. ॥૬૪૬-૬૪૭॥

સોઽયમાભાસઆનન્દશ્ચિત્તે યઃ પ્રતિબિમ્બતિ ।

પુણ્યોત્કર્ષાપકર્ષાભ્યાં, ભવત્યુચ્ચાવચઃસ્વયમ્ ॥૬૪૮

ટીકા—તે આ આનન્દ અન્તઃકરણમાં પ્રતિબિમ્બરૂપે પડે છે. અને પુણ્યની ન્યૂનાધિકતાથી સારો-નઠારો પ્રતીત થાય છે. ॥૬૪૮॥

સાર્વભૌમાઽઽદિબ્રહ્માઽનંતં, શ્રુત્યા યઃ પ્રતિપાદિતઃ।
સ ક્ષયિષ્ણુઃ સાતિશયઃ પ્રક્ષીણે કારણે લયમ્॥૬૪૯॥

ટીકા—શ્રુતિમાં ચક્રવર્તી રાજાથી લઈને બ્રહ્મા પર્યંત જે આનન્દ વર્ણવ્યો છે તે એક દિવસ અવશ્ય નાશ પામનારો અને ન્યૂનાધિક સ્વભાવવાળો છે. તે આનન્દનું કારણ નાશ થતાં પુણ્યના બઢથી પ્રાપ્ત થયેલો આનન્દ પણ નાશ પામી જાય છે.

યાત્યેષ વિષયાઽઽનન્દો, યસ્તુ પુણ્યૈકસાધનઃ ।

યે તુ વૈષયિકાઽઽનન્દં, ભુંજતે પુણ્યકારિણઃ॥૬૫૦॥

ટીકા—એક પુણ્ય સાધનથી પ્રાપ્ત થનાર વિષયાનન્દ પણ નાશવન્ત છે. અને જે પુરુષો પુણ્યવાન્ છે તે વિષયાનન્દને ભોગવે છે. તે પણ નાશ પામે છે. ॥૬૫૦॥

દુઃખં ચ ભોગકાલેઽપિ, તેષામન્તેમહત્તરમ્ ।

સુખં વિષયસંપૃક્તં, વિષસંપૃક્તભક્તવત્ ॥ ૬૫૧ ॥

ટીકા—વિષય સુખ ભોગવવાના સમયમાં પણ કાંઈક દુઃખ હોય છે. અને તેના અન્તમાં તો બહુજ દુઃખ થાય છે. કારણકે વિષયમાં મળેલું સુખ ઝોર મેલેલેલા ભાતની સમાન દુઃખદાયકજ થાય છે. ॥૬૫૧॥

ભોગકાલેઽપિ ભોગાન્તે, દુઃખમેવ પ્રયચ્છતિ ।

સુખમુચ્ચાવચત્વેન, ક્ષયિષ્ણુત્વભયેન ચ ॥૬૫૨॥

ટીકા—તે વિષયાનન્દ ભોગ કાલે અને ભોગના અન્તમાં
દુઃખજ આપે છે. તેમજ સુખના ન્યૂનાધિકપણાથી તેમ નાશ
પામવાના મયથી પણ દુઃખજ આપે છે. ॥૩૫૨॥

ભોગકાલે ભવેન્નૃણાં, બ્રહ્માઽઽદિપદભાજિનામ્ ।

રાજસ્થાનપ્રવિષ્ઠાનાં, તારતમ્યં મતં યથા ॥૬૫૩॥

ટીકા—જેમ બ્રાહ્મા આદિ પદને પ્રાપ્ત કરનારને તથા
રાજ્યપદ મેલ્લવનારને ન્હાનાપણું અને મ્હોટાપણું માન્યું છે.

તથૈવ દુઃખં જન્તૂનાં, બ્રહ્માદિપદભાજિનામ્ ।

ન કાંક્ષણીયં વિદુષા, તસ્માદ્દૈષયિકં સુખમ્ ॥૬૫૪॥

ટીકા—તેમ બ્રહ્માદિ પદની પ્રાપ્તિ કરનારને પણ ન્યૂના-
ધિક દુઃખ ભોગવવાં પડે છે. માટે વિદ્વાને વિષય સુખની
પ્રાર્થના કદિ કરવી નહિ. અર્થાત્ વિષય સુખની ઇચ્છા કરવી
નહિ ॥૬૫૪॥

આત્માનું આનન્દરૂપત્વ.

યો વિમ્બભૂતઆનન્દઃ, સ આત્માનન્દલક્ષણઃ ।

શાશ્વતો નિર્ઘ્નયઃ પૂર્ણો, નિત્ય એકોઽપિ નિર્ભયઃ ॥૬૫૫॥

ટીકા—જે વિમ્બરૂપ આનન્દ છે તે સુખસ્વરૂપ આત્મા
છે. તેનો ક્ષય થતો નથી. તે દ્વૈત શૂન્ય છે. પૂર્ણ છે નિત્ય છે
એક અને નિર્ભય છે ॥૬૫૫॥

લક્ષ્યતે પ્રતિવિમ્બેનાઽઽભાસાનન્દેન વિમ્બવત્ ।

પ્રતિવિમ્બો વિમ્બમૂલો, વિના વિમ્બં ન સિધ્યતિ ॥

ટીકા—તે બિમ્બ ભૂત આનન્દ, આભાસાનન્દરૂપ પ્રતિ-
બિમ્બદ્વારાજ જાણવામાં આવે છે પ્રતિબિમ્બનું મૂલ બિમ્બ છે
કારણકે બિમ્બ વિના પ્રતિબિમ્બ સિદ્ધજ થતું નથી.

યત્તતો વિમ્બઆનન્દઃ, પ્રતિબિમ્બેન લક્ષ્યતે ।

યુક્ત્યૈવ પ્પિંડિતજનૈર્ન કદાપ્યનુભૂયતે ॥ ૬૫૭ ॥

ટીકા—એટલા માટે જે વિમ્બરૂપ આનન્દ પ્રતિબિમ્બ-
રૂપથી લક્ષિત થાય છે તેનો પંડિતો યુક્તિથી અનુભવ કરી
શકતા નથી ॥૬૫૭॥

અવિદ્યાકાર્યકરણસંઘાતેષુ પુરોદિતઃ ।

આત્માજાગ્રત્યપિ સ્વપ્ને, ન ભવત્યેષ ગોચરઃ॥૬૫૮

ટીકા—જાગ્રત્કાલમાં અને સ્વપ્નકાલમાં અવિદ્યાનાં
કાર્ય દેહ, ઇન્દ્રિયો વિગેરે સમૂહમાં પ્રથમથી વ્યાપક-વર્તમાન
આત્મા જ્ઞાનગોચર થતો નથી ॥૬૫૮॥

સ્થૂલસ્યાપિ ચ સૂક્ષ્મસ્ય, દુઃસ્વરૂપસ્ય વર્ષ્મણઃ ।

લયે સુષુપ્તૌ સ્ફુરતિ, પ્રત્યગાનન્દલક્ષણઃ ॥૬૫૯॥

ટીકા—દુઃસ્વમય સ્થૂલ શરીરનો અને સૂક્ષ્મ શરીરનો
તેના કારણ સુષુપ્તિમાં લય થઈ જાય છે એટલે આનન્દ સ્વરૂપ
આત્મા સ્ફુરે છે ॥૬૫૯॥

ન હ્યત્ર વિષયઃ કશ્ચિન્નાઽપિ બુદ્ધ્યાદિ કિંચન ।

આત્મૈવ કેવલાઽઽનન્દમાત્રસ્તિષ્ઠતિ નિર્દ્વયઃ ॥૬૬૦॥

ટીકા—એ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કોઈ વિષય હોતો નથી. તેમ બુદ્ધિ આદિ કરણ પણ હોતાં નથી. કેવલ આનન્દરૂપ આત્મા જ હોય છે. ॥૬૬૦॥

પ્રત્યભિજ્ઞાયતે સર્વૈરેષ સુસોત્થિતૈર્જનૈઃ ।

સુખમાત્રતયા નાત્ર, સંશયં કર્તુમર્હસિ ॥૬૬૧॥

ટીકા—નિદ્રામાંથી જાગ્યા પછી સર્વ મનુષ્યોવડે આત્મા સુખસ્વરૂપ છે એવો અનુભવ કરાય છે. (અર્થાત્ જે હું સુખમાં સુતો હતો તેજ હું આ સમયે જાગું છું) એવો અનુભવ કરે છે એમાં કશો સંદેહ નથી. ॥૬૬૧॥

ત્વયાપિ પ્રત્યભિજ્ઞાતં, સુખમાત્રત્વમાત્મનઃ ।

સુષુપ્તાદુત્થિતવતા, સુખમસ્વાપ્સમિત્યનુ ॥૬૬૨॥

ટીકા—કેવલ બીજા લોકો આત્માની સુખરૂપતાનો અનુભવ કરે છે એમ નહિ. પણ સુઈને ઊઠ્યા પછી “હું સુખમાં સુતો હતો” એ અનુભવવલ્લથી આત્માસુખરૂપ છે એમ પણ સમજી લે છે. ॥ ૬૬૨ ॥

દુઃખાઽભાવઃસુખમિતિ, યદુક્તં પૂર્વવાદિના ।

અનાગ્રાતોપનિષદા, તદસારંમૃષા વચઃ ॥૬૬૩॥

ટીકા—જેને ઉપનિષદનો ગંધ પણ નથી એવો પૂર્વપક્ષી જે એમ કહે છે કે ‘દુઃખનો અભાવ એજ સુખ’ એ તેનું કથન શુક્તિહિન અને મિથ્યા છે. ॥ ૬૬૩ ॥

દુઃખાઽભાવસ્તુ લોષ્ટાદૌ, વિચ્યતે નાનુભૂયતે ।

સુખલેશોઽપિ સર્વેષાં, પ્રત્યક્ષં તદિદં ખલુ ॥૬૬૪॥

ટીકા—માઢીના ઢેફામાં દુઃખનો અભાવ છે પણ તેનો એને અનુભવ થતો નથી. જેને સુખનો જરાપણ અનુભવ થાય છે તેનો સર્વને પ્રત્યક્ષ સમજાય છે. ॥ ૬૬૪ ॥

સદયં હ્યેષ એવેતિ, પ્રસ્તુત્ય વદતિ શ્રુતિઃ ।

સદ્ધનૌઽયં ચિદ્ધનૌઽય, માનન્દધન ઇત્યપિ ૬૬૫

આનન્દધનતામસ્ય, સ્વરૂપં પ્રત્યગાત્મનઃ ।

ધન્યૈર્મહાત્મભિર્ધૌર્ૈર્બ્રહ્મવિદ્ધિઃસદુત્તમૈઃ ॥૬૬૬॥

અપરોક્ષતયૈવાત્મા, સમાધાવનુભૂયતે ।

કેવલાનન્દમાત્રત્વે નૈવમત્ર ન સંશયઃ ॥૬૬૭॥

ટીકા—આ આત્મા સત્સ્વરૂપ છે એવો પ્રસ્તાવ કરી શ્રુતિએ આત્માને સત્સ્વરૂપ કહ્યો છે. એ આત્મા સત્સ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને આનન્દસ્વરૂપ છે. એ રીતે શ્રુતિએ આત્માની આનન્દરૂપતા કહી છે. પુણ્યવાન, વિદ્વાન સાધુમાન્ય બ્રહ્મજ્ઞાની મહાત્મા સમાધિકાલમાં માત્ર આનન્દસ્વરૂપથી આત્માનો અનુભવ કરે છે એમાં સંદેહ નથી. ॥ ૬૬૫ થી ૬૬૭ ॥

સ્વસ્વોપાધ્યનુરૂપેણ, બ્રહ્માધ્યાઃ સર્વજન્તવઃ ।

ઉપજીવન્ત્યમુષ્યેવ, માત્રામાનન્દલક્ષણામ્ ૬૬૮

ટીકા—બ્રહ્મા આદિ સર્વ પ્રાણીઓ પોતપોતાની ઉપાધિ અનુસાર આત્માના આનન્દની માત્રાના આધારપર જીવે છે.

આસ્વાદ્યતે યો ભક્ષ્યેષુ, સુખકૃન્મધુરો રસઃ ।

સ ગુડસ્યૈવ નો તેષાં, માધુર્યં વિદ્યતે ક્વચિત્ ૬૬૯

ટીકા—લોકોને સ્વાદના પદાર્થમાં આનન્દદાયક મીઠા રસનો સ્વાદ આવે છે તે મીઠાશ ગોળનીજ છે. સ્વાદના પદાર્થોમાં મિષ્ટતા નથી. ॥ ૬૬૯ ॥

તદ્વદ્વિષયસાંનિધ્યાદાનન્દો યઃ પ્રતીયતે ।

વિમ્બાનન્દાંશવિસ્ફૂર્તિરેવાઽસૌ ન જઠાત્મનામ્ ॥

ટીકા—તેવી રીતે વિષયની સમીપતાથી જે આનન્દ અનુભવ થાય છે તે વિમ્બ આનન્દના અંશનું સ્ફુરણ માત્ર છે અચેતન પદાર્થનો એ આનન્દ નથી. ॥ ૬૭૦ ॥

યસ્ય કસ્યાપિ યોગેન, યત્ર કુત્રાપિ દૃશ્યતે ।

આનન્દઃ સ પરસ્યૈવ, બ્રહ્મણઃ સ્ફૂર્તિલક્ષણઃ ૬૭૧

ટીકા—હરકોઈ સ્થલમાં ગમે તે વસ્તુના સંયોગથી જે આનન્દ થાય છે તે આનન્દ પરબ્રહ્મના સ્ફુરણરૂપ છે ॥ ૬૭૧ ॥

યથા કુવલયોલ્લાસ-શ્ચન્દ્રસ્યૈવ પ્રસાદતઃ ।

તથાઽનન્દાદયોઽપ્યેષાં, સ્ફુરણાદેવ વસ્તુનઃ ૬૭૨

ટીકા—જેમ પોયળીનો ઉલ્લાસ (પ્રફૂલ્લ થવું તે) ચન્દ્ર-

નાજ પ્રસાદથી થાય છે. તેમ સર્વ જહ પદાર્થના સુખનો ઉદય આત્માના સ્ફુરણથી જ થાય છે. ॥ ૬૭૨ ॥

સત્ત્વં ચિત્ત્વં તથાનન્દ--સ્વરૂપં પરમાત્મનઃ ।

નિર્ગુણસ્ય ગુણાયોગાદ્રુણાસ્તુ ન ભવન્તિ તે । ૬૭૩

ટીકા—સત્ત્વ, ચેતનત્વ અને આનન્દ એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. નિર્ગુણ આત્માને ગુણનો સમ્બન્ધ થઈ શકતો નથી. માટે સત્ચિત્ અને આનન્દ આત્માના ગુણ નથી. ॥ ૬૭૩ ॥

આત્માનું અદ્વિતીયત્વ.

વિશેષણં તુ વ્યાવૃત્ત્યૈ, ભવેદ્દ્રવ્યાન્તરે સતિ ।

પરમાત્માઽદ્વિતીયોઽયં, પ્રપંચસ્ય મૃષાત્વતઃ ॥ ૬૭૪ ॥

ટીકા—જો સત્ત્વ, ચિત્ત્વ અને આનન્દ આત્માના ધર્મ હોય તો વિશેષણ થઈ જાય. વિશેષણ વીજાનું વ્યાવર્ત્તક (છટાપણું) હોય છે. જો પરમાત્મા સિવાય અન્ય પદાર્થ હોય તો વિશેષણ વીજા પદાર્થનો નિષેધ કરે. જગત્ તો મિથ્યા છે. માટે વીજું કાંઈ નથી તેથી એક બ્રહ્મ છે પછી વિશેષણ નિષેધ કોનો કરે ? ॥ ૬૭૪ ॥

વસ્ત્વન્તરસ્યાઽભાવેન, ન વ્યાવૃત્ત્યઃ કદાચન ।

કેવલો નિર્ગુણશ્ચેતિ, નિર્ગુણત્વંનિરુચ્યતે ॥ ૬૭૫ ॥

ટીકા—આત્મા સિવાય વીજી કોઈ વસ્તુ છે નહિ. માટે અન્ય પદાર્થ કદિ નિષેધનો વિષય થઈ શકતો નથી. કારણ કે શ્રુતિ કેવલ નિર્ગુણ વતાવી આત્માની નિર્ગુણતાનું વર્ણન

કરે છે. “ સાક્ષીચેતાઃ કેવલોનિર્ગુણશ્ચ ” આત્મા સાક્ષી
ચૈતન્યરૂપ, કેવલ, નિર્ગુણ છે. ॥ ૬૭૫ ॥

શ્રુત્યૈવ ન તતસ્તેષાં, ગુણત્વમુપપદ્યતે ।

ઉષ્ણત્વં ચ પ્રકાશશ્ચ, યથા વહેસ્તથાત્મનઃ ॥૬૭૬

સત્ત્વચિત્ત્વાઽનન્દતાદિ, સ્વરૂપમિતિ નિશ્ચિતમ્ ।

અતઃ એવ સજાતીયવિજાતીયાઽઽદિલક્ષણઃ ॥૬૭૭॥

ભેદો ન વિદ્યતે વસ્તુન્યદ્વિતીયે પરાત્મનિ ।

પ્રપંચસ્યાપવાદેન વિજાતીયકૃતા ભિદા ॥૬૭૮॥

નેષ્યતે તત્પ્રકારં તે, વક્ષ્યામિ શ્રુણુ સાદરમ્ ।

અહેર્ગુણવિવર્તસ્ય, ગુણમાત્રસ્ય વસ્તુતઃ ॥૬૭૯॥

આરોપિત પ્રપંચનો અપવાદ.

વિવર્તસ્યાસ્ય જગતઃ, સન્માત્રત્વેન દર્શનમ્ ।

અપવાદ ઇતિ પ્રાહુ--રઘૈતબ્રહ્મદર્શિનઃ ॥૬૮૦॥

ટીકા—શ્રુતિના પ્રમાણથી પણ બ્રહ્મમાં ગુણ સિદ્ધ થતા
નથી જેમ ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ એ અગ્નિનું સ્વરૂપ છે. તેમ સત્ત્વ,
ચિત્ત્વ અને આનન્દત્વ એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. એ વાત નિશ્ચિત છે.
એટલા માટે અદ્વિતીય વસ્તુ પરમાત્મામાં સજાતીયવિજાતીય, અને
સ્વગત એ ત્રણ પ્રકારના ભેદો નથી. સજાતીય ભેદ એટલે બ્રાહ્મણ
બ્રાહ્મણનો ભેદ. બ્રહ્મસ્વરૂપમાં બીજું બ્રહ્મ નથી માટે બ્રહ્મમાં
સજાતીય ભેદ નથી. વિજાતીય ભેદ એટલે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિ-

યનો ભેદછે બ્રહ્મમાં તે પણ નથી. સ્વગતભેદ ઇટલે
 જ્ઞાદમાં પુષ્પ વિગેરેનો ભેદ. તે પણ બ્રહ્મમાં નથી માટે બ્રહ્મ
 અદ્વિતીય છે. બ્રહ્મમાં પ્રપંચનો અપવાદ કરવાથી વિજાતીય
 ભેદ બ્રહ્મમાં નથી. તેની રીત હું તને કહું છું. તે આદર સહિત
 સાંભળ. રજ્જુનો વિવર્ત સર્પ છે. તેને વસ્તુતઃ રજ્જુરૂપે જોવું
 તેમ બ્રહ્મના વિવર્ત જગત્ને સત્ માત્ર સ્વરૂપે જોવું તેને અદ્વૈત
 બ્રહ્મદર્શી મહાત્મા અપવાદ કહે છે. ॥ વિવર્તનું લક્ષણ-ઉપાદાન
 વિષમસત્તાકાઽન્યથાભાવઃ વિવર્તઃ ॥ અર્થ-ઉપાદાન કારણથી
 વિષમ સત્તાવાળું જે ઉપાદાન તેનો અન્યથા ભાવ તેવિવર્ત કહેવાય
 જેમ રજ્જુમાં સર્પ દેખાય છે. તે સર્પ રજ્જુનો તથા રજ્જુ અવિચ્છિન્ન
 ચૈતન્યનો વિવર્ત છે. ત્યાં ચૈતન્યની પારમાર્થિક સત્તા છે. અને
 કલ્પિત સર્પની પ્રાતિભાસિક સત્તા છે માટે સર્પ ચૈતન્યરૂપ
 ઉપાદાન કારણથી વિષમ સત્તાવાળો છે અને “ અયંસર્પઃ ” એ
 વ્યવહારનો વિષય હોવાથી તે સર્પ ચૈતન્યનો અન્યથાભાવ છે.
 માટે ચૈતન્યનું વિવર્તપણું કલ્પિતસર્પને વિષે સંભવે છે. ॥
 ૬૭૬ થી ૬૮૦ ॥

વ્યુત્ક્રમેણ તદુત્પત્તેર્દ્રષ્ટવ્યં સૂક્ષ્મબુદ્ધિભિઃ ।

પ્રતીતસ્યાઽસ્ય જગતઃ, સન્માત્રત્વં સુયુક્તિભિઃ ૬૮૧

ટીકા—સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળા પુરુષે સુયુક્તિયો વડે, બ્રહ્મથી
 જગત્ની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે ઉલટાક્રમથી અનુભવમાં આવ-
 નાર આ જગત્ને બ્રહ્મરૂપે જોવું જોઈએ ॥ ૬૮૧

ચતુર્વિધં સ્થૂલશરીરજાતં,

તદ્ભોજ્યમન્નાદિ તદાશ્રયાઽઽદ ।

બ્રહ્માંડમેતત્સકલં સ્થવિષ્ઠ—

મીક્ષેત પંચીકૃતભૂતમાત્રમ્ ॥ ૬૮૨ ॥

ટીકા—જરાયુજ, સ્વેદજ, અંદજ, ઉદ્ભિજ્જ એ ચાર પ્રકારનાં સ્થૂલશરીર, તેના ચારપ્રકારના ભોજ્યઅન્નાદિ જેમકે વાયુને ભક્ષણ કરનાર સર્પાદિનું વાયવ્ય અન્ન જાણવું, અગ્નિ કીટાદિ અગ્નિ ભક્ષણ કરીને રહે છે. માટે તેનું આગ્રેય અન્ન કહેવાય છે. મત્સ્યાદિનું જલભોજન છે. તે આપવ્ય અન્ન જાણવું. પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ વનસ્પતિ આદિ પાર્થિવ અન્ન કહેવાય છે. અને તે અન્ન તથા શરીરના આશ્રય આ ચરાચરબ્રહ્માંડને પંચીકૃત ભૂતરૂપ જો. ॥ ૬૮૨ ॥

યત્કાર્યરૂપેણ યદીક્ષ્યતેત—

તન્માત્રમેવાઽત્ર વિચાર્યમાણે ।

મૃત્કાર્યભૂતં કલશાદિસમ્ય—

ગ્વિચારિતં સન્ન મૃદો વિભવ્યતે ॥ ૬૮૩ ॥

ટીકા—જે વસ્તુ જે કાર્યરૂપે દેખાય તેનો વિચાર કરી યેં તો તે કાર્ય કારણરૂપેજ પ્રતીત થાય છે. સારી રીતે વિચાર કરીને જોઈએ તો મૃતિકાનું કાર્ય ઘટ વિગેરે મૃતિકાથી ભિન્ન

નથી. અર્થાત્ કાર્ય જે ઘટ તે કારણ માટીરૂપજ છે ॥૬૮૩॥

અન્તર્બહિશ્ચાપિ મૃદેવ દૃશ્યતે,

મૃદો ન ભિન્નં કલશાદિ કિંચન ।

ગ્રીવાદિમયત્ કલશં તદિત્થં,

ન વાચ્યમેતચ્ચ મૃદેવ નાઽન્યત્ ॥ ૬૮૪ ॥

ટીકા—ઘડાની અન્દર અને બહાર માટીજ દેખાય છે. ઘટાદિ કાંઈ પણ મૃતિકાથી ભિન્ન નથી. જે ગ્રીવાદિવાળો કલ્લશ નામનો ષ્ઢાર્થ ‘ઘટછે’ એમ ન કહેવું પણ તે માટીજ છે બીજુ કાંઈ નથી. ॥ ૬૮૪ ॥

સ્વરૂપતસ્તત્કલશાદિનામ્ના,

મૃદેવ મૂઢૈરભિધોયતે તતઃ ।

નામ્નો હિ ભેદો ન તુ વસ્તુભેદઃ,

પ્રદૃશ્યતે તત્ર વિચાર્યમાણે ॥ ૬૮૫ ॥

ટીકા —મૂઢ પુરુષ વાસ્તવિક મૃત્તિકાને કલ્લશ નામથીજ વ્યવહારમાં લાવે છે. પણ ઘટાદિનો વિચાર કરતાં નામમાંજ ભેદ જોવામાં આવે છે. વસ્તુમાં—માટીમાં ભેદ નથી. ॥૬૮૫॥

તસ્માદ્ધિકાર્યં ન કદાપિ ભિન્નં,

સ્વકારણાદસ્તિ યતસ્તતોઽહ ।

યદ્ભૌતિકં સર્વમિદં તથૈવ,

તદ્ભૂતમાત્રં ન તતોઽપિ ભિન્નમ્ ॥૬૮૬॥

ટીકા—તેથી હે શિષ્ય ! કાર્ય પોતાના કારણથી ભિન્ન
હોતું નથી. માટે પંચભૂતોનું કાર્ય, તે રીતે જોતાં ભૂતમાત્ર છે.
સર્વકાર્ય પંચભૂતથી ભિન્ન નથી. ॥ ૬૮૬ ॥

તદ્વાઽપિપંચીકૃતભૂતજાતં,

શબ્દાદિભિઃ સ્વસ્વગુણૈશ્ચ સાર્ધમ્ ।

વપૂંષિ સૂક્ષ્માણિ ચ સર્વમેત—

ઋવત્યપંચીકૃતભૂતમાત્રમ્ ॥૬૮૭॥

ટીકા—પોતપોતાના શબ્દ આદિ ગુણો સહિત આકા-
શાદિ પંચ મહાભૂત અને સૂક્ષ્મશરીર એ સર્વ કેવળ અપંચી
કૃતપંચમહાભૂતરૂપજ છે. ॥૬૮૭॥

તદપ્યપંચીકૃતભૂતજાતં,

રજસ્તમઃ સત્ત્વગુણૈશ્ચ સાર્ધમ્ ।

અવ્યક્તમાત્રં ભવતિ સ્વરૂપતઃ,

સામાસમવ્યક્તમિદં સ્વયંચ ॥૬૮૮॥

ટીકા—રજઃ તમ અને સત્ત્વગુણ સહિત અપંચીકૃત પંચ
ભૂત વાસ્તવમાં અવ્યક્ત માયામાત્ર થાય છે, અને માયા ચિદા-
ભાસ યુક્ત છે. ॥ ૬૮૮ ॥

આધારભૂતં ચદઃખંડમાદ્યં,
શુદ્ધં પરં બ્રહ્મ સદૈકરૂપમ્ ।

સન્માત્રમેવાસ્ત્યથ નો વિકલ્પઃ,
સતઃ પરં કેવલમેવવસ્તુ ॥૬૮૯॥

ટીકા—સર્વના આશ્રય, અઃખંડ, પ્રથમ, શુદ્ધ, સર્વદા, એકરૂપ સત્સ્વરૂપ પરબ્રહ્મજ વિદ્યમાન છે. સત્વસ્તુ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ છે એ તો કલ્પના પણ કરી શકાય તેમ નથી. ૬૮૯.

એકશ્ચન્દ્રઃ સદ્વિતીયો યથાઽસ્ય—
દૃષ્ટેર્દોષાદેવ પુંસસ્તથૈકમ્ ।

બ્રહ્માઽસ્ત્યેતદ્બુદ્ધિદોષેણ નાના—
દોષે નષ્ટે ભાતિ વસ્ત્વેકમેવ ॥૬૯૦॥

ટીકા—જેમ મનુષ્યને દૃષ્ટિદોષથી એકજ ચન્દ્ર વે ચન્દ્ર સ્વરૂપ દેખાય છે. તેમ બુદ્ધિના દોષથી એકજ બ્રહ્મ અનેકરૂપે પ્રીતત થાય છે. એ બુદ્ધિદોષ નાશ થતાં સત્વસ્તુ એક બ્રહ્મજ ભાસે છે ॥ ૬૯૦ ॥

રજ્જોઃ સ્વરૂપાઽધિગમે ન સર્પધી,
રજ્જ્વાં વિલીના તુ યથા તથૈવ ।
બ્રહ્માઽવગત્યા તુ જગત્પ્રતીતિ—

સ્તત્રૈવલીના તુ સહભ્રમેણ ॥૬૯૧॥

ટીકા—જેમ રડ્ડુના સ્વરૂપનું બાન થવાથી સર્પબુદ્ધિ રહેતી નથી. પણ સર્પમતિદોરડીમાં વિલીન થાયછે. તેમ બ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી જગત્ની પ્રતીતિ થતી નથી. આસર્વજગત્ ભ્રાન્તિસહિત બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે. ॥૬૯૧॥

ભ્રાન્ત્યોદિતદ્વૈતમતિપ્રશાન્ત્યા,

સદૈકમેવાઽસ્તિ સદાદ્વિતીયમ્ ।

તતો વિજાતીય કૃતોઽત્ર ભેદો

ન વિદ્યતે બ્રહ્મણિ નિર્વિકલ્પે ॥૬૯૨॥

ટીકા—ભ્રાન્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી દ્વૈતબુદ્ધિ દૂર થઈ જતાં એક અદ્વિતીયબ્રહ્મજસ્થિત રહે છે. માટે નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મમાં વિજાતીય ભેદ છેજ નહિ. ॥૬૯૨॥

યદાઽસ્યુપાધિસ્તદભિન્ન આત્મા,

તદા સજાતીય ઇવાઽવભાતિ ।

સ્વપ્રાર્થતસ્તસ્ય મૃષાત્મકત્વા—

ત્તદપ્રતીતૌ સ્વયમેવ આત્મા

બ્રહ્મૈક્યતામેતિ પૃથક્ ન ભાતિ,

તતઃસજાતીય કૃતો ન ભેદઃ ॥૬૯૩॥

ટીકા——ડ્યારે બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિ હોય છે. અને ઉપાધિની સાથે આત્માઅભિન્ન પ્રતીત થાય છે તે સમયે આત્મા

સજાતીય ભેદબાઝી દેશાય છે. સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થોની પેઠે ઉપાધિની અપ્રતીતિ થતાં આત્માસ્વયં બ્રહ્મરૂપે પ્રતીત થાય છે. માટે આત્મામાં સજાતીય ભેદ નથી. ॥ ૬૯૩ ॥

ઘટાભાવે ઘટાઽકાશો, મહાકાશો યથા તથા ।

ઉપાધ્યભાવે ત્વાત્મૈષ, સ્વયં બ્રહ્મૈવ કેવલમ્ ॥૬૯૪॥

ટીકા—જેમ ઘટનો અભાવ થતાં ઘટાકાશ મહાકાશમાં મળીજાય છે. તેમ ઉપાધિનો અભાવ થતાં આ આત્મા શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપેજ રહે છે. ॥ ૬૯૪ ॥

પૂર્ણ એવ સદાઽકાશો, ઘટે સત્યપ્યસત્યપિ ।

નિત્યપૂર્ણસ્ય નભસો, વિચ્છેદઃ કેન સિધ્યતિ ॥૬૯૫॥

ટીકા—ઘટ રહે અથવા ન રહે પણ આકાશ સદા પરિપૂર્ણ રહે છે. કારણકે નિત્ય પૂર્ણ આકાશનો ભેદ કોનાવડે થાય ? કોઈથી નહિ ॥ ૬૯૫ ॥

અચ્છિન્નચ્છિન્નવદ્ભાતિ, પામરાણાં ઘટાદિના ।

ગ્રામક્ષેત્રાદ્યવધિભિર્ભિન્નેવવસુધા યથા ॥૬૯૬॥

તથૈવ પરમં બ્રહ્મ, મહતાં ચ મહત્તમમ્ ।

પરિચ્છિન્નમિવાઽભાતિ, ભ્રાન્ત્યાકલ્પિતવસ્તુના ૬૯૭

ટીકા—જેમ અસીમ આકાશ પામરોને ઘટ મઠ વિગેરેથી પરિચ્છિન્ન જેવું દેશાય છે. અને એક પૃથ્વી ગ્રામ, સ્વેતર આદિ

ના સીમાહાથી ભિન્નભિન્ન જેવી દેખાય છે. તેમ સકલ મહાન્ વસ્તુઓથી વ્યાપક પરબ્રહ્મમાં પરિચ્છિન્નતા જેવું પ્રતીત થાય છે. ॥ ૬૯૬-૬૯૭ ॥

તસ્માદ્બ્રહ્માત્મનોર્ભેદઃ, કલ્પિતો ન તુ વાસ્તવઃ ।

અત એવ મુદુઃ શ્રુત્યાપ્યેકત્વં પ્રતિપાદ્યતે ॥૬૯૮॥

ટીકા—તેથી બ્રહ્મ અને જાવમાં જે ભેદ દેખાય છે, તે કલ્પિત છે વાસ્તવિક નથી. શ્રુતિમાં વારંવાર આત્માનો અભેદ કહેલો છે. ॥૬૯૮॥

બ્રહ્માત્મનોસ્તત્ત્વમસીત્યદ્વયત્વોપપત્તયે ।

પ્રત્યક્ષાદિવિરોધેન, વાચ્યયોર્નોપયુજ્યતે ।

તત્ત્વં પદાર્થયોરૈક્યં, લક્ષયોરેવ સિધ્યતિ ॥૬૯૯॥

ટીકા—“તત્ત્વમમિ”-તું તે બ્રહ્મ છે. એ શ્રુતિ દ્વારા બ્રહ્મ અને જીવાત્માની એકતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોની સાથે વિરોધ આવે છે. માટે અભિધાનક્તિથી—વાચ્યાર્થ બરાબર વેમતો નથી. તત્પદાર્થ અને ત્વં પદાર્થનો અર્થલક્ષણા વૃત્તિથી એકતા સિદ્ધ થાય છે ॥૬૯૯॥

શિષ્યુવાચ-શિષ્ય કહેછે.

તત્ત્વંપદાર્થવિષય પ્રશ્નઃ

સ્યાત્તત્ત્વંપદયાઃ સ્વામિન્નર્થઃ કતિવિધો મતઃ ।

પદયોઃ કોનુ વાચ્યાર્થો, લક્ષ્યાર્થ ઉભયોશ્ચ કઃ

ટીકા—હેપ્રભો ! તત્ પદ અને ત્વં પદના કેટલા પ્રકારના અર્થો છે. અને એ બે પદના વાચ્યાર્થ તથા લક્ષ્યાર્થ કયા છે ! ૭૦૦ ॥

વાચ્યૈર્કાવિવક્ષાયાં, વિરોધઃ કઃ પ્રતીયતે ।

લક્ષ્યાર્થયોરભિન્નત્વે, સ કથં વિનિવર્તતે ॥૭૦૧॥

ટીકા—બન્ને વાચ્યઅર્થોની એકતા કહેવાની ઇચ્છા થતાં વિરોધ કેમ પ્રતીત થાય છે ? અને બન્ને લક્ષ્ય અર્થની એકતા થતાં વિરોધ કેવી રીતે દૂર થાય છે ॥૭૦૧॥

एकत्वं कथने का वा, लक्षणात्रोररीकृता ।

एतत्सर्वं करुणया, सम्यक्त्वं प्रतिपादय ॥७०२॥

ટીકા—મહાવાક્યમાં અભેદ અથ કરુણા કરી લક્ષણા સ્વીકારી છે. આપ દયા કરીને એ સર્વ સારો રીતે કહો ૭૦૨

श्रागुरुरुवाच-श्रीगुरु कहेछे.

शृणुष्वान्वहितो विद्वन्, अद्यते फलितं तपः ।

वाक्याथश्रुतिमात्रेण,सम्यग्ज्ञानं भविष्यति॥७०३

ટીકા—હે વિદ્વન્ ! તું ધ્યાન પૂર્વક શ્રવણ કર. આજ તારું તપ સફળ થયું. તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો અર્થ સાંભળવાથી તને તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે ॥ ૭૦૩ ॥

यावन्न तत्त्वं पदयो-रर्थः सम्यग्विचार्यते ।

તાવદેવ નૃણાં બન્ધો, મૃત્યુસંસારલક્ષણઃ ॥૭૦૪॥

ટીકા—જ્યાં સુધી તત્ પદ અને ત્વં પદના અર્થનો સારી રીતે વિચાર કરવામાં આવતો નથી. ત્યાં સુધી મનુષ્યનું મરણ અને સંસારનું આવા ગમનરૂપ બન્ધન રહે છે ॥૭૦૪॥

અવસ્થા સચ્ચિદાનન્દાઽઽર્ચકરસરૂપિણી ।

મોક્ષઃસિધ્યતિ વાક્યાર્થાપરોક્ષજ્ઞાનતઃસતામ્ ॥૭૦૫॥

ટીકા—તત્ત્વમસિ વાક્યાર્થના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી સાધુઓને સચ્ચિદાનન્દ અર્ચક એક રસરૂપ મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થાય છે ૭૦૫ વાક્યાર્થ એવ જ્ઞાતવ્યો, મુમુક્ષોર્ભવમુક્તયે ।

તસ્માદવહિતો ભૂત્વા, શૃણુ વક્ષ્યે સમાસતઃ ॥૭૦૬॥

ટીકા—મુમુક્ષુ મનુષ્યોને સંસાર બન્ધનથી મુક્તી મેળવવા સારુ તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો અર્થ જાણવાનો જરૂર છે. માટે સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાવધાન થઈને સાંભળ ॥૭૦૬॥

અર્થાં બહુવિધાઃ પ્રોક્તા, વાક્યાનાં પંડિતોત્તમૈઃ ।

વાચ્ય લક્ષ્યાદિ ભેદેન, પ્રસ્તુતં શ્રૂયતાં ત્વયા ॥૭૦૭॥

ટીકા—વાચ્ય અને લક્ષ્યાદિ ભેદવડે વાક્યોના ઘણા પ્રકારના અર્થો ઉત્તમ પંડિતોએ કહ્યા છે હું તે કહેવાનો આરંભ કરું છું તે શ્રવણકર ॥ ૭૦૭ ॥

વાક્યે તત્ત્વમસીત્યત્ર, વિદ્યતે યત્પદત્રયમ્ ।

તત્રાઽઽદૌ વિદ્યમાનસ્ય, તત્પદસ્ય નિગદ્યતે ॥૭૦૮

ટીકા—તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્યમાં “ તત્, ત્વમ્, અસિ ”
 એ ત્રણ પદ છે. તેમાંથી પ્રથમ તત્ પદનો અર્થ કહે છે. ॥૭૦૮॥
 શાસ્ત્રાર્થકોવિદૈરથો, વાચ્યો લક્ષ્ય ઇતિ દ્વિધા ।

તત્પદવાચ્યાર્થઃ

વાચ્યાર્થે તે પ્રવક્ષ્યામિ, પણિડતૈર્યં ઉદીરિતઃ ૭૦૯

ટીકા—શાસ્ત્ર અર્થને સમજનારા પણિડતોષ વાચ્ય અને
 લક્ષ્ય એમ બે પ્રકારના અર્થ કહેલા છે તેમાંથી હું તને વાચ્યાર્થ
 કહું છું, જેનું સ્વરૂપ પણિડતોષ કથન કર્યું છે. ॥ ૭૦૯ ॥

સમષ્ટિરુપમજ્ઞાનં, સાભાસં સત્ત્વવૃંહિતમ્ ।

વિચિદાદિવિરાડન્તં, સ્વકાર્યેણ સમન્વિતમ્ ૭૧૦

ચૈતન્યં તદવચ્છિન્નં, સત્યજ્ઞાનાદિલક્ષણમ્ ।

સર્વજ્ઞત્વેશ્વરત્વાન્તર્યામિત્વાદિગુણૈર્યુનમ્ ॥૭૧૧॥

જગત્સ્રષ્ટૃત્વ પાતૃત્વ, સંહર્તૃત્વાદિધર્મકમ્ ।

સર્વાત્મના ભાસમાનં, યદમેયં ગુણૈશ્ચતત્ ॥૭૧૨॥

અવ્યક્તમપરં બ્રહ્મ, વાચ્યાર્થ ઇતિ કથ્યતે ।

નીલમુત્પલમિત્યત્ર, યથા વાક્યાર્થ સંગતિઃ ૭૧૩

તથા તત્ત્વમસીત્યત્ર, નાસ્તિ વાક્યાર્થસંગતિઃ ।

પટાદ્ વ્યાવર્તતે નીલ, ઉત્પલેન વિશેષિતઃ ॥૭૧૪॥

શૌકલ્યાદ્વ્યાવર્તતે નીલેનોત્પલં તુ વિશેષિતમ્ ।
 इत्थमन्योऽन्य भेदस्य, व्यावर्तकतया तयोः७१५
 विशेषणविशेष्यत्व संसर्गस्येतरस्य वा ।
 वाक्यार्थत्वे प्रमाणान्तर વિરોધો નવિદ્યતે ૭૧૬

ટીકા—પોતાના કાર્ય સહિત ચિદાભાસયુક્ત આકાશથી
 લઇને વિરાટ પર્યન્ત સમષ્ટિરૂપ અજ્ઞાન-અવિદ્યા છે. તે અજ્ઞા-
 નથી અવચ્છિન્ન (વિશિષ્ટ, સત્ય-જ્ઞાન-આનન્દસ્વરૂપ) ચૈતન્ય
 સર્વજ્ઞત્વ, ईश्वरत्व અને અન્તર્યામિત્વ આદિ ગુણોથી યુક્ત,
 જગત્ના કર્તા, ધર્તા, અને હર્તા વિગેરે ધર્મવાળા અને અપરિ-
 મિત ગુણોથી યુક્ત, તથા સર્વાત્મભાવથી પ્રકાશમાન થઇને
 અવ્યક્ત અપરબ્રહ્મ કહેવાય છે. એ માયાવિશિષ્ટ ईश्वर તે તત્પદ
 નો વાચ્યાર્થ છે. “નીલમુત્પલમ્” ‘કાલું કમલ’ આ વાક્યમાં
 જેમ અર્થની સંગતિ થાય છે તેમ તત્ત્વમસિ એ વાક્યમાં વાક્યા-
 ર્થની સંગતિ થતી નથી. કેમકે નીલ ગુણ છે તે પટથી વ્યાવર્ત
 (ભિન્ન સ્વભાવવાળો) છે. તેમ ઉત્પલ (કમલ) થી પણ વિશેષે
 કરી પટ વ્યાવર્ત છે, જેમ શ્વેત પટથી નીલગુણ ભેદવાળો છે.
 તેમ કમલ વિશેષે કરી શુદ્ધ પટથી ભેદવાળું છે. એ રીતે તે
 બન્નેમાં અન્યોઅન્ય ભેદની વ્યાવર્તકતાથી ભેદપણું સિદ્ધ છે.
 વિશેષણવિશેષ્યભાવસમ્બન્ધ અથવા સંસર્ગસમ્બન્ધ અગર
 અન્ય સમ્બન્ધ એ સર્વ સમ્બન્ધોમાં ‘નીલોત્પલમ્’ અથવા

‘ઘટમાનય’ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં વિશેષણવિશેષ્યસમ્બન્ધ છે અથવા સંસર્ગ સમ્બન્ધ છે. તો એ પૂર્વોક્તવાક્યો બન્ને સમ્બન્ધ ના અર્થના બોધક છે. માટે ‘નીલોત્પલમ્’ એ વાક્યના અર્થમાં કોઈપણ અન્ય પ્રમાણોનો વિરોધ જણાતો નથી. ૭૧૦-૭૧૬

અતઃ સંગચ્છતે સમ્યગ્વાક્યાર્થો બાધવર્જિતઃ ।

एवं तत्त्वमसीत्यत्र, वाक्यार्थो न समंजसः॥૭૧૭॥

ટીકા—અથી ‘નીલકમલ’ એ વાક્યમાં બાધ રહિત વાક્યાર્થ વરાવર છે પણ ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યમાં વાક્યાર્થ ઘટતો નથી. ॥૭૧૭॥ વાક્યવૃત્તિમાં કહે છે કે “ સંસર્ગો વા વિશિષ્ટો વા વાક્યાર્થો નાત્ર સંમતઃ । અસ્તંઢેકરસત્ત્વેન વાક્યાર્થો વિદુષાં મતઃ ॥” અર્થ—વેદાન્તશાસ્ત્રમાં ‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્યનો સંસર્ગ, અથવા વિશિષ્ટ વાક્યાર્થ સંમત નથી. પણ અસ્તંઢ એકરસ બ્રહ્મજ વાક્યાર્થ વિદ્વાનોને સંમત છે. ॥

तदर्थस्य परोक्षत्वा-दिविशिष्टचित्तेरपि ।

त्वमर्थस्यापरोक्षत्वा-दिविशिष्टचित्तेરपि ॥૭૧૮॥

तथैवान्योन्यभेदस्य, व्यावर्तकतया तयोः ।

વિશેષણવિશેષ્યસ્ય, સંસર્ગસ્યેતરસ્ય વા ॥૭૧૯॥

વાક્યાર્થત્વે વિરોધોઽસ્તિ, પ્રત્યક્ષાદિકૃતસ્તતઃ ।

સંગચ્છતે ન વાક્યાર્થસ્તદ્વિરોધં ચ વચ્મિ તે ૭૨૦

ટીકા—“તત્ત્વમસિ”-‘તે તું છે.’ એ વાક્યમાં વાક્યાર્થ કેવી રીતે નથી બેસતો તે બતાવે છે. તત્ પદનો અર્થ પરોક્ષ (પ્રત્યક્ષ ન થવું) આદિયુક્ત ચૈતન્ય એવો કરવામાં આવે છે. અને ત્વંપદ નો અર્થ, અપરોક્ષત્વ (પ્રત્યક્ષ હોવું) આદિ યુક્ત ચૈતન્ય લેવામાં આવે છે—એવો કરવામાં આવે છે તત્ પદ અને ત્વં પદ એ બન્ને પદનો અર્થ જો પરસ્પરના ભેદ (અન્યોન્યાભાવ) નો વ્યાવર્તક (દૂર કરનાર) હોઈ વિશેષણ વિશેષ્યભાવ સમ્બન્ધ અથવા બીજો વાક્યાર્થ ઘટતો નથી. કારણ કે પ્રત્યક્ષાદિનો વિરોધ આવે છે. કેવો વિરોધ આવે છે તે વિરોધ કહુ છું તું શ્રવણકર. ॥ ૭૧૮ થી ૭૨૦ ॥

सर्वेशत्वस्वतंत्रत्वसर्वज्ञत्वादिभिर्गुणैः ।

सर्वोत्तमः सत्यकामः, सत्यसंकल्प ईश्वरः॥७२१॥

ત્વંપદવાચ્યાર્થઃ

तत्पदार्थस्त्वमर्थस्तु, किञ्चिज्ज्ञो दुःखजीवनः ।

संसार्ययं तद्गतिको जीव, प्राकृतलक्षणः ॥७२२॥

ટીકા—સર્વેશ્વરપણું, સ્વતંત્રપણું, અને સર્વજ્ઞપણું ઇત્યાદિ ગુણોવડે ઉત્તમ, સત્યકામ (સત્ય ઇચ્છા) વાળો અને સત્ય સંકલ્પ એવા ઈશ્વર તત્પદનો વાચ્ય અર્થ છે અને અલ્પજ્ઞ તથા દુઃખથી જીવન વિતાડનાર પરમેશ્વરના અવલમ્બનથી સદ્ગતિવાળો સંસારી જીવ ત્વં પદનો વાચ્ય અર્થ છે. ૭૨૧-૭૨૨॥

कथमेकत्वमनयोर्घटते विपरीतयोः ।

પ્રત્યક્ષેણ વિરોધોઽય-મુખ્યોરુપલભ્યતે ॥૭૨૩॥

ટીકા—ઈશ્વર અને જીવ એ બન્ને વિરોધી પદાર્થોની
 એકતા કેમ થઈ શકે ? ન જ થાય. કારણ કે તે બેનો વિરોધ
 પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ॥૭૨૩॥

વિરુદ્ધધર્માક્રાન્તત્વાત્પરસ્પરવિલક્ષણૌ ।

જીવેશૌ વહ્નિતુહિના-વિવશબ્દાર્થતોઽપિચ ૭૨૪

પ્રત્યક્ષાદિવિરોધઃ સ્યાદિત્યૈક્યે તયોઃ પરિત્યક્તૌ ।

શ્રુતિવચનવિરોધો, ભવતિ મહાન્ સ્મૃતિવચન

વિરોધશ્ચ ॥ ૭૨૪ ॥

ટીકા—અગ્નિ અને બરફની પેઠે વિરુદ્ધ ધર્મવાળા હોવાથી
 જીવ અને ઈશ્વરનો સ્વભાવ પરસ્પર પ્રતિકૂળ છે. જીવ અને
 ઈશ્વર શબ્દના અર્થથી પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની સાથે વિરોધ
 દેખાય છે. એ બેઉની એકતા બનતી નથી માટે વેદવાક્યો તથા
 સ્મૃતિ વચનોની સાથે પણ વિરોધ પડે છે. ॥ ૭૨૪—૭૨૫ ॥

શ્રુત્યાપ્યેકત્વમનયોસ્તાત્પર્યેણ નિગદ્યતે ।

મુહુસ્તત્ત્વમસીત્યસ્માદંગીકાર્યં શ્રુતેર્વચઃ ॥૭૨૬॥

ટીકા—શ્રુતિ પણ જીવ અને બ્રહ્મની એકતાને તાત્પર્ય-
 દ્વારા કહે છે. કે ‘તત્ત્વમસિ’ તો એ વાક્યનો સ્વીકાર કરવો
 જોઈએ. ॥ ૭૨૬ ॥

વાક્યાર્થત્વે વિશિષ્ટસ્ય, સંસર્ગસ્ય ચ વા પુનઃ ।

અયથાર્થતયા સોઽયં, વાક્યાર્થો ન મતઃ શ્રુતેઃ ॥ ૭૨૭ ॥

તત્ત્વમસિ વાક્યનો અર્થ જો વિશેષણ વિશેષ્યભાવવાળો અથવા સંસર્ગવાળો હોય તો વાક્યાર્થ ઠીક થતો નથી. અને એ શ્રુતિને અભિમત નથી. ॥ ૭૨૭ ॥

અસ્વંડેકરસત્વેન, વાક્યાર્થઃ શ્રુતિસંમતઃ ।

સ્થૂલસૂક્ષ્મપ્રપંચસ્ય, સન્માત્રત્વં પુનઃ પુનઃ ॥ ૭૨૮ ॥

દર્શયિત્વા સુષુપ્તૌ તદ્બ્રહ્માભિન્નત્વમાત્મનઃ ।

ઉપપાદ્ય સદૈકત્વં, પ્રદર્શયિતુમિચ્છયા ॥ ૭૨૯ ॥

એતદાત્મ્યમિદં સર્વમિત્યુક્ત્યૈવ સદાત્મનોઃ ।

બ્રવીતિ શ્રુતિરેકત્વં બ્રહ્મણોઽતસિદ્ધયે ॥ ૭૩૦ ॥

ટીકા—શ્રુતિ વારંવાર સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ જગતના બ્રહ્મસ્વ-રૂપને બતાવી સુષુપ્તિ સમયમાં બ્રહ્મની સાથે જીવાત્માનું અભિન્ન વર્ણન કરતાં, બ્રહ્મના અભેદને બતાવતાં સ્પષ્ટ કહે છે કે સર્વ દૃશ્ય જગત્ આત્માથી ભિન્ન નથી એમ કહી બ્રહ્મની અદ્વિતીયતા સિદ્ધ કરવા બ્રહ્મ અને આત્માનો અભેદ કહે છે. ૭૨૮થી ૭૩૦

સતી પ્રપંચે જીવે વાઽદ્વૈતત્વં બ્રહ્મણઃ કુતઃ ।

અતસ્તયોરસ્વંડત્વ-મેકત્વં શ્રુતિસંમતમ્ ॥ ૭૩૧ ॥

ટીકા—જગત્ અથવા જીવ જ્યાં સુધી વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી બ્રહ્મની અદ્વૈતા સિદ્ધ કેમ થાય ? માટે જીવ અને બ્રહ્મની એકતા શ્રુતિએ માની છે. ॥ ૭૩૧ ॥

વિરુદ્ધાંશપરિત્યાગાત્પ્રત્યક્ષાદિર્ન વાધતે ।
અવિરુદ્ધાંશગ્રહણાન્નશ્રુત્યાપિ વિરુદ્ધ્યતે ॥૭૩૨॥

ટીકા—‘તત્ત્વમસિ’ એ મહાવાક્યમાં તત્પદનો અર્થ પરોક્ષત્વ આદિ વિશિષ્ટ ચૈતન્ય છે. અને ત્વં પદનો અર્થ અપરોક્ષત્વ આદિ વિશિષ્ટ ચૈતન્ય છે. તેથી પરોક્ષત્વ અને અપરોક્ષત્વ આદિ વિરુદ્ધ ભાગનો ત્યાગ કરવાથી પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોનો વાધ થતો નથી. અને અવિરુદ્ધ ચૈતન્ય અંશને લેવાથી શ્રુતિ સાથે પણ વિરોધ આવતો નથી. ॥ ૭૩૨ ॥

લક્ષણાઅંગીકારઃ

લક્ષણા હ્યુપગન્તવ્યા, તતો વાક્યાર્થસિદ્ધયે ।
વાચ્યાર્થાનુપપત્યૈવ, લક્ષણાભ્યુપગમ્યતે ॥૭૩૩॥

ટીકા—તેથી વાક્યાર્થનો નિર્ણય કરવા માટે લક્ષણાનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. કારણ કે જ્યાં વાક્યાર્થની સંગતિ વેસે નહિ ત્યાં લક્ષણા કરવામાં આવે છે. ॥ ૭૩૩ ॥

સંબન્ધાનુપપત્યા ચ, લક્ષણેતિ જગુર્બુધાઃ ।
ગંગાયાં ઘોષ इत्यादौ, या जहल्लक्षणा मता ७૩૪

ટીકા—જ્યાં સમ્બન્ધની અયોગ્યતા હોય ત્યાં લક્ષણા થાય છે એમ પંડિતો કહે છે. લક્ષણાનો પ્રકાર બતાવે છે. શ-

વ્દની વૃત્તિ બે પ્રકારની છે. (૧) શક્તિવૃત્તિ. (૨) લક્ષણાવૃત્તિ. તેમાં પ્રથમ શક્તિવૃત્તિનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. “પદપદાર્થયોર્વાચ્યવાચકભાવ સમ્બન્ધઃ શક્તિઃ” અર્થ—પદ અને પદાર્થ એ બન્નેનો વાચ્ય વાચક ભાવ સમ્બન્ધ છે તેનું નામ શક્તિ. જેમ ઘટ પદ છે. અને તેનો કલશરૂપ અર્થ તે બન્નેનો વાચ્ય વાચક ભાવ સમ્બન્ધ છે. તેમાં ઘટ પદ વાચક છે. અને કલશરૂપ અર્થ વાચ્ય છે. પદ જન્ય જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે વાચ્ય કહેવાય. અને પદના અર્થની સ્મૃતિનો જે જનક (ઉત્પન્ન કરનાર) હોય તે વાચક કહેવાય, એ શક્તિવૃત્તિને શાસ્ત્રમાં મુ. સ્વ્ય વૃત્તિ કહે છે. તે મુખ્ય શક્તિ વૃત્તિપુનઃ બે પ્રકારની છે. (૧) યોગ. (૨) રુઢિ. તેમાં “અવયવશક્તિઃ યોગઃ” પદના પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયરૂપ અવયવોને વિષે જે અર્થબોધક શક્તિ છે તેનું નામ યોગશક્તિ છે. જેમ “પાચક” એ પદમાં પાકકર્તાદિ અર્થવિષે યોગશક્તિ છે. ત્યાં પચ્ ધાતુ છે. તેને ‘અક’ પ્રત્યય લગાડી વ્યાકરણની રીતિથી પાચક શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં પચ્ ધાતુની તો પાક (રસોઈ) માં શક્તિ છે. અને અક પ્રત્યયની કર્તા (રસોઈ કરનાર) માં શક્તિ છે. એમ તે બે અવયવોની શક્તિથી પાક કર્તા પુરુષનો બોધ થાય છે. આમાં યોગશક્તિ-વાળાં પાચકાદિ પદોને શાસ્ત્રમાં યૌગિક પદ કહે છે. ॥

“સમુદાયશક્તિઃ રુઢિઃ” પદના પ્રકૃતિ પ્રત્યયરૂપ અવયવ સમુદાયને વિષે જે અર્થબોધક એક શક્તિ છે. તેનું નામ રુઢિ-શક્તિ છે. જેમ ઘટાદિ પદોની કલશાદિ રૂપ અર્થને વિષે રુઢિ

શક્તિ છે. એજ રુદિશક્તિવાળાં પદોને શાસ્ત્રમાં ‘રૂદ પદ’ કહે છે.

જ્યાં શક્તિવૃત્તિથી અર્થ વેસે નહિ ત્યાં લક્ષણાવૃત્તિ માનવામાં આવે છે “શક્યસમ્બન્ધઃ લક્ષણા”-પૂર્વે ઉક્ત શક્તિવૃત્તિનો જે વિષય હોય તેને શક્ય કહે છે. એજ શક્યને વાચ્ય કહે છે. તે શક્ય પદના અર્થનો જે લક્ષ્યમાણ પદાર્થ સાથે સમ્બન્ધ હોય તેનું નામ લક્ષણા છે. તે લક્ષણા વૃત્તિ બે પ્રકારની છે. (૧) કેવલલક્ષણા (૨) લક્ષિતલક્ષણા તેમાંથી અહિં કેવલલક્ષણાનો ઉપયોગ છે માટે તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. “શક્ય સાક્ષાત્સમ્બન્ધઃ કેવલ લક્ષણા” પદના શક્ય (વાચ્ય) અર્થનો જે લક્ષ્યમાણ અર્થ તેની સાથે સાક્ષાત્સમ્બન્ધ તેનું નામ કેવલ લક્ષણા છે. તે કેવલ લક્ષણા ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) જહત્લક્ષણા (૨) અજહત્લક્ષણા (૩) જહત્ અજહત્ (ભાગત્યાગ) લક્ષણા તેમાં પ્રથમ જહત્લક્ષણા કહે છે. “શક્યાર્થ પરિત્યાગેન તત્સમ્બન્ધ્યર્થાન્તરેવૃત્તિઃ જહલ્લક્ષણા”-પદના શક્યઅર્થનો પરિત્યાગ કરીને તે શક્ય અર્થના સમ્બન્ધવાળા અન્ય પદાર્થને વિષે જે તે પદની લક્ષણાવૃત્તિ છે. તેનું નામ જહત્લક્ષણા છે જેમ શ્રોતા પુરુષને ગંગાના તીરને વિષે ઘોષનો બોધ થાય એ પ્રકારના અભિપ્રાયે કરીને આપ્ત વક્તા પુરુષે ઉચ્ચારણ કર્યું જે “ ગંગાયાં ઘોષઃ પ્રતિવસતિ” શ્રીભાગીર્થ્યા ગંગાને વિષે ગાયોને રહેવાનો વાહો વસે છે । તે વાક્યને શ્રવણ કરીને-ગંગાપદનો શક્ય અર્થરૂપ જલપ્રવાહને વિષે તે ઘોષની આધારતા (રહેવાપણા) ની અયોગ્યતા દેખતો છતો ગંગાપદના તીરમાં લક્ષણા કરે છે.

ત્યાં ગંગાપદનો શક્યઅર્થ જે જલનો પ્રવાહ છે. તેનો પરિત્યાગ કરીને તે શક્ય અર્થના સંયોગ સમ્બન્ધવાલું જે તીરરૂપ અર્થ છે તે તીરને વિષે ગંગાપદની લક્ષણાવૃત્તિ છે એનેજ જહત્ લક્ષણા કહે છે. ॥૭૩૪॥

ન સા તત્ત્વમસીત્યત્ર, વાક્ય ણા પ્રવર્તતે ।

ગંગાયા અપિ ઘોષસ્યાધારાધેયત્વલક્ષણમ્ ૭૩૫

ટીકા—તે જહત્ લક્ષણા ‘તત્ત્વમસિ’ મહાવાક્યમાં બરાબર બેસતી આવતી નથી કારણ કે ગંગા અને ઘોષનો આધારાધેયભાવ સમ્બન્ધ છે તેવો તત્ત્વમસિ વાક્યમાં ઘટતો નથી. ॥ ૭૩૫ ॥

સર્વો વિરુદ્ધવાક્યાર્થસ્તત્ર પ્રત્યક્ષતસ્તતઃ ।

ગંગાસમ્બન્ધવત્તીરે, લક્ષણા સંપ્રવર્તતે ॥ ૭૩૬ ॥

ટીકા—“ગંગાયાં ઘોષઃ” એ સ્થલમાં પ્રત્યક્ષપણાથી સર્વ વાક્યાર્થ વિરુદ્ધ છે. કેમકે ગંગાપદનો શક્ય અર્થ જે જલ તેમાં આધાર આધેય સમ્બન્ધથી ઘોષનું વસવું બની શકતું નથી. તેથી ગંગાના સમ્બન્ધી તટમાં લક્ષણા થાય છે. પટલે ગંગા પ્રવાહમાં નદિ પળ ગંગાને કિનારે ગામ—નેહ છે એમ સમજાય છે. ॥ ૭૩૬ ॥

તથા તત્ત્વમસીત્યત્ર, ચૈતન્યૈકત્વલક્ષણે ।

વિવક્ષિતે તુ વાક્યાર્થેऽપરોક્ષત્વાદિલક્ષણઃ ૭૩૭

જહલ્લક્ષણા નિરાસઃ

વિરુદ્ધ્યતે ભાગમાત્રો, ન તુ સર્વો વિરુદ્ધ્યતે ।

તસ્માજ્જહલક્ષણાયાઃ પ્રવૃત્તિર્નાત્ર યુજ્યતે ॥ ૭૩૮

ટીકા—‘તત્ત્વમસિ’ એ વાક્યમાં એકત્વરૂપ ચૈતન્યજ વાક્યાર્થ કહેવાની વક્તાની ઇચ્છા છે. તે દિશામાં પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ એકજ અંશનો વિરોધ છે. સર્વ અંશમાં વિરોધ નથી. માટે આ મહાવાક્યમાં જહત્ લક્ષણા બની શકતી નથી. ॥૭૩૭-૭૩૮॥

વાચ્યાર્થસ્ય તુ સર્વસ્ય, ત્યાગે ન ફલમીક્ષ્યતે ।

નાલિકેર ફલસ્યેવ, કઠિનત્વધિયા નૃણામ્ ૭૩૯

ટીકા—જહત્ લક્ષણામાં સર્વ વાચ્યાર્થભાગ ત્યાગ કરવો પડે છે. તેમ તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં સર્વ વાચ્ય ભાગનો ત્યાગ કરીએ તો કાંઈપણ ફલની પ્રાપ્તિ થાય નહિ. જેમ કોઈ પુરુષ નાલિયેર લેવાની ઇચ્છાથી પ્રવૃત્ત થાય પણ જો ઉપરથી કઠિન જોડેને તેનો ત્યાગ કરે તો, તેથી અંદર રહેલ કોપરું તેને મળતું નથી. પણ જો ઉપરનો એકલો કઠિન ભાગ ત્યાગે અને અંદરનો ભાગ ગ્રહણ કરે તો લાભ થાય. તેમ તત્ પદ અને ત્વં પદનો સર્વભાગ ત્યાગ કરે તો તેને પણ કાંઈ લાભ થવા સંભવ નથી. ॥ ૭૩૯ ॥

ગંગાપદં યથા સ્વાર્થે, ત્યક્ત્વા લક્ષ્યતે તટમ્ ।

તત્પદં ત્વં પદં વાપિ, ત્યક્ત્વા સ્વાર્થે યથાશિલમ્

તદર્થે વા ત્વમર્થે વા, યદિ લક્ષ્યતિ સ્વયમ્ ।

તદા જહલક્ષણાયાઃ, પ્રવૃત્તિરુપપદ્યતે ॥૭૪૧॥

न शङ्कनीयमित्यार्यैर्ज्ञातार्थे न हि लक्षणा ।

तत्पदं त्वं पदं वापि, श्रूयते च प्रतीयते ॥७४२॥

टीका—“गंगायां घोषः” ए वाक्यमां गंगापद् पोताना प्रवाहरूप अर्थने त्यजीने लक्षणावृत्तिद्वारा तटने बतावे छे. एज रीते तत्पद् अथवा त्वं पद पोताना सब अर्थने छोडीने जो तत्पदप्रतिपाद्य अर्थ अथवा त्वं पद प्रतिपाद्य अर्थने बतावे तो जहत् लक्षणा प्रवृत्त थाय. पण श्रेष्ठ पुरुषोए आवी शंका करवी नहि. केमके जाणेला अर्थना बिषयमां लक्षणा थती नथी. तत्पद् अने त्वंपद सांभळवामां आवे छे अने प्रतीत थाय छे. ॥७४० थी ७४२॥

तदर्थे च कथं तत्र, संप्रवर्तते लक्षणा ।

अजहल्लक्षणानिरासः

अत्र शोणो धावतीति वाक्यवन्न प्रवर्तते ॥७४३॥

अजहल्लक्षणा वापि, सा जहल्लक्षणा यथा ।

गुणस्य गमनं लोके, विरुद्धं द्रव्यमन्तरा ॥७४४॥

टीका—‘तत्त्वमसि’ ए महावाक्यमां जहत् लक्षणानी प्रवृत्ति केम थइ शके ? जवाब न ज थाय. तेमज “ शोणो धावति ” लाल दोडे छे. ए वाक्य अजहत् लक्षणाने समजावे छे. पण अजहत् लक्षणा ‘तत्त्वमसि’ महावाक्यमां बनी शके तेम नथी कारण के द्रव्य विना गुणमां चालवानो स्वभाव लोकमां जोवामां आवतो नथी.

અજહલ્લક્ષણાનો પ્રકાર સમજાવતાં કહે છે કે “શક્યા-
ર્થાપરિત્યાગેન તત્સમ્બન્ધ્યર્થાત્તરે વૃત્તિઃ અજહત્ લક્ષણા” અર્થ-
પદના શક્ય અર્થનો ત્યાગ કર્યા વિના તેના સમ્બન્ધવાળા બીજા
અર્થને વિષે જે પદની વૃત્તિ તેનું નામ અજહત્લક્ષણા છે. જેમ
“શોળો ધાવતિ” લાલ દોડે છે. એ વચન સાંભળીને શ્રોતા
પુરુષને લાલ ગુણમાં દોડવાની અનુપપત્તિ સમજતાં તે રંગ
જેમાં રહ્યો છે એવા અશ્વમાં લક્ષણાનું બાન થાય છે. એટલે તે
લાલ રંગ અને અશ્વ બેઉને ગ્રહણ કરે છે એનું નામ અજહત્
લક્ષણા છે. ॥૭૪૩-૭૪૪॥

અતસ્તમપરિત્યજ્ય, તદ્ગુણાશ્રયલક્ષણઃ ।

લક્ષ્યાદિર્લક્ષ્યતે તત્ર, લક્ષણાઽસૌ પ્રવર્તતે ॥૭૪૫॥

ટીકા—દ્રવ્ય વિના ગુણનું ગમન અસંભવ છે. માટે ગુણને
ન છોડીને તેના આશ્રયરૂપ ઘોડાને—લક્ષ્યપદાર્થને બતાવે છે.
એ સ્થલમાં અજહત્ લક્ષણા પ્રવૃત્ત થાય છે. ॥૭૪૫॥

વાક્યે તત્ત્વમસીત્યત્ર, બ્રહ્માત્મૈકત્વબોધકે ।

પરોક્ષત્વાપરોક્ષત્વાદિવિશિષ્ટચિતોર્ઘ્યોઃ ॥૭૪૬॥

એકત્વરૂપવાક્યાર્થો, વિરુદ્ધાંશાવિવર્જનાત્ ।

ન મિધ્યતિ યતસ્તસ્માન્નાહલ્લક્ષણામના ॥ ૭૪૭ ॥

ટીકા—જીવ અને બ્રહ્મની એકતા પ્રતિપાદન કરનાર
‘તત્ત્વમસિ, એ મહાવાક્યમાં પરોક્ષત્વવિશિષ્ટ ચૈતન્ય અને અપ-

रोक्षत्वविशिष्ट चैतन्य ए बन्नेना विरुद्धभावपरोक्षत्वनो अने अपरोक्षत्वनो त्याग करी बन्नेनी एकतारूप वाक्यार्थ सिद्ध थतो नथी. माटे अहीं अजहत् लक्षणा मानी नथी. ७४६-७७

तत्पदं त्वंपदं चापि, स्वकीयार्थविरोधिनम् ।

अंशं सम्यग्लक्षय्य, स्वाऽविरुद्धांशसंयुतम् ७४८
तदर्थं वा त्वमर्थं वा, सम्यग्लक्षयतः स्वयम् ।

भागलक्षणया साध्यं, किमस्तीति न शङ्क्यताम् ७४९

टीका—जो 'तत्त्वमसि' ए वाक्यमानां तत्पद अने त्वं पद पोतपोताना अर्थना विरोधी भागने त्याग करी पोत-पोताना अविरोधी भाग सहित तत्पदना अर्थ (परोक्षत्वविशिष्ट चैतन्य) नो अथवा त्वंपदना अर्थ (अपरोक्षत्व विशिष्ट चैतन्य) नो सारी रीते लक्ष करे तो भागलक्षणाथी श्रुं फल थशे एवी शंका करवी नहि. ॥७४८-७४९॥

अविरुद्धं पदार्थान्त-रांशं स्वांशं च तत्कथम् ।

एकं पदं लक्षणया, संलक्षयितुमर्हति ॥ ७५० ॥

टीका—कदि एम कहेवामां आवे के एकज पदमां लक्षणा केम करता नथी ? बेउ पदमां लक्षणा करवानी जरूर शी छे ? तो तेनो जवाब ए छे के—तत् अथवा त्वं पद—एकज पद बीजापदार्थना विरोधी भागने अने पोताना भागने

લક્ષણાવડે કેવી રીતે લક્ષિત કરી શકે ? જવાબ—ન જ કરો શકે. ॥૭૫૦॥

પદાન્તરેણ સિદ્ધાયાં, પદાર્થપ્રમિતૌ સ્વતઃ ।

તદર્થપ્રત્યયાપેક્ષા, પુનર્લક્ષણયા કુતઃ ॥ ૭૫૧ ॥

ટીકા—જો અન્યપદ વડે અન્યપદના અર્થનું જ્ઞાન સ્વયં-સિદ્ધ થઈ જાય તો પછી લક્ષણાવડે તે પદના અર્થ જ્ઞાનની શી જરૂર છે ? એક એવો પૂર્વપક્ષ થાય છે કે—સર્વત્ર એકપદમાં જ લક્ષણા થાય છે. પણ ‘તત્ત્વમસિ’ વાક્યના તત્ તથા ત્વં બેડ પદમાં લક્ષણા કરવામાં આવી છે. એમાં શું કારણ છે ? કેવળ તત્પદમાં લક્ષણા કરીને તત્પદના અર્થના વિરુદ્ધ ભાગનો ત્યાગ કરી તેના અવિરુદ્ધ ભાગયુક્ત તત્પદના અર્થને લક્ષિત કરશે । અથવા ત્વં પદમાં લક્ષણા કરી, ત્વં પદ અર્થના વિરુદ્ધ ભાગને ત્યાગી તેના અવિરુદ્ધ ભાગયુક્ત ત્વં પદના અર્થને લક્ષણા દ્વારા બતાવશે. આ રીતે જ્યારે એક પદમાં લક્ષણા કરવાથી કામ ચાલી શકે છે તો પછી બેડ પક્ષમાં લક્ષણા કરવાની શી જરૂર છે ? તેનું સમાધાન એમ છે કે—એકજ પદ પોતાના ભાગને અને અન્ય પદાર્થના ભાગને કેવી રીતે લક્ષિત કરશે ? એક પદથી પદાર્થજ્ઞાન થયા પછી લક્ષણા વિના પણ અર્થજ્ઞાન થઈ શકે છે. તેથી લક્ષણાની જરૂરજ રહેતી નથી. માટે બેડ પદના કાંઈક ભાગનો ત્યાગ કરી એકલા ચૈતન્યને લક્ષિત કરાવવા બેડ પદ માં લક્ષણા સ્વીકારી છે. ॥ ૭૫૧ ॥

भागत्यागलक्षणाभ्युपगमः

तस्मात्तत्त्वमसीत्यत्र, लक्षणा भागलक्षणा ।

વાક્યાર્થસત્ત્વા સ્વર્ણકરસતાસિદ્ધયે મતા ॥૭૫૨॥

ટીકા—તેથી પંક્તિઓ ‘તત્ત્વમસિ’ એ વાક્યમાં અલંકાર-રૂપ એકસત્ત્વસ્તુને સિદ્ધ કરવામાટે જહદજહત્ત્વલક્ષણા માની છે.

भागं विरुद्धं संत्यज्याविरोधो लक्ष्यते यदा ।

સા ભાગલક્ષણેત્યાહર્લક્ષણજ્ઞા વિચક્ષણાઃ॥૭૫૩॥

ટીકા—જ્યારે વિરુદ્ધ ભાગનો ત્યાગ કરીને અવિરોધને લક્ષ્યકરે, ત્યારે લક્ષણને જાણનારા વિચક્ષણ પુરુષો તેને ભાગલક્ષણા અથવા જહદજહત્ત્વ લક્ષણા કહે છે. ॥૭૫૩॥

હવે ત્રીજી ભાગત્યાગ અથવા જહત્ત્વઅજહત્ત્વ લક્ષણાનું વર્ણન કરે છે. “શક્યૈકદેશપરિત્યાગેનૈકદેશે વૃત્તિઃ જહદજહલ્લક્ષણા” અર્થ—પદના શક્ય અર્થના એકદેશનો પરિત્યાગ કરીને એક દેશ વિષે જે પદનો લક્ષણાવૃત્તિ છે. તેનું નામ જહદજહત્ત્વ (ભાગ ત્યાગ) લક્ષણા કહે છે. જેમ ‘સોયંદેવદત્તઃ’ તે આ દેવદત્ત છે. આ વાક્ય સાંભળી તે ‘અને ‘આ’ એ બેઉપદોમાં દેવદત્ત જે વ્યક્તિ છે તેમાં લક્ષણા કરે છે. તત્ત્વદેશકાલવિશિષ્ટ દેવદત્તવ્યક્તિ ‘સઃ’ પદનો શક્ય અર્થ છે. અને એતત્ત્વ (આ) દેશકાલ વિશિષ્ટ દેવ-દત્ત વ્યક્તિ ‘અયમ્’ પદનો શક્ય અર્થ છે. એ રીતે બન્ને શક્ય અર્થોનો અમેદ સંભવતો નથી માટે ‘સઃ’ પદના શક્ય અર્થમાં જે તે દેશ કાલ વિશિષ્ટરૂપ એકભાગ તેનો પરિત્યાગ કરીને

देवदत्तरूप व्यक्तिमात्रमां 'सः' पदनी लक्षणावृत्ति छे. तथा
 'अयं' पदना शक्य अर्थने विषे एतत् देशकाल विशिष्टरूप एक
 भाग तेनो परित्याग करीने देवदत्त व्यक्तिमां 'अयम्' पदनी
 लक्षणा छे. आनुंज नाम भागत्यागलक्षणा छे. ॥७५३॥

सोऽयं देवदत्त इति, वाक्यं वाक्यार्थ एव वा ।

देवदत्तैक्यरूपस्व-वाक्यार्थाऽनवबोधकम् ॥७५४॥

देशकालादिवैशिष्ट्यं, विरुद्धांशं निरस्य च ।

अविरुद्धं देवदत्तदेहमात्रं स्वलक्षणम् ॥ ७५५ ॥

भागलक्षणया सम्यग्लक्षयत्यनया यथा ।

तथा तत्त्वमसीत्यत्र, वाक्यं वाक्यार्थ एव वा ॥७५६॥

परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टचितोर्द्वयोः ।

एकत्वरूपवाक्यार्थ-विरुद्धांशमुपस्थितम् ॥७५७॥

परोक्षत्वाऽपरोक्षत्वसर्वज्ञत्वादिलक्षणम् ।

बुद्ध्यादिस्थूलपर्यन्तमाविद्यकमनात्मकम् ॥७५८॥

तत्त्वंपदलक्ष्यार्थस्वरूपम् ।

परित्यज्य विरुद्धांशं, शुद्धचैतन्यलक्षणम् ।

वस्तु केवलसन्मात्रं, निर्विकल्पंनिरंजनम् ॥७५९॥

लक्षयत्यनया सम्यग्भागलक्षणया ततः ।

सर्वापाधिर्विनिर्मुक्तं, सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥७६०॥

નિર્વિશેષં નિરાભાસમતાદૃશમનીદૃશમ્ ।

અનિર્દેશ્યમનાદ્યન્તમનન્તં શાન્તમચ્યુતમ્ ॥

અપ્રતર્ક્યમવિજ્ઞેયં, નિર્ગુણં બ્રહ્મ શિષ્યતે ॥૭૬૧॥

ટીકા—‘તે આ દેવદત્ત છે’ એ વાક્યનો અર્થ દેવદત્તના એકત્વરૂપ પોતાના વાક્યાર્થના અપ્રકાશક દેશકાલ આદિની વિશિષ્ટતારૂપ વિરુદ્ધ ભાગ ત્યાગીને લક્ષણાદ્વારા જેમ અવિરોધી દેવદત્ત વ્યક્તિમાત્રને લક્ષિત કરે છે. એ પ્રમાણે ‘તત્ત્વમસિ’ એ સ્થૂળમાં વાક્ય અથવા વાક્યાર્થ પરોક્ષત્વવિશિષ્ટ ચૈતન્ય અને અપરોક્ષત્વ વિશિષ્ટ ચૈતન્ય એ બેઉના ઉપસ્થિત એકત્વરૂપ વાક્યાર્થના વિરુદ્ધ ભાગ પરોક્ષત્વ, અપરોક્ષત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, અલ્પજ્ઞત્વરૂપ, બુદ્ધિથી લઈ સ્થૂળપર્યંત અવિદ્યાકલ્પિત અનાત્મવસ્તુને ત્યાગીને અવિરુદ્ધ, શુદ્ધ, ચૈતન્યરૂપ કેવલ સત્સ્વરૂપ, નિર્વિકલ્પ, નિરંજન, બ્રહ્મને ભાગલક્ષણાદ્વારા સારીરીતે લક્ષિત કરે છે. ત્યારપછી અઘંડબ્રહ્મ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારપછી સર્વઉપાધિથી રહિત સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ અદ્વિતીય, એકરૂપ પ્રતિબિમ્બરહિત, જેને તે ‘અથવા ‘આ’ કહી શકાતું નથી, જે આંગળીથી બતાવી શકાતું નથી, આદિ અને અંતથી રહિત, વ્યાપક, શાન્ત, કૂટસ્થ, તર્ક અને જ્ઞાનનો અવિષય એવા નિર્ગુણબ્રહ્મ શેષ રહે છે. ૭૫૪ થી ૭૬૧ ॥

વાક્યાર્થવિરોધાભાવઃ

ઉપાધિવૈશિષ્ટ્યકૃતો વિરોધો,

બ્રહ્માત્મનોરેકતયાધિગત્યા ।

उपाधिवैशिष्ट्य उदस्यमाने

न कश्चिदप्यस्ति विरोध एतयोः॥ ७६२॥

ટીકા—જીવ અને બ્રહ્મમાં ઉપાધિથી ભેદ જોવામાં આવે છે. તેની એકતાના જ્ઞાનથી ઉપાધિને દૂર કરવાથી તે બેમાં (જીવ અને બ્રહ્મમાં) કોઈ પ્રકારનો ભેદ રહેતો નથી. ॥૭૬૨॥

तयोरुपाधिश्च विशिष्टता च,

तद्धर्मभाક્ત્વં च विलक्षणत्वम् ।

आन्त्या कृतं सर्वमिदं मृषैव,

स्वप्नार्थवज्जाग्रति नैव सत्यम् ॥ ७६३॥

ટીકા—જીવ અને બ્રહ્મની ઉપાધિવિશિષ્ટતા, તે ધર્મ-યુક્ત હોવું, વિચિત્રતા એ સર્વ અજ્ઞાનની કલ્પના છે. માટે સ્વપ્નમાં જોણા પદાર્થની પેઠે આ સર્વ મિથ્યા છે માટે જાગ્રત્માં જણાતા પદાર્થો પણ સત્ય નથી. ॥૭૬૩॥

निद्रासूतशरीरधर्मसुखदुःखादिप्रपंचोऽपि वा
जीवेशादिभिदापि वा न च ऋतं कर्तुं कचिच्छक्यते।
मायाकल्पितदेशकालजगदीशादिभ्रमस्तादृशः,
को भेदोऽस्त्यनयोर्द्वयोस्तु कतमः सत्योन्यतः को
भवेत् ॥ ७६४ ॥

ટીકા—નિદ્રામાં—સ્વપ્નમાં—પુત્ર. સ્થૂલતા, કૃશતા વિગેરે શરીર ધર્મ સુખ, દુઃખ વિગેરે સંસારનો ફેલાવો તથા જીવ ईश्वर વિગેરે ભેદ જે જણાય છે તેને કોણ સત્ય સિદ્ધ કરી શકે તેમ છે ? માયાથી કલ્પિત દેશ, કાલ, જગત્, ईश्वर વિગેરેનો ભ્રમ પણ મિથ્યાજ છે. તો પછી જીવ અને ईश्वરનો ભેદ ક્યાં ? અન્ય હેતુથી કોઈ પદાર્થ સત્ય થઈ શકે તેમ નથી. માટે જાગ્રત્ અને સ્વપ્ન બન્ને મિથ્યા છે. ॥ ૭૩૪ ॥

न स्वप्नजागरणयोरुभयोर्विशेषः,

संदृश्यते क्वचिदपि भ्रमजैर्विकल्पैः ।

यद्दृष्टदर्शनमुखैरत एव मिथ्या,

स्वप्नो यथा ननु तथैव हि जागरोपि ७૩૫

ટીકા—જોણાને જોવું વિગેરે ભ્રમથી ઉત્પન્ન થનારા વિકલ્પોદ્વારા કોઈ સ્થલે સ્વપ્ન અને જાગરણમાં ભેદ જોવામાં આવતો નથી માટે સ્વપ્નની પેઠે જાગરણ પણ મિથ્યા છે ॥ ૭૩૫ ॥

अखंडार्थोपदेनः

अविद्याकार्यतस्तुल्यौ, द्वावपि स्वप्नजागरौ ।

दृष्टदर्शन दृश्यादिकल्पनोभयतः समा ॥૭૩૬॥

ટીકા—સ્વપ્ન અને જાગ્રત્ બેઉ અવસ્થાઓ અવિદ્યાનું કાર્ય છે. માટે એક સમાન બેઉ મિથ્યા છે. તેમજ સ્વપ્ન અને

જાગ્રત્, દૃષ્ટ, દર્શન, અને દૃશ્ય આદિની કલ્પના પણ મિથ્યા છે ॥ ૭૬૬ ॥

અભાવ ઉભયોઃ સુષૌ, સર્વૈરપ્યનુભૂયતે ।

ન કશ્ચિદનયોર્ભેદસ્તસ્માન્મિથ્યાત્વમર્હતઃ ૭૬૭

ટીકા—સર્વ લોકો સુષુપ્તિમાં સ્વપ્ન અને જાગ્રતના અભાવનો અનુભવ કરે છે. માટે એ બેમાં કાંઈ ભેદ નથી. તેથી સ્વપ્ન અને જાગ્રત્ બેઉ મિથ્યા છે. ॥ ૭૬૭ ॥

આન્ત્યા બ્રહ્મણિ ભેદોઽયં, સજાતીયાદિલક્ષણઃ।

કાલત્રયેઽપિ હે વિદ્વન્, વસ્તુતો નૈવ કશ્ચન ૭૬૮

ટીકા—હે વિદ્વન્ ભૂત, ભવિષ્ય, અને વર્તમાન ત્રણે કાલમાં આન્તિથી માસનારા સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગત એ કોઈ પણ ભેદ વસ્તુતઃ બ્રહ્મમાં નથી ॥ ૭૬૮ ॥

યત્ર નાઽન્યત્પશ્યતીતિ, શ્રુતિર્દ્વૈતં નિષેધતિ ।

કલ્પિતસ્ય શ્રમાદ્ભૂમ્નિ, મિથ્યાત્વાઽવગમાયતત્ ॥

ટીકા—જે અવસ્થામાં બીજું કાંઈ જોતો નથી એ શ્રુતિ આન્તિથી બ્રહ્મમાં આરોપિત વસ્તુનું મિથ્યાત્વ કહે છે અર્થાત્ દ્વૈતનો નિષેધ કરે છે. ॥ ૭૬૯ ॥

યતસ્તતો બ્રહ્મ સદાઽદ્વિતીયં,

વિકલ્પશૂન્યં નિરુપાધિ નિર્મલમ્ ।

નિરન્તરાઽઽનન્દઘનં નિરીહં,

નિરાસ્પદં કેવલમેકમેવ ॥ ૭૭૦ ॥

ટીકા—કારણ કે શ્રુતિ દ્વૈતનો નિષેધ કરે છે—માટે સદા અદ્વિતીય, વિકલ્પ રહિત, ઉપાધિશૂન્ય, શુદ્ધ સર્વદા આનન્દ-ઘન, ચેષ્ટારહિત. સ્વપ્રતિષ્ઠ અને કેવલ માત્ર એકજ બ્રહ્મ છે. ॥ ૭૭૦ ॥

નૈવાઽસ્તિ કાચનભિદા ન ગુણપ્રતીતિ—

નો વાક્યપ્રવૃત્તિરપિ વા ન મનઃ પ્રવૃત્તિઃ ।

યત્કેવલં પરમશાન્તમનન્તમાય—

માનન્દમાત્રમવભાતિ સદદ્વિતીયમ્ ॥ ૭૭૧ ॥

ટીકા—બ્રહ્મમાં ઓઈ પ્રકારનો ભેદ નથી. તેમાં સુખ દુઃખ વિગેરે ગુણોની પ્રતીતિ થતી નથી. તેમાં મન અથવા વાણીનો વ્યાપાર પહોંચતો નથી. તે કેવલ પરમ શાન્ત અને વ્યાપક છે. તે સર્વથી પ્રથમ છે. તેમાં સદા અદ્વિતીય આનન્દરૂપતા ભાસે છે. ॥ ૭૭૧ ॥

યદિદં પરમં સત્યં, તત્ત્વં સચ્ચિત્સુખાત્મકમ્

અજરામરણં નિત્યં, સત્યમેતદ્વચો મમ ॥૭૭૨॥

ટીકા—જે આ બ્રહ્મ છે તે જરા (વૃદ્ધ) મરણ રહિત, સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપ છે. તે નિત્ય છે એ મારાં વચનો સત્ય છે. ॥ ૭૭૨ ॥

ન હિ ત્વં દેહોઽસાવસુરપિ ચ વાપ્યક્ષત્તિક્ષ્ણે,
 મનો વા બુદ્ધિર્વા ક્વચિદપિ તથાઽહંકૃતિરપિ ।
 ન ચૈષાં સંઘાતસ્ત્વમુભવસિ વિદ્વન્ શૃણુ પરં,
 યદેતેષાં સાક્ષી સ્ફુરણમમલં તત્ત્વમસિ હિ ૭૭૩

ટીકા—હે વિદ્વન્ ! આત્મસ્વરૂપ તું આ શરીર નથી, પ્રાણ નથી, ઇન્દ્રિય સમૂહ નથી, મન નથી, બુદ્ધિ નથી, અહં-કાર નથી તેમ એ સર્વનો સંઘાત પણ તું નથી. માટે ધ્યાન દર્શને સાંભળ; તે શરીરાદિ સર્વનો સાક્ષી, નિર્મલ સ્ફુરણ રૂપ બ્રહ્મ છો. ॥ ૭૭૩ ॥

યજ્જાયતે વસ્તુ તદેવ વર્ધતે,

તદેવ મૃત્યું સમુપૈતિ કાલે ।

જન્મૈવ તેનાસ્તિ તથૈવ મૃત્યુ—

નાસ્ત્યેવ નિત્યસ્ય વિભોરજસ્ય ॥૭૭૪॥

ટીકા—જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તેજ વૃદ્ધિ પામે છે અને સમય આવતાં તેજ નાશ પામે છે. તું વ્યાપક જન્મરહિત અને નિત્ય છે. માટે તારો જન્મ નથી તેમ મૃત્યુ પણ નથી. ॥ ૭૭૪ ॥

ય ઇષ દેહો જનિતઃ સ એવ,

સમેધતેનશ્યતિ કર્મયોગાત્ ।

ત્વમેતદીયાસ્વખિલાસ્વવસ્થા—

સ્વવસ્થિતઃ સાક્ષ્યસિ બોધમાત્રઃ ૭૭૫

ટીકા—જે આ શરીર છે તેજ કર્મ વશ ઉત્પન્ન થાય છે, વધે છે અને નાશ પામે છે. તું તેની બાલકાદિ અવસ્થાનો, તેમાં રહેતા છતાં તેનો સાક્ષી અને બોધ સ્વરૂપ છો ॥૭૭૫॥

અથ કેવલબોધપંચકમ્.

યત્સ્વપ્રકાશમખિલાત્મકમાસુષુતે—

રેકાત્મનાઽહમહમિત્યવભાતિ નિત્યમ્ ।

બુદ્ધેઃ સમસ્તવિકૃતેરવિકારિ બોદ્ધ,

યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ કેવલ બોધમાત્રમ્ ૭૭૬॥૧

ટીકા—જે સુષુતિ સમય પર્યંત બીજા પ્રકાશની અપેક્ષા વિના સ્વપ્રકાશ સ્વરૂપ છે. હું હું એ રીતે એક ભાવથી નિત્ય ધાસે છે, જેમાં બુદ્ધિ અથવા અન્ય કોઈ વિકારના યોગથી વિકાર આવતો નથી. એવો જ્ઞાતા કેવલ જ્ઞાનસ્વરૂપ જે બ્રહ્મ તેજ તું છે. ॥૭૭૬॥૧॥

સ્વાત્મન્યનસ્તમયસંવિદિ કલ્પિતસ્ય,

વ્યોમાદિ સર્વ જગતઃ પ્રદદાતિ સત્તામ્ ।

સ્ફૂર્તિં સ્વકીયમહસા વિતનોતિ સાક્ષા—

યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ કેવલ બોધમાત્રમ્ ॥૭૭૭॥ ૨

ટીકા—જે જ્ઞાનમય પોતાના સ્વરૂપમાં આરોપિત આકા-
શાદિ સર્વ જગત્ને અસ્તિત્વ (જીવન) આપે છે, અને જે પોતાના
તેજથી સર્વમાં વેષ્ટા કરવાની શક્તિ પ્રેરે છે તે કેવલ આનન્દ
સ્વરૂપ બ્રહ્મ તું જ છે. ॥૭૭૭॥૨॥

સમ્યક્ સમાધિનિરતૈર્વિમલાન્તરંગે,
સાક્ષાદવેક્ષ્ય નિજતત્ત્વમપારસૌખ્યમ્ ।
સંતુષ્યતે પરમહંસ કુલૈરજસ્રં,
યદ્ બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ કેવલબોધમાત્રમ્ ૭૭૮॥૩

ટીકા---સમાધિમાં મગ્ન રહેનાર પરમહંસ સંન્યાસીઓ
પોતાના નિર્મલ અન્તઃકરણમાં જે અસીમ સુખરૂપ આત્મતત્ત્વ
નું ઉત્તમરૂપથી પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીને પરમઆનન્દનો અનુભવ
કરે છે તે કેવલ જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ તું જ છે. ॥૭૭૮॥૩॥

અન્તર્વહિઃ સ્વયમર્સંહિતમેકરૂપ-
મારોપિતાર્થવદુદંચતિ મૂઢબુદ્ધેઃ ।
મૃત્સ્નાદિવદ્વિગતવિક્રયમાત્મવેદ્યં,
યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ કેવલબોધમાત્રમ્ ॥ ૭૭૯॥૪

ટીકા—અંદર અને બહાર અર્સંહિત એકરૂપ છતાં જે મૂઢ
બુદ્ધિવાળા પુરુષોને આરોપિત પદાર્થની પેઠે ઉત્પત્તિ નાશયુક્ત
જણાય છે ઉત્તમ મૃતિકા (સ્ફાટિક) ની સમાન વિકાર રહિત

(સ્વચ્છ) અને કેવલ જ્ઞાનરૂપ આત્માવડેજ જેનો અનુભવ થાય છે. તે બ્રહ્મ તું છે. ॥૭૭૯॥૪॥

શ્રુત્યુક્તમવ્યયમનન્તમનાદિમધ્ય—

મવ્યક્તમક્ષરમનાશ્રયમપ્રમેયમ્ ।

આનન્દસદ્ધનમનામયમદ્વિતીયં,

યદ્બ્રહ્મ તત્ત્વમસિ કેવલબોધમાત્રમ્ ॥૭૮૦॥૫॥

ટીકા—શ્રુતિજેને અવિનાશી, વ્યાપક, આદિમધ્ય-રહિત, અવ્યક્ત, અક્ષર, કોઈનો આશ્રય નહિ છતાં જે સર્વના આશ્રયરૂપ, અપ્રમેય, આનન્દધન, સત્સ્વરૂપ, અનામય અને અદ્વિતીય કહેલું છે. તે કેવલ જ્ઞાનમય શુદ્ધ ચૈતન્ય તું છે.

इति केवलबोधपंचकम्.

शरीरतद्योगतदीयधर्मा—

धारोपणं भ्रान्तिवशात्त्वदीयम् ।

न वस्तुतः किञ्चिदतस्त्वजस्त्वं,

मृत्योर्भयं क्वास्ति तवासि पूर्णः ॥७८१॥

ટીકા—તારામાં જે આ દેહ, અને આત્માનો સમ્બન્ધ, તથા દેહની સ્થૂલતા કૃશતા વિગેરે ધર્મોનું આરોપણ થાય છે એ ભ્રાન્તિ છે. વસ્તુતઃ કાંઈ નથી. માટે તું જન્મરહિત છે તો

પછી તારામાં મૃત્યુનો ભય ક્યાંથી ? નથીજ. તું તો પરિપૂર્ણ
બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. ॥૭૮૧॥

યથદૃષ્ટં भ्रान्तिमत्या स्वदृष्ट्या,
તત્તત્સમ્યગ્વસ્તુદૃષ્ટ્યા ત્વમેવ ।

ત્વત્તો નાન્યદ્વસ્તુ કિંચિત્તુ લોકે,
કસ્માદ્ગ્રીતિસ્તે ભવેદદ્વયસ્ય ॥ ૭૮૨ ॥

ટીકા—ભ્રાન્તિયુક્ત પોતાની દૃષ્ટિથી જે જે વસ્તુઓ જો-
વામાં આવે છે. તે સર્વ વસ્તુઓને જો જ્ઞાનદૃષ્ટિથી જોવામાં આવે
તો સમજાશે કે તે સર્વ તુંજ છે. જ્યારે તારા સિવાય બીજું કાંઈ
છેજ નહિ તો પછી અદ્વિતીય एवો તું તેને ભય કોનો ? અર્થાત્
અદ્વૈત જ્ઞાન થયા પછી સંસારભય રહેતો નથી. ॥૭૮૨॥

पश्यतस्त्वहमेवेदं, सर्वमित्यात्मनाखिलम् ।
भयं स्याद्विदुषः कस्मात्स्वस्मान्न भयमिष्यते

ટીકા—આ સર્વ જગત્ હુંજ છું. એ રીતે સર્વ સંસારને
જે આત્મસ્વરૂપથી જુએ છે. તે પુરુષને તો ભય થાયજ ક્યાંથી ?
કોઈને પણ પોતાનો ભય લાગતો નથી. ॥૭૮૩॥

तस्माच्चमभयं नित्यं, केवलाऽऽनन्दलक्षणम्
निष्कलं निष्क्रियं शान्तं, ब्रह्मैवासि सदाऽद्वयम् ॥

ટીકા—તેથી તું નિર્ભય; નિત્ય, કેવલસુખરૂપ, પૂર્ણ, ક્રિયાશૂન્ય, શાન્ત અને સદા એકરૂપ બ્રહ્મ છે. ॥૭૮૪॥

અથ તત્ત્વમસિપંચકમ્

જ્ઞાતૃજ્ઞાન જ્ઞેયવિહીનં, જ્ઞાતુરભિન્નં જ્ઞાનમસ્વંડમ્
જ્ઞેયાજ્ઞેયત્વાઽદિવિમુક્તં, શુદ્ધં બુદ્ધં તત્ત્વમસિ

ત્વમ્ ॥ ૭૮૫ ॥ ૧ ॥

ટીકા—જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ ત્રિપુટીથી રહિત, જ્ઞાતાથી અભિન્ન, અસ્વંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ, જ્ઞેય તથા અજ્ઞેયરહિત નિર્મલ્લ બોધસ્વરૂપ બ્રહ્મ તું છે. ॥૭૮૫॥૧॥

અન્તઃ પ્રજ્ઞત્વાદિવિકલ્પૈરસ્પૃષ્ટં યત્તદ્ દશિમાત્રમ્
સત્તામાત્રં સમરસમેકં શુદ્ધં બુદ્ધં તત્ત્વમસિત્વમ્

ટીકા—અન્તઃકરણ જ્ઞાનવાન્ છે વિગેરે વિકલ્પો જેને સ્પર્શ પળ કરી શકતા નથી એવો જે કેવલ જ્ઞાનસ્વરૂપ, સત્તામાત્ર નિર્વિકાર, અદ્વિતીય, નિર્મલ્લ બોધસ્વરૂપ બ્રહ્મ તું છે.

સર્વાઽઽકારં સર્વમસર્વં, સર્વનિષેધાવાધિભૂતં યત્ ।

સત્યં શાશ્વતમેકમનન્તં, શુદ્ધં બુદ્ધં તત્ત્વમસિ ત્વમ્

ટીકા—આ સર્વ પદાર્થ જેનો આકાર છે. અર્થાત્ જે સર્વમાં બિરાજમાન છે. જે સર્વ રૂપ છે અને સર્વ પદાર્થથી પૃથક્ છે. જે સર્વનિષેધની અવધિભૂત છે. જે સત્યસ્વરૂપ, નિત્ય, અદ્વિતીય, વ્યાપક, નિર્મલ્લ બોધરૂપ બ્રહ્મ તે તું છે. ॥૭૮૭॥૩॥

નિત્યાનન્દાઁકરસં, નિષ્કલમક્રિયમસ્તાવિકારમ્
પ્રત્યગભિન્નં પરમવ્યક્તં, શુદ્ધં બુદ્ધં તત્ત્વમસિ ત્વમ્॥

ટીકા—નિત્ય સુખરૂપ, અઁકરસ, અંશરહિત, ક્રિયાશૂન્ય, નિર્વિકાર, આત્માથી અભિન્ન, પરમ અવ્યક્ત અથવા અતિદુરાવગાહ, શુદ્ધ, બોદ્ધ સ્વરૂપ બ્રહ્માતત્ત્વ તું જ છે. ત્વં પ્રત્યસ્તાશેષ વિશેષં, વ્યોમેવાન્તર્બહિરપિ પૂર્ણમ્ બ્રહ્માનન્દં પરમદ્વૈતં શુદ્ધં, બુદ્ધં તત્ત્વમસિ ત્વમ્ ॥

ટીકા—જેમાં સર્વવિશેષ અસ્ત પામી ગયાં છે. જે આકાશની પેઠે भीतर અને વહાર પરિપૂર્ણ છે. જે બ્રહ્માનન્દસ્વરૂપ, દ્વૈતરહિત સ્વચ્છ જ્ઞાન તત્ત્વ છે તે તું જ છે. ॥૭૮૯॥૫॥

इतितत्त्वमसिपंचकम्

ब्रह्मैवाहमहं ब्रह्म, निर्गुणं निर्विकल्पकं ।

इत्येवाखंडया वृत्त्या, तिष्ठ ब्रह्मणि निष्क्रिये ७९०

ટીકા—હું બ્રહ્મ જ છું, અર્થાત્ બ્રહ્મ સિવાય કાંઈ છેજ નહિ. હું નિર્ગુણ અને નિર્વિકલ્પ છું. એવા પ્રકારની અઁકર નિષ્ક્રિય બ્રહ્મમાં સ્થિર થા. ॥૭૯૦॥

अखंडामेवैतां घटित परमानन्दलहरीम्,

परिध्वस्तद्वैतप्रमितिममलां वृत्तिमनिशम् ।

अमुंचानः स्वात्मन्यनुपमसुखे ब्रह्मणिपरे,

रमस्व प्रारब्धं क्षपय सुखवृत्त्यात्वमनया ॥७९१॥

ટીકા—આ અખંડ પરમ આનન્દ તરંગાવલીયુક્ત, દ્વૈત જ્ઞાનરહિત, નિર્મલ ચિત્તવૃત્તિનો ત્યાગ ન કરતાં, આત્મ અભિન્ન પરબ્રહ્મમાં નિત્ય નિમગ્ન રહી, એ આનન્દાકારવૃત્તિવડે પ્રારબ્ધ નો ક્ષય કરી નાશ. ॥૭૯૧॥

બ્રહ્માનન્દરસાસ્વાદતત્પરેણૈવ ચેતસા ।

સમાધિનિષ્ઠિતો ભૂત્વા, તિષ્ઠવિદ્વન્સદામુને ૭૯૨

ટીકા—હે મુને ! હે વિદ્વન બ્રહ્માનન્દરસનો સ્વાદલેવામાં તત્પર થયેલા ચિત્તવડે સમાધિ લગાવી સદાસ્થિર રહે. ૭૯૨

શિષ્ય ઉવાચ—શિષ્યપૂછેછે.

અખંડારૂપ્યા વૃત્તિરેષા, વાક્યાર્થશ્રુતિમાત્રતઃ ।

શ્રોતુઃ સંજાયતે કિંવા, ક્રિયાન્તરમપેક્ષતે ૭૯૩

ટીકા—હે ગુરો ! તત્ત્વમસિ મહાવાક્યના અર્થને સાંખ્ય-વાથીજ શ્રોતાને ચિત્તની અખંડવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કે બીજી ક્રિયાની પણ જરૂર પડે છે. ॥૭૯૩॥

સમાધિઃ કઃ કતિવિધસ્તત્સિદ્ધેઃ કિમુ સાધનમ્ ।

સમાધેરન્તરાયાઃ કે, સર્વમેતન્નિરૂપ્યતામ્ ॥૭૯૪

ટીકા—સમાધિ કોને કહે છે ? તે કેટલા પ્રકારની છે ? સમાધિ કરવામાં કેવાં સાધનોની જરૂર છે. તેમાં વિદ્યો કયાં કયાં છે. એ સર્વ કૃપા કરીને નિરૂપણ કરો. ॥૭૯૪॥

आधिकारि भेदाः

तेषां प्रज्ञानुसारेणाखंडावृत्तिरुद्देष्यते ॥७९५॥

ટીકા—મુખ્ય અને ગૌણ વિગેરે ભેદથી આ બ્રહ્મવિદ્યામાં કેટલાય પ્રકારના અધિકારી જોવામાં આવે છે. તેઓના જ્ઞાન પ્રમાણે અઘંડાકાર ચિત્તવૃત્તિનો ઉદય થાય છે. ॥૭૯૫॥

मुख्याधिकारी:

श्रद्धाभक्तिपुरःसरेण विहितेनैवेश्वरं कर्मणा,
संतोष्यार्जिततत्प्रसादमहिमा जन्मान्तरेष्वेव यः।
नित्यानित्यविवेकतीव्रविरतिन्यासादिभिःसाधनै-
र्युक्तः सः श्रवणे सतामभिमतो मुख्याधिकारी
द्विजः ॥ ७९६ ॥

ટીકા--જેણે અન્યજન્મોમાં શ્રદ્ધાભક્તિસહિત શાસ્ત્રની આજ્ઞાપ્રમાણે કર્મવડે ઈશ્વરની પ્રસન્નતા મેળવી તેમની કૃપાથી મહિમા મેળવી લીધો છે. તથા નિત્ય અનિત્ય વસ્તુનો ધિવેક, પરમ વૈરાગ્ય અને સંન્યાસાદિથી જે યુક્ત છે. તેવો દ્વિજ જ બ્રહ્મ-વિદ્યાના શ્રવણમાં મુખ્ય અધિકારી છે. એવી સત્પુરુષોની સંમતિ છે. ॥૭૯.૬॥

અધ્યારોપાઽપવાદક્રમમનુસરતા દૈશિકેનાઽત્ર વેત્રા,
વાક્યાર્થે બોધમાન્યે સતિ સપદિ સતઃ શુદ્ધબુદ્ધે
રમુષ્ય ।

નિત્યાનન્દાઽદ્વિતીયં નિરુપમમમલં યત્પરં તત્ત્વમેકં,
તદ્બ્રહ્મૈવાઽહમસ્મીત્યુદયતિ પરમાર્ચંડતાઽઽકાર
વૃત્તિઃ ॥ ૭૯૭ ॥

ટીકા—અધ્યારોપ (રજ્જુમાં સર્પની કલ્પના) અને અપ-
વાદ (સર્પની ભ્રાન્તિ દૂર કરી રજ્જુનું યથાર્થ જ્ઞાન) એ રીતે
ઉપદેશ કરનાર જ્ઞાની ગુરુદ્વારા તત્ત્વમસિ વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન
થતાંજ, નિર્મલ અન્તઃકરણવાળા પુરુષનો “નિત્ય સુખસ્વરૂપ
અદ્વિતીય ઉપમાં રહિત, નિર્મલ, ઉત્તમ એક બ્રહ્મ હું છું” એવી
અર્ચંડાકાર ચિત્તવૃત્તિનો ઉદય થાય છે. ॥૭૯૭॥

મુખ્યાધિકારીનેબોધપ્રાપ્તિઃ

અર્ચંડાકારવૃત્તિઃ સા, ચિદાભાસ સમન્વિતા ।

આત્માઽભિન્નં પરં બ્રહ્મ, વિષયીકૃત્ય કેવલમ્ ૭૯૮

ટીકા—તે ચૈતન્યના સ્ફુરણયુક્ત અર્ચંડાકારચિત્તવૃત્તિ
આત્માથી અભિન્ન પરબ્રહ્મનો આશ્રય લઈને વિદ્યમાન રહે છે.

બાધતે તદ્વતાઽજ્ઞાનં, યદાવરલક્ષણમ્ ।

અર્ચંડાકારયા વૃત્ત્યા, ત્વજ્ઞાને બાધિતે સતિ ॥૭૯૯

તત્કાર્યં સકલં તેન, સમં ભવતિ વાધિતં ।

તન્તુદાહે તુ તત્કાર્યપટદાહો યથા તથા ॥૮૦૦॥

ટીકા—અર્ચંડાકારચિત્તવૃત્તિથી અજ્ઞાનનો નાશ થઈ જતાં અન્તઃકરણસ્થ આવરણરૂપ અજ્ઞાનદૂર થઈ જાય છે. જેમ સૂત્ર બલી જવાથી તેનું કાર્ય વધ્ધ પળ બલી જાય છે તેમ અજ્ઞાન નાશ થવાથી તેનાં સર્વ કાર્યપળ નાશ પામી જાય છે. તસ્ય કાર્યતયા જીવ-વૃત્તિર્ભવતિ વાધિતા ।

ઉપપ્રભા યથા સૂર્યે, પ્રકાશયિતુમક્ષમા ॥ ૮૦૧ ॥

તદ્વદેવ ચિદાભાસ-ચૈતન્યં વૃત્તિસંસ્થિતમ્ ।

સ્વપ્રકાશં પરં બ્રહ્મ, પ્રકાશયિતુમક્ષમમ્ ॥૮૦૨॥

ટીકા—અજ્ઞાનનો વાધ થઈ જવાથી તેના કાર્યરૂપ જીવ વ્યાપાર પળ વાધિત થઈ જાય છે. જેમ દીપક આદિની જ્યોતિ સૂર્યને પ્રકાશી શકતી નથી તેમ અન્તઃકરણની વૃત્તિમાં સ્થિત ચિદાભાસરૂપ ચૈતન્ય પરબ્રહ્મને પ્રકાશી શકતો નથી. ૮૦૧ ૮૦૨ પ્રચંડાઽઽતપમધ્યસ્થ, દીપવન્નટ્ટદીધિતિઃ ।

તત્તેજસા-ભિભૂતં સહ્યોનોપાધિતયા તતઃ ॥૮૦૩॥

વિમ્બભૂતપરબ્રહ્મ, માત્રં ભવતિ કેવલમ્ ।

યથાઽપનીતે ત્વાદર્શે, પ્રતિવિમ્બમુખં સ્વયમ્ ॥૮૦૪

મુખમાત્રં ભવેત્તદ્વદેતચ્ચોપાધિસંક્ષયાત્ ।

ઘટાઽજ્ઞાને યથા વૃત્ત્યા, વ્યાસયા બાધિતે સતિ ૮૦૫
ઘટં વિસ્ફુરયત્યેષ, ચિદાભાસઃ સ્વતેજસા ।

ન તથા સ્વપ્રભે બ્રહ્મણ્યાભાસ ઉપયુજ્યતે ॥૮૦૬॥

ટીકા--મૂર્યના પ્રચંડતાપમાં રાખેલા તેજહિન દીવાની પેઠે ચિદાભાસપણ બ્રહ્મતેજથી અભિભૂત થઈ, ઉપાધિનો લય થવાથી વિમ્બસ્વરૂપપરબ્રહ્મમાં સ્થિર થાય છે. જેમ દર્પણને સ્વસેડવાથી પ્રતિબિમ્બમાં સ્થિત મુખ મુખસ્વરૂપમાંજ સ્થિત થાય છે. તેમ ઉપાધિ નાશ થવાથી ચિદાભાસ પણ પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે. જેમ ચિદાભાસ પોતાના તેજવડે ઘટાને પ્રકાશે છે. તેમ સ્વયંજ્યોતિબ્રહ્મમાં આભાસની જરૂર નથી. ॥૮૦૩ થી ૮૦૬॥

અત એવ મતં વૃત્તિ-વ્યાપ્યત્વં વસ્તુતઃ સતામ્ ।

ન ફલવ્યાપ્યતા તેન, ન વિરોધઃ પરસ્પરમ્ ૮૦૭

ટાંકા--તેથી સત્પુરુષોએ વસ્તુમાં-બ્રહ્મજ્ઞાનમાં-વૃત્તિવ્યાપ્તિ માની છે. ફલવ્યાપ્તિ માની નથી. માટે પરસ્પર વિરોધ નથી. પ્રસંગને લઈ વૃત્તિવ્યાપ્તિ અને ફલવ્યાપ્તિ સમજાવે છે. અંધારામાં એક લોચંડનો ગોઠો કુંડાનીચે ઢાંક્યો હોય પછી કોઈ દીપક લઈને જાય. પણ તેને લોઢાનો ગોઠો દેખાય નહિ. પણ જ્યારે દંડાર્થા કુંડાને ફોડી નાખે ત્યારે ગોઠો દેખાય છે. અત્રે જે કુંડું ફોડયું તેનું નામ આવરણભંગ-વૃત્તિ-વ્યાપ્તિ અને દીપકના પ્રકાશથી ગોઠો દેખાયો તે ફલવ્યાપ્તિ.

હવે બીજી પ્રક્રિયા એ છે કે-અંધારામાં એક કુંડા નીચે મણિ ઢાંક્યો હોય પછી કોઈ દંડો લઈ કુંડાને ફોડી નાચે એટલે મણિ પ્રકાશે છે તેમાં વૃત્તિ વ્યાપ્તિ છે ફલવ્યાપ્તિ નથી. ૮૦૭

શ્રુત્યોદિતસ્તતો બ્રહ્મ, જ્ઞેયં બુદ્ધયૈવ સૂક્ષ્મયા ।

પ્રજ્ઞામાંઘ્યં ભવેદ્યેષાં, તેષાં ન શ્રુતિ માત્રતઃ ॥૮૦૮

ટીકા--તેથી શ્રુતિએ કહેલું બ્રહ્મ સૂક્ષ્મબુદ્ધિવડે જાણવા યોગ્ય છે. જે પુરુષની બુદ્ધિ મંદ હોય છે તેને શ્રુતિના કથન માત્રથી અસ્વંઠાકાર વૃત્તિ થતી નથી. ॥૮૦૮॥

ગૌણાધિકારીયોને મનનાદિ અપેક્ષા

સ્યાદઃસ્વંઠાકારવૃત્તિર્વિના તુ મનનાદિના ।

શ્રવણાન્મનનાદ્ધ્યાનાન્તાત્પર્યેણ નિરન્તરમ્ ॥૮૦૯

બુદ્ધ્યેઃ સૂક્ષ્મત્વમાયાતિ, તતો વસ્તૂપલભ્યતે ।

મન્દપ્રજ્ઞાવતાં તસ્માત્કરણીયં પુનઃ પુનઃ ॥૮૧૦॥

શ્રવણં મનનં ધ્યાનં, સમ્યગ્વસ્તૂપલબ્ધયે ।

સર્વવેદાન્તવાક્યાનાં ષડ્ભિર્લિઙ્ગૈઃ સદ્વ્યયે ॥૮૧૧

પરે બ્રહ્મણિ તાત્પર્યનિશ્ચયં શ્રવણં વિદુઃ ।

શ્રુતસ્યૈવાઽદ્વિતીયસ્ય, વસ્તુનઃ પ્રત્યગાત્મનઃ ॥૮૧૨॥

મનન સ્વરૂપઃ

વેદાન્તવાક્યાનુગુણ-યુક્તિભિસ્ત્વનુચિન્તનમ્ ।

મનનં તદ્દ્યુતાર્થસ્ય, સાક્ષાત્કરણ કારણમ્॥૮૧૩॥

ટીકા—મંદ પુરુષનો મનનાદિવિના અઘંડાકારવૃત્તિ થતી નથી. માટે મંદબુદ્ધિવાળાં તાત્પર્યઘડે નિરન્તર શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસન કરવું તેથી બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ થાય છે. તેનાથી વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી મંદપુરુષો વારંવાર તેમ કરવું. ઉપક્રમ, અને ઉપસંહાર, અભ્યાસ, અપૂર્વતા, ફલ, અર્થ-વાદ, અને ઉપપત્તિ એ છ લિંગઘડે વેદાન્તનાં સર્વ વાક્યનું તાત્પર્ય પરબ્રહ્મમાં ઘટાવી વેદાન્ત સાંખલેલું તેને પંડિતો શ્રવણ કહે છે. સાંખલેલ વેદાન્તવાક્યનો યુક્તિયોથી વિચાર કરવો તેને મનન કહે છે. આ મનનજ સાંખલેલા પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં હેતુ છે. ॥૮૦૯ થી ૮૧૩॥

ધ્યાનસ્વરૂપમ્

વિજાતીયશરીરાદિ, પ્રત્યય ત્યાગપૂર્વકમ્ ।

સજાતીયાત્મવૃત્તીનાં, પ્રવાહકરણં યથા ॥૮૧૪॥

તૈલધારાવદચ્છિન્ન, વૃત્ત્યા તદ્ધ્યાનમિષ્યતે ।

તાવત્કાલં પ્રયત્નેન, કર્તવ્યં શ્રવણં સદા ॥૮૧૫॥

પ્રમાણસંશયો યાવત્સ્વબુદ્ધેર્ન નિવર્તતે ।

પ્રમેયસંશયો યાવન્તાવત્તુ શ્રુતિયુક્તિભિઃ ॥૮૧૬॥

આત્મયાથાર્થ્યનિશ્ચિત્યૈ, કર્તવ્યં મનનં મુહુઃ ।

વિપરીતાત્મધીર્યાવન્ન વિનશ્યતિ ચેતસિ ॥

તાવન્નિરન્તરં ધ્યાનં, કર્તવ્યં મોક્ષમિચ્છતા ॥૮૧૭

ટીકા—દેહ આદિમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ વિજાતીય પ્રત્યય (જ્ઞાન)નો ત્યાગ કરીને તેલની ધારાસમાન અવિચ્છિન્ન ભાવથી આત્મરૂપ સજાતીય અન્તઃકરણની વૃત્તિયોને એકરૂપથી પ્રવાહીત કરવી તેનું નામ ધ્યાન છે. જ્યાંમુધી પ્રમાણગત સંદેહ દૂર ન થાય ત્યાંમુધી શ્રુતિયો અને અનુકૂળ યુક્તિયોથી આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપના નિર્ણયનો વિચાર કરે. તેનું નામ મનન છે. જ્યાંમુધી મનમાંથી વિપરીત આત્મબુદ્ધિ દૂર ન થાય ત્યાંમુધી મુમુક્ષુ પુરુષે નિરન્તર નિદિધ્યાસન કરવું. ॥૮૧૪-૮૧૭॥

યાવન્ન તર્કેણ નિરાસિતોઽપિ,

દૃશ્યપ્રપંચ સ્ત્વપરોક્ષ બોધાત્ ।

વિલીયતે તાવદમુષ્ય ભિક્ષો—

ધ્યાનાદિ સમ્યક્ કરણીયમેવ ॥ ૮૧૮ ॥

ટીકા—મનન વડે આ દેશ્વાતા જગત્ને દૂર કર્યા છતાં પણ જ્યાંમુધી અપરોક્ષ જ્ઞાનથી તે વિલીન ન થાય ત્યાંમુધી ઉત્તમ સંન્યાસીએ સારીરીતે ધ્યાન કરવું જોઈએ. ॥૮૧૮॥

સમાધિર્દિવિધા.

સવિકલ્પો નિર્વિકલ્પસ્ય ઇતિ દ્વેધા નિગદ્યતે
સમાધિઃ સવિકલ્પ લક્ષણં વચ્ચિમ તચ્છૃણુ ॥૮૧૯॥

ટીકા—સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ એ સમાધિ બે પ્રકારની છે. તેમાં સવિકલ્પસમાધિનું લક્ષણ કહું છું તે સાંભળ.

સવિકલ્પ સમાધિઃ

જ્ઞાત્રાદ્યવિલયેનૈવ, જ્ઞેયે બ્રહ્મણિ કેવલે ।

તદાકારાકારિતયા, ચિત્તવૃત્તેરવસ્થિતિઃ ॥૮૨૦॥

સદ્ધિઃ સ એવ વિજ્ઞેયઃ, સમાધિઃ સવિકલ્પકઃ ।

મૃદ એવાવભાનેઽપિ, મૃણમય દ્વિપ ભાનવત્ ॥૮૨૧॥

સન્માત્રવસ્તુ ભાનેઽપિ, ત્રિપુટી ભાતિ સન્મયી।

સમાધિરત એવાયં, સવિકલ્પ ઇતીર્યતે ॥ ૮૨૨ ॥

ટીકા—જ્ઞાતા અને જ્ઞાનના ભેદભાવનો વિલય થયાવિના જ જ્ઞેયબ્રહ્મમાં તેનાજ આકારને ધારણ કરવાવાળી ચિત્તવૃત્તિ જ્યારે સ્થિર થાય છે, ત્યારે સજ્જનો તેને સવિકલ્પસમાધિ કહે છે. માટીનો હાથી જોડેને તેમાં માટીનું જ્ઞાન થાય તોપણ જેમ માટીનો હાથી દેખાય છે. એજ રીતે સત્ત્વવસ્તુનું જ્ઞાન થયાપછી પણ જ્ઞાતા જ્ઞાન અને જ્ઞેય એ ત્રિપુટી દેખાય છે. માટે વિદ્વાનોએ તેનું નામ સવિકલ્પસમાધિ કહેલ છે. ॥૮૨૦-૮૨૨॥

નિર્વિકલ્પ સમાધિ:

જ્ઞાત્રાદિ ભાવમુત્સૃજ્ય, જ્ઞેયમાત્રસ્થિતિર્દૃઢા ।

મનસો નિર્વિકલ્પઃસ્યાત્સમાધિયોગ સંજિતઃ ૮૨૩

ટીકા—જ્ઞાતા, જ્ઞાનને ત્યાગીને કેવલ જ્ઞેયસ્વરૂપમાં મનનો દૃઢ સ્થિતિ તેને યોગમાં નિર્વિકલ્પસમાધિ કહેછે. ૮૨૩

જલે નિશ્ચિપ્તં લવણં, જલમાત્રતયા સ્થિતમ્ ।

પૃથક્ ન ભાતિ કિં ન્વમ્મ એકમેવાવ ભાસતે ૮૨૪

યથા તથૈવ સા વૃત્તિર્બ્રહ્માત્રતયા સ્થિત ॥

પૃથક્ ન ભાતિ બ્રહ્મવાઽદ્વિતીયમવભાસતે ॥૮૨૫॥

ટીકા—જેમ જલમાં નાચેલ લવણ (મીઠું) જલનારૂપમાંજ સ્થિર થઈ જાય છે જુદું જણાતું નથી. કેવલ જલજ દેખાય છે. તેમ સ્થિતઅન્તઃકર્ણની વૃત્તિ બ્રહ્મરૂપથી ભિન્ન પ્રકાશતી નથી. પણ અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ ભાસે છે. ॥૮૨૪-૮૨૫॥

જ્ઞાત્રાદિકલ્પનાઽભાવાન્મતોઽયં નિર્વિકલ્પકઃ ।

વૃત્તેઃ સન્દ્ભાવવાધાભ્યામુભયોર્ભેદ ઇષ્યતે ॥૮૨૬॥

ટીકા—જ્ઞાતા અને જ્ઞાનની કલ્પના ન હોવાથી તે નિર્વિકલ્પસમાધિ કહેવાય છે. સવિકલ્પસમાધિમાં ચિત્તવૃત્તિ હોય છે અને નિર્વિકલ્પસમાધિમાં ચિત્તવૃત્તિ હોતી નથી એજ બેડ સમાધિઓમાં ભેદ છે. ॥૮૨૬॥

સમાધિસુપ્ત્યોજ્ઞાનિં, ચાજ્ઞાનં સુપ્ત્યાત્રનેષ્યતે ।
 સવિકલ્પો નિર્વિકલ્પઃ, સમાધિર્દ્વાવિમૌ હૃદિ ૮૨૭
 મુમુક્ષોર્યત્નતઃ કાર્યૈ, વિપરીતનિવૃત્તયે ।
 કૃતેઽસ્મિન્વિપરીતાયા, ભાવનાયા નિવર્તનમ્ ॥ ૮૨૮ ॥
 જ્ઞાનસ્યા પ્રતિવદ્ધત્વં, સદા નન્દશ્ચ સિધ્યતિ ।

ટીકા—નિર્વિકલ્પસમાધિમાં સુષુપ્તિનું અજ્ઞાન અને સવિકલ્પસમાધિનું જ્ઞાન એ બેડ, વિદ્વાન્ માનતા નથી. મુમુક્ષુને આત્મસ્વરૂપમાં જો વિપરીત ભાવના થતી હોય તો તેને દૂર કરવા યત્નપૂર્વક નિર્વિકલ્પ અને સવિકલ્પ એ બેડ સમાધિયોનું અનુષ્ઠાન કરવું. તેથી વિપરીત ભાવના નિવૃત્ત થઈ જાય છે. એટલે જ્ઞાનનો પ્રતિબંધ દૂર થતાં નિત્ય આનન્દ પ્રકટ થાય છે. ॥ ૮૨૭-૮૨૮ ॥

સવિકલ્પ સમાધિર્દ્વિવિધા

દૃશ્યાનુવિદ્ધઃ શબ્દાનુવિદ્ધશ્ચેતિ દ્વિધા મતઃ ૮૨૯
 સવિકલ્પસ્તયોર્યત્તલ્લક્ષણં વચ્ચિમ તચ્છૃણુ ।

દૃશ્યાનુવિદ્ધઃ સ૦ સમાધિઃ

કામાદિપ્રત્યયૈર્દૃશ્યૈઃ સંસર્ગો યત્ર દૃશ્યતે ॥ ૮૩૦ ॥
 સોઽયં દૃશ્યાનુવિદ્ધઃ સ્યાત્સમાધિઃ સવિકલ્પકઃ ।

અહંમમેદ મિત્યાદિકામક્રોધાદિવૃત્તયઃ ॥ ૮૩૧ ॥
 દૃશ્યન્તે યેન સંદૃષ્ટા, દૃશ્યાઃ સ્યુરહમાદયઃ ।
 કામાદિસર્વવૃત્તીનાં, દ્રષ્ટારમવિકારિણમ્ ॥ ૮૩૨ ॥
 સાક્ષિણં સ્વં વિજાનીયાદ્યસ્તાઃ પશ્યતિ નિષ્ક્રિયઃ ।
 કામાદીનામહં સાક્ષી, દૃશ્યન્તે તે મયા તતઃ ॥ ૮૩૩ ॥
 ઇતિ સાક્ષિતયાત્માનં, જાનાત્યાત્મનિ સાક્ષિણમ્ ।
 દૃશ્યં કામાદિ સકલં, સ્વાત્મન્યેવ વિલાપયેત્ ॥ ૮૩૪ ॥

ટીકા—સવિકલ્પ સમાધિ બે પ્રકારની છે. દૃશ્યાનુવિદ્ધ અને શબ્દાનુવિદ્ધ, એ બેડના લક્ષણ કહું છું તે સાંખ્ય. જેમાં કામ, ક્રોધ આદિ પ્રત્યયરૂપ દૃશ્ય પદાર્થોની સાથે સમ્બન્ધ હોય છે તેને દૃશ્યાનુવિદ્ધસવિકલ્પ સમાધિ કહે છે. જે દ્વારા હું મારું इत्यादि કામ, ક્રોધ વગેરે વૃત્તિયો જોવામાં આવે છે જે અહં મમ આદિ દૃશ્યપદાર્થોનો દૃષ્ટા છે સર્વ કામાદિ વૃત્તિઓને દેખાડનાર, અવિકારી સાક્ષી આત્માને જાણે છે. જે વ્યાપાર-રહિત હોઈ એ સર્વ વૃત્તિયોને જુએ છે. એ રીતે સાક્ષી ભાવથી જે આત્મામાં આત્માને જુએ છે તે કામાદિ સર્વ વૃત્તિઓનો આત્મામાં લય કરે છે. ॥૮૨૯-૮૩૪॥

નાહં દેહો નાપ્યસુર્નાક્ષવર્ગો,

નાહંકારો નો મનો નાપિ બુદ્ધિઃ ।

અન્તસ્તેષાં ચાપિ તદ્વિક્રિયાણાં,

સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥૮૩૫॥

ટીકા—હું દેહ નથી. પ્રાણ પણ હું નથી, ઇન્દ્રિયવર્ગ હું નથી, અહંકાર હું નથી, હું મન નથી, બુદ્ધિપણ હું નથી, પણ આ દેહ અને તેના સર્વ વિકારોનો જ્યાં અન્ત-નાશ થાય છે. તે સર્વનો સાક્ષી, નિત્ય વ્યાપક આત્મા હું છું. ॥૮૩૫॥

વાચઃ સાક્ષી પ્રાણવૃત્તેશ્ચ સાક્ષી,

બુદ્ધેઃ સાક્ષો બુદ્ધિવૃત્તેશ્ચ સાક્ષી ।

ચક્ષુઃ શ્રોત્રાદીન્દ્રિયાણાં ચ સાક્ષી,

સાક્ષો નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥૮૩૬॥

ટીકા—જે વાણીનો સાક્ષી છે, પ્રાણના વ્યાપારનો સાક્ષી છે, જે બુદ્ધિ અને બુદ્ધિવૃત્તિનો સાક્ષી છે. તેમજ ચક્ષુ-આંખ શ્રોત્ર-કાન વિગેરે ઇન્દ્રિયોનો પણ સાક્ષી છે. તે સાક્ષી સ્વરૂપ વ્યાપક નિત્ય આત્મા હું છું. ॥૮૩૬॥

નાહં સ્થૂલો નાપિ સૂક્ષ્મો ન દીર્ઘો,

નાહં બાલો નો યુવા નાપિ વૃદ્ધઃ ।

નાહં કાળો નાપિ મૂકો ન ષણ્ડઃ,

સાક્ષી નિત્યઃ પ્રત્યગેવાહમસ્મિ ॥૮૩૭॥

टीका—हं स्थूल नथी. तेम सूक्ष्मपण नथी. लांबो नथी बाळक नथी, युवान नथी ने वृद्ध पण नथी, हं काणो नथी, मूंगो नथी तेम नपुंसक नथी पण साक्षीस्वरूप व्यापक आत्मा हं छुं. ॥८३७॥

नास्म्यागन्ता नापि गन्ता न हन्ता,

नाहं कर्ता न प्रयोक्ता न वक्ता ।

नाहं भोक्ता नो सुखो नैव दुःखी,

साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाऽहमस्मि ॥८३८॥

टीका—हं क्यांइथी आव्यो नथी. क्यांय जवानो नथी. कर्ता प्रयोग करना, वक्ता, भोक्ता, सुख अथवा दुःख भोग-वनार हं नथी. हं साक्षी सत्स्वरूप व्यापक आत्मा छुं. ८३८

नाहं योगी नो वियागी न रोगी,

नाहं क्रोधी नैव कामी न लोभी ।

नाहं बद्धो नापि युक्तो न मुक्तः,

साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाऽहमस्मि ॥८३९॥

टीका—हं योगी नथी, वियोगी नथी, रागी नथी, क्रोधी नथी. कामी नथी, लोभी नथी, बद्ध नथी, कोइ कार्य मां युक्त नथी, तेम हं मुक्तपण नथी. केवळ साक्षी प्रत्यक् रूप आत्मा छुं. ॥८३९॥

नान्तः प्रज्ञो नो बहिः प्रज्ञकोवा,
 नैव प्रज्ञो नापि चाऽप्रज्ञ एषः ।
 नाहं श्रोता नापि मन्ता न बोद्धा,
 साक्षी नित्यः प्रत्यगेवाऽहमस्मि ॥८४०॥

टीका—अंतःकरणने जाणनारो हुं अन्तःप्रज्ञ नथी. बह्य-
 रना विषयने जाणनारो हुं बहिःप्रज्ञ नथी. उत्तमज्ञानी अथवा
 अज्ञानी हुं नथी, हुं सांभळनार, मनन करनार के ज्ञाता हुं
 नथी. हुं तो द्रष्टा सत्स्वरूप व्यापक आत्मा छुं. ॥८४०॥

न मेऽस्ति देहेन्द्रियबुद्धियोगो,
 न पुण्यलेशोऽपि न पापलेशः ।
 क्षुधापिपासादिषडूर्मि दूरः
 सदा विमुक्तोऽस्मि चिदेव केवलः॥८४१॥

टीका—शरीर, इन्द्रिय अने बुद्धिनी साथे मारो कांड
 सम्बन्ध नथी. पुण्य के पापनो मनं जरापण सम्बन्ध नथी,
 भूख, तरस, शोक, मोह, वृद्धावस्था अने मरण ए छ शरी-
 रना धर्म माराथी दूर रहे छे. हुं तो मुक्त शुद्धस्वरूप आत्मा छुं.

अपाणीपादोऽहमवागचक्षुषी,
 अप्राण एवास्थमना ह्यबुद्धिः ।

व्योमेव पूर्णोऽस्मि विनिर्मिलोऽस्मि,

सदैक रूपोऽस्मि चिदेव केवलः ॥८४२॥

ટીકા—મારે હાથપગ નથી, હું વાણી, ચક્ષુ, પ્રાણ, મન અને બુદ્ધિથી રહિત છું, હું આકાશની સમાન વિશુદ્ધ છું, નિર્મલ છું અને સદા કૂટસ્થ શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ છું. ॥૮૪૨॥

इति स्वमात्मानमवेक्षमाणः,

प्रतीतदृश्यं प्रविलापयन्सदा ।

जहाति विद्वान्विपरीतभावं,

स्वाभाविकं भ्रान्तिवशात्प्रतीतम् ॥८४३॥

ટીકા—વિદ્વાન્ ઉપર કહેલી રીતિથી, પોતાના આત્માના દર્શન કરતો, નિરન્તર અનુભવમાં આવનાર ઘટ, પટ વિગેરે દૃશ્યપ્રપંચને કારણમાં લય કરતો, ભ્રાન્તિથી દેખાતા અવિદ્યા કલ્પિત દેહાદિમાં જે વિપરીત ભાવ જણાય છે તેનો ત્યાગ કરે છે. ॥૮૪૩॥

विपरीतात्मतास्फूर्तिरेव मुक्तिरितीयते ।

सदा समाहितस्यैव, सैषा सिध्यति नान्यथा ॥८४४॥

ટીકા—દેહ ઇન્દ્રિય આદિમાં જે આત્મબુદ્ધિ થઈ રહી છે. તેનાથી વિપરીત કેવલ આત્મસ્વરૂપનું સ્ફુરણ તેને મુક્તિ કહે છે. તે મુક્તિ સદા સમાધિવાળા પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા પ્રકારથી મુક્તિ મળતી નથી. ॥૮૪૪॥

न वेषभाषाभिरमुष्य मुक्ति—

र्या केवलाखण्डचिदात्मना स्थितिः ।

तत्सिद्धये स्वात्मनि सर्वदा स्थितो,

जह्यादहंतां ममतामुपाधौ ॥ ८४५ ॥

टीका—मुमुक्षुना जेवो वेश राखवाथी अथवा तेमना जेवी भाषा बोलवाथी मुक्ति मळती नथी. शुद्ध, अखंड, ज्ञान-स्वरूप आत्मांमां स्थिति तेज मुक्ति कहेवाय छे. विवेकी मनुष्यने मुक्ति पामवानी इच्छा होय तो सदा आत्मस्वरूपमां स्थिर रहीने, हूं जाडो छुं. पातळो छुं वगेरे अहंता, मारो देह आदि ममता ए उपाधियोने त्यजी दे. ॥ ८४५ ॥

स्वात्मतत्त्वं समालम्ब्य, कुर्यात्प्रकृतिनाशनम् ।

तेनैव मुक्तो भवति, नान्यथा कर्मकोटिभिः ॥ ८४६ ॥

टीका—मनुष्ये आत्मास्वरूपनो यथार्थ आश्रय करीने अविद्यानो नाश करवो जोइए. एक आत्मज्ञानथीज मुक्ति थाय छे. तेने छोडीने करोडो कर्म करवाथी मुक्ति थती नथी.

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशाऽपहानिः,

क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहानिः ।

इत्येषा वैदिकी वाग्ब्रवीति,

क्लेशक्षत्यां जन्ममृत्युप्रहानिम् ॥ ८४७ ॥

ટીકા—દેવ (બ્રહ્મ-આત્મા) ને જાણીને સર્વ કર્મોદિ પાશ-બંધનનો નાશ થાય છે. અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અને અભિનિવેશ એ પાંચ ક્લેશ ક્ષય થવાથી જન્મમરણનું ચક્ર છૂટી જાય છે. આ રીતે વેદ-શ્રુતિ ક્લેશનો ક્ષય થવાથી જન્મ મરણથી મુક્તિ વતાવે છે. ॥૮૪૭॥

મૂયો જન્માદ્યપ્રસક્તિર્વિમુક્તિઃ,

ક્લેશક્ષત્યાં ભાતિ જન્માદ્યભાવઃ ।

ક્લેશક્ષત્યા હેતુરાત્મૈન્વદેહ્યા,

તસ્માત્કાર્યા હ્યાત્મનિષ્ઠા મુમુક્ષોઃ॥૮૪૮॥

ટીકા—ફરી કદિ જન્મ મરણ ન થાય તેનું નામ મોક્ષ છે. અવિદ્યાદિ ક્લેશનો ક્ષય થતાં જન્મમરણનો પ્રવાહ રોકાઈ જાય છે. એક આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ તેજ ક્લેશના ક્ષયનું કારણ છે. માટે મુમુક્ષુએ આત્મનિષ્ઠજ થવું જોઈએ. ॥૮૪૮॥

ક્લેશાઃ સ્યુર્વાસના એવ, જન્તોર્જન્માદિકારણમ્ ।

જ્ઞાનનિષ્ઠાગ્નિના દાહે, તાસાં નો જન્મહેતુતા ૮૪૯

ટીકા—વાસના (સંસ્કાર) જ ક્લેશ કહેવાય છે. તેજ પ્રાણીયોના જન્મમરણનું કારણ છે. જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપઉત્કર્ષ અગ્નિથી ડ્યારે એ વાસનાઓ ભસ્મ થઈ જાય છે. ત્યારે તેમાં જન્મ આપવાની શક્તિ રહેતી નથી. ॥૮૪૯॥

બીજાન્યમ્નિપ્રદગ્ધાનિ, ન રોહન્તિ યથા પુનઃ ।

જ્ઞાનદગ્ધૈસ્તથા ક્લેશૈર્નાત્મા સંપદ્યતે પુનઃ ॥૮૫૦॥

ટીકા—જેમ અગ્નિથી સેકેલું બીજ પુનઃ લગતું નથી. તેમ જ્ઞાનદ્વારા ભસ્મ થયેલા ક્લેશ આત્માને ફરી જન્મ આપી શકતા નથી. ॥૮૫૦॥

તસ્માન્મુમુક્ષોઃ કર્તવ્યા, જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રયત્નતઃ ।

નિઃશેષવાસનાક્ષત્યૈ, વિપરીતનિવૃત્તયે ॥ ૮૫૧ ॥

ટીકા—તેથી, સંપૂર્ણ વાસનાઓનો ક્ષય થવા માટે તથા વિપરીત જ્ઞાનની નિવૃત્તિસારુ, મુમુક્ષુપુરુષે યત્નપૂર્વક જ્ઞાનનિષ્ઠા કરવી યોગ્ય છે. ॥૮૫૧॥

જ્ઞાનનિષ્ઠામાં કર્મનોઅનુપયોગ.

જ્ઞાનનિષ્ઠાતત્પરસ્થ, નૈવ કર્મોપયુજ્યતે ।

કર્મણો જ્ઞાનનિષ્ઠાયા, ન સિધ્યતિ સહ સ્થિતિઃ ૮૫૨

ટીકા—જ્ઞાનનિષ્ઠામાં લાગેલા પુરુષને કર્મનો સમ્બન્ધ નથી. કેમકે કર્મની અને જ્ઞાનનિષ્ઠાની એક સાથે સ્થિતિ સંભવતી નથી. ॥૮૫૨॥

પરસ્પર વિરુદ્ધત્વાત્તયોર્ભિન્નસ્વભાવયોઃ ।

કર્તૃત્વભાવનાપૂર્વે, કર્મ જ્ઞાનં વિલક્ષણમ્ ॥૮૫૩॥

ટીકા—જ્ઞાન અને કર્મ ભિન્ન સ્વભાવવાળાં હોવાથી તે પરસ્પર વિરોધી છે. તેથી તે બે એકઠાં રહી શકે નહિ. કારણ કે કર્મ કર્તૃભાવનાને પોષનાર છે ત્યારે જ્ઞાન તે ભાવનાને દૂર કરનાર છે. ॥૮૫૩॥

દેહાત્મબુદ્ધેર્વિચ્છિત્યૈ, જ્ઞાનં કર્મ વિવૃદ્ધયે ।

અજ્ઞાનમૂલકં કર્મ, જ્ઞાનં તૂભયનાશકમ્ ॥૮૫૪॥

ટીકા—દેહમાં આત્મબુદ્ધિ છે તેનો જ્ઞાન નાશ કરે છે. ત્યારે યજ્ઞાદિક કર્મ દેહાત્મબુદ્ધિને વધારે છે. જ્ઞાન કર્મનો અને અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. ॥૮૫૪॥

જ્ઞાનેન કર્મણો યોગઃ, કથં સિધ્યતિ વૈરિણા ।

સહયોગો ન ઘટતે, યથા તિમિરતેજસોઃ ॥ ૮૫૫

ટીકા—જેમ અંધકાર અને પ્રકાશ નિત્ય વિરોધી હોવાથી એક સ્થળે રહી શકતા નથી. તેમ જ્ઞાન અને કર્મ પણ વૈરિ શત્રુ છે માટે તે બેનો સમ્બન્ધ બનતો નથી. ॥૮૫૫॥

નિમેષોન્મેષયોર્વાઽપિ, તથૈવ જ્ઞાનકર્મણોઃ ।

પ્રતીચીં પश्यતઃ પુંસાં, કુતઃ પ્રાચીવિલોકનમ્ ।

પ્રત્યક્પ્રવળચિત્તસ્ય, કુતઃ કર્મણિ યોગ્યતા ૮૫૬

ટીકા—જેમ આંખને બંધ કરવાનું અને ઉઘાડવાનું કામ એક સાથે થઈ શકતું નથી તેમ જ્ઞાનની અને કર્મની એકત્ર સ્થિતિ સંભવતી નથી. જે વચ્ચે પશ્ચિમદિશમાં જુલું છે. તેજ

સમયે તે પુરુષ પૂર્વનું અવલોકન કરી શકતો નથી. તેમ જે પુરુષનું મન બ્રહ્મમાં વળ્યું છે તેની કર્મમાં યોગ્યતા રહેતી નથી. ॥૮૫૬॥

જ્ઞાનૈકનિષ્ઠાનિરતસ્ય ભિક્ષો—

નૈવાઽવકાશોઽસ્તિ હિ કર્મતન્ત્રે ।

તદેવ કર્માઽસ્ય તદેવ સંધ્યા,

તદેવ સર્વં ન તતોઽન્યદસ્તિ ॥ ૮૫૭ ॥

ટીકા—એક જ્ઞાનમાંજ જેની નિષ્ઠા છે તેવા જ્ઞાનપ્રેમી સંન્યાસીને કર્મ કરવાનો અધિકાર નથી. તેનું જ્ઞાન એજ કર્મ છે તેજ સંધ્યા છે. જ્ઞાનજ તેમનું સર્વસ્વ છે. જ્ઞાન સિવાય તેને બીજું કર્તવ્ય નથી. ॥૮૫૭॥

બુદ્ધિકલ્પિતમાલિન્યક્ષાલનં સ્નાનમાત્મનઃ ।

તેનૈવ શુદ્ધિરેતસ્ય, ન મૃદી ન જલેન ચ ॥૮૫૮॥

ટીકા—બુદ્ધિ કલ્પિત મલિનતાને દૂર કરવી એજ આત્માનું સ્નાન છે. તેનાથીજ આત્માની શુદ્ધિ થાય છે. માટીવડે કે જલથી તેની શુદ્ધિ થતી નથી. ॥૮૫૮॥

સ્વસ્વરૂપે મનઃ સ્થાન-મનુષ્ઠાનં તદિષ્યતે ।

કરણત્રયસાધ્યં-તન્મૃષાતદસત્યતઃ ॥ ૮૫૯ ॥

ટીકા—પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપમાં મનની જે સ્થિતિ તે અનુષ્ઠાન કહેવાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો, કર્મેન્દ્રિયો અને મનથી (ત્રણ

કરણોથી) જે સિદ્ધ થાય છે તે સત્ય હોતું નથી. કારણકે ત્રણે કરણો મિથ્યા છે કેમકે તે અસત્ય છે. ॥૮૫૯॥

વિનિષિધ્યાઽખિલં દૃશ્યં, સ્વસ્વરૂપેણ યા સ્થિતિઃ।
સા સંધ્યા તદનુષ્ઠાનં, તદ્દાનં તદ્ધિ ભોજનમ્ ૮૬૦

ટીકા—સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોનો નિષેધ કરીને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરવી તેજ અનુષ્ઠાન, દાન અને ભોજન છે. ॥૮૬૦॥

વિજ્ઞાતપરમાર્થાનાં, શુદ્ધસત્ત્વાત્મનાં સતામ્।
યતીનાં કિમનુષ્ઠાનં, સ્વાનુસંધિં વિના પરમ્ ૮૬૧

ટીકા—જેમણે પરમાત્મસ્વરૂપને જાણ્યું છે, એવા વિશુદ્ધ ચિત્ત સંન્યાસીઓનું, પોતાના સ્વરૂપનું અનુસંધાન કરવું એ સિવાય બીજું કર્તવ્ય નથી. ॥૮૬૧॥

તસ્માત્ક્રિયાન્તરં ત્યક્ત્વા, જ્ઞાનનિષ્ઠાપરો યતિઃ।
સદાત્મનિષ્ઠયા તિષ્ઠેન્નિશ્ચલસ્તત્પરાયણઃ ॥૮૬૨॥

ટીકા—તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠાવાળા યતિએ બીજી સર્વ ક્રિયાઓનો ત્યાગ કરીને સદા જ્ઞાનનિષ્ઠ આત્મપરાયણ રહે. ૮૬૨

કર્તવ્યં સ્વોચિતં કર્મ, યોગમારોઢુમિચ્છતા
આરોહણં કુર્વતસ્તુ, કર્મ નારોહણં મતમ્ ॥૮૬૩॥

ટીકા—જ્ઞાનયોગપર આરૂઢ થવા ઇચ્છનારે પોતપોતાનાં વર્ણાશ્રમ ઉચિત કર્મોં કરવાં. અને આરૂઢ થયેલા પુરુષને કર્મ આરોહણ માન્યું નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનીને કર્મની જરૂર નથી.

યોગં સમારોહતિ યો મુમુક્ષુઃ,

ક્રિયાન્તરં તસ્ય ન યુક્તમીષત્ ।

ક્રિયાન્તરાસક્તમનાઃ પતત્યસૌ,

તાલદ્રુમારોહણકર્તૃવદ્ધુવમ્ ॥ ૮૬૪ ॥

ટીકા—જે મુમુક્ષુ પુરુષ જ્ઞાનયોગમાં લાગ્યો છે તે જરા-પણ અન્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન કરે નહિ. તે પુરુષ જો બીજા કર્મમાં ચિત્ત લગાવે તો જેમ તાડના વૃક્ષપર ચઢનાર અસાવધાન પુરુષ પડી જાય છે તેમ જ્ઞાની પણ ચ્યુત થાય છે. ॥૮૬૪॥

યોગારૂઢસ્ય સિદ્ધસ્ય, કૃત કૃત્યસ્ય ધીમતઃ ।

નાસ્ત્યેવ હિ બહિર્દષ્ટિઃ, કા કથા તત્ર કર્મણામ્ ॥

દ્રશ્યાનુવિદ્ધઃ કથિતઃ સમાધિઃ સવિકલ્પકઃ ॥ ૮૬૫

ટીકા—સમાદ્ધિસિદ્ધ કૃતાર્થ બુદ્ધિમાનપુરુષની બાહેર દષ્ટિ હોતીજ નથી. તો પછી કર્મ કરવાની તો વાતજ ક્યાં ? આવા પ્રકારનું દૃશ્ય પદાર્થના સમ્બન્ધવાળા દૃશ્યાનુવિદ્ધ સવિકલ્પ સમાધિનું વર્ણન છે. ॥ ૮૬૫ ॥

શબ્દાનુવિદ્ધ સ૦ સમાધિ:

શુદ્ધોઽહં બુદ્ધોઽહં પ્રત્યગ્રૂપેણ નિત્યસિદ્ધોઽહમ્ ।
શાન્તોઽહમનન્તોહં, સતતપરાનન્દસિન્ધુરેવાહમ્

ટીકા—હું શુદ્ધ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, આત્મસ્વરૂપથી નિત્યસિદ્ધ,
શાન્ત વ્યાપક, સદા પરમાનન્દનો સાગર છું ॥ ૮૬૬ ॥

આદ્યોઽહમનાદ્યોઽહં વાઙ્મનસા સાધ્યવસ્તુમાત્રોઽહમ્
નિગમવચોવેદ્યોઽહમનવદ્યાખંડબોધરૂપોઽહમ્ ૮૬૭

ટીકા—હું સર્વનો આદિ, સ્વયંઅનાદિ, અને વાણી તથા
મનથી સાધ્ય વસ્તુમાત્ર હું છું, વેદનાં વચનવડે જાણવા યોગ્ય
અધ્યમણાથી રહિત, અખંડ બોધરૂપ હું છું. ॥ ૮૬૭ ॥

વિદિતાવિદિતાન્યોઽહંમાયાતત્કાર્યલેશશૂન્યોઽહમ્
કેવલદૃગાત્મકોઽહં સંવિન્માત્રઃ સકૃદ્ધિભાતોહમ્

ટીકા—જાણેલા અને નહિ જાણેલા પદાર્થોથી હું અન્ય
છું, માયા અને તેના કાર્ય રહિત, કેવલ દ્રષ્ટા, જ્ઞાનરૂપ, તથા
એકભાવથી પ્રકાશનારો છું ॥ ૮૬૮ ॥

અપરોહમનપરોહં બહિરન્તશ્ચાપિ પૂર્ણ એવાહમ્ ।

અજરોહમક્ષરોહંનિત્યાનન્દોઽહમદ્વિતીયોઽહમ્ ૮૬૯

ટીકા—હું અપર, હું જ અનપર, હું ખીતર, હું બહાર,

पूर्णरूपयो विराजमान, अजर, अमर, नित्यसुख स्वरूप तथा
अद्वितीयं ॥ ८६९ ॥

प्रत्यगभिन्नमखण्डं सत्यज्ञानादिलक्षणं शुद्धम् ।
श्रुत्यवगम्यं तथ्यं, ब्रह्मैवाहं परं ज्योतिः ॥ ८७० ॥

टीका—हुं परमात्माथी अभिन्न, अखण्ड, सत्यज्ञान
आनन्दस्वरूप, शुद्ध, उपनिषद् द्वारा जाणवा योग्य, परमसत्य
स्वयंप्रकाश ब्रह्म ॥ ८७० ॥

एवं सन्मात्रगाहिन्या वृत्त्या तन्मात्र गाहकैः ।
शब्दैः समर्पितं वस्तु, भावयेन्निश्चलो यतिः ८७१

टीका--प्रथम कहेली रीतिथी ब्रह्ममात्रने ग्रहण करनारी
चित्तवृत्तिद्वारा, ब्रह्मनुं प्रतिपादन करनारा शब्दोथी, प्राप्त
करेल सत्यपदार्थनुं स्थिर भावथी संन्यासी चिंतन करे. ८७१

कामादि दृश्यप्रविलापपूर्वकं,

शुद्धोऽहमित्यादिकशब्द मिश्रः ।

दृश्येव निष्ठस्य य एष भावः,

शब्दानुविद्धः कथितः समाधिः ॥ ८७२ ॥

टीका--कामादि दृश्य पदार्थनो लय करीने, ब्रह्मनिष्ठ
पुरुषनी 'हुं शुद्धं' एवा प्रकारना शब्दथी युक्त जे अवस्था

જોવામાં આવે છે, તેને વિદ્વાનપુરુષ શબ્દાનુવિદ્ધ સમાધિ કહે છે. ॥૮૭૨॥

નિર્વિકલ્પસમાધિ:

દૃશ્યસ્યાપિ ચ સાક્ષિત્વાત્સમુલ્લેખનમાત્મનિ ।

નિવર્તકમનોવસ્થા નિર્વિકલ્પઈતીર્યતે ॥૮૭૩॥

ટીકા—દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન બુદ્ધિ વિગેરે દૃશ્ય પદાર્થોના સાક્ષીરૂપથી આત્મામાં દૃઢ પ્રતિષ્ઠા અને ચિત્તની શાન્ત અવસ્થા તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. ॥૮૭૩॥

સવિકલ્પસમાધિં યો, દીર્ઘકાલં નિરન્તરમ્ ।

સંસ્કારપૂર્વકં કૂર્યાન્નિર્વિકલ્પોઽસ્ય સિધ્યતિ ૮૭૪

ટીકા—લાગ્વા સમય સુધી અધિષ્ઠિત સંસ્કાર સાથે સવિકલ્પ સમાધિ જે પુરુષ કરે છે; તેનેજ નિર્વિકલ્પ સમાધિ સિદ્ધ થાય છે. ॥૮૭૪॥

નિર્વિકલ્પકસમાધિનિષ્ઠયા,

તિષ્ઠતો ભવતિ નિત્યતા ધ્રુવમ્ ।

ઉદ્ભવાદ્યપગતિનિર્ગલા,

નિત્યનિશ્ચલનિરંતનિર્વૃત્તિઃ ॥ ૮૭૫ ॥

ટીકા—નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં નિષ્ઠ પુરુષને નિત્યતા પ્રાપ્ત

થાય છે તેનાં જન્મ કે મરણ થતાં નથી. કોઈપણ પ્રકારની રોકાવટ વિનાજ તે દૃઢ અસીમ શાન્તિને પામે છે. ॥ ૮૭૫ ॥

વિદ્વાનહમિદમિતિ વા કિંચિ—

દ્વાહ્યાભ્યન્તર શૂન્યઃ ।

સ્વાનન્દામૃતસિન્ધુનિઃસ્રવઃ

તૂષ્ણીમાસ્તે કશ્ચિદનન્યઃ ॥ ૮૭૬ ॥

ટીકા—હું સુખી હું અથવા દુઃખી, આ વસ્તુ મને સુખ આપનાર છે અગર દુઃખ આપનાર છે એવું જ્ઞાન જેને વહાર અથવા અંદર નથી, તે તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષ આત્મારૂપ અમૃત સમુદ્રમાં ડૂબીને પોતાને બ્રહ્મથી અભિન્ન સમજી મૌન રહે છે. ॥૮૭૬॥

બાહ્યસમાધિ પ્રકારઃ

નિર્વિકલ્પં પરંબ્રહ્મ, યત્તસ્મિન્નેવ નિષ્ઠિતાઃ ।

એતે ધન્યા એવ મુક્તા, જીવન્તોઽપિ બહિર્દેશામ્

ટીકા—જેની નિર્વિકલ્પ પરબ્રહ્મમાં નિષ્ઠા થઈ ગઈ છે, તેવા ધન્ય પુરુષો; બાહ્ય દૃષ્ટિવાળા પુરુષોની સામે જીવતા છતાં મુક્ત છે. ૮૭૭ ॥

યથા સમાધિત્રિતયં, યત્નેન ક્રિયતે હૃદિ ।

તથૈવ બાહ્ય દેશેઽપિ, કાર્યં દ્વૈતનિવૃત્તયે ॥૮૭૮॥

ટીકા—જેમ વિચારવાન્મનુષ્ય યત્નપૂર્વક બે પ્રકારની

સવિકલ્પ તથા એક નિર્વિકલ્પ એમ ત્રણ પ્રકારનો સમાધિનું
અનુષ્ઠાન પોતાના હૃદયમાં કરે છે, તેમ દ્વૈતદષ્ટિદૂર કરવા
સારુ બહારના દેશમાં સમાધિનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ ॥૮૭૮॥

તત્પ્રકારં પ્રવક્ષ્યામિ, નિશામય સમાસતઃ ।

અધિષ્ઠાનં પરં બ્રહ્મ, સચ્ચિદાનન્દલક્ષણમ્ ॥૮૭૯॥

ટીકા—તે સમાધિના પ્રકારને હું સંક્ષેપમાં કહું છું તો
સાંખ્ય. સચ્ચિદાનન્દરૂપ પર બ્રહ્મ સર્વનું અધિષ્ઠાન છે. ॥૮૭૯॥
તત્રાધ્યસ્તમિદં ભાતિ, નામરૂપાત્મકં જગત્ ।

સત્ત્વં ચિત્ત્વં તથાનન્દરૂપં યદ્બ્રહ્મણસ્ત્રયમ્ ॥૮૮૦॥

ટીકા —તે બ્રહ્મમાં નામરૂપાત્મક જગત્ ભાસે છે—દેશાય
છે. સત્પણું, ચિત્પણું અને આનન્દપણું એ ત્રણ બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ
છે. ॥ ૮૮૦ ॥

અધ્યસ્તજગતો રૂપં, નામરૂપમિદં દ્વયમ્ ।

એતાનિ સચ્ચિદાનન્દનામરૂપાણિ પંચ ચ ॥૮૮૧॥

એકીકૃત્યોચ્યતે મૂર્ખૈરિદં વિશ્વમિતિ ભ્રમાત્ ।

શૈત્યં શ્વેતં રસં દ્રાવ્યં તરંગં ઇતિ નામ ચ ॥૮૮૨॥

એકી કૃત્ય તરંગોઽયમિતિ નિર્દિશ્યતે યથા ।

આરોપિતે નામરૂપે, ઉપેક્ષ્ય બ્રહ્મણઃ સતઃ ॥૮૮૩॥

સ્વરૂપ માત્ર ગ્રહણં, સમાધિર્બાહ્ય આદિમઃ ।

સચ્ચિદાનન્દરૂપસ્ય, સકાશાદ્બ્રહ્મણો યતિઃ ॥

નામરૂપે પૃથક્કૃત્વા, બ્રહ્મણ્યેવ વિલાપયન્ ।

અધિષ્ઠાનં પરંબ્રહ્મ, સચ્ચિદાનન્દમદ્વયમ્ ॥

યત્તદેવાહમિત્યેવ, નિશ્ચિતાત્મા ભવેદ્ ધ્રુવમ્ ॥૮૮૫

ટીકા—નામ અને રૂપ એ બે અધ્યસ્ત જગત્નાં રૂપ છે. મૂર્તિ પુરુષ સત્, ચિત્, આનન્દ, નામ અને રૂપ એ પાંચેને એક સમજી ભ્રમમાં પડે છે. અને તેનેજ વિશ્વ નામ કહે છે. જેમ શીતલતા, શ્વેતવર્ણ, રસ, પાતળાપણું અને તરંગ એ નામ. એ સર્વને મેલવી તરંગ એ નામ કહે છે. બ્રહ્મનાં કલ્પિત નામરૂપની ઉપેક્ષા કરીને સ્વરૂપ માત્રનું જ્ઞાન તેને વહિર સમાધિ કહે છે. આ પ્રથમ બહાર સમાધિ છે. સંન્યાસીએ સત્, ચિત્ આનન્દરૂપ બ્રહ્મની પાસેથી નામ અને રૂપને દૂર કરી; તેનો બ્રહ્મમાં લય કરવો, અને પછી હું સર્વનું અધિષ્ઠાન સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મ હું. એવો પોતાના ચિત્તમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લેવો. ॥ ૮૮૧ થી ૮૮૫ ॥

इयं भूर्न सन्नाऽपि तोयं न तेजो,

न वायुर्न खं नापि तत्कार्यं जातम् ।

यदेषामधिष्ठानभूतं विशुद्धं,

सदेकं परं सत्तदेवाहमस्मि ॥ ૮૮૬ ॥

टीका—आ पृथ्वी सत्-ब्रह्मरूप नथी, जळ; अग्नि तथा वायु अने आकाश अने तेनुं कार्य समस्त जगत् ते पण सत् नथी. ए सर्वना आधारभूत विशुद्ध अद्वितीय जे परब्रह्म छे तेज हुं छुं ॥ ८८६ ॥

न शब्दो न रूपं न च स्पर्शको वा,
तथा नो रसो नापि गन्धो न चान्यः
यदेषामधिष्ठानभूतं विशुद्धं
सदेकं परं सत्तदेवाहमस्मि ॥ ८८७ ॥

टीका—शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध अथवा अन्य कोइ द्रव्य ब्रह्म नथी, पण तेना आधारभूत विशुद्ध, नित्य जे परब्रह्म छे तेज हुं छुं. ॥ ८८७ ॥

न सद्द्रव्यजातं गुणा न क्रिया वा,
न जातिर्विशेषो न चान्यः कदापि ।
यदेषामधिष्ठानभूतं विशुद्धं,
सदेकं परं सत्तदेवाहमस्मि ॥ ८८८ ॥

टीका—पृथ्वी विगेरे नव द्रव्यो ते हुं नथी, रस विगेरे चोवीश गुणो ते हुं नथी, उत्क्षेपणादि पांच कर्मी हुं नथी, घटत्व विगेरे जाति तथा परमाणुओनो भेद बतावनार विशेष विगेरे कोइ पदार्थ सत् नथी; पण ए सर्व पदार्थना आधारभूत विशुद्ध अद्वितीय ब्रह्म हुं छुं ॥ ८८८ ॥

ન દેહો ન ચાઽક્ષાણિ ન પ્રાણવાયુઃ,
 મનો નાપિ બુદ્ધિર્ન ચિત્તં હ્યહંધીઃ ।
 યદેષામધિષ્ઠાનભૂતં વિશુદ્ધં,
 સદેકં પરં સત્તદેવાહમસ્મિ ॥ ૮૮૯ ॥

ટીકા—દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર આત્મા નથી, પણ તેના અધિષ્ઠાનસ્વરૂપ શુદ્ધ અદ્વિતીય સત્સ્વ-
 રૂપ જે બ્રહ્મ છે તેજ હું હું ॥ ૮૮૯ ॥

ન દેશો ન કાલો ન દિગ્વાપિ સત્સ્થા—
 ન્ન વસ્ત્વન્તરં સ્થૂલસૂક્ષ્માદિ રૂપમ્ ।
 યદેષામધિષ્ઠાનભૂતં વિશુદ્ધં,
 સદેકં પરં સત્તદેવાહમસ્મિ ॥ ૮૯૦ ॥

ટીકા—દેશ, કાલ, દિશા યા સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મરૂપ તથા
 બીજી કોઈ વસ્તુ બ્રહ્મ નથી; પણ તે સર્વનો આધાર કેવલ
 વિશુદ્ધ અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ તે હું હું ॥ ૮૯૦ ॥

एतदृश्यं नामरूपात्मकं यो—

ઽધિષ્ઠાનં તદ્બ્રહ્મ સત્યં સદેતિ ।
 ગચ્છંસ્તિષ્ઠન્વા શયાનોઽપિ નિત્યં,
 કુર્યાદ્વિધાન્વાહ્યદૃશ્યાનુવિદ્ધમ્ ॥ ૮૯૧ ॥

જે જ્ઞાની પુરુષ સદા; ચાલતાં, બેસતાં, સૂતાં, બાહર
વસ્તુઓની સાથે સમ્બન્ધવાલાનામરૂપાત્મકદૃશ્યજગતના
અધિષ્ઠાનરૂપ, સત્ય, સત્સ્વરૂપ—બ્રહ્મસ્વરૂપ—ને જુએ છે તે બ્રહ્મ-
સ્વરૂપ હું હું ॥ ૮૯૧ ॥

અધ્યસ્તનામરૂપાદિ, પ્રવિલાપેન નિર્મલમ્ ।

અદ્વૈતં પરમાનન્દં, બ્રહ્મૈવાસ્મીતિ ભાવયેત્ ॥ ૮૯૨ ॥

ટીકા—સાધક યતિએ નામ અને રૂપ વિગેરેને અધિષ્ઠા-
નમાં વિલીન કરીને, અદ્વિતીય આનન્દસ્વરૂપ બ્રહ્મ હું હું એમ
ચિંત્વન કરવું ॥ ૮૯૨ ॥

નિર્વિકારં નિરાકારં, નિરંજનમનામયમ્ ।

આચ્યન્તરહિતં પૂર્ણં, બ્રહ્મૈવાઽહં ન સંશયઃ ૮૯૩ ॥

ટીકા—હું નિર્વિકાર, નિરાકાર, નિર્લેપ, નિરોગ,
ઉત્પત્તિ નાશ રહિત પૂર્ણબ્રહ્મ હું હું એમાં સંદેહ નથી ॥ ૮૯૩ ॥

નિષ્કલંકં નિરાતંકં, ત્રિવિધચ્છેદવર્જિતમ્ ।

આનન્દમક્ષરં મુક્તં, બ્રહ્મૈવાસ્મીતિ ભાવયેત્ ॥ ૮૯૪ ॥

ટીકા—હું શુદ્ધસ્વભાવ, નિર્ભય, દેશ, કાલ, અને
વસ્તુની મર્યાદાથી ન બંધાયેલો, આનન્દ સ્વરૂપ, અવિનાશી
તથા સંસાર બન્ધનથી રહિત બ્રહ્મ હું હું. એવી ભાવના કરવી.

નિર્વિશેષં નિરાભાસં નિત્યમુક્તમવિક્રિયમ્ ।

प्रज्ञानैकरसं सत्यं, ब्रह्मैवास्मीति भावयेत्॥८९५॥

टीका—हुं निर्विशेष, आभासरहित, नित्यमुक्त, निर्विकार, अद्वितीय, ज्ञानरूप, सत्यस्वरूप परब्रह्म हुं हुं एवी भावना करवी ॥८९५॥

शुद्धं बुद्धं तत्त्वसिद्धं, परं प्रत्यगखण्डितम् ।

स्वप्रकाशं पराकाशं, ब्रह्मैवास्मीति भावयेत् ॥८९६॥

टीका—हुं शुद्ध, बुद्ध, तत्त्वज्ञानथी प्राप्य, उत्तम व्यापक, असंख्य, स्वप्रकाश, महाकाशरूप, परब्रह्म हुं हुं एव चिन्तन करे ॥८९६॥

सुसूक्ष्ममस्तितता मात्रं, निर्विकल्पं महत्तमम् ।

केवलं परमाऽद्वैतं ब्रह्मैवास्मीति भावयेत् ॥८९७॥

टीका—हुं परम सूक्ष्म, सत्तारूप, विकल्पशून्य, परम महान् शुद्ध, द्वैतलेशरहित, परब्रह्म स्वरूप हुं हुं एवी भावना करे ॥ ८९७ ॥

इत्येवं निर्विकारादि, शब्दमात्र समर्पितम् ।

ध्यायतः केवलं वस्तु, लक्ष्ये चित्तं प्रतिष्ठति॥८९८॥

टीका—एप्रकारे निर्विकार आदि शब्दोथी जाणेल शुद्ध ब्रह्म वस्तुतुं; ध्यान करनारना अन्तःकरणमां स्थिरता थाय छे. ब्रह्मानन्दरसावेशादेकीभूय तदात्मना ।

वृत्तेर्दा निश्चलावस्था, स समाधिरकल्पकः॥८९९॥

ટીકા—બ્રહ્માનન્દરસના આવેશથી એકરૂપ થઈને બ્રહ્મા ત્મતાથી વૃત્તિની જે નિશ્ચલ અવસ્થા, તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવાય છે. ॥ ૮૯૯ ॥

ઉત્થાને વાપ્યનુત્થાનેऽપ્યગ્મતો જિતેન્દ્રિયઃ ।
સમાધિષ્ટકં કુર્વોત, સર્વદા પ્રયતો યતિઃ ॥૯૦૦॥

ટીકા—જિતેન્દ્રિય સાવધાન સંન્યાસી સંયત થઈને ઉત્થા-
નમાં અથવા અનુત્થાનમાં—જાગ્રત્માં કે સ્વપ્નમાં—સમાધિષ્ટકનું
અનુષ્ઠાન કરે ॥ ૯૦૦ ॥

સમ્યગ્બોધપર્યંતસમાધિ ષટ્કાભ્યાસઃ

વિપરીતાર્થધીર્યાવન્નનિઃશેષં નિવર્તતે ।

સ્વરૂપસ્ફુરણં યાવન્ન પ્રસિધ્યત્યનિર્ગલમ્ ।

તાવત્સમાધિષ્ટકેન, નયેત્કાલં નિરન્તરમ્ ॥૯૦૧॥

ટીકા—જ્યાંસુધી વિપરીત બુદ્ધિ સમ્પૂર્ણ નિવૃત્ત થઈ નથી,
અને જ્યાંસુધી પ્રતિબંધરહિત સ્વરૂપપ્રકાશ સિદ્ધ થયો નથી
ત્યાં સુધી સમાધિષ્ટકનો પાઠ કરીને કાલ કાઢે ॥૯૦૧॥

ન પ્રમાદોઽત્ર કર્તવ્યો, વિદુષા મોક્ષમિચ્છતા ।

પ્રમાદે જૃમ્ભતે માયા, સૂર્યાપાયે તમો યથા ૯૦૨

ટીકા—મોક્ષની ઇચ્છા કરનાર વિદ્વાને એમાં પ્રમાદ ક-
રવો નહિ. કેમકે જેમ સૂર્ય અસ્ત થવાથી અન્ધકાર પ્રકટ થઈ
ફેલાઈ જાય છે. તેમ પ્રમાદ કરવાથી અજ્ઞાન પ્રકટ થઈને ઘેરી
લે છે. ॥ ૯૦૨ ॥

સ્વાનુભૂતિં પરિત્યજ્ય, ન તિષ્ઠન્તિ ક્ષણં બુધાઃ ।
સ્વાનુભૂતૌ પ્રમાદો યઃ, સ મૃત્યુર્ન યમઃ સતામ્ ૧૦૩

ટીકા—વિચારવાન પુરુષો સ્વાનુભવને ત્યજીને ક્ષણમાત્ર
પણ સ્થિતિ કરતા નથી, કારણ કે સત્પુરુષોનું મૃત્યુ યમ નથી
પણ સ્વાનુભવનો પ્રમાદ એજ મૃત્યુ છે. ॥ ૧૦૩ ॥

અસ્મિન્સમાધૌ કુરુતે પ્રયાસં,
યસ્તસ્ય નૈવાસ્તિ પુનર્વિકલ્પઃ ।

સર્વાત્મભાવોઽપ્યમુનૈવ સિધ્ધે—

ત્સર્વાત્મભાવઃ સ્વલુ કેવલત્વમ્ ॥૧૦૪॥

ટીકા—જે પુરુષ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં યત્ન કરે છે તે
પુરુષને ફરી શંકાવાલા વિચારો થતા નથી. સર્વાત્મભાવ પણ
એ સમાધિયોજ સિદ્ધ થાય છે. નિશ્ચય કેવલપણુ સિદ્ધ થવું
એ જ સર્વાત્મ ભાવ છે ॥ ૧૦૪ ॥

સર્વાત્મભાવો વિદુષો, બ્રહ્મવિદ્યા ફલં વિદુઃ ।

જીવન્મુક્તસ્ય તસ્યૈવ, સ્વાનન્દાનુભવઃ ફલમ્ ૧૦૫

ટીકા—વિદ્વાનોએ સર્વાત્મભાવને બ્રહ્મવિદ્યાનું ફલ માન્યું છે
અને જીવન્મુક્તિનું ફલ સ્વાનન્દનો અનુભવ છે. ॥ ૧૦૫ ॥

યોઽહં મમેત્યાદ્યસદાત્મગાહકો,

ગ્રન્થિર્લયં યાતિ સ વાસનામયઃ ।

સમાધિના નશ્વતિ કર્મબન્ધો,

બ્રહ્માત્મબોધોઽપ્રતિબન્ધ ઇષ્યતે ॥૧૦૬॥

ટીકા—હું અને મારું ઇત્યાદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં આત્મબુદ્ધિરૂપ જે વાસનામય ગાંઠ છે તે સમાધિથી લય પામી જાય છે. તેમજ સમાધિવડે કર્મ બન્ધ પણ નાશ થાય છે. અને પ્રતિવંધ રહિત જીવબ્રહ્માનું અભેદજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૧૦૬ ॥

एष निष्कण्टकः पन्था, मुक्तेर्ब्रह्मात्मना स्थितेः ।
शुद्धात्मनां मुमुक्षूणां, यत्सदेकत्वदर्शनम् ॥१०७॥

ટીકા—શુદ્ધ ચિત્તવાળા મુમુક્ષુઓનો, સત્સ્વરૂપ જીવ બ્રહ્માની એકતાનું દર્શન એજ મુક્તિનો નિષ્કણ્ટક માર્ગ છે. ૧૦૭

तस्मात्त्वं चाप्यप्रमत्तः समाधी-

नृत्वा ग्रन्थिं साधु निर्दह्य युक्तः ।

नित्यं ब्रह्मानन्दपीयूषसिन्धौ,

मज्जन्क्रीडन्मोदमानो रमस्व ॥ १०८ ॥

ટીકા—તેથી તું પણ સાવધાન થઈ, સમાધિ કરીને ઉત્તમ પ્રકારથી કામક્રોધાદિ ગ્રંથીને બાળી નાશવી, યોગયુક્ત થઈ સદા બ્રહ્માનન્દરૂપ અમૃતસાગરમાં ડૂબકી મારતો, ક્રીડા કર, અને આનન્દ કરતો રમણ કર. ॥ ૧૦૮ ॥

નિર્વિકલ્પસમાધિયો, વ્રત્તિર્નૈશ્વર્યલક્ષણા ।

તમેવ યોગ ઇત્યાહુર્યોગશાસ્ત્રાર્થકોવિદાઃ ૯૦૯

ટીકા—ચિત્તવૃત્તિની સ્થિરતારૂપ જે નિર્વિકલ્પ સમાધિ છે તેને જ યોગશાસ્ત્રના જ્ઞાતા સમાધિ કહે છે. ॥ ૯૦૯ ॥

યોગસ્તદંગાનિચ.

અષ્ટાવંગાનિ યોગસ્ય, યમો નિયમ આસનમ્ ।

પ્રાણાયામસ્તથા પ્રત્યાહારશ્ચાપિ ચ ધારણા ૯૧૦

ધ્યાનં સમાધિરિત્યેવ, નિગદન્તિ મનીષિણઃ ।

સર્વં બ્રહ્મેતિ વિજ્ઞાનાદિન્દ્રિયગ્રામ સંયમઃ ॥૯૧૧॥

યમોઽયમિતિ સંપ્રોક્તોઽભ્યસનોયો મુઢુર્મુઢુઃ ।

સજાતીયપ્રવાહશ્ચ, વિજાતીયતિરસ્કૃતિઃ ॥૯૧૨॥

નિયમોહિ પરાનન્દો, નિયમાત્ક્રિયતે બુધૈઃ ।

સુખેનૈવ ભવેદ્યસ્મિન્નજસ્તં બ્રહ્મચિન્તનમ્ ॥ ૯૧૩

આસનં તદ્વિજાનીયાદિતરત્સુખનાશનમ્ ।

ચિત્તાદિ સર્વભાવેષુ, બ્રહ્મત્વેનૈવ ભાવનાત્ ॥૯૧૪॥

નિરોધઃ સર્વ વ્રત્તોનાં, પ્રાણાયામઃ સ ઉચ્યતે ।

નિષેધનં પ્રપશ્ચસ્ય, રેચકારૂયઃ સમીરણઃ ॥૯૧૫॥

બ્રહ્મૈવાસ્મીતિ યા વ્રત્તિઃ, પૂરકો વાયુરીરિતઃ ।

તતસ્તદ્વ્રત્તિ નૈશ્ચલ્યં, કુંભકઃ પ્રાણસંયમઃ ॥૧૧૬॥

ટીકા-વિદ્વાનોએ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યા-
હાર, ધારણા ધ્યાન, અને સમાધિ એ આઠ યોગનાં અંગ કહ્યાં
છે આ સર્વ વસ્તુઓ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, એવા જ્ઞાનથી ઇન્દ્રિય
સમૂહનો સંયમ થાય છે તેને યમ કહે છે. આ યમનો વારંવાર
અભ્યાસ કરવો જોઈએ. વિજાતીયપ્રત્યયપ્રવાહનો ત્યાગ
કરી સજાતીય આત્મધારાનો પ્રવાહ ચલાવવો તેને નિયમ કહે
છે, વિદ્વાનો એ નિયમનો અભ્યાસ કરીને પરમ સુખનો અનુ-
ભવ કરે છે. જેથી અનાયાસે નિરંતર બ્રહ્મચિંતન થયા કરે
છે. ચિત્ત, અહંકાર આદિ સર્વ પદાર્થનું બ્રહ્મ સ્વરૂપે ચિંતન
કરવું તે આસન. બોજાં આસનો સુખનો નાશ કરનારાં છે.
ચિત્તની સર્વ વૃત્તિઓમાં બ્રહ્મભાવના કરવી તેથી વૃત્તિઓનો
નિરોધ થાય છે તેનું નામ પ્રાણાયામ છે. સર્વ પ્રપંચનો નિષેધ એ
રેચક નામે વાયુ છે. હું બ્રહ્મ છું એવી જે વૃત્તિ તેને પૂરક કહે
છે અને તે વૃત્તિની સ્થિરતા તેને કુંભક કહે છે. ॥ ૧૧૦ થી
૧૧૬ ॥

अयं चापि प्रबुद्धानामज्ञानां प्राणपीडनम् ।

विषयेष्वात्मतां त्यक्त्वा, मनसश्चित्तिमज्जनम् ११७

प्रत्यहारः स विज्ञेयोऽभ्यसनीयो मुमुक्षुभिः ।

यत्र यत्र मनो याति, ब्रह्मणस्तत्र दर्शनम् ॥ ૧૧૮॥

મનસો ધારણં ચૈવ, ધારણા સા પરા મતા ।
 બ્રહ્મૈવાસ્મીતિ સદ્વ્રત્યા નિરાલમ્બતયા સ્થિતિઃ૧૧૯
 ધ્યાન શબ્દેન વિરુધાતા. પરમાનન્દદાયિની ।
 નિર્વિકારતયા વ્રત્યા બ્રહ્માકારતયા પુનઃ ॥૧૨૦॥
 વ્રત્તિવિસ્મરણં સમ્યક્સમાધિધ્યાનસંજ્ઞિકઃ ।
 સમાધૌ ક્રિયમાણે તુ, વિઘ્ના હ્યાયાન્તિ વૈ બલાત્

ટીકા--એ પુર્વોક્ત કુંભક જ્ઞાનીનો છે. અને અજ્ઞાનીનો પ્રાણાયામ પ્રાણને પીડા કરવી તે છે. શબ્દ સ્પર્શાદિ વિષયોમાં આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરી મનને ચૈતન્યમાં સ્થિર કરવું તેને પ્રત્યાહાર કહે છે. મુમુક્ષુને આ પ્રત્યાહારનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જે જે સ્થાનમાં મન જાય તે તે સ્થલમાં બ્રહ્મનું દર્શન થવું તેનું નામ ધારણા છે હું બ્રહ્મ છું એવી ઉત્તમ વૃત્તિ વડે મનની નિરાશ્રય સ્થિતિ તેને ધ્યાન કહે છે. આ ધ્યાન પરમાનન્દ આપે છે. નિર્વિકારવૃત્તિ વડે વિષયાકાર વૃત્તિને સારી રીતે ખૂલી જવી તેને સમાધિ કહે છે તથા તેનું બીજું નામ નિર્વિકલ્પ ધ્યાન પણ છે. સમાધિ કરનારને બલાત્કારથી પણ વિઘ્નો આવે છે ॥ ૧૧૭ ॥ ૧૨૧ ॥

અનુસંધાનરાહિત્યમાલસ્યં ભોગ લાલસમ્ ।
 ભયં તમશ્ચ વિક્ષેપસ્તેજસ્પન્દશ્ચ શૂન્યતા ॥૧૨૨॥

टीका—(१) ब्रह्म विषयनु अनुसंधान न करवुं, (२) आलस्य (३) भोगवासना (४) भय (५) अज्ञान (६) विक्षेप (७) तेजनुं स्पंदन, (८) शून्यता आ अष्ट योगनां विघ्नो छे.

एवं यद्विघ्नबाहुल्यं, त्याज्यं तद्ब्रह्मविज्जनैः ।

विघ्नानेतान्परित्यक्त्वा, प्रमादरहितो वशी ॥

समाधिनिष्ठया ब्रह्म-साक्षाद्भवितुमर्हसि ॥ ९२३

टीका—ब्रह्मवेत्ता पुरुषनुं कर्त्तव्य छे के एवां अनेक विघ्नोनो तेमणे त्याग करवो, अने विघ्ननो पार जवुं. गुरु कहे छे हे शिष्य तुं सर्व विघ्न छोडो, प्रमाद रहित जीतेन्द्रिय थइ समाधि करवाथी ब्रह्म साक्षात्कार करवाने योग्य था. ॥ ९२३ ॥

इति गुरुवचनाच्छ्रुतिप्रमाणा—

त्परमवगम्य स्वतत्त्वमात्मयुक्तयो ।

प्रशमितकरणः समाहितात्मा क्वचि—

दचलाकृतिरात्मनिष्ठितोऽभूत् ॥ ९२४ ॥

टीका—ए रीते गुरुना वचनथो तथा श्रुति प्रमाणथो अने पोतानी युक्तिथी परम आत्म तत्त्वने जाणीने शान्त इन्द्रियोवाळो थइ मनने स्थिर करी, अचल आकृतिवाळो आत्मनिष्ठ ययो. ॥ ९२४ ॥

बहुकालं समाधाय, स्वस्वरूपे तु मानसम् ।

उत्थाय परमानन्दाद्गुरुमत्य पुनर्मुदा ॥९२५॥

प्रणामपूर्वकं धीमान्सगद्गदमुवाच ह ।

शिष्य उवाच.

नमो नमस्ते गुरवे, नित्यानन्दस्वरूपिणे ॥९२६॥

मुक्तसंगाय शान्ताय, त्यक्तहંताય તે નમઃ ।

दयाधाम्ने नमो भूम्ने, महिम्नः पारमस्य ते ।

नैवास्ति यत्कटाक्षेण, ब्रह्मैवाऽभवमद्वयम् ॥९२७॥

ટીકા—બુદ્ધિમાન્ શિષ્ય ! ઘળા સમયસુધી સમાધિનિષ્ઠ રહ્યો, પછી જ્યારે ઉત્થાન પામ્યો ત્યારે પરમાનન્દ પ્રાપ્ત થયો તેથી હર્ષયુક્ત ગુરુદેવ પાસે જઈ, પ્રણામ કરી ગદ્ગદ મંઠ થઈ કહેવા લાગ્યો કે—હે ગુરો ! નિત્યાનન્દસ્વરૂપ આપને નમસ્કાર છે. અસંગ, શાન્ત, નિરહંકાર આપને પ્રણામ છે, જે ગુરુદેવના કૃપા કટાક્ષથી હું અદ્વિતીય બ્રહ્મ સ્વરૂપ થયોહું એવા આપના મહિમાનો પાર નથી ॥ ૯૨૫ થી ૯૨૭ ॥

किं करोमि क्व गच्छामि, किं गृह्णामि त्यजामि
किम् ।

यन्मया पूरितं विश्वं, महाकल्पाम्बुना यथा ॥९२८

ટીકા—જેમ મહાપ્રલયમાં સર્વ જગત્ જલથી પૂર્ણ થયો છે તેમ મારા સ્વરૂપવડે આ સર્વ વિશ્વ ભરપૂર છે. હવે હું શું

કરું ? ક્યાં જાઉં ? શું ગ્રહણ કરું ? શું ત્યાગ કરું ? અર્થાત્તિ
મારો આત્માજ સર્વત્ર સંપૂર્ણ છે ત્યાં ગ્રહણ કે ત્યાગ કરવાનો
અવકાશ જ નથી. ॥ ૧૨૮ ॥

મયિ સુખબોધપયોધૌ, મહતિ બ્રહ્માણ્ડબુદ્બુદ
સહસ્રમ્ ।

માયામયેન મરુતા ભૂત્વા ભૂત્વા પુનસ્તિરોધત્તે ૧૨૯

ટીકા—મહાન્ આનન્દાનુભવસાગરસ્વરૂપ મારામાં માયા-
મય પવનવડે દજારો બ્રહ્માણ્ડરૂપ બુદ્બુદા (પરપોટા) ઉત્પન્ન
થઈ થઈને નાશ પામે છે ॥ ૧૨૯ ॥

નિત્યાઽઽનન્દસ્વરૂપોઽહમાત્માહં ત્વદનુગ્રહાત્ ।

પૂર્ણોઽહમનવદ્યોઽહં, કેવલોઽહં ચ સદ્ગુરો ॥૧૩૦

ટીકા—હે ગુરુદેવ ? આપની કૃપાર્થી હું નિત્ય આનન્દ
સ્વરૂપ છું, હું શુદ્ધઆત્મસ્વરૂપ છું, પુર્ણ છું, અનિન્દનીય અને
કેવલ સ્વરૂપ છું. ॥ ૧૩૦ ॥

અકર્તાહમભોક્તાહમવિકારોઽહમક્રિયઃ

આનન્દઘન ઇવાહમસંગોઽહં સદાશિવઃ ॥૧૩૧॥

ટીકા—હું અકર્તા, અભોક્તા, નિર્વિકાર, નિષ્ક્રિય,
સુખ સ્વરૂપ અસંગ અને સદા કલ્યાણમય છું ॥ ૧૩૧ ॥

ત્વત્કટાક્ષ વર ચાન્દ્ર ચન્દ્રિકાપાતધૂત ભવતા-
પજઃ શ્રમઃ ।

પ્રાપ્તવાનહમલ્ખણ્ડવૈભવાનન્દમાત્મપદમક્ષયં

ક્ષણાત્ ॥ ૧૩૨ ॥

ટીકા—હે ગુરો ! આપની કૃપાકટાક્ષરૂપ શ્રેષ્ઠ ચન્દ્રમાની
ચાંદની પડવાથી, સંસારના સન્તાપથી ઉત્પન્ન થનાર સર્વ
શ્રમ જતો રહ્યો, અને એક જ ક્ષણમાં પુર્ણ ऐश्वर्यानન્દથી
ભરેલ અવિનાશી આત્મપદ મને પ્રાપ્ત થયું. ॥ ૧૩૨ ॥

छायया स्पृष्टमुष्णं वा, शीतं वा दृष्टु सुष्ठु वा ।
न स्पृशत्येव यत्किञ्चित्पुरुषं तद्विलक्षणम् ॥ ૧૩૩ ॥

ટીકા—જેને છાયાયે સ્પર્શ કરેલ છે એવાં જે ગરમ, ઠંડા,
નઠારાં અથવા સારા તે કાંઈ પણ તેનાથી વિલક્ષણ પુરુષને
સ્પર્શ કરતાં નથી. ॥ ૧૩૩ ॥

न साक्षिणं साक्ष्यधर्मा, न स्पृशन्ति विलक्षणम् ।
अविकारमुदासीनं, ग्रहधर्माः प्रदीपवत् ॥ ૧૩૪ ॥

ટીકા—જેમ ઘરના ધર્મો દીવાને સ્પર્શ કરતા નથી તેમ
દૃશ્યના ધર્મો સાક્ષીને સ્પર્શ કરતા નથી. કારણ કે તે ઉદા-
સીન અને વિકાર ધર્મરહિત છે. ॥ ૧૩૪ ॥

रवेर्यथा कर्मणि साक्षिभावो,

बह्वेर्यथा वायसि दाहकत्वम् ।

रज्जोर्यथારાપિતવસ્તુસંગ-

સ્તથૈવ કૂટસ્થચિદાત્મના મે ॥ ૧૩૫ ॥

ટીકા—જેમ સુર્ય પ્રાણીઓના કર્ષનો સાક્ષી છે, જેમ લોદામાં અગ્નિની દાહકતા છે. અને જેમ દોરડીમાં કલ્પિત સર્પનો સંગ છે. તેમ કૂટસ્થચૈતન્ય સ્વરૂપ જે હું તેનો સંસારની સાથે તેવો જ સંગ છે. ॥ ૧૩૫ ॥

ઇત્યુક્ત્વા સ ગુરં સ્તુત્વા, પ્રશ્રયેણ કૃતાનતિઃ ।

મુમુક્ષોરુપકારાય, પ્રૃષ્ઠવ્યાંશમટ્ચ્છત ॥ ૧૩૬ ॥

ટીકા—શિષ્યે આ પ્રમાણે કહીને તથા ગુરુની સ્તુતિ કરીને, વિનય સહિત નમ્ર ભાવથી મુમુક્ષુના ઉપકાર માટે પૂછવા યોગ્ય વાત પુછી ॥ ૧૩૬ ॥

જીવન્મુક્તસ્ય ભગવન્નનુભૂતેશ્ચ લક્ષણમ્ ।

વિદેહ મુક્તસ્ય ચ મે, કૃપયા બ્રૂહિ તત્ત્વતઃ ॥૧૩૭

ટીકા—હે ભગવન્ મારા ઉપર કૃપા કરીને, જીવન્મુક્તિનાં તથા અનુભવનાં અને વિદેહમુક્તિનાં લક્ષણો મને કહો ॥ ૧૩૭ ॥

શ્રીગુરુરુવાચ—

સપ્ત-જ્ઞાનભૂમિકાઃ

વક્ષ્યે તુભ્યં જ્ઞાનભૂમિકાયા લક્ષણમાદિતઃ ।

જ્ઞાતે યદ્દિમસ્ત્વયા સર્વં, જ્ઞાતં સ્યાત્પૃષ્ઠમથ યત્ ૧૩૮

ટીકા—શ્રી ગુરુ કહે છે હું તને પ્રથમથી જ્ઞાનની ભૂમિકાનાં લક્ષણ કહું છું, જેને જાણવાથી તેં જે પ્રશ્નો કર્યા છે તે સર્વના ઉત્તરો તારા સમજવામાં આવી જશે. ॥ ૯૩૮ ॥

જ્ઞાનભૂમિઃ શુભેચ્છા સ્યાત્પ્રથમા સમુદીરિતા ।
વિચારણા દ્વિતીયા તુ, તૃતીયા તનુમાનસી ॥૯૩૯॥
સત્ત્વાપત્તિશ્ચતુર્થી સ્યાત્તતોઽસંસક્તિ નામિકા ।
પદાર્થાભાવના ષષ્ઠી, સત્તમી તુર્યગા સ્મૃતા ૯૪૦

ટીકા—[૧] શુભેચ્છા નામે પ્રથમ ભૂમિકા છે. (૨) વિચારણા. (૩) તનુમાનસા નામે કહી છે (૪) સત્ત્વાપત્તિ (૫) અસંસક્તિ (૬) પદાર્થાભાવિની (૭) તુર્યગા એ સાત ભૂમિકાઓ છે ॥ ૯૩૯-૪૦ ॥

[૧] શુભેચ્છાનું લક્ષણ—

સ્થિતઃ કિં મૂઢ એવાસ્મિ, પ્રેક્ષ્યોઽહં શાસ્ત્રસજ્જનૈઃ ।
વૈરાગ્યપૂર્વમિચ્છેતિ, શુભેચ્છા ચોચ્યતે બુદ્ધૈઃ ॥૯૪૧॥

ટીકા—હું મૂઢની પેઠે જ આ સંસારમાં સ્થિતિ કરું છું ? શાસ્ત્રો અને સજ્જનો વડે હું જોવા યોગ્ય છું ? અર્થાત્ તેમની આજ્ઞા મારે માન્ય કરવી જાડે. એવો વિચાર કરી શાસ્ત્ર આજ્ઞાનું વૈરાગ્યપૂર્વક પાલન કરવાની ઇચ્છાને પંડિતો શુભેચ્છા નામે પ્રથમ ભૂમિકા કહે છે ॥ ૯૪૧ ॥

૨. વિચારણાનું લક્ષણ.

શાસ્ત્રસજ્જનસંપર્ક, વૈરાગ્યાભ્યાસપૂર્વકમ્ ।

સદાચારપ્રવૃત્તિર્યા, પ્રોચ્યતે સા વિચારણા ૧૪૨

ટીકા—અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનારા સંત પુરુષોનો સંગ કરી વૈરાગ્ય અને અભ્યાસપૂર્વક સદ્વિચારમાં પ્રવૃત્તિ કરવી તેનું નામ સુવિચારણા એ જ્ઞાનની દ્વિતીયા ભૂમિકા કહેવાય છે. ॥ ૧૪૨ ॥

૩. તનુમાનસીનું લક્ષણ.

વિચારણા શુભેચ્છાભ્યામિન્દ્રિયાર્થેષ્વરક્તતા ।

યત્ર સા તનુતામેતિ, પ્રોચ્યેત તનુમાનસી ॥૧૪૩

ટીકા—વિચારણા અને શુભ ઇચ્છાના અભ્યાસથી, ઇન્દ્રિયોના (શબ્દાદિ) વિષયોમાં અપ્રીતિ થાય અને વિષય વાસના ઘસાતિ જાય. તેનું થોડી થતિ જાય તેને તનુમાનસી કહે છે. એ જ્ઞાનની તૃતીયા ભૂમિકા છે ॥ ૧૪૩ ॥

૪. સત્ત્વાપત્તિનું લક્ષણ.

ભૂમિકાત્રિતયાભ્યાસાચ્ચિત્તેઽર્થવિરતેર્વશાત્ ।

સત્ત્વાત્મનિ સ્થિતે શુદ્ધે, સત્ત્વાપત્તિરુદાહૃતા ૧૪૪

ટીકા—શુભેચ્છા સુવિચારણા અને તનુ માનસા એ ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસથી ચિત્તને વિષે શુદ્ધ સત્ત્વગુણ સ્થિર

યતાં અર્થાત્ મન સત્ત્વ ભાવમાં ચોંટતાં વિષય વાસના છૂટી જાય છે. ૧ સ્થિતિને સત્ત્વાપત્તિ નામે ચોથી ભૂમિકા કહે છે ॥ ૧૪૪ ॥

૫. અસંસક્તિનું લક્ષણ.

દશાચતુષ્ટયાભ્યાસાદસંસર્ગફલા તુયા ।

રુદ્ધસત્ત્વચમત્કારા પ્રોક્તાઽસંસક્તિ નામિકા ૧૪૫

ટીકા—ચાર ભૂમિકાના અભ્યાસથી અસંસર્ગ ફલ (સર્વ પ્રકારનાં ફલનો અનિચ્છા) નામે જે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી બુદ્ધિમાં સત્ત્વગુણનો ચમત્કાર રુદ્ધ થાય છે. તેને અસંસક્તિ નામે પાંચમી જ્ઞાનભૂમિકા કહે છે. ॥ ૧૪૫ ॥

૬. પદાર્થાભાવિનીનું લક્ષણ.

ભૂમિકાપંચકાભ્યાસાત્સ્વાત્મારામતયા મૃશમ્ ।

આભ્યન્તરાણાં બાહ્યાનાં, પદાર્થાનામભાવનાત્ પરપ્રયુક્તેન ચિર, પ્રયત્નેનાવબોધનમ્ ।

પદાર્થાભાવિનીનામ, ષષ્ઠી ભવતિ ભૂમિકા ૧૪૬

ટીકા—ઊપર કહેલી પાંચ ભૂમિકાઓના દૃઢ અભ્યાસથી આત્મામાં અત્યન્ત અનુરાગ થવાથી, અંદરના અથવા બહારના કોઈપણ પદાર્થનું મનમાં ચિન્તવન ન થવું; તે સમયે બીજાની

પ્રેરણાથી અને ઘણા પ્રયત્નથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે પદાર્થો ભાવિની નામ છઠી શ્રુમિકા કહેવાય છે. ॥ ૧૪૬ થી ૧૪૭ ॥

૭. તુર્યગાનું લક્ષણ.

ષટ્શ્રુમિકાચિરાભ્યાસાદ્ભેદસ્યાનુપલંભનાત્ ।

યત્સ્વભાવૈક નિષ્ઠત્વં, સાજ્ઞેયા તુર્યગાગતિઃ॥૧૪૮

ટીકા—છ શ્રુમિકાના અભ્યાસથી ભેદ ભાવ જળાય નહિ, અને પોતાના બ્રહ્મ ભાવમાં એક નિષ્ઠા થાય ૯ તુર્યગા નામે સાતમી શ્રુમિકા કહેવાય છે. એમ જાણવું.

૧. જાગ્રજ્જાગ્રત્.

इदं ममेति सर्वेषु, दृश्यभावेष्वाभावना ।

जाग्रज्जाग्रदिति प्राहुर्महान्तो ब्रह्मवित्तमाः ॥૧૪૯

ટીકા—સર્વ દૃશ્ય ભાવો—નજરે દેખાતા પદાર્થોમાં ‘આ મારા એવા પ્રકારની ભાવનાનો ત્યાગ, તે દશાને શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મ-વેત્તાઓ જાગ્રજ્જાગ્રત્ અવસ્થા કહે છે. ॥ ૧૪૯ ॥

૨. જાગ્રત્સ્વપ્ન.

विदित्वा सच्चिदानन्दे, मयि दृश्यपरम्पराम् ।

नामरूपपरित्यागो, जाग्रत्स्वप्नः समीर्यते ॥૧૫૦॥

ટીકા—,સત્, ચિત્, આનન્દ સ્વરૂપ મારામાં આ સર્વ દૃશ્ય પરંપરા છે એમ સમજી નામરૂપનો ત્યાગ કરવો તેને જાગ્રત્ સ્વપ્ન કહે છે ॥ ૯૫૦ ॥

૩. જાગ્રત્સુષુપ્તિ.

પરિપૂર્ણચિદાકાશે, મયિ બોધાત્મતાં વિના ।
ન કિંચિદન્યદસ્તીતિ, જાગ્રત્સુષુપ્તિઃ સમીર્યતે ॥ ૯૫૧

ટીકા—પરિપૂર્ણ ચિદાકાશરૂપ મારા આત્મામાં જ્ઞાન-રૂપતા વિના બીજું કાંઈ નથી એવી ભાવનાને જાગ્રત્સુષુપ્તિ કહે છે. ॥ ૯૫૧ ॥

૪. સ્વપ્નજાગ્રત્.

મૂલાજ્ઞાનવિનાશેન, કારણાભાસચેષ્ટિતૈઃ
બન્ધો ન મેસ્તિ સ્વલ્પોપિ, સ્વપ્નજાગ્રદિતીર્યતે

ટીકા—મૂલાજ્ઞાનના વિનાશવડે કારણાભાસની ચેષ્ટાઓથી મને જરા પણ બન્ધન નથી. એવા જ્ઞાનને સ્વપ્ન-જાગ્રત્ કહે છે ॥ ૯૫૨ ॥

૫. સ્વપ્નસ્વપ્નઃ

કારણા જ્ઞાન નાશાયદૃષ્ટદર્શનદૃશ્યતા ।
ન કાર્યમસ્તિ તજ્જ્ઞાનં, સ્વપ્નસ્વપ્નઃ સમીર્યતે ॥

ટીકા—કારણસ્વરૂપ મૂલ અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી, દ્રષ્ટા, દર્શન અને દૃશ્યરૂપ કાર્ય છે જ નહિ એવા જ્ઞાનને સ્વપ્ન સ્વપ્ન કહે છે. ॥ ૧૫૩ ॥

૬. સ્વપ્ન સુષુપ્તિ:

અતિસૂક્ષ્મવિમર્શન, સ્વધીવૃત્તિરચંચલા ।

વિલીયતે યદા બોધે, સ્વપ્નસુપ્તિરિતીર્યતે ॥૧૫૪॥

ટીકા—અત્યન્ત સૂક્ષ્મ વિચારવડે ધ્યાને પોતાની બુદ્ધિ વૃત્તિ અચલ થઈને જ્ઞાનમાં વિલીન થઈ જાય છે તે અવસ્થાને સ્વપ્ન સુષુપ્તિ કહે છે ॥ ૧૫૪ ॥

૭. સુપ્તિ જાગ્રત્.

ચિન્મયાકારમતયો, ધીવૃત્તિ પ્રસરૈર્ગતઃ ।

આનન્દાનુભવો વિદ્વન્સુપ્તિજાગ્રદિતીર્યતે ॥ ૧૫૫

ટીકા—હે વિદ્વાન્ ! જેની બુદ્ધિવૃત્તિઓએ ચિન્મય આકાર ધારણ કરી લીધો છે. અને નિજવૃત્તિથી આત્માના આનન્દનો અનુભવ કર્યો છે. બુદ્ધિની એ અવસ્થાને સુષુપ્તિ જાગ્રત્ કહે છે ॥ ૧૫૫ ॥

૮. સૂપ્તિસ્વપ્ન:

વૃત્તૌ ચિરાનુભૂતાન્તરાનન્દાનુભવસ્થિતૌ ।

સમાત્મતાં યો યાત્યેષ, સુતિ સ્વપ્ન ઇતીર્યતે॥૧૫૬

ટીકા—ચિરકાલના આત્માનન્દના અનુભવથી જેની ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થાય છે, તેમાં જે પુરુષ સમ રહે છે. તે અવસ્થાને સુષુપ્તિ સ્વપ્ન કહે છે. ॥ ૧૫૬ ॥

૯. સુપ્તિસુપ્તિ:

દૃશ્યધીવૃત્તિરેતસ્ય, કેવલીભાવભાવના ।

પરં બોધૈકતાવાસિઃ, સુપ્તિસુપ્તિરિતીર્યતે ॥ ૧૫૭ ॥

ટીકા—આ પુરુષની દૃશ્યમાં જે બુદ્ધિ છે તે આત્માની વિશુદ્ધતાનું ચિન્ત્વન કરીને કેવલ જ્ઞાન સાથે એકતા પામી જાય છે. તે અવસ્થાને સુપ્તિસુપ્તિ કહે છે ॥ ૧૫૭ ॥

[૧૦] તુર્યાંખ્યા—

પરબ્રહ્મવદાભાતિ, નિર્વિકારૈકરૂપિણી ।

સર્વાવસ્થાસુ ધારૈકા,તુર્યાંખ્યા પરિકીર્તિતા॥૧૫૮

ટીકા—જાગ્રત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ સર્વ અવસ્થાઓમાં, પરબ્રહ્મની એકરૂપ, નિર્વિકાર, સમાન જે એક જ્ઞાનધારા ભાસે છે તે તુર્યાંખ્યા કહેવાય છે ॥ ૧૫૮ ॥

ઇત્યવસ્થા સમુહાસં, વિમૃશન્મુચ્યતે સુખી ।

શુભેચ્છાદિત્રયં ભૂમિભેદાભેદયુતં સ્મૃતમ્ ॥૧૫૯॥

ટીકા—જ્ઞાની પુરુષ આ પ્રમાણે જ્ઞાનની અવસ્થાઓના વિકાસનો વિચાર કરીને સુખ પામતો મુક્ત થઈ જાય છે. શુભેચ્છાદિ ત્રણ ભૂમિકાઓ ભેદ અભેદ સહિત કહી છે. ૧૫૯॥

યથાવદ્ભેદબુદ્ધયેદં, જગજ્ઞાપ્રદિતીર્યતે ।

અદ્વૈતે સ્થૈર્યમાયાતે, દ્વૈતે ચ પ્રશમં ગતે ॥૧૬૦॥

પश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं, तुर्यभूमिमुद्योयतः ।

पंचमीं भूमिमारुह्य, सुषुप्तिपदनामिकाम् ॥૧૬૧॥

શાન્તાશેષવિશેષાંશસ્તિષ્ઠેદદ્વૈતમાત્રકે ।

અન્તર્મુખતયાનિત્યં, ષષ્ઠીં ભૂમિમુપાશ્રિતઃ॥ ૧૬૨॥

परिश्रान्ततया गाढनिद्रालुखि लक्ष्यते ।

कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां, भूम्यां सम्यग्विवासनः॥૧૬૩॥

તુર્યાવસ્થાં સસભૂમિં, ક્રમાત્પ્રાપ્નોતિ યોગિરાટ્ ।

વિદેહમુક્તિરેવાત્ર, તુર્યાતીતદશોચ્યતે ॥ ૧૬૪ ॥

ટીકા—જે શુભેચ્છાદિ ત્રણ ભૂમિકાઓ ભેદ બુદ્ધિદ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને જાગ્રજ્જાગ્રત્ કહે છે. અદ્વૈત-બ્રહ્મમાં ચિત્તની સ્થિરતા થતાં, દ્વૈત શાન્ત થતાં યોગિ પુરુષ ચતુર્થ ભૂમિકામાં સ્થિત થતાં જગત્ને સ્વપ્ન સમાન્ મિથ્યા જુણ છે. યોગી પાંચમી ભૂમિકામાં રૂઢ થાય છે ત્યારે પાંચમૂત

વિગેરે સર્વ પ્રકારના વિશેષથી પાછો ઢઠી થુદ્ધ અદ્વૈતમાં સ્થિત થાય છે. નિરન્તર ચિત્ત અન્તર્મુખ રહેવાથી છઠી ભૂમિકાનો આશ્રય લેનારો, ગાઢ નિદ્રામાં સુતેલા જેવો પ્રતીત થાય છે. યોગીરાજ સાતમી ભૂમિકાના અભ્યાસથી સર્વ પ્રકારે વાસના શૂન્ય થાય છે. ત્યારે તુર્ય નામ સાતમી ભૂમિકામાં પહોંચી જાય છે. વિદેહમુક્તિ તુરીયા દશા કહેવાય છે ॥ ૧૬૦ થી ૧૬૪ ॥

જીવનમુક્તિ:

યત્ર નાસન્ન સચ્ચાપિ, નાહં નાપ્યનહંકૃતિઃ ।

કેવલં ક્ષીણમનન, આસ્તેઽદ્વૈતેઽતિનિર્ભયઃ ॥૧૬૫॥

અન્તઃ શૂન્યઃ બહિઃશૂન્યઃ, શૂન્યકુંભ ઇવામ્બરે ।

અન્તઃપૂર્ણો બહિપૂર્ણઃ, પૂર્ણકુમ્ભ ઇવાર્ણવે ॥૧૬૬॥

યથાસ્થિતમિદં સર્વં, વ્યવહારવતોઽપિ ચ ।

અસ્તં ગતં સ્થિતં વ્યોમ, સ જીવનમુક્ત ઉચ્યતે ॥૧૬૭

ટીકા--જે તુર્યાતીત અવસ્થામાં રહેલો પુરુષ, સત્ કે અસત્, અહંકારી કે નિરહંકારી કહેવાતો નથી. તેનું મનન ક્ષીણ થવાથી પરમ નિર્ભય થઈ થુદ્ધ બ્રહ્મમાં સ્થિર થાય છે. તે આકાશમાં રહેલા ઘઠાની પેઠે અંદરથી અને બહારથી શૂન્ય છે.

અને સમુદ્રમાં પડેલા ઘડાની પેઠે તે અંદરથી અને બહારથી પૂર્ણ છે યથાસ્થિત સર્વ વ્યવહારને કરે તો પળ જેને માટે આકાશ અસ્ત ગત થાય છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે ૧૬૫ થી ૧૬૭ ॥

નોદેતિ નાસ્તમાયાતિ, સુખદુઃખે મનઃ પ્રભા ।

યથા પ્રાપ્તસ્થિતિર્યસ્ય, સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥૧૬૮॥

ટીકા—જેના મનની પ્રભા સુખ કે દુઃખ આવે છતાં હૃદય કે અસ્તને પ્રાપ્ત થતી નથી અને જેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે દશામાં રહે છે. તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ॥ ૧૬૮ ॥

યો જાગર્તિ સુષુપ્તિસ્થો, યસ્ય જાગ્રન્ન વિદ્યતે ।

યસ્ય નિર્વાસનો બોધઃ સજીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥૧૬૯॥

ટીકા—જે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં છતાં જાગે છે અને જેની જાગ્રત્ અવસ્થા નથી તથા જેનું જ્ઞાન વાસના શૂન્ય છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. અર્થાત્—જીવન્મુક્તને સુષુપ્તિનું ગાઢ અજ્ઞાન વાધ કરતું નથી. તેમ જાગ્રત્કાલનો વ્યવહાર પણ તેના જ્ઞાનને વાધ કરી શકતો નથી.

રાગદ્વેષભયાદીનામનુરૂપં ચરન્નપિ ।

યોઽન્તવ્યર્થોમવદત્યચ્છઃ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥૧૭૦

ટીકા—જે જ્ઞાની રાગ, દ્વેષ, ભય આદિને અનુકૂલ

(જાણે તેને વશ હોય તેમ) વ્યવહાર કરે છતાં જેનું અન્તઃકરણ આકાશ સમાન અત્યન્ત નિર્મલ રહે છે તેને જીવન્મુક્ત કહે છે. ॥ ૧૭૦ ॥

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો, બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।
કુર્વતોઽકુર્વતો વાપિ, સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥૧૭૧॥

ટીકા—જેના મનમાં હું કરું છું એવો ભાવ નથી અને જેની બુદ્ધિ માયાના કાર્યથી લેપાતી નથી. સર્વ વ્યવહાર કરતો છતો સદા અકર્તા તે જીવન્મુક્ત છે. ગીતાયામ્—યસ્ય નાહં કૃતો ભાવો બુદ્ધિ ર્યસ્ય ન લિપ્યતે । હત્વાપિ સ ઇમાન્ લોકાન્ન હન્તિ ન નિબધ્યતે ॥ અર્થ—જેને અહંભાવ નથી અને જેની શુદ્ધ બુદ્ધિ ક્યાંય લેપાતી નથી તે આ લોકોને હણે તો પણ તે હણતો નથી અને બન્ધાતો પણ નથી. ॥૧૭૧॥

યઃ સમસ્તાર્થજાલેષુ, વ્યવહાર્યપિ શીતલઃ ।
પરાર્થેષ્વિવ પૂર્ણાત્મા ॥ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥૧૭૨

ટીકા—જે જ્ઞાની પુરુષ સર્વ વિષયોનો વ્યવહાર કરે છે છતાં જેનું મન સદા શીતલ રહે છે અને બીજા પરઉપકાર કરવામાં જે પૂર્ણાત્મા છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે ॥ ૧૭૨ ॥

દ્વૈતવર્જિતચિન્માત્રે પદે, પરમપાવને ।
અક્ષુબ્ધચિત્તવિશ્રાન્તઃ, સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥૧૭૩

ટીકા—દ્વૈત રહિત પરમપવિત્ર અસ્વપ્ન ચૈતન્યમાં જે નિર્મલ ચિત્તથી વિશ્રામ પામેલ છે તેને જીવન્મુક્ત કહે છે. ૧૭૩
 इदं जगदयं सोऽयं, दृश्यजातमवास्तवम् ।
 यस्यचित्ते नस्फुरति, स जीवन्मुक्त उच्यते॥૧૭૪॥

ટીકા—આ જગત્, તે વસ્તુ, તે પદાર્થ એવો મિથ્યા દૃશ્યનો સમૂહ જેના ચિત્તમાં સ્ફુરતો નથી તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે ॥૧૭૪॥

चिदात्माहं परात्माहं निर्गुणोऽहं परात्परः ।
 आत्ममात्रेण यस्तिष्ठेत्स जीवन्मुक्त उच्यते॥૧૭૫॥

ટીકા—હું ચૈતન્યસ્વરૂપ છું, હું પરમાત્મા છું, હું નિર્ગુણ છું, અને બ્રહ્માદિથી પણ શ્રેષ્ઠ છું એવી ભાવના કરી જે કેવલ આત્મસ્વરૂપવડે સ્થિત રહે છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે ॥૧૭૫॥

देहत्रयाऽतिरिक्तोऽहं, शुद्धचैतन्यमस्म्यहम् ।
 ब्रह्माहमिति यस्यान्तः, सजीवन्मुक्त उच्यते॥૧૭૬॥

ટીકા—હું સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણે શરીરથી જૂદો છું હું શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છું, હું બ્રહ્મ છું એવી જેની ભાવના છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે ॥ ૧૭૬ ॥

यस्य देहादिकं नास्ति, यस्य ब्रह्मेति निश्चयः ।
 परमानन्दपूर्णो यः, स जीवन्मुक्त उच्यते॥૧૭૭॥

ટીકા—જેનું દેહાદિમાં અભિમાન નથી, જેનો બ્રહ્મસ્વરૂપનો દૃઢ નિશ્ચય છે. જે પરમાનન્દ સ્વરૂપ છે. તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. ॥ ૯૭૭ ॥

અહં બ્રહ્માસ્મ્યહં બ્રહ્માસ્મ્યહં બ્રહ્મેતિ નિશ્ચયઃ ।

ચિદહં ચિદહં ચેતિ, સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥ ૯૭૮ ॥

ટીકા—હું બ્રહ્મ છું, હું બ્રહ્મ છું, બ્રહ્મ છું, હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું, જેનો એવો નિશ્ચય છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે ॥ ૯૭૮ ॥

વિદેહમુક્તિસ્વરૂપમ્.

જીવન્મુક્તિ પદં ત્યક્ત્વા. સ્વદેહે કાલસાત્કૃતે ।

વિશત્યદેહમુક્તિત્વં, પવનોઽસ્પંદતામિવ ॥ ૯૭૯ ॥

ટીકા—જ્યારે જ્ઞાનીનું શરીર કાળથી પડી જાય છે, અને જીવન્મુક્તિ અવસ્થાનો પરિત્યાગ કરે છે. તે વચ્ચે જેમ વાયુ સ્થિર થાય છે તેમ તે પરમપદમાં પ્રવેશ કરે છે. ॥ ૯૭૯ ॥

તતસ્તત્સંબભૂવાસૌ, યદ્ધિરામપ્યગોચરમ્ ।

યચ્છૂન્યવાદિનાં શૂન્યં, બ્રહ્મ બ્રહ્મવિદાં ચયત્ ॥ ૯૮૦ ॥

ટીકા—ત્યારપછી તે જ્ઞાની પુરુષ, જે શૂન્યવાદિયોનું શૂન્ય છે. બ્રહ્મવાદિયોનું બ્રહ્મ છે, જે વાણીનો વિષય નથી તે બ્રહ્મને પામે છે. ॥ ૯૮૦ ॥

વિજ્ઞાનં વિજ્ઞાનવિદાં, મલાનાં ચ મલાત્મકમ્ ।
 પુરુષઃ સાંખ્યદૃષ્ટીનામીશ્વરો યોગવાદિનામ્ ॥૧૮૧॥
 શિવઃ શૈવાગમસ્થાનાં, કાલઃ કાલૈકવાદિનામ્ ।
 યત્સર્વશાસ્ત્રસિદ્ધાન્તં, યત્સર્વહૃદયાનુગમ્ ॥
 યત્સર્વં સર્વગં વસ્તુ, તત્તત્ત્વં તદસૌ સ્થિતઃ ॥૧૮૨॥

ટીકા—વિજ્ઞાનવાદી જેને વિજ્ઞાન કહે છે, મલિન ચિત્ત-
 વાળા જેને મલસ્વરૂપ કહે છે, સાંખ્ય શાસ્ત્ર જેને પુરુષ કહે છે,
 યોગશાસ્ત્રવાળા જેને ईશ્વર કહે છે, શૈવીઓ જેને શિવ કહે છે,
 કાલવાદીઓ જેને કાલ કહે છે, જે સર્વ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે, જે
 સર્વના હૃદયમાં સ્થિત છે જે સર્વરૂપ અને સર્વત્ર વિરાજમાન છે
 તે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપમાં વિદેહમુક્ત સ્થિર થાય છે ॥૧૮૧ થી ૧૮૨॥

ब्रह्मैवाहं चिदेवाह मेवं वापि न चिन्त्यते ।
 चिन्मात्रेव यस्तिष्ठेद्विदेहो मुक्त एवसः ॥१८३॥

ટીકા—હું બ્રહ્મસ્વરૂપ છું, હું જ્ઞાનસ્વરૂપ છું એવું પણ જે
 ચિન્તવન નથી કરતો, જે કેવલ ચૈતન્ય સ્વરૂપે સ્થિર રહે છે
 તેજ વિદેહમુક્ત છે. ॥ ૧૮૩ ॥

यस्य प्रपंचभानं न, ब्रह्माऽऽकारमपीह न ।
 अतीतातीतभावो यो, विदेहोमुक्त एवसः ॥१८४॥

ટીકા—જેને દૃશ્ય પ્રપંચનું ભાન નથી, તેમ હું બ્રહ્માકાર હું તેવો પણ બોધ નથી, જેના ધર્મ અને સંસ્કાર લય પામી ગયા છે તેજ વિદેહમુક્ત પુરુષ છે ॥ ૧૮૪ ॥

ચિત્તવૃત્તેરતીતો યશ્ચિત્તવૃત્ત્યાવભાસકઃ ।

ચિત્તવૃત્તિવિહિનો યો, વિદેહો મુક્ત એવસઃ॥૧૮૫॥

ટીકા—જે ચિત્તવૃત્તિઓની પાર છે, જે ચિત્તવૃત્તિવહે પ્રકાશ કરે છે. અને જે ચિત્તવૃત્તિ રહિત છે. તેજ વિદેહમુક્ત છે.

જીવાત્મેતિ પરમાત્મેતિ, સર્વચિન્તાવિવર્જિતઃ ।

સર્વસંકલ્પહીનાત્મા, વિદેહો મુક્ત એવ સઃ॥૧૮૬॥

ટીકા—આ જીવાત્મા છે, આ પરમાત્મા છે, એવી ચિન્તાથી રહિત અને જેના મનમાં કાંઈ સંકલ્પ ઉઠતો નથી તે વિદેહમુક્ત છે. ॥ ૧૮૬ ॥

ઐકારવાચ્યહીનાત્મા, સર્વવાચ્યવિવર્જિતઃ ।

અવસ્થાત્રયહીનાત્મા, વિદેહો મુક્ત એવ સઃ॥૧૮૭

ટીકા—જે પ્રણવનો વાચ્ય નથી, જે સર્વ પદાર્થના વાચ્યથી રહિત છે. જે જાગ્રત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓથી રહિત છે તે વિદેહમુક્ત છે. ॥ ૧૮૭ ॥

અહિનિર્લવ્યનીસર્પનિર્મોકો જીવવર્જિતઃ ।

વલ્મીકે પતિતસ્તિષ્ઠેત્તં સર્પો નાભિમન્યતે ॥૧૮૮

एवं स्थूलं च सुक्ष्मं च, शरीरं नाभिमन्यते ।

પ્રત્યગ્જ્ઞાનશિખિધ્વસ્તે, મિથ્યાજ્ઞાને સહેતુકે॥૧૮૯

ટીકા—જેમ ત્યજી દીધેલી સર્પની નિર્જિવ કાંચલી રાંફડા આગળ પડી રહે છે. સાપ તેને પોતાની માનીને અભિમાન કરતો નથી, તેમ આત્મજ્ઞાનરૂપ અગ્નિથી ડ્યારે અવિદ્યા-રૂપ કારણ સહિત મિથ્યા જ્ઞાન બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે તે વચ્ચે જ્ઞાની સ્થૂલાદિશરીરનું અભિમાન કરતો નથી ૧૮૮-૧૮૯ નેતિ નેતીત્યરૂપત્વાદશરીરો ભવત્યમ્ ।

विश्वश्च तैजसश्चैव, प्राज्ञश्चेति च ते त्रयम् ॥૧૯૦॥

વિરાટ્ હિરણ્યગર્ભશ્ચ, ईश्वरश्चेति ते त्रयम् ।

ब्रह्मांडं चैव पिण्डाडं, लोका भूरादयः क्रमात्॥૧૯૧

સ્વસ્વોપાધિલયાદેવ, લીયન્તે પ્રત્યગાત્મનિ ।

तूष्णीमेव ततस्तूष्णीं, तूष्णीं सत्यं न किञ्चन॥૧૯૨

ટીકા—એ આત્મા નથી, એ આત્મા નથી, એ રીતે જ્ઞાની શરીરાદિના અભિમાનથી રહિત થઈ જાય છે. વિશ્વ, તૈજસ્ અને પ્રાજ્ઞ એ ત્રણ તથા વિરાટ્, હિરણ્યગર્ભ અને ईश्वर એ ત્રણ, તેમ બ્રહ્માંડ, પિંડ અને ભૂરાદિલોક તે સર્વ, પોતપોતાની ઉપાધિયો લય થવાથી પ્રત્યગ્ આત્મામાં લય થઈ જાય છે. ત્યારે કેવળ મૌન (અતિશાન્તિ) થઈ જાય છે. અને આત્મા સિવાય કાંઈ રહેતું નથી. ॥ ૧૯૦ થી ૧૯૨ ॥

કાલભેદં વસ્તુભેદં, દેશભેદં સ્વભેદકમ્ ।

કિંચિદ્ભેદં ન તસ્યાસ્તિ, કિંચિદ્વાપિ ન વિદ્યતે ॥ ૯૯૩ ॥

ટીકા—એ વિદેહ પુરુષનો કાલ, વસ્તુ અને દેશથી ભેદ નથી તેમ સ્વગત, સજાતિ અને વિજાતિ ભેદ પણ આત્મામાં નથી. તેમ કોઈ પ્રકારનો તેમાં ભેદ નથી. ॥ ૯૯૩ ॥

जीवेश्वरेति वाक्ये च, वेदशास्त्रेष्वहंत्विति ।

इदं चैतन्यमेवेत्यहं चैतन्य मित्यपि ॥ ९९४ ॥

इति निश्चयशून्यो यो, विदेहो मुक्त एव सः ।

ब्रह्मैव विद्यते साक्षाद्वस्तुतोऽवस्तुतोऽपि च ॥ ९९५ ॥

तद्वિद्या विषयं ब्रह्म, सत्यज्ञानसुखात्मकम् ।

शान्तं च तदतीतं च, परं ब्रह्म तदुच्यते ॥ ૯૯૬ ॥

ટીકા—જીવ અને ईश्वरનું નિરૂપણ કરનાર વેદ અને શાસ્ત્રોમાં જે વાક્યો છે તેમાં ચૈતન્ય સ્વરૂપ હું છું. ચૈતન્ય પણ મારું સ્વરૂપ છે. જે એવા નિશ્ચયથી જે રહિત છે તે પૂરુષ વિદેહ-મુક્ત કહેવાય છે. વસ્તુથી અથવા અવસ્તુથી તે સાક્ષાત્બ્રહ્મસ્વ-રૂપમાંજ સ્થિત છે. સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મ વિષયનો પણ વિષય છે. તે પરમ શાન્ત છે. એ અવસ્થામાં તે અતીત કહેવાય છે. ॥ ૯૯૪ થી ૯૯૬ ॥

સિદ્ધાન્તોઽધ્યાત્મશાસ્ત્રાણાં, સર્વાપહવ એવ હિ।
નાવિદ્યાસ્તીહ નો માયા, શાન્તં બ્રહ્મૈવ તદ્વિના ૧૧૭

ટીકા—સર્વ પદાર્થોનો પોતાના કારણમાં લય કરવો એ સર્વ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. શાન્ત બ્રહ્મજ છે તે સિવાય અવિદ્યા કે માયા કાંઈ નથી. ॥ ૧૧૭ ॥

પ્રિયેષુ સ્વેષુ સુકૃત મ પ્રિયેષુ ચ દુષ્કૃતમ્ ।

વિસ્તૃજ્ય ધ્યાન યોગેન, બ્રહ્માપ્યેતિ સનાતનમ્ ॥ ૧૧૮

ટીકા—જ્ઞાની પ્રિયપદાર્થમાં પુન્યને અને અપ્રિય પદાર્થમાં પાપનો પરિત્યાગ કરીને, ધ્યાનયોગવડે સનાતન બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧૧૮ ॥

યાવદ્યાવચ્ચ સદ્બુદ્ધે, સ્વયં સંત્યજ્યતેઽશ્વિલમ્ ।

તાવન્તાવત્પરાનન્દઃ, પરમાત્મૈવ શિષ્યતે ॥ ૧૧૯ ॥

ટીકા—હે સદ્બુદ્ધે શિષ્ય—આ સર્વ પ્રપંચમાંથી જેટલા જેટલા ભાગનો ત્યાગ થતો જાય છે. તેટલો તેટલો પરમાનન્દ-રૂપ પરબ્રહ્મજ બાકી રહે છે. ॥ ૧૧૯ ॥

યત્ર યત્ર મૃતો જ્ઞાની, પરમાઽક્ષરવિત્સદા ।

પરે બ્રહ્મણિ લીયેત, ન તસ્યોત્ક્રાન્તિરિષ્યતે ॥ ૧૦૦૦

ટીકા—પરબ્રહ્મને જાળનાર પુરુષ ગમે ત્યાં મરે પણ તે પરબ્રહ્મમાંજ લીન થાય છે. તેનું ઉત્ક્રમણ (કર્મફલ ભોગવ-વાને પરલોકમાં ગમન) માનવામાં આવતું નથી ॥ ૧૦૦૦ ॥

યદ્યત્સ્વાભિમતં વસ્તુ, તત્યજન્મોક્ષમશ્નુતે ।
 અસંકલ્પેન શસ્ત્રેણ, છિન્નં ચિત્તમિદં યથા ॥૧૦૦૧॥
 સર્વં સર્વગતં શાન્તં, બ્રહ્મ સંપદ્યતે તદા ।
 ઇતિ શ્રુત્વા ગુરોર્વાક્યં, શિષ્યસ્તુ છિન્નસંશયઃ ૧૦૦૨

શિષ્યાચાર્યસંવાદોપસંહારઃ

જ્ઞાતજ્ઞેયં સંપ્રણમ્ય, સદ્ગુરોશ્ચરણામ્બુજમ્ ।
 સ તેન સમનુજ્ઞાતો, યયૌ નિર્મુક્તબન્ધનઃ ॥૧૦૦૩॥

ટીકા—જ્ઞાની પોતાને પ્રિય લાગતી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી મોક્ષ મેળવે છે. નિઃસંકલ્પ શસ્ત્રવડે આ ચિત્ત છિન્નાભિન્ન થઈ નાશ પામી જાય છે તે બચતે જ્ઞાની સર્વાત્મા સર્વવ્યાપી શાન્તબ્રહ્મ થઈ જાય છે શિષ્યગુરુની આ વાત સાંભળીને નિઃસંદેહ થઈ ગયો. અને જાણવા યોગ્ય વિષયને જાણી, ગુરુ આજ્ઞા લઈ, ગુરુના ચરણકમલમાં નમસ્કાર કરી બન્ધન રહિત થઈ ચાલ્યો ગયો. ॥ ૧૦૦૧ થી ૧૦૦૩ ॥

ગુરુરેષ સદાનન્દસિન્ધૌ નિર્મળમાનસઃ ।
 પાવયન્ વસુધાં સર્વાં, વિચચાર નિરુત્તરઃ ॥૧૦૦૪॥

ટીકા—પરમાનન્દ સમુદ્રમાં નિમગ્ન સદ્ગુરુ સર્વ પૃથ્વીને પવિત્ર કરતા, મૌન ધારણ કરી વિચરવા લાગ્યા. ॥ ૧૦૦૪ ॥

इत्याचार्यस्य शिष्यस्य, संवादेनात्मलक्षणम् ।

निरूपितं मुमुक्षूणां, सुखबोधोपपत्तये ॥१००५॥

ટીકા—ए रीते आचार्य अने शिष्यना संवादवडे मुमुक्षु पुरुषोने सुखपुर्वक बोधनी प्राप्ति माटे आत्मस्वरूपनुं निरूपण कर्युं छे. ॥ १००५ ॥

ग्रन्थ समाप्तिः

सर्ववेदान्त सिद्धान्त-सारसंग्रहनामकः ।

ग्रन्थोऽयं हृदयग्रन्थिविच्छित्त्यै रचितः सत्ताम् १००६

ટીકા—સાધુ પુરુષોના (પરોક્ષ જ્ઞાનીના) હૃદયની ગ્રંથીને કાપવા માટે “ સર્વવેદાન્તસિદ્ધાન્તસારસંગ્રહ ” નામે ગ્રંથ રચેલો છે. ॥ ૧૦૦૬ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद शिष्यस्य श्रीमच्छंकर भगवतः कृतौ ‘ सर्ववेदान्त-सिद्धान्तसारसंग्रहः संपूर्णः ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति श्री स्वामी रेवानन्दांगेरिकृतायां गुर्जर

भाषाटीकायां श्रीसर्ववेदान्तसिद्धान्त सारसंग्रहः

समाप्तः॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

સંવત્ ૧૯૮૩ વૈશાખ કૃષ્ણ ૧૧ ગુરુવારસરે પૂર્ણતામગમત ॥

લિ० સ્વામી રેવાનન્દગિરિઃ

श्रामच्छंकराचार्यविरचितं उपदेशपंचकम्

वेदो नित्यमधीयतांतदुदितं कर्मस्वनुष्ठीयतां,
तेने शस्यविधीयतामपचितिः काम्येमतिस्त्यज्यताम्
पापौघःपरिधूयतां भवसुखेदोषोऽनुसंधीयता—
मात्मेच्छा व्यवसीयतांनिजगृहान्तूर्णंविनिर्गम्यताम्॥

॥ १ ॥

संगःसत्सुविधीयतां भगवतोभक्तिर्दृढाऽऽधीयतां,
शान्त्यादिपरिचीयतांदृढतरंकर्माऽऽशुसंत्यज्यताम् ॥
सद्विद्वानुपसृप्यतांप्रतिदिनंतत्पादुकेसेव्यतां,
ब्रह्मेकाक्षरमतार्थं श्रुतिशिरोवाक्यंसमाकर्ण्यताम् ॥

॥ २ ॥

वाक्याऽर्थश्चविचार्यतां श्रुतिशिरःपक्षःसमाश्रीयतां,
दुस्तर्कात्सुविरम्यतां श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसंधीयताम् ॥

ब्रह्मास्मीतिविभाव्यतामहरहर्गर्वःपरित्यज्यतां,
देहेऽहंमतिरुज्ज्यतांबुधजनैर्वादःपरित्यज्यताम् ॥

॥ ३ ॥

क्षुद्रयाधिश्रचिकित्स्यतां प्रतिदिनंभिक्षौषधंभुज्यतां,
स्वादन्नंनतुयाच्यतांविधिवशात्प्राप्तेनसंतुष्यताम्॥
शीतोष्णाऽऽत्रिविषह्यतांनतुवृथावाक्यं समुच्चार्यतां,
मौदासीन्यमभीप्स्यतांजनकृपानैष्ठुर्यमुत्सृज्यताम्॥

॥ ४ ॥

एकान्तसुखमास्यतां परतरेचेतःसमाधीयतां,
पूर्णत्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदंतद्वाधितं दृश्यताम्॥
प्राक्कर्मप्रविलाप्यतां चितिवलान्नाप्युत्तरैःश्लिष्यतां,
प्रारब्धंत्विहभुज्यतामथ परब्रह्मात्मनाऽऽस्थीयताम्॥

॥ ५ ॥

यः श्लोकपंचकमिदं पठते मनुष्यः,
संचिंतयत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ॥
तस्याऽऽशु संसृतिदवानलतीव्रघोर-
तापःप्रशान्तिमुपयाति चितिप्रसादात् ॥

॥ इति उपदेशपंचकम् ॥

